К · МАРКС
вә
Ф · ЕНКЕЛС

КӘНЧЛӘР ҺАГГЫНДА

К. МАРКС вә Ф. ЕНКЕЛС · КӘНЧЛӘР ҺАГГЫНДА

К. МАРКС вә Ф. ЕНКЕЛС КӘНҸЛӘР ҺАГГЫНДА

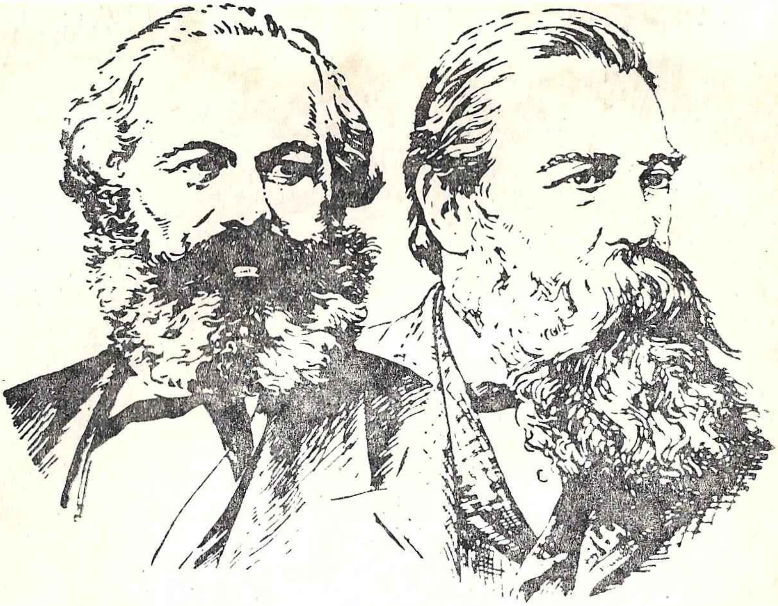

К. МАРКС
вә
Ф. ЕНКЕЛС

КӘНҸЛӘР ҺАГГЫНДА

КӘНҸЛИК
БАКЫ · 1977

„Молодаја гвардија“нын 1972-чи ил нәшриндән тәрчүмә едилмишдир

M $\frac{10101}{\text{M } 653\ (12)-76}$ 1—76

© „Кәнчлик“, 1977

НӘШРИЈЈАТДАН

«Ҝ. Маркс вә Ф. Енкелс ҝәнҹләр һаггында» мәҹмуәси Азәрбајҹан дилиндә илк дәфә нәшр олунур.

Бу нәшрин мәгсәди Ҝ. Маркс вә Ф. Енкелсин әсәрләри вә мәктублары, һәмчинин онларын мүасирләринин хатирәләри әсасында охуҹулары коммунизм баниләринин ҝәнҹләр проблемләринә бахышлары илә таныш етмәкдир. Охуҹу бурада ҝәнҹлијин бир чох проблемләринә даир нүмунәләрә, кечән әсрдә ҝәнҹ нәслин һәјат вә фәалијјәти барәдә бөјүк фактик гијмәти олан вә елми мараг ојадан материала раст ҝәләҹәкдир. «1844-ҹү илин игтисади-фәлсәфи әлјазмалары»ндан, «1857—1859-ҹу илләрин игтисади әлјазмалары»ндан, «Анти-Дүринг»дән вә башга әсәрләрдән парчалар да мәҹмуәјә дахил едилмишдир; бу әсәрләрдә ҝәнҹләрдән данышылмаса да, бунлар капиталист истеһсал системиндә ҝәнҹләрин ичтимаи-игтисади вәзијјәтини баша дүшмәк, бөјүмәкдә олан нәсли тәрбијә етмәк вә шәхсијјәти һәртәрәфли инкишаф етдирмәк үчүн зәруридир.

Ҝәнҹ нәслин һәјат вә фәалијјәтинин мүасир проблемләринин вә бејнәлхалг ҝәнҹләр һәрәкатында баш верән процесләрин дүзҝүн баша дүшүлүб һәлл едилмәси—анҹаг марксизм-ленинизм нәзәријјәсинин мөһкәм бүнөврәси үзәриндә, бу нәзәријјәнин методолоҝијасынын көмәји илә мүмкүндүр. Буна ҝөрәдир ки, марксист-ленинчиләр фәһлә синфинин вә зәһмәткеш күтләләрин бөјүк рәһбәр вә мүәллимләринин әсәрләринә дөнә-дөнә мүраҹиәт едирләр. Мүраҹиәт едирләр билсинләр ки, Ҝ. Маркс, Ф. Енкелс вә В. И. Ленин ҝәнҹләр һаггында конкрет олараг нә демишләр вә ҝәнҹ нәсил илә әлагәдар олан проблемләрин һәллинә нечә јанашмышлар. Марксизм классикләринин ирсинә әсасланмаг, бу ирси индики шәраитдә, XX әсрин икинҹи јарысында ҝәнҹләр проблемләринин маһијјәтини һәртәрәфли нәзәрә алараг, јарадыҹылыгла тәтбиг етмәји баҹармаг, бу ирсдән мүбаризәдә, јени ингилабчы нәсилләри тәрбијә

вә тәшкил етмәкдә гүдрәтли бир силаһ кими истифадә етмәк демәкдир. Кәнчләр барәсиндә коммунистләрин јеритдији сијасәтин—әсасы Маркс вә Енкелс тәрәфиндән гојулан сијасәтин чох мүһүм мә'насы бундан ибарәтдир.

Јени тарихи шәраитдә кәнчләр барәсиндә марксист сијасәти В. И. Ленин тәрәфиндән, Сов.ИКП-нин, коммунист вә фәһлә партијаларынын сәнәдләриндә инкишаф етдирилмишдир. Ингилаби кәнчләр һәрәкатынын, ҮИЛКҚИ-нин, гардаш кәнчләр иттифагларынын зәнкин тәчрүбәси бу сијасәтин чох бөјүк һәјати әһәмијјәтини тәсдиг едир. Партија рәһбәрлији марксизм-ленинизм принсипләринә әсасланараг, сосиализм вә коммунизм гуручулуғунда, истисмар вә зүлм дүнјасына гаршы, милли истиглалијјәт, демократија вә тәрәгги уғрунда мүбаризәдә кәнчләрин фәал иштиракыны тә'мин едир.

Мәчмуәдәки материал ашағыдакы үч бөлмәдә верилмишдир: «Капитализм чәмијјәтиндә кәнчләрин вәзијјәти. Кәнч нәслин һүгуглары уғрунда мүбаризә», «Ичтимаи-сијаси һәјатда вә синфи мүбаризәдә кәнчләрин ролу», «Кәнчләрин тәрбијәси вә тәһсили». Бөлмәләр дахилиндә материал хроноложи гајдада дүзүлмүшдүр. Әлавәдә Маркс вә Енкелс һаггында хатирәләр верилмишдир. Мәчмуәнин сонунда гејдләр вә адлар көстәричиси вардыр.

Мәчмуәдәки бүтүн мәгаләләр К. Маркс вә Ф. Енкелс әсәрләринин икинчи нәшринин вә һәмчинин «Маркс вә Енкелс һаггында хатирәләр» китабынын (М., 1956) мәтни әсасында чап олунур.

Мәчмуә комсомол фәаллары, тәблиғатчылар, елми ишчиләр, кәнчләр проблемләри илә мәшғул оланлар, елми коммунизм баниләринин ирсини өјрәнәнләр үчүн нәзәрдә тутулмушдур.

МАРКС ВӘ ЕНКЕЛС КӘНЧЛӘР ҺАГГЫНДА

1

Карл Марксын вә Фридрих Енкелсин әсәрләриндә фәһлә синфинин мејдана кәлмәсиндән та илк пролетар партијалары јарадыланадәк, бу синфин тарихинин чох мүһүм дөврләринин дәрин фәлсәфи, ичтимаи-игтисади тәһлили верилмишдир. Онлар мүхтәлиф өлкәләрдәки фәһләләрин һәјатыны диггәтлә изләјирдиләр, лакин өз елми фәалијјәтләринин лап әввәлиндән сәнаје ингилабынын чәмијјәтдә әмәлә кәтирдији чеврилишин классик өлкәси олан Инкилтәрәјә хүсуси диггәт вермишдиләр. Һәм дә Инкилтәрә башлыча олараг, бу чеврилиш нәтичәсиндә пролетариатын инкишафынын классик өлкәси олмушду. Енкелс гејд едирди ки, пролетариат јалныз бурада, Инкилтәрәдә һәр чәһәтдән вә һәр тәрәфдән тәдгиг едилә биләрди. О чүмләдән пролетариатын кәнч нәслинин вәзијјәти «бахымындан»да тәдгиг олуна биләрди.

Орада фәһлә синфинин сыралары јалныз кишиләр һесабына дејил, гадынлар вә ушаглар һесабына да артырды. Маркс јазырды ки, гадын вә ушаг әмәји машынын капиталистчәсинә тәтбигиндә илк аддымдыр, сәнаје ингилабынын доғурдуғу ичтимаи нәтичәләрдән биридир. «Әл әмәји бухарын һәрәкәтверичи гүввәси вә машынларын иши илә әвәз едилди. Инди машынын көмәји илә сәккиз јашлы ушаг јашлы кишиләрин ијирмисинин әввәлчә истеһсал етдијиндән чох истеһсал едирди»*. Сәнаје даһа чох инкишаф етдикчә вә демәли, әл әмәји даһа аз мәһарәт вә гүввәт тәләб етдикчә, гадын вә ушаг әмәји киши әмәјини даһа чох сыхышдырыб сырадан чыхарырды. Һәлә 1839-чу илдә Инкилтәрәдә 419560 фабрик фәһләсиндән 192887 нәфәри, јә'ни демәк олар, јарысы 18 јашындан кичик иди (бах: сәһ. 49).

Машынлар тәкчә техники чеврилиш әмәлә кәтирмәклә галмады. Маркс гејд едирди ки, машынлар капиталист мүнасибәтинин формал ифадәсини, фәһлә илә капиталист арасындакы мүгавиләни көкүндән дәјишдириб ингилабиләшдирди. Әмтәә мүбадиләси базиси зәмининдә, һәр шејдән әввәл, белә фәрз едилирди ки, капиталист вә фәһлә азад шәхсијјәтләр, мүстәгил әмтәә саһибләри кими: бири пул вә истеһсал васитәләринин саһиби, дикәри исә иш гүввәсинин саһиби кими бир-биринә гаршы дурурлар. Иш гүввәсинин алычысы илә сатычысы арасындакы һүгуги мүнасибәтдә әмәлә кәлән

* К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 611. (Бундан сонра әсәрләрдән вә мәчмуәдән кәтирилән ситатларын јери кириш мәгаләсинин мәтниндә көстәрилир.)

ингилаб бүтүн бу сөвдәни азад шәхсләр арасында, һәтта, заһири мүгавилә көркәминдән мәһрум етди. Нечә дә мәһрум етмәјәди! Ахы, капитал һәлә һәдди-булуға чатмајанлары да сатын алмаға башламышды. Әкәр әввәлләрдә фәһләләр формал чәһәтдән азад шәхсијјәт олараг, өз иш гүввәләрини сатырдыларса, инди чох бөјүк еһтијач үзүндән өз ушагларыны сатан гул алверчисинә чеврилмәјә башладылар.

Елми коммунизм баниләринә кәнчләрин истеһсала чәлб едилмәсинә бајағы филантроп бахышы јабанчы иди. Маркс белә һесаб едирди ки, «Мүасир сәнајенин һәр ики чинсдән олан ушаглары вә јенијетмәләри ичтимаи истеһсал кими бөјүк ишдә иштирак етмәјә чәлб етмәк мејли мүтәрәгги, сағлам вә ганунаујғун мејлдир» (сәһ. 93). О буну иддиа едәркән, о чүмләдән һәлә утопист сосиалистләрин ирәли сүрдүкләри белә бир фикри әсас тутурду ки, кәнчләри аһәнкдар шәкилдә тәрбијә етмәк үчүн онларын тә'лимини мәһсулдар әмәклә бирләшдирмәк лазымдыр. Маркс јәгин етмишди ки, мүвафиг ичтимаи шәраитдә «комбинәләшдирилмиш фәһлә һеј'әтини һәр ики чинсә мәнсуб мүхтәлиф јашлы шәхсләрдән тәртиб етмәк» мәдәни инкишафын мәнбәји олмалыдыр. Нәһајәт, ушагларын вә јенијетмәләрин истеһсал фәалијјәти саһәсинә чәлб едилмәси пролетариатын кәнч нәслинин јаранмасына, һәјатда мәтинләшмәсинә вә мүстәгил әмәк фәалијјәтинә һазырлашмасына көмәк етмишдир.

Лакин капитализм шәраитиндә ушагларын вә јенијетмәләрин истеһсала чәлб едилмәси ејбәчәр, вәһши шәкил алыб амансызчасына истисмара чеврилмиш, пролетариатын кәнч нәслини сајсыз-һесабсыз фәлакәтләрә вә изтираблара дүчар етмишдир. Елми коммунизм баниләри буну өз әсәрләриндә инандырычы шәкилдә көстәрмишләр. Онлар фабрик мүфәттишләринин вә ушаг әмәјини тәһгиг едән комиссијаларын һесабатларындан, статистика мә'луматындан, чохлу фактлардан вә шаһидләрин дедикләриндән истифадә едәрәк, дәһшәтли бир систем ашкара чыхармышлар; саһибкарлар бу систем васитәси илә, Марксын сөзләри илә десәк, ушаг ганыны капитала чевирирдиләр. Ејни заманда елми коммунизм баниләри бүтүн фәһлә синфинин вәзијјәтини даһа габарыг, даһа әјани шәкилдә көстәрмәк үчүн бу материаллардан бир васитә кими истифадә етмишләр. Маркс өзү «Капитал»да гејд едирди ки, онун үчүн физики вә һүгуги чәһәтләрдән һәдди-булуға чатмајанларын әмәји пролетарларын истисмарынын ајдын нүмунәси кими, хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Енкелсин «Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти» китабы барәсиндә дә ејни сөзләри демәк олар. Елми коммунизм баниләри бу вә дикәр әсәрләрин сәһифәләриндә ушагларын, јенијетмәләрин вә кәнч фәһләләрин чох ағыр әмәјинин тә'сирли лөвһәләрини тәсвир етмишләр.

Маркс вә Енкелс кәнч пролетарларын сағламлығына капиталист истисмарынын көстәрдији фачиәли нәтичәләрдән дәфәләрлә һиддәт вә гәзәблә јазмышдылар. Капиталист мүәссисәләриндә кәнч пролетарларла вәһшичәсинә рәфтар едилмәси, онларын кәнчлик илләринин һәддиндән артыг зәрәрли шәраитдә кечмәси—бүтүн бунлар ушагларын вә јенијетмәләрин физики

чәһәтдән тәнәззүл етмәсинә сәбәб олурду. Енкелс јазмышдыр: «Буржуазијанын бу ијрәнч тамаһкарлығы мүхтәлиф хәстәликләрдән ибарәт нечә дәзәнкин коллексија јаратмышдыр. Доғмаг габилијјәти олмајан гадынлар, шикәст ушаглар, күчдән дүшмүш кишиләр, ејбәчәр һала салынмыш бәдән үзвләри, мәһв олмаға мәһкум едилән бүтөв нәсилләр, әлдән дүшмүш вә сысга нәсилләр—бүтүн бунлар анчаг онун үчүндүр ки, буржуазија чибини долдуруб, јүкүнү тутсун!» (сәһ. 55).

Капиталист истеһсал системи фәһлә синфинин бөјүмәкдә олан нәслини јалныз физики чәһәтдән дејил, мә'нәви чәһәтдән дә шикәст едирди. Марксизм баниләри бу һадисәнин дә сәбәбини дәриндән тәһлил едиб ашкара чыхармышлар.

Машынлар инкишаф едәндән сонра әмәк васитәси фәһләјә капитал кими, чанлы иш гүввәсини өзүнә табе едән чансыз әмәк кими мүгавимәт көстәрмәјә башлады. Машын әмәји фәһләнин истеһсал фәалијјәтини јекнәсәг, чансыхычы едир вә «әсәб системини тамамилә гавраjараг, әзәләләрин һәртәрәфли ојнаглығына мане олур, инсанын сәрбәст физики вә мә'нәви фәалијјәт көстәрмәк саһәсиндәки бүтүн имканларыны әлиндән алыр» (сәһ. 103); машын әмәји һәм бәдәни, һәм дә руһу сон дәрәчә күтләшдириб зәифләдир. Бүтүн бунлар фәһләни шикәст едиб ејбәчәр һала салыр, ону машынын әлавәсинә чевирир, онун әмәјини мәзмунлу олмагдан мәһрум едир, истеһсал просесинин мә'нәви маһијјәтини инсандан узаглашдырыр.

Фабрик системиндә һүгуги чәһәтдән вә фе'лән һеч бир азадлыг јох иди. Фәһләләр онларын јашы вә чинси илә һесаблашмајан, «онларла сон дәрәчә амансыз вә вәһши рәфтар едән саһибкарын там гулу» идиләр. Енкелс јазмышдыр ки, фәһләләр кичик јашындан өләнәдәк физики вә мә'нәви чәһәтдән көтәк јемәјә мәһкумдурлар. Ушаглары вә јенијетмәләри һәр аддымда тәһгир едир, даим алчалдыр вә көтәкләјирдиләр. «Тәрбијә» васитәләри беләиди вә бундан мәгсәд кәнч пролетары бүтүн инчиклик вә әдаләтсизликләрә һеч килејләнмәдән, сәссиз-сәмирсиз дөзән фәһләјә чевирмәк иди.

Фәһлә синфинин бөјүмәкдә олан нәслинин мә'нәви чәһәтдән шикәст олмасынын сәбәбләриндән бири Инкилтәрәдә мәктәб ишинин сон дәрәчә пис вәзијјәтдә олмасы иди. Елми коммунизм баниләри, кәнч пролетарларын мә'нәви чәһәтдән јеткинләшмәсинә буржуаларын бәслядикләри синфи мүнасибәтин әсил маһијјәтини ашкара чыхарыб, классик капитализмин илк өлкәсиндә мәктәб тәһсилинин нәдән ибарәт олдуғуну көстәрмишләр.

Енкелс көстәрирди ки, фәһләләрин тәһсили буржуазијаја јахшы аз шеј вә'д етдији һалда, ону чидди тәшвишә сала биләр. Буна көрә һеч дә тәәччүблү дејилдир ки, һәтта сәнаје ингилабы шәраитиндә һаким синиф кәнч фәһләләрә анчаг өз мәнафејинә ујғун дәрәчәдә тәһсил верирди. Бу дәрәчә исә чох мәһдуд олдуғуна көрә фәһләләрин чох бөјүк һиссәси савадсыз вә кәмсавад галырды. Капиталистләр ичбари мәктәб тәһсилинин тәтбиг олунмасына инадла мүгавимәт көстәрирдиләр. Фәһләнин истисмар олунмасы системи буна көмәк едирди. Кәнчләрин чох һиссәси күндүз мәктәбләринә

кедә билмирди; чохсаатлы иш күнүндән сонра ахшам мәктәбиндә охумаға аз мигдар фәһләнин күчү чатырды. Әслиндә зәһмәткеш кәнчләрин тәһсил алмаг имканы јох иди.

Марксизм баниләри зәһмәткеш кәнчләрин мә'нәви аләминә капитализм чәмијјәтинин һәртәрәфли тә'сирини арашдырараг, оғлан вә гызларын мә'нәви чәһәтдән дә чох бөјүк иткијә мә'руз галдыгларыны гејд едирдиләр. Маркс вә Енкелсин инандырычы шәкилдә сүбут етдикләри мүддәаја көрә, әмәк фәалијјәтинә тез башламаг кәнч пролетарларын мә'нәви инкишаф сәвијјәсинин ашағы дүшмәсинә сәбәб олур; бу мүддәа онларын әхлаг чәһәтдән инкишафына да тамамилә аид иди. Бунун әсас сәбәби о иди ки, аиләнин вермәли олдуғу вә сонрадан аилә мүнасибәтләри илә, валидејнин нүфузу илә мөһкәмләндирилмәли олан әхлаг тәрбијәси мөвчуд дејилди.

Бурада мәктәб дә лазыми рол ојнаја билмәзди. Һәтта, рәсми комиссијалар е'тираф етмәјә мәчбур олурдулар ки, мәктәбләр фәһлә синфинин мә'нәвијјатына, демәк олар, һеч бир тә'сир көстәрмирди.

Ушагларын, јенијетмәләрин, оғлан вә гызларын әхлагыны корлајыб шикәст едән әмәк вә мәишәт шәраитинин өзү иди, «һәр чүр әдәб вә һәја һиссинә» нифрәт бәсләјән мүһит иди, әдәбсиз вә чиркин адәтләр шәраити иди, фабрик саһибинә «зифаф кечәсиндән истифадә һүгугу» верән фабрик әсарәти иди... Һәјатдан кәнарда галан кәнчләр чаниләрин, фаһишәләрин, лүмпен пролетариатын сајыны артырырдылар. Марксизм баниләри бу һадисәләри һәмишә анчаг ичтимаи һадисәләр һесаб едир вә капитализм гурулушуну дәјишдирмәјин зәрури олдуғуну сүбут етмәк үчүн бу һадисәләрдән әлавә бир сәбәб кими истифадә едирдиләр. Мәсәлән, 1853-чү илдә Маркс «New York Daily Tribune» гәзетиндә јазмышды ки, чинајәтләр башлыча олараг, «бүтөвлүкдә мүасир буржуа чәмијјәтинә хас олан әсас шәраитлә» әлагәдардыр, бу чәмијјәтин бир ганунаујғунлуғудур, буна көрә дә «һәмин чинајәтләри доғуран системи дәјишдирмәк үзәриндә чидди дүшүнмәк лазым дејилдирми?..» (сәһ. 77).

Енкелс «Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти» китабы үзәриндә ишләјәркән Маркса јазмышды: «Инкилисләрин етдији күнаһларын бөјүк бир сијаһысыны онларын гаршысына гојачағам. Бүтүн дүнја гаршысында мән инкилис буржуазијасыны күтләви гырғын, гарәтләр вә башга чинајәтләр төрәтдијинә көрә иттиһам едирәм» (27-чи чилд, сәһ. 10). Инкилис материаллары әсасында јазылан бу китаб јалныз Инкилтәрәдә дејил, үмумијјәтлә, инкишаф едән капитализм дүнјасында зәһмәткеш кәнчләрин вәзијјәтинин дәһшәтли мәнзәрәсини верирди, бу китабда чыхарылан нәтичәләр капитализм јолуна гәдәм гојмуш һәр бир өлкәдә кәнч пролетарлар гаршысындакы проблемләрә аид иди.

Елми коммунизм баниләринин башга әсәрләри барәсиндә дә ејни сөзләри демәк олар. Әлбәттә, бу биринчи нөвбәдә, «Капитал» барәсиндә дејилмәлидир; зира бу әсәр, Марксын образлы ифадәси илә десәк, «индијәдәк буржуанын башына јағдырылмыш» мәрмиләрин ән дәһшәтлисидир (31-чи

ҹилд, сәһ. 453). Енкелсин көстәрдији кими, охучу бир чох мәсәләләрлә, о ҹүмләдән фәһләләрин вәзијјәти, гадын, ушаг әмәји вә кечә иши барәсиндәки материалларла илк дәфә «Капитал»ын сајәсиндә таныш олмушдур. Маркс бу даһијанә әсәриндә капиталист истисмарынын маһијјәтини амансыз ифша едиб, капитализмин антагонист характерини ашкара чыхармыш, онун инкишафынын әсас ганунаујғунлугларыны көстәрмишдир. Бүтүн јухарыда дејиләнләрә Марксын ашағыдакы сөзләри илә јекун вурмаг истәјирик, чүнки һәмин сөзләр капитализмин бу әсас ганунаујғунлугларындан бирисинин характеристикасыны вериб, бүтүн завод саһибләри, фабрикчиләр, банкирләр вә алверчиләр дүнјасыны тәгсирләндирән шиддәтли бир иттиһам кими сәсләнир: «...бир гүтбдә сәрвәт јығымы, ејни заманда мүгабил гүтбдә, јә'ни өз мәһсулуну капитал кими истеһсал едән синфин олдуғу тәрәфдә јохсуллуг, әмәк әзаблары, көләлик, ҹәһаләт, габалыг вә мә'нәви тәнәззүлүн артмасы демәкдир». (сәһ. 121).

Елми коммунизм баниләринин әсәрләри кәнч пролетарларын һүгуглары уғрунда мүбаризә вәзифәләрини фәһлә синфи гаршысында кәскин шәкилдә ирәли сүрүрдү.

Маркс һәлә 1844-ҹү илдә јаздығы «Һекелин һүгуг фәлсәфәсинин тәнгидинә даир. Кириш» мәгаләсиндә капитализм дүнјасынын дағыдычысы вә јени ҹәмијјәтин—сосиализм ҹәмијјәтинин јарадычысы олмаг е'тибары илә фәһлә синфинин үмумдүнја-тарихи ролу идејасыны ирәли сүрмүшдү. 1845-ҹи илдә Енкелс «Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти» әсәриндә көстәрмишдир ки, пролетариат јалныз шиддәтли истисмар олунан, әзаб чәкән синиф дејил, ејни заманда өз зүлмкарларына гаршы мәрдликлә мүбаризә апаран синифдир; еһтијаҹ бу синфә дүшүнүб һәрәкәт етмәји өјрәдир, бу синиф өзүнүн инсанлыг ләјагәти шүуруну вә һиссини буржуазијаја бәсләдији гызғын нифрәтдән әхз едир вә өз мәнафејинин вә бүтүн милләтин мәнафејинин нәдән ибарәт олдуғуну көзәл билир.

Пролетариатын бир синиф кими тәшәккүл тапмасынын, онун мәнлик шүурунун инкишаф етмәсинин нәтиҹәләриндән бири бу олду ки, синфин мүгәддәратында кәнҹ аслин ролу дүзкүн анлашылды, јашлы фәһләләр өзләриндән кичикләр гаршысында мәс'улијјәт һисс етдиләр. Бу, пролетар шүурунун јаратдығы мүһүм идејалардан бири олуб, тамамилә пролетариатын һәјат шәраитиндән, онун вәзијјәтиндән вә перспективләриндән ирәли кәлир. Бу идејанын билаваситә нәтиҹәси олараг дәрк едилди ки, фәалијјәтә кечиб, кәнч пролетарлары мүдафиә үчүн гәти вә тә'сирли тәдбирләр көрмәк лазымдыр. Енкелс гејд етмишдир ки, фәһләләр даһа аз үзүјола олуб, саһибкарлара даһа күчлү мүгавимәт көстәрдикләри јердә кәнч фәһләләр даһа аз һалларда тәһгир едилир вә сәнајечиләр фабрик ганунлары илә бу вә ја дикәр шәкилдә һесаблашмаға мәҹбур олурдулар.

Һәм јухарыда гејд едиләнләри, һәм дә фәһлә кәнҹләри тәрбијә етмәјин иҹтимаи әһәмијјәти барәсиндә елми коммунизм баниләринин бахышларыны Маркс 1866-ҹы илдә ајдын ифадә етмишдир: «...даһа габагҹыл фәһләләр

тамамилә дәрк едирләр ки, онларын синфинин, демәли, бәшәријјәтин кәләчәји бүтүнлүклә бөјүмәкдә олан фәһлә нәслинин тәрбијәсиндән асылыдыр. Онлар билирләр ки, мүасир системин дағыдычы тә'сириндән биринчи нөвбәдә ишләјән ушаглары вә јенијетмәләри горумаг лазымдыр» (сәһ. 94).

Јашлы киши фәһләләрин гадын вә ушаг әмәјинә капитал тәрәфиндән һәдд гојулмасына наил олмалары фактыны Маркс бөјүк мүвәффәгијјәт адландырмышды. Бу наилијјәт капиталистләр синфи илә фәһлә синфи арасында узун чәкән, 1802-чи илдән исә фасиләсиз олан аз-чох кизли вәтәндаш мүһарибәсинин нәтичәси иди. Фәһләләрин фабрик ганунверичилији уғрунда мүбаризә тарихинин әсас мәрһәләләри елми коммунизм баниләринин әсәрләриндә гејд едилмишдир. Бә'зи материаллар бу мәчмуәдә верилмишдир.

Фабрик фәһләләри хүсусән 1838-чи илдән е'тибарән онсаатлыг иш күнү һаггында билли (гануну) өзләринә игтисади шүар етмишдиләр. Бу ганун фәһләләр үчүн һәјати әһәмијјәти олан зәрурәт иди, зира бунсуз «...бүтүн инкилис фәһләләринин кәнч нәсли физики чәһәтдән мәһв олуб кедәр» (сәһ. 75). Пролетариатын инадлы мүбаризәси нәтичәсиндә Инкилтәрә парламенти 1847-чи илдә бу гануну гәбул етди. Арадан бир чох илләр кечәндән сонра Маркс бу мүбаризәнин мәрһәлә вә јекунларыны нәзәрдән кечирәрәк, фәһләләрин физики вә мә'нәви чәһәтдән дирчәлмәси кими чох мүһүм бир һадисәнин баш вердијини гејд етди. Ајдындыр ки, фәһләләр биринчи нөвбәдә ушагларын вә јенијетмәләрин иш күнүнә һәдд гојан ганунлара наил олмасајдылар, бу дирчәлмә мүмкүн олмазды. Бунунла әлагәдар олараг, белә бир чәһәти хатырлатмаг јеринә дүшәр ки, Маркс кәнчләри халгын һәјат мәнбәји, фәһлә синфини исә һәр бир халгын әсас өзәји адландырмышдыр. Ушагларын вә јенијетмәләрин һүгуглары уғрунда фәһлә синфинин мүбаризәси, бу синфин өзүнүн һазыркы вәзијјәти вә кәләчәји уғрунда, пролетариатын јени нәсилләринин вә демәли, бүтүн халгын кәләчәји уғрунда мүбаризә демәк иди.

Марксизм баниләри тәрәфиндән зәһмәткеш кәнчләрин игтисади вә мә'нәви вәзијјәти барәсиндә коммунистләрин тәләбләринин ишләниб һазырланмасы һәмин мүбаризә үчүн бөјүк идеја-тәрбијәви, тәблиғати, тәшкилати вә сәфәрбәредичи әһәмијјәтә малик олмушдур. Бу тәләбләрдә фәһлә синфинин әсил һәјати мәнафеји ифадә едилмишдир. Бунларда өз кәнч нәслинин һүгуглары уғрунда пролетариатын әввәлки мүбаризәсинин дәрк едилмиш тәчрүбәси, һәмин мүбаризәнин кәләчәк вәзифәләри әһатә олунур, пролетар кәнчләр барәсиндә коммунистләрин јеритдији сијасәт өз конкрет ифадәсини тапырды.

Маркс вә Енкелсин бу тәләбләрә нечә әһәмијјәт вердикләрини белә бир факт инандырычы шәкилдә сүбут едир ки, һәмин тәләбләр Коммунистләр Иттифагынын биринчи програм сәнәди олан мәшһур «Коммунист Партијасынын манифести»нә (1848-чи ил) дахил едилмишди.

Ушагларын «чох ади алвер шејләринә вә иш аләтләринә» чеврилдикләри (сәһ. 259) капиталист формасындакы фабрик ушаг әмәјини арадан галдырмаг; валидејнләрин өзүнү өз ушагларынын алверчиси олмаға мәчбур едән игтисади вәзијјәти көкүндән јох етмәк; валидејнләрин өз ушагларыны игтисади чәһәтдән истисмар етмәләрини дајандырмаг; тәрбијәнин характерини дәјишдирмәк, бүтүн тәрбијә ишини һаким синфин тә'сири алтындан чыхармаг, капитализм шәраитиндә тәрбијәни муәјјән едән ичтимаи мүнасибәтләри дәјишдирмәк—бу програмы һәјата кечирмәк үчүн кечмишдән мирас галмыш мүлкијјәт мүнасибәтләри илә, көһнә идејаларла һәр чүр әлагәни гәти сурәтдә кәсән коммунист ингилабы лазымдыр.

Коммунистләр Иттифагы фәһлә синфинин, онун кәнч нәслинин һәјати мәнафејини ифадә вә мүдафиә едирди. Ејни заманда Иттифаг чәмијјәтин дикәр ичтимаи тәбәгәләриндән олан кәнчләрин габагчыл һиссәсинин сијаси, мәдәни, һүгуги вә и. а. еһтијачларына ујғун тәләбләр ирәли сүрмүшдү. 1848-чи илин мартында Алманијада ингилаб башладығы заман Маркс вә Енкелс «Алманијада Коммунист партијасынын тәләбләри»ни јаздылар вә бу тәләбләр Коммунистләр Иттифагынын сијаси платформасы олду. Маркс вә Енкелс бу сәнәддә «алман пролетариатынын, хырда буржуазијанын вә хырда кәндлиләрин мәнафејинә ујғун» олан он једди тәләб ирәли сүрмүшдүләр. Һәмин тәләбләр ичәрисиндә билаваситә кәнчләрә аид тәләбләр дә вар иди (бах: сәһ. 67). Бу һәгигәтән демократик тәләбләр кәнч нәслин кениш күтләләри үчүн бөјүк әһәмијјәтә малик иди. Бу сәнәдин сон сәтирләри диггәти чәлб едир, орада дејилир ки, көстәрилән тәдбирләрин һәјата кечирилмәсинә вар гүввә илә наил олмаг лазымдыр, чүнки милјонларла истисмар олунанлар јалныз бу тәдбирләр һәјата кечириләндән сонра өз һүгугларыны вә бүтүн сәрвәтләрин истеһсалчысы олмаг е'тибары илә онлара лајиг олан һакимијјәти әлдә етмәјә наил ола биләрләр.

Коммунистләрин кәнчләр барәсиндә 40—50-чи илләрдә елми коммунизм баниләри тәрәфиндән ифадә едилән тәләбләри Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин—I Интернасионалын сәнәдләриндә даһа да инкишаф етдирилиб конкретләшдирилмишдир.

1866-чы ил августун сонунда Маркс Интернасионалын Мәркәзи (сонралар Баш) Шурасы адындан онун биринчи, Ченеврә конгреси нүмајәндәләри үчүн хүсуси тә'лимат јазмышды. Бу тә'лиматда Маркс иш күнүнү гысалтмағын пролетариат үчүн олдугча бөјүк әһәмијјәти олдуғуну гејд етмишдир. Һәм дә көстәрмишдир ки, бу илкин шәрт олмадан фәһләләрин вәзијјәтини јахшылашдырмаг вә онларын азад едилмәсинә наил олмаг јолунда сонрадан көстәриләчәк бүтүн тәшәббүсләр мүвәффәгијјәтсизлијә мәһкумдур. Иш күнүнә һәдд гојулмасы һәм фәһлә синфинин сағламлығыны вә физики гүввәсини бәрпа етмәк үчүн, һәм дә «...фәһләләрә өз зеһинләрини инкишаф етдирмәк, өз араларында достчасына үнсијјәт јаратмаг, ичтимаи вә сијаси фәалијјәтлә мәшғул олмаг имканы тә'мин етмәк үчүн» лазым иди (сәһ. 92). Буна көрә дә Маркс иш күнүнә ганунверичилик јолу илә

сәккиз саат һәдд гојулмасыны тәклиф едиб көстәрмишди ки, конгресин гәрары бу тәләби «бүтүн дүнјада фәһлә синфинин үмуми платформасы» едәр.

Бу тәклифин фәһлә синфи үчүн, хүсусән кәнч пролетарлары тәрбијә етмәк, онларын синфи мәнлик шүуруну инкишаф етдирмәк вә ичтимаи-сијаси һәјатда иштирак етмәк мәсәләләриндә принсипиал әһәмијјәти вар иди.

«Тә'лимат»ын хүсуси бөлмәси 9 јашындан 17 јашынадәк ушаглар вә јенијетмәләр барәсиндә коммунистләрин тәләбләринә һәср олунмушду. Бурада Маркс көстәрмишди ки, фәһләни садәчә олараг, капитал јығымы аләти дәрәчәсинә ендирән вә еһтијач мәнкәнәсиндә сыхылан валидејнләри исә өз ушагларыны сатан гулдарлара чевирән капитализм мејлләринә гәтијјәтлә мүгавимәт көстәрмәк лазымдыр. Белә бир тәләб ирәли сүрүлмүшдү: «Ушагларын вә јенијетмәләрин *һүгуглары* мүдафиә едилмәлидир. Онлар өзләрини мүдафиә етмәк игтидарында дејилдирләр. Буна көрә дә онлары мүдафиә етмәк чәмијјәтин борчудур» (сәһ. 94).

Маркс зәһмәткеш кәнчләрин һүгуг вә мәнафејини мүдафиә етмәји Интернасионалын вачиб вәзифәләриндән бири һесаб етмишди. Кәнчләрин проблемләри, фәһлә синфинин бөјүмәкдә олан нәсли барәсиндә коммунистләрин вәзифәләри Баш Шуранын ичласларында вә Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин конгресләриндә дәфәләрлә мүзакирә олунмушду. Маркс бу мәсәләләрә даир чыхышларында «Капитал»да вә «Тә'лимат»да инкишаф етдирдији фикирләри (бах: сәһ. 124, 283—284) изаһ едирди.

Зәһмәткеш кәнчләрә гајғы көстәрилмәси онларын фәһлә синфи сыраларында галмасына, кәнч пролетарларын фәһлә һәрәкатына, ингилаби мүбаризәјә чәлб олунмасына көмәк едирди.

2

Марксизм баниләри ичтимаи-сијаси һәјатда, синфи мүбаризәдә кәнчләрин ролуну јүксәк гијмәтләндирирдиләр.

Енкелс һәлә 19—20 јашында икән Алманијанын сијаси вә мә'нәви һәјатында Пруссија мүтләгијјәтинин јајдығы иртичаја гаршы гызғын протест һисси бәсләјәрәк, вәтәнин кәләчәји уғрунда мүбаризәдә кәнч нәслин иштирак етмәси фикриндә олдуғуну билдирмишди. Енкелс һәлә о заман јәгин етмишди ки, кәнчләр сијасәтдән кәнарда гала билмәзләр, керчәк вәзијјәтин өзү кәнчләри сијаси һәјата, мүбаризәјә чәлб едир. Енкелс өзүнүн кимназија достларындан бири Вилһелм Греберә јаздығы мәктубларда кәнарда галмаг, «асудә вә сакит кечән һәјат сәлтәнәтинә» гапанмаг чәһдини лağа гојмушду, хүсусилә елә бир заманда ки, «зәманәнин бөјүк идејаларынын»— Франса ингилаби идејаларынын зәмининдә тарихи әһәмијјәтә малик һадисәләр баш верир, елә бир заманда ки, «гәсрләр аловланыб јаныр, тахт-тачлар јериндән ојнајыб сарсылыр, килсә меһраблары титрәјир». О, лагејдлији гәтијјәтлә рәдд едиб «сијасәтә баш гошмамаг» кими мешшан һиссинә икраһда јанашыр, «...даими тәрәддүдләрә, чәсарәтли әмәлләр гаршысында

филистер горхаглығына дәрин нифрәт...» едирди. (сәһ. 135). Енкелс һәјатын әсил мә'насыны чошгун фәалијјәтдә, мүбаризәдә, кәнчләрә хас олан мәрдликдә көрүрдү.

Онун «Ернст Моритс Арндт», «Зигфридин вәтәни», «Иммерманын хатирәләри» сәрлөвһәли илк мәгаләләри белә бир чошгун вәчдлә јазылмышдыр. Бурада биз бөјүк руһ јүксәклији илә јазылмыш елә сөзләр тапырыг ки, алман һәјатынын әввәлки идеалына даһа гане олмајан кәнчләр «даһа чох азад һәрәкәт арзусундадыр», шүчаәт көстәрмәк һәсрәтиндәдир, јенилик үчүн «ганындан вә һәјатындан кечмәјә» һазырдырлар. Ејни заманда мүртәче полис гајдалары—кәнчләр һәрәкатыны боған вә кәнчләрин өзләрини мүбаризә мејданында лазымынча көстәрә билмәсинә мане олан бу гајдалар мүәллифи һиддәтләндирирди. Кәнч Енкелс сорушурду: «...гылынчы гылынч зәрбәси үчүн ишләтмәк мүмкүн дејилсә, рапира ојнатмаг мәһарәти нәјимизә кәрәкдир?» (сәһ. 135). Бунунла белә Енкелс јәгин етмишди ки, Алманијанын кәләчәји һәмишәкиндән даһа чох, бөјүмәкдә олан нәсилдән асылыдыр, чүнки бу нәсил өлкәнин һәјатында кетдикчә артан зиддијјәтләри һәлл етмәли олачагдыр.

Маркс вә Енкелс фәһлә синфинин мөвгеләринә кечәрәк, пролетар ингилабчысы оларкән, кәнч нәсил барәсиндә өз бахышларыны синфи нөгтејинәзәрдән конкретләшдирирдиләр. Кәнчләрә онларын бу чүр мүнасибәти өзләринин јаратдығы диалектик вә тарихи материализм кими мөһкәм бүнөврәјә әсасланырды; һәмин мүнасибәтин һәгиги елмилији дә мәһз бундан ибарәт иди. Марксизм баниләринин нәзәриндә «үмумијјәтлә» кәнчләр, јә'ни синифләрдән, ичтимаи груплардан кәнарда олан, чәмијјәтдәки һадисәләр вә просесләрлә әлагәси олмајан кәнчләр мөвчуд дејилди.

Һәлә 1844-чү илдә Маркс ««Пруссијалы»нын мәгаләсинә тәнгиди гејдләр»индә фәһлә синфинин кәнч нәсли барәсиндә өзүнүн илк дүшүнчәләрини ифадә етмишди. Елми коммунизм баниләри өз әсәрләриндә «пролетариатын бөјүмәкдә олан нәсли» терминини илк дәфә олараг мәһз бурада ишләтмишләр; бу көстәрир ки, онлар кәнчләрин һансы тәбәгәсинә диггәт вермәјә башламышдылар (бах: сәһ. 39). Маркс вә Енкелс Алманијанын вә башга өлкәләрин кәләчәјини пролетар кәнчләр илә, кәнч нәслин ән јахшы нүмајәндәләри илә, ингилаби мүбаризә бајрағы алтына кечәнләрлә әлагәдар һесаб едирдиләр.

1845-чи илдә Енкелс јазмышды ки, Алманијада көзләнилән ингилабы һәјата кечирмәк вәзифәси мәһз алман кәнчләринин үзәринә дүшүр. Анчаг һансы кәнчләрин? Енкелс бунун чавабында дејирди ки, һәмин кәнчләри буржуазија сыраларында ахтармаг лазым дејилдир. Доғрудур, орада да «...инди партлајыш баш версәјди, иш үчүн чох фајдалы ола биләчәк кәнчләр аз олмазды» (сәһ. 143). Лакин буржуа кәнчләри әсасән ингилабда һәлледичи рол ојнаја билмәзләр вә бунун сәбәби буржуазијанын синфи маһијјәтиндәдир, ондадыр ки, буржуазија өзүнүн кәнч нәслиндә ичтимаи-сијаси, әхлаги-психоложи из гојур. Кәнч буржуалар да өз аталары кими «мәнфәәт

һəвəскарларыдыр, өз пешəлəринə көрə саһибкарлардыр». Мəһз буна көрə Енкелс сорушурду: «Ким бизə замин олар ки, бу адамлар өз пешəлəринə, ичтимаи вəзиjjəтлəринə көрə өзкəлəринин ағыр зəһмəти һесабына јашаjараг, фəһлə синфинин ганыны сордуглары вə истисмарчы олдуглары үчүн мə'нəви чəһəтдəн позғунлашмаjачаглар. Əкəр һəмин буржуалар өз вəзиjjəтлəринин зиддинə олараг, пролетар əһвали-руһиjjəсиндə олсаjдылар белə өз мəнафелəринə көрə мөвчуд гаjдадан бəрк-бəрк јапышан вə јалныз өз пул кисəлəрини долдурмаг һаггында дүшүнəн буржуазиjанын нүмаjəндəлəринин тамамилə реал мигдарына нисбəтəн сон дəрəчə аз олардылар. Хошбəхтликдəн биз буржуазиjаjа һеч дə бел бағламырыг» (сəһ. 143). Енкелс гејд едирди ки, Алманиjада ингилаби һəрəкат «бизим фəһлə чамаатымызын лап өзəjиндə» башланачагдыр. Демəли, Енкелс Алманиjа ингилабында кəнчлəрин ролундан данышанда, һəр шеjдəн əввəл вə башлыча олараг, пролетар кəнчлəри, фəһлə синфинин кəнч наслини нəзəрдə тутурду.

Принсипиал əһəмиjjəти олан бу нөгтеjи-нəзəрин доғрулуғу, 1848—1849-чу иллəрдəки ингилабла вə хүсусəн Франсадакы иjун һадисəлəри илə инандырычы шəкилдə тəсдиг едилди.

Марксизм банилəри 1848-чи илин иjунунда Парис пролетариатынын үсjаныны о заманадəк баш вермиш бүтүн ингилабларын əн бөjүjү кими гиjмəтлəндирдилəр. О заман Алманиjада олан Маркс вə Енкелс кəнчлəрин бу ингилабда иштиракы һаггында Парисдəн алынан хəбəрлəрə диггəтлə јанашдылар. Онлар фактлара истинад едəрəк ингилабын кедишиндə миллəтин үмумиjjəтлə бир-бириндəн аjрылмасы илə əлагəдар олараг, кəнчлəрин дə синфи чəһəтдəн бир-бириндəн аjрылдығыны илк дəфə көстəрдилəр.

Зəһмəткеш кəнчлəр јашлы фəһлəлəрлə јан-јана ингилаб баррикадаларында идилəр. Шиддəтли ганлы вурушмаларда онлар гəһрəманлыг, мəтанəт вə өлүмə нифрəт нүмунəлəри көстəрдилəр вə Енкелс бу барəдə «Neue Reinische Zeitung»ун сəһифəлəриндə јазыб (бах: сəһ. 145) мə'лумат верди. Үсjанчылара гаршы вурушанлар ичəрисиндə чəмиjjəтин тəбəгəлəринин кəнч нүмаjəндəлəри вар иди. Енкелс јазырды ки, гырмызы республика биринчи нөвбəдə онлары тəһдид едирди. Маркс гејд едирди ки, буржуа кəнчлəри, Политехник мəктəбин јетишдирмəлəри зүлмкарларын тəрəфинə кечмишдилəр. Али тибб мəктəбинин тəлəбəлəри јаралы фəһлəлəрə «елмин көмəjи»ни вермəкдəн имтина едирдилəр. Əн варлы аилəлəрə мəнсуб кəнчлəр милли гвардиjачыларын сыраларына дахил олмушдулар.

«Кəнчлəр проблемлəри» нөгтеjи-нəзəриндəн иjун һадисəлəринин əһəмиjjəти јалныз бу деjилəнлəрлə мəһдудлашмыр. Бу һадисəлəр инандырычы шəкилдə көстəрди ки, синфи вурушмаларда пролетар кəнчлəрин ролуну дəрк етмəjə башлаjан буржуазиjа онлара тə'сир етмəк вə онлары баррикадаларын о бири тəрəфинə чəкмəк үчүн һəр чүр чəһд едирди. Маркс «1848-чи илдəн 1850-чи илə гəдəр Франсада синфи мүбаризə» əсəриндə дүшмəнин фəһлə синфи үчүн тəһлүкəли олан бу һəрəкəтлəринə диггəти чəлб етмишдир (бах: сəһ. 150—151).

Маркс вә Енкелс кәнчләрин мүхтәлиф групларынын ингилабда иштиракы вә синфи мүбаризәдә онларын тутдуғу мөвгеји нөгтеји-нәзәриндән бир-биринә әкс олдугларыны инандырычы шәкилдә көстәрмиш, пролетариат илә буржуазија арасында биринчи бөјүк вурушмада онларын һәрәкәтләринә конкрет гијмәт вермишләр.

Арадан бир чох илләр кечәндән сонра Маркс Парис Коммунасынын тәчрүбәси үзәриндә дүшүнүб ону дәрк етдикдән сонра Франса пајтахты чамаатынын—киши, гадын вә ушагларын фәдакар гәһрәманлығындан ифтихарла јазмышдыр ки, бу гәһрәманлыг тарихдә биринчи пролетариат диктатурасы ишинин әзәмәтини әкс етдирмиш, ејни заманда Версал әскәрләринин вәһшичәсинә азғынлығыны рүсвај етмишдир...

Елми коммунизм баниләринин әсәрләриндә вә мәктубларында тәләбәләрин синфи вурушмаларда, сосиал-демократ һәрәкатында, милли азадлыг мүбаризәсиндә иштиракы барәсиндә ирәли сүрүлән фикирләр аз дејилдир. Тәләбәләр мүхтәлиф өлкәләрин ичтимаи һәјатында фәал гүввә идиләр. Һеч дә тәсадүфи дејилдир ки, тәләбәләрин әһвали-руһијјәси вә фәалијјәти Маркс вә Енкелс үчүн чәмијјәтдә вәзијјәтин нечә олдуғуну көстәрән мүһүм амилләрдән бири вә «көзләнилән һадисәләрин әламәти» иди. Лакин тәләбәләри, онларын ролуну гијмәтләндирмәкдә Маркс вә Енкелс сон дәрәчә конкрет идиләр. Енкелсин «Алманијада ингилаб вә әксингилаб» әсәри бу чәһәтдән бөјүк мараг ојадыр.

Енкелс Вјанадакы ингилабда тәләбәләрин ролуну бәјәнмишди, чүнки фәһләләр кими, тәләбәләр дә бүтүн мүбаризәнин ағырлығыны өз чијинләриндә дашымышдылар. Бундан әлавә, јахшы силаһландырылыб һәрби тә'лим кечән вә 4 мин нәфәрлик Академик легионда тәшкил едилән тәләбәләр ингилаб ордусунун өзәјини, онун һәгиги гүввәсини тәшкил едирдиләр, ингилабын дүшмәнләри илә мүбаризәдә өз ролуну мүвәффәгијјәтлә ојнаја биләчәк јеканә гошун һиссәси идиләр (бир нөв ингилаби һөкумәт ролуну ојнајыб, чоху бүркерләрдән, хырда сәнәткарлардан вә алверчиләрдән ибарәт Тәһлүкәсизлик комитәсинин горхаглығы үзүндән «әһалинин сајча ән чох, чәсарәтли вә фәал һиссәси олан» фәһлә синфиндән әксингилабы дәф етмәк үчүн сон дәрәчә јарытмаз истифадә едилирди, «пролетар гвардијасы» исә чох кеч јарадылмышды).

Лакин Енкелс тәләбәләри јалныз «һәрби» чәһәтдән гијмәтләндирмәклә кифајәтләнмәди. Буну хүсусилә гејд етмәк лазымдыр ки, Енкелс ингилаб чәбһәсинин өзүндә Академик легионун мөвгејинә диггәт јетирирди, тәләбәләр «буржуазија илә фәһләләр арасында аралыг мөвге тутурдулар» (сәһ. 152). Тәләбәләр Тәһлүкәсизлик комитәсини танијыб онун ән гызғын мүдафиәчиси олмагла бәрабәр, бир нөв мүстәгил вә раһатсыз тәшкилатдан ибарәт идиләр: өзләри ајрыча јығынчаглар дүзәлдирдиләр, даим һәјәчанлы олмагла һәр шејин өз әввәлки гајдасына дүшмәсинә мане олурдулар вә чох вахт өз гәрарларыны Комитәјә зорла гәбул етдирирдиләр. Кәнчлик јашларына чох хас олан чошгунлуг, гызғынлыг вә еһтирас дәгиг

вә дүшүнүлмүш һәрәкәт хәттиндән ачыг-ајдын үстүн иди. Белә бир һәрәкәт хәтти нечә дә ола биләрди ки, Енкелсин гејд етдији кими, лекион пролетариат илә буржуазијанын бир-бириндән узаглығынын әсил сәбәбини дәрк етмәк игтидарында дејилди, әмәлә кәлмиш вәзијјәтин тәләбләрини үмумијјәтлә баша дүшә билмирди. Лекион «гәһрәманчасына гәтнамәләр» гәбул етдији һалда, әсла рәһбәр ролуну ојнамаг игтидарында дејилди.

Белә бир ролу јалныз ингилабчы пролетариат ојнаја биләрди. Енкелс 1848—1849-чу илләр Алманијасыны нәзәрдә тутараг, ингилабчы пролетариат барәсиндә белә јазмышды: «Бүтүн һалларда үсјанчыларын *әсил мүбариз* гүввәләри биринчи олараг силаһа сарылыб гошунларла дөјүшә кирән *шәһәр фәһләләриндән* ибарәт иди». (сәһ. 154).

Ингилабдан сонра, XIX әсрин икинчи јарысында «һәрәкатын үстүн үнсүрү» даһа зијалылардан вә о чүмләдән тәләбәләрдән дејил, фәһләләрдән ибарәт иди (бах: сәһ. 168). Тәләбәләр һәрәкатыны даһа да инкишаф етдирмәк, онлары үмумпролетар мүбаризәсинә чәлб етмәк вә онлардан ән јахшыларынын сосиалист мөвгеләринә кечмәсини тә'мин етмәк үчүн бунун биринчи дәрәчәли әһәмијјәти вар иди. Марксизм баниләри тәһсил алан кәнчләрин синфи мүбаризәдә өз вәзифәләрини јеринә јетирмәләринин һәлледичи шәртләриндән бирини һәмин кәнчләр илә фәһлә синфи арасында мөһкәм әлагәдә көрүрдүләр. Һеч дә тәсадүфи дејилдир ки, Енкелс 1893-чү илин декабрында сосиалист тәләбәләрин бејнәлхалг конфрансына көндәрдији тәбрикдә ашағыдакы сөзләри јазмағы лазым билмишди: «Гој сизин сә'јләриниз тәләбәләр арасында белә бир әгидәнин инкишафына кәтириб чыхарсын ки, мәһз онларын ичәрисиндән әгли әмәк пролетариаты јетишмәлидир вә һәмин пролетариат физики әмәклә мәшғул олан өз фәһлә гардашлары илә чијин-чијинә верәрәк, ваһид сырада јахынлашан ингилабда бөјүк рол ојнамалыдыр» (сәһ. 207).

Һеч дә сәһв олмаз десәк ки, Маркс вә Енкелс рус тәләбә кәнчләри һәрәкатына, хүсусән 1861-чи илдә Санкт-Петербургда вә Русија империјасынын дикәр шәһәрләриндә баш верән фыртыналы һадисәләрә хүсуси фикир верирдиләр. Онлар мәмнунијјәтлә гејд едирдиләр ки, али тәһсил саһәсиндә чар һөкумәтинин јеритдији мүртәче сијасәтә гаршы тәләбәләрин чидди вә јекдил протести күчәләрә чыхарылыб тә'сирли нүмајиш шәклини алмышды; тәләбә һәрәкаты рус чәмијјәтинә, күлли мигдарда елә кәнчләр верирди ки, онлар садә халг ичәрисиндән чыхдыглары, касыб олдуглары һалда охујуб тәһсил алмышдылар, сосиалист идејаларыны мәнимсәмишдиләр. Енкелс гејд едирди ки, әлбәттә, һәр јердә олдуғу кими, рус ингилабчы кәнчләри арасында да мүхтәлиф адамлара раст кәлмәк олурду, онларын ичәрисиндә дә «курултулу ибарәләр ишләдәрәк, гурбаға кими гурулдајан нагис тәләбәчик»ләрә (сәһ. 204) раст кәлмәк оларды. Лакин фәһлә синфинин рәһбәрләри бүтөвлүкдә көтүрүләндә Русијанын габагчыл тәләбә кәнчләрини, бу кәнчләр ичәрисиндән јетишән, дәрин нәзәри билијә вә әмәли исте'дада малик олан вә бөјүк сә'ј көстәрән адамлары, «тәмкини,

характер мөһкәмлији вә ејни заманда дәрин нәзәри билији адамы ачыгча һејран едән» (сәһ. 170) кәнч рус ингилабчыларыны јүксәк гијмәтләндирирдиләр. Беләләрини онлар «партијамызын» ән јахшы адамлары сырасына аид едирдиләр.

1895-чи илдә В. И. Ленин јазмышды: «Рус дилини билән вә рус китабларыны охујан Маркс вә Енкелс Русија илә дәриндән марагланыр, рус ингилаби һәрәкатыны рәғбәтлә изләјир вә рус ингилабчылары илә әлагә сахлајырдылар»*. Бу сөзләр мәчмуәдәки бир чох материалларла инандырычы шәкилдә тәсдиг олунур.

Русијанын габагчыл кәнчләри арасында елми коммунизм баниләринин нүфузу доғрудан да бөјүк иди. Онлар бу кәнчләр үчүн танынмыш рәһбәр вә мүәллимләр идиләр, ичтимаи инкишафын ганунаујғунлугларыны ачыб ингилаби мүбаризәнин вәзифәләрини вә јолларыны көстәрән әсил елми нәзәријјә јараданлар идиләр. Рус кәнчләри нүмајәндәләринин Маркса вә Енкелсә јаздыглары чох бөјүк һөрмәт вә мәһәббәт долу мәктублары биздә бу күн дә һәјәчан ојатмаја билмәз.

1870-чи ил мартын 12-дә Интернасионалын Рус бөлмәси Комитәси Маркса белә јазмышды:

«Бизим бөјүк арзумуз Сизи өз нүмајәндәмиз кими танымагдыр, бунун сәбәби одур ки, чох һиссәси зәһмәткеш халгын сыраларындан јетишән рус тәләбә кәнчләри Сизин адыныза дәрин һөрмәт бәсләјирләр. ...биз социалист принсипләринин Сизин тәрәфиниздән шәрһини вә сәнаје феодализми системинин Сизин тәрәфиниздән тәнгидини севинчлә алгышладыг. ...Интернасионалын јарадылмасында да сиз көркәмли рол ојнамышсыныз. Бу күн рус демократик кәнчләри, нәзәри вә әмәли тәблиғатынызла бизим ишимизә көстәрдијиниз көмәк үчүн өз дәрин миннәтдарлығыны сүркүндәки гардашларымызын дили илә Сизә билдирмәк имканы әлдә етмишләр...»**

1871-чи илин октјабрында Санкт-Петербург университетинин һүгугчу тәләбәләринин бир групу Маркса јазмышды:

«Рус кәнчләрини Сиз өз ишинизә чәлб етмәк истәмирсинизми, азадлығын нуруну бизим өлкәмиздә јајмаг мәгсәди илә Сиз бу кәнчләрә көмәк етмәзсинизми?

Гардашлыг әлинизи бизә узадын вә бәдбәхт өлкәмизин башынын үстүндән әскик олмајан истибдад вә чәһаләт бојундуруғуну атмагда бизә көмәк един.

Бизә мәсләһәт вә ја даһа доғрусу, көстәриш верин ки, Сизин програмынызы изләјәрәк, көһнә чәмијјәтин хәрабәләри үзәриндә јүксәлтдијиниз бинаны тикмәк ишинә өз пајымызы әлавә едә биләк»***.

---

* В. И. Ленин. Әсәрләринин там күллијјаты, 2-чи чилд, сәһ. 14.

** Қ. Маркс, Ф. Енкелс вә ингилаби Русија. М., Сијаси Әдәбијјат Нәшријјаты, 1967, сәһ. 169.

*** Јенә орада, сәһ. 217.

Маркс вә Енкелс кәнчләрин хаһишләринә бөјүк диггәтлә јанашырдылар, мәсәлән, Русијадан мүһачирәт едән бир груп кәнчин Интернасионалда јаратдығы Рус бөлмәсинә онларын мүнасибәти (бах: сәһ. 161—163) буну сүбут едир. Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијиндә бу бөлмәни тәмсил етмәјә разылыг верән Маркс бөлмәјә јардым көстәрәрәк, онун үзвләрини тәшкилатын ишиндә иштирак етмәјә чәлб едир, онлардан мә'лумат алырды. Бөлмәнин нүмајәндәләри даим Маркс вә Енкелслә әлагә сахлајырдылар, өзләринин тәблиғат вә тәшкилат ишләринә аид мүхтәлиф мәсәләләр барәсиндә мәсләһәт вә көстәриш алмаг үчүн онлара мүрачиәт едирдиләр.

Елми коммунизм баниләри габагчыл рус кәнчләринин фәдакарлығыны, гәһрәманлығыны дәфәләрлә гејд етмишләр. Һәмин кәнчләрин нүмајәндәләри марксизми Русијада тәблиғ етмәк вә јајмаг үчүн дә чох иш көрмүшләр ки, бу да јүксәк гијмәтләндирилмишдир. Мәсәлән, 1884-чү илин мартында Енкелс Вера Засуличә белә јазмышды: «Русијада сосиализм нәзәријјәсинә аид китаблары өјрәнмәјә марағын артдығы барәсиндә Сизин мә'луматыныз мәни чох разы салды. Бизим алман мәктәбимиздә, демәк олар, көздән итән нәзәри вә тәнгиди фикир, көрүнүр, доғрудан да Русијада өзүнә сығыначаг тапмышдыр. Сиз мәндән хаһиш едирсиниз ки, тәрчүмә үчүн Сизә китаб адлары верим. Ахы, Сиз Марксын, демәк олар, бүтүн әсәрләрини тәрчүмә етмишсиниз вә тәрчүмә етмәјә сөз вермишдиниз; мәним әсәрләримә кәлинчә, Сиз онларын ән јахшыларыны көтүрмүшсүнүз...» (36-чы чилд, сәһ. 101—105). 1885-чи илин апрелиндә Енкелс Засуличә Плехановун «Әмәк азадлығы» групу һаггында јазырды: «...мән фәхр едирәм ки, рус кәнчләри арасында Марксын бөјүк игтисад вә тарих нәзәријјәләрини сәмими сурәтдә вә гејд-шәртсиз гәбул едиб өз сәләфләринин бүтүн анархист вә бир гәдәр славјанпәрәст ән'әнәләри илә әлагәни гәти кәсмиш бир партија вардыр. Маркс өзү дә бир гәдәр чох јашасајды, буну көрүб фәхр едәрди. Бу, Русијада ингилаби һәрәкатын инкишафы үчүн чох бөјүк әһәмијјәти олачаг бир тәрәггидир» (сәһ. 185). Һәмин груп рус ингилаби кәнчләринин јени нәслинин көстәрдији фәалијјәтин әсасыны гојду; бу јени нәсил исә Русијада марксизм бајрағыны јүксәкләрә галдырыб елми нәзәријјәни фәһлә һәрәкаты илә бирләшдирди.

Марксизм баниләри пролетар ингилаби һәрәкатында иштирак едән нәсилләрин ардычыллығына бөјүк әһәмијјәт верирдиләр. Лакин онлар бу ардычыллыг проблемини садәләшдирмирдиләр, ону һәјат просесләринин бүтүн мүрәккәблији ичәрисиндә арашдырырдылар.

Маркс вә Енкелсин фәлсәфи вә үмумсосиоложи планда нәсилләр проблеминә өз бахышларыны изаһ етдикләри материалларын һамысы бу мәчмуәјә дахил олмамышдыр. Буна көрә дә һәмин бахышлар үзәриндә әтрафлы дајанмаг јахшы оларды.

Марксизм баниләри гејд едирдиләр ки, бир-бири илә мүнасибәтдә олан мүхтәлиф нәсилләр бир-бири илә әлагәдардыр, одур ки, онлар бу мә'лум факта өз тәфсирләрини верирләр. «Сонракы нәсилләрин физики

варлығы онларын сәләфләри тәрәфиндән мүәјјән олунур», чүнки һәр бир әввәлки нәсил мәһсулдар гүввәләри, капиталы, ичтимаи үнсијјәт формаларыны, шәраити вә и. а. сонраки нәслә верир. Бүтүн бунлар әввәлки нәсилләрдән сонраки нәсилләрә галан ирсдир вә сонраки нәсилләр бу һәјат шәраитини һазыр верилмиш бир шеј кими әлдә едирләр. Кечмишдә јығылыб топланан мәһсулдар гүввәләр, үнсијјәт формалары вә и. а. јени нәслә мүәјјән һәјат шәраитини көстәрир, онун гаршылыглы мүнасибәтләрини мүәјјән едир, инкишафына хүсуси характер верир. Бундан әлавә, инсанларын әмәли сә'јинин өзү, Марксын П. В. Анненкова јаздығы (1848-чи ил 28 декабр тарихли) мәктубунда гејд етдији кими «инсанларын јашадығы шәраитлә, әввәлләр әлдә едилмиш мәһсулдар гүввәләрлә, һәмин инсанларын өзләринин дејил, онлардан әввәлки нәслин јаратдығы вә өзләриндән әввәл мөвчуд олан ичтимаи форма илә мүәјјән едилмишдир» (27-чи чилд, сәһ. 402.)

Лакин һәр бир јени нәсил өзүндән әввәлки нәсилләрин јаратдығы мадди вә мә'нәви сәрвәтләрин садәчә вариси олмур. Һәр бир јени нәсил бу сәрвәтләри дөврүн тәләбләринә вә өз гаршысында дуран ичтимаи тәрәгги вәзифәләринә ујғун шәкилдә инкишаф етдирир. Марксын көстәрдији кими, бу, елә бир тарихи һәрәкәтдир ки, бир-биринин ардынча кәлән нәсилләр өз сәләфләринин әлдә етдикләри нәтичәләри бу һәрәкәтин көмәји илә дәјишдириб јенидән тәшкил едирләр. Маркс јазмышдыр: «...бу фактын нәтичәсиндә бәшәр тарихиндә рабитә әмәлә кәлир, бәшәријјәт тарихи јаранып вә инсанларын мәһсулдар гүввәләри вә демәли, онларын ичтимаи әлагәләри дә нә гәдәр чох артмыш олурса, бу тарих дә бир о гәдәр чох бәшәријјәт тарихи олур... Онлар арасындакы мадди мүнасибәтләр онларын бүтүн мүнасибәтләринин әсасыны тәшкил едир. Бу мадди мүнасибәтләр јалныз елә зәрури формалардыр ки, инсанларын мадди вә фәрди фәалијјәтләри бу формаларда баш верир (27-чи чилд, сәһ. 402—403).

Бәшәријјәтин ирәлијә доғру һәрәкәти, тарихи тәрәггинин мәрһәләләри кәнч нәслә тә'сир көстәрир, өз тәләбләрини онун гаршысында ирәли сүрүр. Синфи мүбаризәнин објектив шәраити мүбаризләрин јени дәстәләрини ирәли сүрүр... Узун чәкән дурғунлугдан сонра 80-чи илләрдә инкилис пролетариатынын һәрәкаты башландығы заман Енкелс разылыг һисси илә јазмышды: «...Көһнә чартистләрин нәвәләри дөјүш чәркәләринә дахил олурлар». Енкелс «тәзә гүввәләрин» фәһлә һәрәкатына кучлү тәкан вердијини јазараг, үмидвар олдуғуну билдирмишди ки, «нәвәләр өз бабаларына лајиг олачаглар». Лакин Инкилтәрәнин фәһлә һәрәкаты јалныз чартизмдән ибарәт дејилди, ејни заманда бу һәрәкат «фәһлә синфинин јалныз аристократијасындан ибарәт олан көһнә тред-јунионлардан» ибарәт иди. Енкелс јени фәһлә гүввәләрини көһнә тред-јунионларла мүгајисә едәрәк көстәрмишди ки, јени фәһлә гүввәләри көһнә тред-јунионлардан сајча даһа чохдурлар, даһа фәал, даһа шүурлудурлар. Енкелс 1889-чу илин декабрында јазмышды: «Инди заманын руһу тамам башгадыр. Гочалар

һәлә дә «аһәнкдарлыға» инандыглары бир заманда кәнчләр капиталла әмәјин мәнафејинин ејнилијиндән дәм вуранлары лаға гојурлар. Гочалар һәр һансы бир сосиалисти рәдд етдикләри һалда, кәнчләр танынмыш сосиалистләрдән савајы һеч бир башга рәһбәрләри гәтијјән арзу етмирләр» (сәһ. 188).

Бир чох фактлар көстәрирди ки, һәјат шәраитинин өзү кәнчләрин ән јахшы нүмајәндәләрини сосиализмә чәлб едир вә онлар бунун тә'сири илә пролетариатын тәрәфинә кечирдиләр. Лакин марксизм баниләри кәнчләри үмумпролетар һәрәкатына, ингилаби фәалијјәтә чәлб етмәјә кортәбии бир просес кими бахмырдылар вә кәнчләрә мәгсәдәујғун тә'сир көстәрмәји зәрури һесаб едирдиләр. Бу тә'сир һәлә коммунистләр Иттифагы заманында башланмышды вә Маркс илә Енкелс өзләринин бүтүн фәалијјәти әрзиндә кәнчләрә тә'сир көстәрмәјә бөјүк әһәмијјәт верирдиләр. Буну, мәсәлән, Енкелсин Маркса јаздығы 1853-чү ил 11 март тарихли мәктубу (бах: сәһ. 155) хатырладыр. Коммунистләрин тә'сири вә марксизм идејаларынын јајылмасы кәнчләрин мүбаризәјә чәлб олунмасына көмәк едирди, кәнчләрин, бөјүкләрин ишини давам етдирмәсинә, пролетар бејнәлмиләлчилији ән'әнәләрини мөһкәмләндириб инкишаф етдирмәсинә јардым көстәрирди. Енкелсин әлиндә бүтүн әсаслар вар иди ки, кәнчләрин адыны бејнәлмиләл пролетар ордусунун «һәлледичи зәрбә дәстәси»ни (сәһ. 210) тәшкил едәнләр сырасында чәксин.

Марксизм баниләри фәһлә синфинин мүгәддәратында, онун мүбаризәсиндә пролетар кәнчләрин ојнадығы ролу гијмәтләндирмәклә кифајәтләнмирдиләр. Енкелс кәнчләр һаггында «еһтијат гүввә» терминини ишләдәрәк, ингилаби партија үчүн кәнчләрин әһәмијјәти барәсиндә принсипиал бир мүлаһизә ирәли сүрмүш олду.

Маркс вә Енкелс бөјүмәкдә олан нәслә, кәнч гүввәләрә инанырдылар. 1853-чү илдә Енкелс ««Маркс партијасы»нын тарихи сәһнәдә 1848—1849-чу илләр ингилабына нисбәтән даһа тә'сирли шәкилдә чыхыш едәчәјини көстәрән шәраити арашдырараг гејд етмишди ки, «...биз Алманијадакы кәнч нәслә бел бағлаја биләрик» (28-чи чилд, сәһ. 491). Кәнчләрә нә гәдәр мөһкәм инанмаг лазым иди ки, ингилаб мәғлуб оландан чәми дөрд ил сонра, сијаси иртичанын азғынлығы вә коммунистләрин тә'гиб олундуглары шәраитдә бу чүр фикирләр ирәли сүрмүш оласан!.. Енкелс габагчыл алман кәнчләринә инанмагда сәһв етмәмишди. Бисмарк «Хүсуси ганун»у тәтбиг едән заман Алманија Сосиалист партијасы он бир ил мүһасирә олунмуш вәзијјәтдә галды. Бу мүддәт әрзиндә партија башлыча олараг, кәнчләрин һесабына дөрд дәфә артды. Бу, Енкелсә имкан верди десин ки, «...партијанын сырасы даһа чох мәһз кәнч нәсил һесабына артыр» (сәһ. 203).

Партијанын еһтијат гүввәси олмаг е'тибары илә кәнчләри јүксәк гијмәтләндирән Енкелс ејни заманда белә һесаб едирди ки, һәр бир кәнч партија сыраларында ола билмәз. О, буржуа мүһитиндән чыханлара чох көзәл бәләд олдуғу үчүн Алманија Сосиал-демократ партијасы рәһбәрлијинә

мәсләһәт көрүрдү ки, «...бу ҹәнабларын бачарығына вә характеринә диггәтлә нәзәр јетирсин»ләр (сәһ. 200). Бу, һәм кәләҹәк, һәм дә индики заман үчүн, хүсусилә елә бир партијанын һәјат вә фәалијјәти үчүн зәрури иди ки, онун сыралары гејри-пролетар мүһитдән чыхмыш адамлар һесабына да артырды.

Башга тәбәгә нүмајәндәләринин, хүсусән синфи мүбаризә мәктәби кечмәјәнләрин, фәһлә һәрәкаты тәҹрүбәси олмајанларын, елми сосиализм нәзәријјәсини лазымынча дәрк етмәјәнләрин пролетар партијасына нечә тә'сир көстәрә биләҹәкләри Енкелси чох нараһат едирди. Мәһз буна көрә 1890-чы илдә «әдәбијјатчыларын вә тәләбәләрин» партијаја о заманкы ахыны илә әлагәдар олараг, Енкелс лазым билмишди десин ки, бу ахын лазыми чәрчивә ичәрисиндә сахланмазса, бунун «һәр ҹүр зәрәри» ола биләр. Лакин Енкелс партијанын гүввәсинә, сосиал-демократија сыраларына дахил олан «охумуш» ҝәнҹләрә онун лазыми идеја-тәшкилат тә'сири көстәрмәк габилијјәтинә инанырды.

Ҝәнҹләри партијаја гәбул етмәјә Енкелсин ҹидди јанашмасынын сәбәби бу иди ки, сон дәрәҹә мүһүм мәсәләләрдән: партија сыраларынын артмасындан, онун иҹтимаи тәркибиндән, дөјүш габилијјәтиндән, нәһајәт, партијанын кәләҹәјиндән сөһбәт ҝедирди. Мәсәләјә белә јанашмаг лүзуму бир дә ондан ирәли ҝәлирди ки, ҝәнҹ нәсил барәсиндә јеридилән марксист сијасәти лап әввәлдән «һәр шеји бағышламаг» кими либераллыға, буржуа јалтаглығына, ҝәнҹләрин гылығына кирмәк кими демагоглуға гәтијјәтлә мүгавимәт көстәрирди. Маркс вә Енкелс өзләринин һәмфикирләри вә мүбаризә јолдашлары олан ҝәнҹ адамлара ата кими меһрибан олуб онларын шәхси хүсусијјәтләрини, јаш хүсусијјәтини һәмишә нәзәрә алмагла бәрабәр, һеч вахт партија принсипиаллығыны шәхси мүнасибәтләрә, бу хүсусијјәтләрә гурбан вермирдиләр. Онлар һеч бир заман «мәрһәмәтли» олмајыб, әксинә, сон дәрәҹә тәләбкар идиләр. Марксизм баниләри фәһлә һәрәкатынын, партијанын мәнафејинә ујғун олмајан, хүсусилә зидд вә дүшмән олан һәр шеји тәнгид едирдиләр вә лазым ҝәлдикдә, јаш мәсәләсиндә һеч бир ҝүзәштә ҝетмәјиб, чох шиддәтлә тәнгид едирдиләр. Мәсәлән, 1866-чы илдә «Ҝәнҹ Франса» нүмајәндәләри (La Courr'en Français» адлы франсыз сијаси гәзети сәһифәләриндә, сонра исә Интернасионалын Баш Шурасынын ичласында хырда буржуа идеологу Прудонун ҝүчлү тә'сири алтында чыхыш етдикләри заман (бах: сәһ. 159) белә олмушду. 90-чы илләрдә дә Енкелс Алманија Сосиал-демократ партијасындакы мүхалифәти— марксизмә зидд бахышлар вә тактика принсипләри тәблиғ едән сол анархист хырда буржуа «ҝәнҹләр» групуну гәтијјәтлә тәнгид едән заман да (бах: 190-чы вә сонракы сәһифәләр) белә олмушду.

Мүхалифәтә гаршы мүбаризә ејни заманда партијанын тәҹрүбәсиз ҝәнҹ үзвләрини, нәјин нечә олдуғундан баш чыхармадан мүхалифәтин тә'сири алтына дүшән нашылары бу тә'сирдән гуртармаг уғрунда мүбаризә иди. Енкелс мүхалифәтчиләрин сијаси ҹәһәтдән јеткин олмајан ҝәнҹләрә

антипартија мәгсәди илә тә'сир көстәрә биләчәкләринә фикир вермишди. Сосиалистләрә гаршы ганунун гүввәдә олдуғу шәраитдә партијаја дахил олан кәнчләр «...партијанын көһнә үзвләри сәвијјәсиндә дајанмаг үчүн» (сәһ. 189) нәзәри тәһсиллә лазыми дәрәчәдә мәшғул ола билмирдиләр. Буна көрә дә онларын чохунун «јахшы арзу вә хош нијјәтдән» башга бир шеји јох иди. Одур ки, онлар, әлбәттә, кәнчләрә хас олан шөвглә чошубдашырдылар. Енкелс белә бир нәтичәјә кәлди ки, бүтүн бу сәбәбләрә көрә онлар мүхалифәтчиләрин асанлыгла тә'сири алтына дүшән «материал» иди. Енкелс бу тә'сирин нечә тәһлүкәли олдуғуну көрүрдү вә хәбәрдарлыг едиб дејирди ки, бу тә'сирин зәрәринә лазымынча фикир вермәмәк олмаз.

Марксизм баниләри, «јаланчы достлары» амансызчасына (онлар өзләри белә дејирдиләр) тәнгид етмәји, онларын ич үзүнү көстәрмәји, онларын кәнчләрә јабанчы тә'сиринә гаршы мүбаризә етмәји вә кәнчләри алдатмаг чәһдләрини ифша етмәји бир вәзифә олараг ирәли сүрүрдүләр. «Сосиалист демократијасы алјансы вә Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији» вә «Мүһачир әдәбијјаты» мәгаләләри буну чох көзәл көстәрир; Маркс вә Енкелс бу мәгаләләрдә Бакунин илә онун тәрәфдарларынын рус тәләбә кәнчләринә тәклиф етдикләри һәфтәбечәрин нә олдуғуну тәһлил етдиләр. Бакунин вә тәрәфдарларынын тактикасы белә иди: «бош шејләрлә» (јығынчаглар, нүмајишләр, ичласлар вә и. а.) мәшғул олмаг вахты дејил, «дүнја ингилабы аловуну» гызышдырмаг (даһа дәгиг десәк: гијам етмәк, бәлкә һәтта чинајәт етмәк) лазымдыр. Онларын нәзәријјәси (ејни анархизм вә бир хејли јалтаглыг): гулдур—һәгиги ингилабчы типидир; «силксиз кәнчләр лекиону» јени Степан Разини әвәз етмәлидир; «көзәл кәнчләр» «мәғлубедилмәз гәһрәмандыр» вә онун башынын үстүндә кәндли рәһбәринин руһу долашыр. Бир дә онларын наданлыға пәрәстиш тәблиғаты: ингилабчы үчүн һәр чүр билик артыг шејдир, о, өзүнү чәһаләтә һазырламалыдыр,—дејә Маркс вә Енкелс бакунистләрин кәнчләрә мүрачиәт едиб онлары университет вә мәктәбләри тәрк едәрәк, халгы гијама галдырмаг үчүн халгын ичәрисинә кетмәјә чағырмаларына истеһза илә јекун вурурлар.

Јухарыда ады чәкилән мәгаләләр олдугча бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Бакунизмин тәнгиди тәләбә (үмумијјәтлә кәнчләр) һәрәкатынын мүһүм проблемләри барәсиндә Интернасионал коммунистләринин нөгтеји-нәзәрини изаһ вә тәблиғ едирди, һәгиги ингилабчы олмаг үчүн тәһсилин, билик саһиби олмағын зәрурилијини кәнчләрин баша дүшмәсинә көмәк едирди.

3

Елми коммунизм баниләри кәнчләрин тәрбијәси вә тәһсили проблемләринә бөјүк диггәт јетирирдиләр. Онлар бу проблемләрә мүхтәлиф, лакин бир-бири илә сых әлагәдар олан чәһәтләрдән—ичтимаи, идеоложи, педагожи вә и. а. чәһәтләрдән јанашыб тәрбијәнин ролуну јүксәк өлчү илә, шәхсијјәтин инкишафына, ичтимаи тәрәггинин кедишинә көстәрдији тә'-

сирлә гијмәтләндирирдиләр. Һеч дә тәсадүфи дејилдир ки, Маркс Америкада чыхан «The Chicago Tribune» гәзетинин мүхбири илә мүсаһибәсиндә (1879-чу ил) демишди ки, ичтимаи инкишафда «тәрбијә бөјүк рол ојнајыр»*.

Маркс вә Енкелс бу проблемләри ишләјиб һазырлајаркән, һәр шејдән әввәл, пролетариатын мәнафејини әсас тутурдулар, чүнки тәкрар едәк ки, пролетариатын кәләчәји онун бөјүмәкдә олан нәслинин тәрбијәсиндән асылыдыр. Онлар тәрбијәјә ушаглары вә јенијетмәләри капиталист истеһсал системинин позучу тә'сириндән горумағын чох мүһүм васитәләриндән бири кими бахырдылар. Коммунистләрин белә бир тәләби бурадан ирәли кәлир ки, кәнч пролетарларын әмәји тәрбијә илә әлагәләндирилмирсә, белә әмәјә ичазә верилмәмәлидир. Ејни заманда бу вәһдәт «...фәһлә синфини аристократијанын вә буржуазијанын сәвијјәсиндән хејли јүксәјә» (сәһ. 95) галдырмалы олан тәдбирләрдән бири иди.

Лакин тәрбијә барәсиндә марксизм баниләринин фикирләринин әһәмијјәти зәһмәткеш кәнчләрин һүгугу уғрунда коммунистләрин апардығы мүбаризәнин конкрет вәзифәләри илә мәһдудлашмыр. Бу фикирләр үмумијјәтлә кәнч нәслин тәшәккүл тапмасы вә јени чәмијјәт гуручуларынын һазырланмасы мәсәләләри илә әлагәдар олараг даһа бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

Тәрбијә барәсиндә Маркс вә Енкелсин фикирләри күлл һалында көтүрүлдүкдә бүтөв бир диалектик-материалист консепсијадыр вә бу консепсија ашағыдакы мүддәалара әсасланыр: тәрбијә һаким олан ичтимаи мүнасибәтләрдән асылыдыр; нәтичә е'тибары илә мадди истеһсал үсулундан асылы олуб бу истеһсал үсулу гаршысында нисбәтән мүстәгилдир; тарихи вә синфи характер дашыјыр; өзүнүн објектив ганунаујғунлуглары вардыр. Елми коммунизм баниләринин бу кәшфләри педагокика нәзәријјәсиндә дөнүш әмәлә кәтириб ону елмә чевирмишдир.

Маркс тәрбијә дедикдә нәји нәзәрдә тутурду,—онун өзү буна «Нүмајәндәләрә тә'лимат...»да (бах: сәһ. 94) чох ајдын чаваб вермишдир. Лакин тәрбијәнин «компонентләри» барәсиндә марксизм баниләринин тәсәввүрләрини анчаг бу чавабла мәһдудлашдырмаг доғру олмазды, онлар әгли вә физики тәрбијәдән вә техники тә'лимдән башга бөјүмәкдә олан нәслин мә'нәви, естетик, истеһсал вә һәрби тәрбијәсиндән дә бәһс едирдиләр. Бураја белә бир факты да әлавә едәк ки, Маркс вә Енкелс идеја тәрбијәсинә, кәнчләри ингилаби мүбаризә тарихинә вә ән'әнәләринәговушдурмаға бөјүк диггәт јетирирдиләр (бах: сәһ. 293, 318).

Марксизм классикләри әгли (интеллектуал) тәрбијә дедикдә ону «әгли тәһсил» кими баша дүшүрдүләр; бу тәһсил бөјүмәкдә олан нәслә биринчи нөвбәдә мәктәбдә верилмәлидир. Мәктәб вә университет тәһсили Маркс вә

---

* «Вопросы истории КПСС», 1966, № 10, сәһ. 11.

Енкелсин диггәтини хүсусилә чәлб едирди; онларын Америкадан тутмуш Русијајадәк мүхтәлиф өлкәләрә аид бир чох фикирләри буна сүбутдур. Бу диггәт һеч дә тәкчә ондан ирәли кәлмирди ки, онлар билијин ојнадығы рола чох јүксәк гијмәт вериб наданлыға сон дәрәчә мәнфи мүнасибәт бәсләјирдиләр; һеч дә ашкар олан белә бир ичтимаи фактдан ирәли кәлмирди ки, чәмијјәтә надан, мәдәнијјәтсиз чәмијјәт үзвләриндән даһа чох савадлы адамлар фајда верирләр (сәһ. 241). Онлар кениш зәһмәткеш күтләләринин савадлы олмаларына ингилаби әһәмијјәт дә верирдиләр; савад нә гәдәр јүксәк, билик нә гәдәр чох оларса, капитализмә гаршы, јени дүнја јаратмаг уғрунда мүбаризә бир о гәдәр мүвәффәгијјәтли олар. Мәһз буна көрәдир ки, Маркс Интернасионалын Баш Шурасынын ичласларындан бириндә демишди: ичтимаи шәраити дәјишдирмәк үчүн мүвафиг тәһсил системи лазымдыр; Енкелс исә М. К. Горбуноваја мәктубунда јазмышды: «...Русија кими бир өлкәдә халг тәһсили, онунла да бирликдә, һеч олмазса долајысы илә ингилаби һәрәката јардым едән һәр шејлә биз олдугча марагланырыг...» (сәһ. 310).

Маркс вә Енкелс интеллектуал тәрбијәдә (тәһсилдә) фәлсәфәјә, сијаси игтисада, тарихә, мәдәнијјәтә, тәбиәт елмләринә мүһүм јер верир, дүзкүн дүнјакөрүшүнүн, елми-нәзәри тәсәввүрләрин әмәлә кәлмәсинә биринчи дәрәчәли әһәмијјәт верирдиләр. Буну онларын әсәрләри, мәктублары, тәблиғат саһәсиндәки фәалијјәтләри, мүасирләринин хатирәләри көстәрир. Фәһлә синфинин рәһбәрләри кәнчләрә тәһсил алмагда мүнтәзәм көмәк едирдиләр. Лакин онлар «ала-јарымчыг охујан чаванларын», хүсусән өзләрини «марксист» адландыран кәнчләрин ловғалығыны бағышламырдылар. Енкелс алман сосиал-демократијасы сыраларындакы белә «марксистләри» лаға гојуб тәнгид етмишди. Онлар «танынмајачаг дәрәчәдә» тәһриф олунмуш «марксизми» мәтбуат сәһифәләринә чыхарырдылар; тәмсил етдикләри дүнјакөрүшүнү гәтијјән баша дүшмүрдүләр, һазыркы дөврүн һәлледичи тарихи фактларыны гәтијјән билмирдиләр. Маркс белә «шакирдләрин» мејдана кәлмәси илә әлагәдар олараг, истеһза илә демишдир: «Мән тәкчә буну билирәм ки, марксист дејилəм!..» Марксын нәзәријјәсини илк мәнбәләр әсасында дәриндән өјрәнмәји вә мәнимсәмәји тәләб едән Енкелс хәбәрдарлыг едирди ки, бу нәзәријјәни бир еһкам кими тәтбиг етмәк лазым дејилдир.

Марксизм баниләри кәнчләри әзмлә, мүнтәзәм шәкилдә тәһсил алмаға вә һәјатын тә'кидлә ирәли сүрдүјү тәләби јеринә јетириб даим өз билијини артырмаға чағырырдылар. Вилһелм Либкнехт Маркс һаггында јазырды: «Охумаг! Охумаг! Онун тез-тез бизә вердији гәти тапшырыг белә иди; лакин бу тапшырыг ејни заманда онун шәхси тимсалындан вә бу бөјүк зәканын даими, гүввәтли фәалијјәти үзәриндәки мүшаһидәмиздән дә чыхарылан бир нәтичә иди» (сәһ. 340). «Охумаг!» тәләби Маркс вә Енкелсин һәлә кәнчлик илләриндән өз гаршыларына гојдуглары тәләб иди (бах: сәһ. 219—223, 226). Онларын елмә мүнасибәтләри, нәзәри вә әмәли

фәалиjjәт үчүн, ингилаби мүбаризә үчүн лазым олан мүхтәлиф биликлә өзләрини зәнкинләшдирмәк сә'jләри кәнчләрә әбәди өрнәкдир.

Нәзәри тәhсил нә гәдәр вачиб олса да, марксизм баниләри hеч вахт кәнчләрин тәрбиjәсини jалныз тәhсил алмагла мәhдудлашдырмырдылар. Онлар бу мүрәккәб вә мәс'улиjjәтли иши нәзәриjjә илә практиканын мөhкәм бирлиjи кими тәсәввүр едирдиләр. Кәнчләр мүбаризәнин өзүндә иштирак етмәдән, конкрет әмәли ишләрдә тәhсил алмадан (Енкелс буну «әмәли тәhсил» адландырырды) онларын идеjа чәhәтдән тәшәккүл тапмалары там вә тә'сирли ола билмәз. Енкелс гејд етмишдир ки, тә'лим jалныз нәзәри деjил, еjни заманда әмәли тә'лим олмалыдыр, jалныз сөз демәклә деjил, иш көрмәклә, нүмунә вермәклә дә hәjата кечирилмәлидир. Бурада исә бөjүкләрин ролу бөjүк вә мәс'улиjjәтлидир. Мәhз буна көрә Маркс Баш Шуранын ичласында кәнчләрин тәрбиjәси hаггында демишди ки, кәнчләр бу тәрбиjәни «күндәлик hәjат мүбаризәсиндә бөjүкләрдән алмалыдырлар», кәнчләрдә «бөjүкләрдән өjрәнмәк» тәсәввүрү формалашмалыдыр (сәh. 284).

Маркс hәлә 17 jашында илк дәфә олараг кичикләрин мә'нәви чәhәтдән тәшәккүл тапмасында бөjүкләрин, валидеjнләрин ролундан jазмышды. О hәлә чох чаван олдуғу hалда өз jашыдларына хас ола биләчәк бә'зи зәифликләрдән ағыллa jазырды: бу jашларда кәнч адамын мөhкәм принсипләри вә сарсылмаз е'тигады hәлә jохдур; онун өз зәкасы она hәр заман мәсләhәтчи ола билмир, чүнки о, hәjат тәчрүбәсинә вә дәрин мүшаhидәләрә архаланмыр, бундан әлавә «hиссләри ону алдада биләр, хәjалы онун көзүнү гамашдыра биләр». Бәс бу hалда ким адама дүз jол көстәриб онун сәhвини вахтында дүзәлдәр вә өз мәсләhәти илә көмәк едә биләр? «Бөjүк hәjат jолу кечмиш, талеjин ачысыны дадмыш ата-аналарымыз...». (сәh. 214). Әлбәттә, (сонралар Маркс Феjербах hаггындакы тезисләриндә jаздығы кими) тәрбиjәчинин өзү тәрбиjәли олмалыдыр вә әкәр валидеjнләрдән бири (Енкелсин хәбәрдарлыг етдиjи кими) кифаjәт гәдәр ағыллы вә нәзакәтли олмаjыб, боjа-баша чатмыш оғлу илә jашлы бир адам кими рәфтар етмирсә, гоj онда өзүндән күссүн...

Марксизм баниләри «адамы бүтүн өмрү боjу бәләкдә сахламагдан ибарәт олан» тәрбиjәнин гәти әлеjhинә олуб, инсанларын тәрбиjәсиндә гәjjумлуғу сөзсүз рәдд едирдиләр. Онлар белә hесаб едирдиләр (вә өз әмәли фәалиjjәтләриндә буну hәjата кечирирдиләр) ки, кәнчләрә инанмаг вә онлары мүстәгил, мәс'улиjjәтли ишә ирәли чәкмәк лазымдыр; марксизм баниләринин фикринчә, кәнчләри ирәли чәкмәк hәр шеjдән әлавә онларын әмәли ишчи олмаларына көмәк едир, hәм мүтәхәссис, hәм дә тәшкилатчы кими өз гүввәләрини сынагдан кечирмәк имканы верир. Енкелс геjд етмишдир ки, кәнчләрин бу чүр ирәли чәкилмәси онларын зеhнини вә хүсусилә характерини инкишаф етдирмәк үчүн тамамилә зәруридир.

Маркс вә Енкелс ишләjән, истеhсалатда ишләмәjә hазырлашан кәнчләрин техники (политехник) тә'лим кечмәдән тәрбиjә олунмасыны hеч

ағылларына да кәтирмирдиләр. Маркс гејд едирди ки, техники тә’лимин вәзифәси бүтүн истеһсал просесләринин әсас принсипләри илә таныш етмәк вә ејни заманда әмәк аләтләрини нечә ишләтмәк вәрдиши вермәкдир. Капитализм шәраитиндә бу тә’лим әмәк бөлкүсүндән ирәли кәлиб, ишләјән кәнчләрин өз ишләрини мүкәммәл өјрәнмәләринә манечилик төрәдән нөгсанларын һеч олмазса мүәјјән дәрәчәдә јерини долдурмалы иди. Лакин истеһсалын инкишафынын објектив кедиши бир әмәк нөвүндән башга бир әмәк нөвүнә кечмәји бачаран фәһләнин олмасыны һөкмән тәләб едир. Марксын фикринчә, белә һәртәрәфли фәһлә һазырламағын бүнөврәси политехник мәктәбләрдә вә кәнд тәсәррүфаты мәктәбләриндә гојулмалыдыр. Лакин капитализм шәраитиндә фәһләләрин ушаглары мәктәбләрдә технолокија илә, мүхтәлиф истеһсал аләтләринин әмәли тәтбиги илә чох мәһдуд өлчүдә таныш олдугларына көрә Маркс демишдир: «... Һеч бир шүбһә ола билмәз ки, фәһлә синфи бир зәрурәт олараг, сијаси һакимијјәти әлә алдыгда фәһлә мәктәбләриндә һәм нәзәри, һәм дә әмәли технoложи тәһсил дә лајигли јер тутачагдыр» (сәһ. 278).

Маркс вә Енкелс тәрбијәни мәһсулдар әмәклә бирләшдирмәји бөјүмәкдә олан нәслин һәртәрәфли техники тәһсилинин зәрури шәрти адландырмышдылар. Онлар бунун гызғын тәрәфдары идиләр, бу бирләшдирмәдә јалныз тәсәррүфат чәһәтдән мә’на ахтармаг, јә’ни ичтимаи истеһсалын артмасыны көрмәк дејил, елми тәрбијәнин әмәли әсасыны, јә’ни чәмијјәти дәјишдириб јенидән гурмағын чох күчлү васитәләриндән бирини көрүрдүләр.

Истеһсалын техники сәвијјәси нә гәдәр јүксәкдирсә, истеһсалын елмлә әлагәси нә гәдәр мөһкәмдирсә, истеһсал просесләри нә гәдәр мүрәккәбдирсә, истеһсалат ишчисинин билији вә вәрдиши дә бир о гәдәр чох олмалыдыр. Елми вә техники тәрәгги шәраитиндә ишчиләрин гаршысында гојулан тәләбләр кетдикчә даһа мүрәккәб вә даһа мүхтәлиф олуб даим артыр. Лакин адамларын өзләри дә дәјишилиб инкишаф едирләр. Енкелс һәлә коммунистләр иттифагы програмынын лајиһәси олан «Коммунизмин принсипләри»ндә (1847-чи ил) кәләчәјә нәзәр салараг, јени чәмијјәтин инкишафынын мүһүм мејлләриндән бири барәсиндә өз фикрини билдирмишдир. О јазмышдыр ки, истеһсалын ичтимаи әсасла идарә олунмасы, һәр бири мүәјјән бир саһәјә табе олан, она бағлы олан адамлар тәрәфиндән һәјата кечирилә билмәз. Бүтүн чәмијјәтин бирликдә вә планауіғун сурәтдә идарә етдији сәнаје габилијјәтләри һәртәрәфли инкишаф едән адамларын, бүтүн тәсәррүфат системиндән баш ачмағы бачаран адамларын олмасыны тәләб едир.

Енкелс бу үмумнәзәри мүддәалары әсас тутараг, кәнчләри тәрбијә етмәјин конкрет вәзифәләрини көстәрмиш вә онун профессионал вә психоложи нәтичәләрини үмуми шәкилдә габагчадан билдирмишдир. «Тәрбијә чаван адамлара истеһсалын бүтүн системини тәчрүбәдә сүр’әтлә мәнимсәмәјә имкан верәчәкдир, бу онлара чәмијјәтин тәләбатындан вә ја он-

ларын өз мејлләриндән асылы олараг, нөвбә илә истеһсалын бир саһәсиндән дикәр саһәсинә кечмәк имканы верәчәкдир. Демәли, тәрбијә онлары мүасир әмәк бөлкүсүнүн һәр бир адама зорла гәбул етдирдији биртәрәфлиликдән азад едәчәкдир. Беләликлә, коммунизм принсипләри әсасында тәшкил олунан чәмијјәт өз үзвләринә һәртәрәфли инкишаф етмиш габилијјәтләрини һәртәрәфли тәтбиг етмәјә имкан верәчәкдир» (сәһ. 256).

Енкелс арадан бир чох илләр кечәндән сонра бу фикирләри «Анти-Дүринг»дә инкишаф етдириб көстәрди ки, капитализм буховларындан азад олан чәмијјәт бүтүн сәнаједәки истеһсалын елми әсасларыны баша дүшән јени истеһсалчылар нәслини јетишдирмәклә јени мәһсулдар гүввә јаратмыш олачагдыр.

Марксизм баниләри кәнчләрин тәрбијә системиндә бәдән тәрбијәсинә мүһүм јер ајырырдылар. Енкелс һәлә чаванлығында «Спарта мөһкәмлији» дејилән өзүнүтәрбијә үсулунун тәрәфдары иди. Енкелс бу чүр тәрбијә үсулуну «...сојуг судан горхан, азачыг шахтада үч-дөрд јорғана бүрүнән вә зәифлијинә көрә һәрби хидмәтдән азад олмағы өзү үчүн шәрәф һесаб едән» (сәһ. 224) «нәрмә-назик кәнчләрә» мәсләһәт көрүрдү. Бүтүн өмрү боју идманы чох севән Енкелс әлли илдән артыг вахт кечәндән сонра да мәсләһәт көрүрдү ки, «...бүтүн синиф шакирдләринә, нә гәдәр ки, онларын бәдән үзвләри өз еластиклијини вә чевиклијини итирмәмишдир, мүнтәзәм вә әсаслы сурәтдә сәрбәст кимнастика вә кимнастика аләтләриндә мәшғул олмаг тә'лими верилсин...» (сәһ. 329). Маркс кими Енкелс дә фәһлә кәнчләрин бәдән тәрбијәси илә мәшғул олмаларыны мәчбури һесаб едирди, чүнки чох шахәли әмәк бөлкүсү системи инсана пис тә'сир көстәриб онун там бир сыра әзәләләрини башга әзәләләр һесабына биртәрәфли инкишаф етдирир. Мүнтәзәм бәдән тәрбијәси вә идман мәшғәләләри инсанын инкишафындакы бу чатышмазлыгларын јерини долдурмалыдыр.

Енкелс кәнчләрин һәрби хидмәтә һазырланмасында да бу мәшғәләләрин бөјүк ролу олдуғуну гејд едирди. Мәсәлән, о, мәсләһәт көрүрдү ки, јај фәслиндән шакирдләрин «һәрби кәзинтиләри»,—јүрүшләри вә ачыг һавада мәшгләри үчүн даһа јахшы истифадә едилсин, чүнки бүтүн бунлар шакирдләрин физики вә әгли инкишафына фајда верәр, ушаглара орду хидмәти илә әлагәдар олан мәсәләләри һәлл етмәји өјрәдәр, нисбәтән гыса мүддәтдә хүсуси һәрби һазырлыг кечмәк имканы верәр. Мәчмуәдәки материал охучулара ингилабчы пролетариатын биринчи һәрби нәзәријјәчиси Енкелсин «кәнчләрин һәрби тәрбијәси» барәсиндәки бахышлары илә таныш олмаг имканы јарадыр.

Марксизм баниләри тәрбијәнин һәр һансы «тәркиб һиссәсиндән» данышаркән, онларын фикри чох мүһүм проблемә—шәхсијјәтин һәртәрәфли инкишафы проблеминә јөнәлдилмишди. Бу тәркиб һиссәләриндән һәр бири, һәм дә бүтөвлүкдә көтүрүлән тәрбијә просеси нәтичә е'тибары илә шәхсијјәтин тәшәккүл тапмасына хидмәт етмәлидир. Мәчмуәдә Маркс вә Енкелсин бир чох мүһакимәләри һәртәрәфли инкишаф етмиш

шәхсијјәт һаггында, инсанын һәгиги зәнкинлији һаггында онларын тәсәввүрләрини баша дүшмәјә имкан верир. Бүтөвлүкдә көтүрүлән бу мүһакимәләр инкишаф етмиш фәрдин мүәјјән «моделини» јарадыр; Маркс вә Енкелс һәмин фәрдин тәшәккүл тапа биләчәјинә мөһкәм инанырдылар. Лакин бунун үчүн, һәр шејдән әввәл, мүәјјән ичтимаи-сијаси, ичтимаи-игтисади шәраит вә мүәјјән ичтимаи мүнасибәтләр системи лазымдыр, чүнки фәрдин нә дәрәчәдә инкишаф едә биләчәји һәгигәтән бунлардан асылыдыр (бах: сәһ. 249).

Маркс вә Енкелс инсанын фәрди инкишафынын хејли дәрәчәдә асылы олдуғу психи, физиоложи вә дикәр хүсусијјәтләри инкар етмирдиләр. Бундан әлавә, онлар һәмин хүсусијјәтләри јалныз ајры-ајры инсанлара дејил, бөјүмәкдә олан нәслин бир сыра јаш групларына тәтбигән нәзәрә алырдылар (бах: сәһ. 93—94). Лакин марксизм баниләри инсанын хүсусијјәтләринин «анадангәлмә» олдуғу нәзәријјәләринин гәти әлејһдары идиләр вә бунлары «мә'насыз бошбоғазлыг» адландырырдылар. Онлар «Алман идеолокијасы»нда хүсуси олараг гејд етмишдиләр: инсан дүнјаја шаир, мусигичи, философ вә и. а. кими кәлмәјиб, сонрадан *бунлардан бири олдуғуна көрә,* әлверишсиз шәраит үзүндән иш елә кәтирә биләр ки, *истәдији сәнәтин саһиби олмасын* вә әксинә.

Марксизм баниләри «инсан вә шәраит» кими мүрәккәб проблеми дәриндән арашдырмышлар. «Мүгәддәс аилә»дә онлар тәрбијә, харичи шәраитин инсана тә'сири вә и. а. һаггында материализм тә'лими илә сосиализм вә коммунизм арасында зәрури әлагәни көстәрмишләр. Онлар мәһз белә демишләр: «Әкәр инсан өзүнүн бүтүн билијини, һиссләрини вә саирәни дујулан аләмдән вә бу аләмин вердији тәчрүбәдән алырса, демәк, әтраф мүһити елә гурмаг лазымдыр ки, инсан һәмин мүһитдә әсил бәшәри оланы дәрк едиб мәнимсәсин, өзүнү бир инсан кими дәрк етсин... Әкәр инсанын характерини шәраит јарадырса, демәли, онда бу шәраити бәшәри шәраитә чевирмәк лазымдыр» (сәһ. 238). Бурада тәрбијә, һуманизм проблемләри чәмијјәти ингилаби јолла дәјишдириб јенидән гурмаг вәзифәләри илә сых бирләшир.

Маркс вә Енкелс кәнчләри тәрбијә етмәк проблеминин һәллини фәһлә синфинин сијаси һакимијјәти илә әлагәләндирирдиләр. Кәнчләр проблемләринин һәллиндә пролетариат диктатурасынын ролу барәсиндә марксизм баниләринин бу мүддәасынын нә гәдәр доғру олдуғу, һәлә онларын сағлығында фәһлә синфинин тарихдә биринчи һөкумәти олан Парис Коммунасынын һәјата кечирмәјә мачал тапдығы вә һәјата кечирмәк нијјәтиндә олдуғу тәдбирләрлә тәсдиг олунмушду. (бах: сәһ. 286—288).

Марксизм баниләри «фәрдләрин орижинал вә азад инкишафынын бош ибарә олмадығы јеканә чәмијјәтин—коммунизм чәмијјәтинин» (сәһ. 253—254) шәраитиндә тәрбијә барәсиндә өз фикирләрини дәфәләрлә билдирмишләр. Бу чәмијјәтдә фәрдләрин орижинал вә азад инкишафы, һәр шејдән әв-

вəл, она көрə бош ибарə олмур ки, инсанлар чəмиjjəти дəjишдириб jенидəн гурмагла өзлəрини дə дəjишдирирлəр. Маркс вə Енкелс гејд едирдилəр ки, «ингилаби фəалиjjəтдə инсанын өзү өзүнү дəjишдирмəси шəраитин дəjишдирилмəсинə уjғун кəлир» (сəһ. 248).

Диалектик материализм инсанларда анчаг «шəраитин вə тəрбиjəнин мəһсулуну» көрəн метафизик материализмдəн фəргли олараг, онлара тəрбиjəнин һəм објекти, һəм дə субјекти кими бахыр. Маркс вə Енкелс тəрбиjə просеси барəсиндə биртəрəфли тəсəввүрү, механисизмə əсасланан тəсəввүрү рəдд етмишлəр. Һəмин тəсəввүрə көрə инсан jалныз əтраф мүһитин тə'сири алтында тəшəккүл тапыр. Онлар көстəрмишлəр ки, тəрбиjə олунан инсан бу просесдə һеч дə пассив деjилдир, əксинə, тəрбиjəнин актив иштиракчысы кими, өзү өзүнү тəрбиjə едəн шəхсиjjəт кими һəрəкəт едир. Субјектин бу ролу тəрбиjə вə өзүнүтəрбиjəнин күчлү васитəси олан ингилаби практикада өзүнү парлаг шəкилдə көстəрир, чүнки ингилаби практика просесиндə инсан jалныз шəраити деjил, өзүнү дə дəjишдирир.

Маркс вə Енкелс һəлə кечəн əсрин биринчи jарысында меjдана чыхыб сонралар буржуа идеологлары вə оппортунистлəр ичəрисиндə чох рəғбəт газанмыш белə бир нөгтеjи-нəзəри тəнгид етмишлəр ки, чəмиjjəти ингилабилəшдирəн пролетарлар куjа «əввəлки кими» галырмышлар. Фəһлəлəрин тəһсилə, мə'нəви мəдəниjjəтə, елмə түкəнмəз һəвəси чох көзəл сүбут едир ки, фəһлəлəр истисмарчы гурулуш шəратиндə дə «əввəлки кими» галмаг истəмирлəр вə галмырлар. (бах: сəһ. 239—240)). Белə олан тəгдирдə онлар зүлмдəн азад олан чəмиjjəтдə, о чəмиjjəтдə ки, орада зəһмəткеш халг өз өлкəсинин саһибидир, чəмиjjəт ирəлилəдикчə инсанын инкишафы вə тəкмиллəшмəси үчүн она кетдикчə даһа бөјүк имканлар верилир, орада һеч «əввəлки кими» галмырлар. Енкелсин сөзү илə десəк, сосиализм «һəр бир инсанын өз габилиjjəтини там инкишаф етдирмəк һүгугуна шəксиз малик олдуғуну» jалныз е'лан етмир, еjни заманда бу һүгугун һəjата кечирилмəсини тə'мин едир.

Бу һүгуг мə'нəви вə мадди шəраитлə, ичтимаи мүнасибəтлəрин бүтүн системи илə тə'мин олунур ки, онларын да мəчмусу инсанын маһиjjəтини тəшкил едир. Марксын Феjербах һаггында алтынчы тезисинин (бах: сəһ. 243) бу муддəасы «Алман идеолокиjасы»нын «шəхсиjjəт вə чəмиjjəт», «шəхсиjjəт вə коллектив» проблемлəриндə конкретлəшир. Һəjатын өзүндə шəхсиjjəт бу проблемлəрин һəллиндə əн фəал вə jахындан иштирак едир (етмəлидир). Ахы, «фəрдин һəгиги мə'нəви зəнкинлиjи тамамилə онун һəгиги мүнасибəтлəринин зəнкинлиjиндəн асылыдыр» вə ««фəрд өз тəмаjүллəрини һəртəрəфли инкишаф етдирмəк үчүн она имкан верəн васитəлəри jалныз коллективдə əлдə едир...» (сəһ. 245). Аjдындыр ки, инсанын (сөзүн кениш мə'насында) ичтимаи фəалиjjəти нə гəдəр мəзмунлудурса, инсан, Марксын jаздығы кими, шүурлу фəһлəлəрə «һəjатын əн бөјүк зөвгүнү верəн» ингилаби практикада нə гəдəр фəал шəкилдə иштирак едирсə, сиjаси, ичтимаи, идеjа вə и. а. чəһəтлəрдəн бир о гəдəр зəнкин олур. Күтлəлəрин

мүбаризәсиндән, үмумхалг ишиндән узаглашмаг, өзү өзүнү тәчрид етмәк исә шәхсијјәтә олдугча бөјүк вә чох вахт чәтин арадан галдырылан зијан вурур.

Демәли, иш јалныз објектив шәраитдә дејил, ејни заманда бу шәраитин инсан гаршысына гојдуғу вәзифәни анламагдадыр, үмуми иш үчүн вә өзү үчүн, өз гәрар вә әмәлләри үчүн онун шәхси мәс'улијјәтиндәдир.

Кәнч Марксын «пешә сечәркән» мәшһур дүшүнчәләри өз һәјат јолуну сечмәк мәс'улијјәтинин нә гәдәр бөјүк олдуғуну кәнчләрә көстәрән чох көзәл нүмунәдир. Бу дүшүнчәләрдә Марксын чәмијјәт гаршысында јүксәк вәзифә һисси дујдуғу вә өзүнә нә гәдәр чидди тәләбкарлыгла јанашдығы көзә чарпыр. Тәсадүфи дејилдир ки, Маркс өз дүшүнчәләриндә јазмышдыр: өз һәјат јолуна гәдәм гојмаға башлајан кәнчин биринчи вәзифәси өзүнә сечдији пешәнин ону доғрудан да руһландырыб руһландырмадығыны чидди өлчүб-бичмәкдән, буна јәгинлик һасил етмәкдән ибарәтдир. Бәс пешә гаршысында нә кими тәләбләр гојулур? Пешә елә идејалара әсасланмалыдыр ки, кәнч бу идејаларын һәгигилијини тамамилә јәгин етмиш олсун, пешә бәшәријјәт наминә фәалијјәт көстәрмәк үчүн кениш мејдан ачмалыдыр. Мәһз бәшәријјәтин сәадәти, һәмчинин инсанын өзүнүн јеткинлији пешә сечәндә онун «әсас рәһбәри» олур. Бу ики «мәнафе» бир-бири илә әлагәдардыр, чүнки «инсанын тәбиәти елә гурулмушдур ки, инсан өз мүасирләринин тәкмилләшмәси үчүн, онларын рифаһы наминә ишләмәклә өзүнүн јеткинләшмәсинә наил ола биләр» (сәһ. 217). Әлбәттә, пешә сечәндә кәрәк тәкчә өз тәләбләрини онун гаршысына гојмајасан, ејни заманда пешәнин «пешә сечән» гаршысында, хүсусән онун исте'дады гаршысында гојдуғу тәләбләрлә дә һесаблашасан. Бурада да кәнч өзү барәсиндә, өз гүввәсини гијмәтләндирмәкдә кифајәт гәдәр објектив олмалыдыр. Маркс хәбәрдарлыг едиб дејир: «Әкәр кифајәт гәдәр габилијјәтимиз олмајан бир пешәни сечмишиксә, биз ону һеч вахт лајигинчә ичра едә билмәјәчәјик вә тез бир заманда утанчаглыг һисси илә бачарыгсызлығымызы јәгин едәчәк вә өзүмүзә дејәчәјик ки, биз дүнјада каракәлмәз бир мәхлугуг, биз чәмијјәтин өз вәзифәсини һәјата кечирә билмәјән үзвләријик» (сәһ. 215).

Марксын асудә вахт барәсиндә дүшүнчәләри дә сосиализм шәраитиндә кәнчин өзүнүтәрбијә проблеми илә әлагәдар оларағ чох мараглыдыр.

Маркс инандырычы шәкилдә көстәрмишдир ки, јени чәмијјәт шәраитиндә иш вахты дејил, асудә вахт сәрвәт өлчүсү олур. Маркс һәмин вахта јалныз асудә вахт (истираһәт вахты) нәзәри илә дејил, ејни заманда фәрдин там инкишафы үчүн, онун бүтүн инсани гүввәләринин инкишафы үчүн, шәхсијјәтин өзүнү «бүтөвлүкдә» дәрк етмәси үчүн зәрури олан фәалијјәт вахты нәзәри илә бахырды. Маркс јазмышдыр ки, «камил олмајанын тәрбијә едилмәјә еһтијачы вардыр». Өзүнүтәрбијәјә дә еһтијач вардыр. Лакин инсанын дөвләт, чәмијјәт тәрәфиндән она верилән асудә вахтда мачал тапыб нә едә биләчәји хејли дәрәчәдә онун өзүндән асылыдыр. «Һәр бир гәнаәт нәтичә е'тибары илә вахта гәнаәтдән ибарәтдир» (бах: сәһ. 266) дејән Марксын сөзләри тамамилә асудә вахта да аиддир. Буна көрә дә Маркс

демишдир: һәр бир инсан өз вахтыны дүзкүн бөлүшдүрмәлидир ки, лазымы билик әлдә етсин вә ја онун фәалијјәтинә чәмијјәтин вердији мүхтәлиф тәләбаты өдәјә билсин. «Фәрдләрин һәјат фәалијјәти нечәдирсә, онларын өзләри дә еләдирләр» принсипи тамамилә онларын асудә вахтдакы фәалијјәтинә, һәјат тәрзинә дә аиддир.

Бүтүн бунлар, әлбәттә, о демәк дејилдир ки, марксизм баниләри инсанлары пуританлыға вә ја һәјата халис расионализм нәзәри илә јанашмаға чағырырдылар. Хүсусилә она көрә ки, нә пуританлыг, нә дә расионализм онларын һеч биринә хас олан чәһәт дејилди. Марксын «Бәшәри олан һеч бир шеј мәнә јабанчы дејилдир» кәламы һамыја мә'лумдур. Енкелс исә «һәр чүр аскет ејбәчәрлијини көрмәјә көзүм јохдур» демишдир. Онларын әсәрләриндә вә мәктубларында инсанларын тәләбаты, зөвгләри һаггында фикирләр аз дејилдир... Енкелс демишдир: «Биз һеч дә әсил инсан һәјатыны онун бүтүн шәраити вә тәләбаты илә бирликдә мәһв етмәк истәмирик, әксинә, биз буну јаратмаг үчүн һәр чүр сә'ј көстәририк...» (сәһ 242). Бунунла да Енкелс «Јер үзүндәки севинчә» коммунистләрин мүнасибәти барәсиндә һәр чүр ујдурмалары пуча чыхармышдыр.

Лакин шәхсијјәтин «әсил бәшәри зөвг дујмаг» һүгугуну мүдафиә едән Енкелс «мөһкәм мә'нәвијјат»а тәрәфдар чыхыр, «чинсин практики сәрбәстлији» тәблиғатыны рәдд едирди. Адама елә кәлә биләр ки, бурада бир зиддијјәт вар: мөһкәм мә'нәвијјат вә һәјатдан зөвг алмаг бир-биринә зиддир. Амма, бу зиддијјәт заһиридир, чүнки һәјатдан һәгигәтән бир инсан кими зөвг алмаг анчаг әсил инсани мә'нәвијјат «бүнөврәси» зәмининдә мүмкүндүр; әхлаг нормаларындан вә принсипләриндән кәнарда, инсанын шүуруну вә дујғуларыны низама салыб бунлара нәзарәт едән тә'сирдән кәнарда белә бир зөвг ола билмәз. Бурасыны да гејд едәк ки, «1844-чү илин игтисади-фәлсәфи әлјазмалары»нда Марксын «бәшәри һисс» барәсиндә, «бүтүн дәрин һисс вә гаврајышлары»нда көтүрүлән инсан барәсиндә дедикләри инсани зөвгүн характерини баша дүшмәк үчүн сон дәрәчә мүһүмдүр; Енкелсин «Анти-Дүринг»дә әхлаг һаггында, азадлыг вә зәрурәт һаггында јаздыглары исә чәмијјәтдә инсанын һәрәкәтләринә, әмәлләринә, үмумијјәтлә әхлагына аид бә'зи принсипиал чәһәтләри даһа јахшы, даһа дүзкүн баша дүшүб гаврамаға имкан верир.

* * *

Мәчмуәнин материалларындакы проблемләр әсасән бунлардан ибарәтдир. В. И. Ленинин әсәрләриндә даһа да инкишаф етдирилән һәмин проблемләр Марксын вә Енкелсин зәнкин ирсинин тәркиб һиссәсидир.

Буржуа идеологларынын вә хүсусән оппортунистләрин бә'зиләри марксизмин «мүасир олмадығыны» сүбут етмәјә вә милјонларла адамлара онун чох бөјүк тә'сирини зәифләтмәјә чәһд едәрәк, Маркс вә Енкелсин јаздыглары барәсиндә дејирләр ки, елми коммунизм баниләринин әсәрлә-

риндә кәнчлик проблемләри биздә «сырф тарихи» мараг ојатмыр. Фәһлә синфи рәһбәрләринин бу проблемләри тәфсир етмәләринин даим нәзәри вә методоложи әһәмијјәти олмуш вә олачагдыр, бу тәфсир кәнч нәслин һәјат вә фәалијјәти үчүн актуал мәсәләләрин «тәдгигиндә рәһбәрлик» олачагдыр. Бу актуал мәсәләләр ашағыдакылардыр:

— идеја-тәшкилат чәһәтдән коммунистләрин кәнчләрә тә'сири, кәнчләр иттифагларына партија рәһбәрлији; кәнчләр һәрәкатында фәһләләрин ролу; тәләбәләр үчүн пролетариатла сых әлагәнин әһәмијјәти; кәнчләрин «јаланчы достлары» илә, онларын «консепсијалары» илә гәти мүбаризәнин зәрурилији;

— кәнчләрин ингилаби, коммунист тәрбијәсинин елми әсаслары, мадди вә мә'нәви истеһсал тәләбләри илә, сосиализм вә коммунизм гуручулуғу вәзифәләри илә әлагәдар олараг шәхсијјәтин тәшәккүл тапмасы вә инкишаф етмәси;

— мүасир капитализм дүнјасында кәнчләрин вәзијјәти; кәнч нәслин һүгуглары уғрундакы мүбаризәдә фәһлә синфинин, марксист-ленинчи партијаларын ролу; капитализмә гаршы, ичтимаи тәрәгги уғрунда синфи вурушмаларда фәһлә, тәләбә вә бүтүн габагчыл кәнчләрин иштиракы.

...В. Либкнехт Маркс һаггында хатирәләриндә I Интернасионал рәһбәринин кәнчләри нечә тәрбијә етдијиндән данышырды. Либкнехт јазырды: «О мәним мүәллимим олмушдур»; Марксын рәһбәрлији алтында мүбаризәдә иштирак етмәк хошбәхтлијинә наил олан бир чох адамлар бу сөзләрин алтына өз имзасыны гоја биләр. Бу сөзләр ејни илә Енкелс барәсиндә дә дејилә биләр. Марксизм баниләри сосиалист кәнчләрин мүәллими олмушлар. Онлар бу күн дә сосиалист кәнчләрин мүәллимидирләр.

З. АПРЕСЈАН

КАПИТАЛИЗМ ҸӘМИЈЈӘТИНДӘ КӘНҸЛӘРИН ВӘЗИЈЈӘТИ

•

КӘНҸ НӘСЛИН ҺҮГУГЛАРЫ УҒРУНДА МҮБАРИЗӘ

1

К. МАРКС

«ПРУССИЈАЛЫ»НЫН «ПРУССИЈА КРАЛЫ ВӘ ИЧТИМАИ ИСЛАҺАТ» МӘГАЛӘСИНӘ ДАИР ТӘНГИДИ ГЕЈДЛӘР[1]

...Пауперизмә инкилис бахышынын ән ајдын ифадәси—биз һәмишә инкилис буржуазијасы вә һөкумәтинин бахышларындан бәһс едирик—*инкилис сијаси игтисадыдыр,* јә'ни инкилис игтисади шәраитинин елмдәки ин'икасыдыр.

Ријакар Рикардонун шакирди Мак-Куллох ән јахшы вә ән мәшһур инкилис игтисадчыларындан бири олуб һазыркы вәзијјәтлә танышдыр вә демәли, буржуа чәмијјәтинин ирәлиләјиши барәсиндә онун мүәјјән үмуми бахышы олмалыдыр. О, һәлә инди дә охудуғу ачыг мүһазирәдә чәсарәт едиб *Беконун* фәлсәфә һаггында дедијини сијаси игтисада тәтбиг едир, һәм дә чамаат онун дедијини бәјәнир:

«Һәгиги вә усанмаз мүдриклик көстәриб, өзүнүн гәти мүлаһизәсини тә'хирә салан, тәдричән ирәлиләјән вә елми тәдгигатын кедишини лап дағ кими ләнкидән манеәләрә бир-биринин ардынча үстүн кәлән инсан,—беләбир инсан бир вахт елмин о зирвәсинә чатар ки, орада динчәлиб тәмиз һавадан зөвг алмаг мүмкүн олар, орада тәбиәт бүтүн көзәллији илә көзләримизи охшајар вә орадан раһат вә јасты бир чығырла практиканын ән хырда тәфәррүатына енмәк мүмкүн олар».

Бу *тәмиз һаваја*—инкилис зирзәмиләриндәки мәнзилләрин таунлу һавасына, һеч сөз ола билмәз! Бу *тәбиәт көзәллији*—инкилис јохсулларынын әјниндәки фантастик чыр-чындыр нечә дә гәшәнк имиш; һәлә ағыр зәһмәт вә јохсуллуг үзүндән гырыш-гырыш олан вә ејбәчәр шәклә дүшән гадын бәдәнләри; палчыға булашмыш ушаглар; фабрикдә һәддиндән артыг јекрәнк механики иш үзүндән ејбәчәр һала дүшмүш кифирләр! *Практиканын* бу *ән хырда деталлары*—фаһишәлик, гатиллик вә дар ағачлары нә гәдәр дә һејрәтамиз имиш!

Инкилис буржуазијасынын һәтта, пауперизм тәһлүкәсини баша дүшән һиссәси дә бу тәһлүкәјә вә ону арадан галдырмаг үсулларына јалныз өзүнүн *хүсуси* нөгтеји-нәзәриндән дејил, ачығыны десәк, өзүнүн *мә'насыз, ушаг* нөгтеји-нәзәриндән бахыр.

Мәсәлән, доктор *Кеј* «Инкилтәрәдә тәрбијә ишини јахшылашдырачаг ән јени тәдбирләр» адлы китабчасында һәр шеји *тәрбијә мәсәләләринә е'тинасызлыг көстәрилмәсиндә* көрүр. Тапын көрәк нә үчүн! Онун үчүн ки, тәрбијә кифајәт етмәдијинә көрә фәһлә *«тиҹарәтин тәбии ганунларыны»* баша дүшмүр, бу ганунлар исә ону *лабүддән* кәтириб пауперизмә чыхарыр. Фәһлә баш галдырыб үсјан едирсә, еләә буна көрә едирмиш. Бу, «инкилис мануфактураларынын вә инкилис тиҹарәтинин *тәрәггисинә мане ола биләр,* ишкүзар адамларын гаршылыглы е'тибарыны сарсыдар, сијаси вә иҹтимаи *дајагларыны* зәифләдәр».

Пауперизм мәсәләсиндә, Инкилтәрәнин бу милли епидемијасында инкилис буржуазијасынын вә мәтбуатынын ағылдан кәмлији бу гәдәр бөјүкдүр.

...Беләликлә, индијәдәк «Пруссијалы» Пруссија кралынын тәдбирләриндә һеч бир *орижиналлыг* ашкара чыхармамышдыр. Бу бөјүк хадим *аз тәсадүф едилән садәдилликлә* учадан дејир: «бәс нә үчүн Пруссија кралы *әмр вермәмишдир ки, башлы-башына бурахылмыш ушагларын һамысы көтүрүлүб тәрбијә едилсин?»* Нә үчүн о, әввәлҹә һөкумәт органларына мүраҹиәт едиб онларын план вә тәклифләрини көзләјир?

Әлламә «Пруссијалы» Пруссија кралынын бүтүн башга ишләрдә олдуғу кими бу һалда да аз орижинал олдуғуну вә сечдији јолун дөвләт башчысы үчүн һәтта, демәк олар, јеканә мүмкүн јол олдуғуну өјрәнәндә сакитләшәҹәкдир.

Наполеон јохсуллуғу бир зәрбәдә јох етмәк истәјирди. Өзүнүн һакимијјәт органларына тәклиф етмишди ки, бүтүн Франсада *јохсуллуғун көкүнү кәсмәк* һаггында өз планларыны она тәгдим етсинләр. Лајиһә тәртиб етмәк иши узанды. Наполеонун сәбри түкәнди, өзүнүн дахили ишләр назири Кретејә јазыб әмр етди ки, јохсуллуғу бир ај әрзиндә јох етсин. Наполеон дејирди:

«Јер үзүндә өзүмүздән сонра бир из гојмадан вә беләликлә, нәвә-нәтиҹәләримизин тәшәккүрүнү газанмадан чыхыб кетмәмәлијик. Мә'лумат топламаг үчүн мәндән әлавә олараг үч вә ја дөрд ај вахт тәләб етмәјин. Сизин ҹаван аудиторларыныз, ағыллы префектләриниз вә јоллар идарәсиндә охумуш мүһәндисләриниз вар; бунларын һамысыны һәрәкәтә кәтирин; ади дәфтәрхана иши башында гәфләт јухусуна кетмәјин».

Бир нечә ај әрзиндә бүтүн ишләр көрүлдү. 1808-ҹи ил ијулун 5-дә бир ганун верилди; бу ганунун вәзифәси јохсуллуғу јох етмәк иди. Лакин нечә? *Диләнчиләри һимајә евләриндә* сахламаг васитәси илә; бу евләр исә о гәдәр бөјүк сүр'әтлә дөнүб ҹәза идарәләринә чеврилди ки, арадан аз вахт кечәндән

сонра јохсуллар бу евләрә анчаг *ислаһ полиси мәһкәмәсинин* гәрары илә гәбул олунмаға башладылар. Буна бахмајараг, ганунверичи корпусун үзвү ч-б Ноај дү Гар о заман учадан демишди:

«Еһтијачы оланлара сығыначаг, јохсуллара исә рузи тә'мин едән гәһрәмана әбәди тәшәккүр. Даһа ушаглар башлы-башына бурахылмајачаг, даһа јохсул аиләләр күзәран мәнбәјиндән мәһрум олмајачаглар, фәһләләр исә мүкафатсыз вә мәшғулијјәтсиз галмајачаглар. Ијрәнч физики ејби оланлар вә биабырчы јохсуллуг мәнзәрәләри даһа күчәләрдә јолумузу кәсиб бизи дајандырмајачаг».

Бүтүн бу мәдһијјә ичәрисиндә јеканә һәгигәт зәррәси онун биабырчы сон ҹүмләсиндәдир.

Наполеон өз аудиторларынын, префект вә мүһәндисләринин ганачағына күвәниб онлара мүрачиәт етмишдисә, нә үчүн Пруссија кралы өзүнүн һакимијјәт органларына мүрачиәт етмәсин.

Нә үчүн Наполеон әмр етмәмишди ки, јохсуллуг *дәрһал* јох едилсин? «Пруссијалы»нын суалы да ејни сәвијјәдәдир: «Нә үчүн Пруссија кралы әмр етмәмишди ки, башлы-башына бурахылмыш ушагларын һамысы дәрһал тәрбијә едилсин?». «Пруссијалы» һеч баша дүшүрмү ки, бу һалда крал нечә бир декрет вермәли иди? Нә артыг, нә дә әскик: *пролетариат ләғв* едилмәли иди. Ушаглары тәрбијә етмәк үчүн онлары *једиздирмәк* вә *өзләринин јемәк хәрҹини газанмаг* зәрурәтиндән азад етмәк лазымдыр. Башлы-башына бурахылмыш ушаглары једиздириб тәрбијә етмәк, јә'ни пролетариатын *бөјүмәкдә олан бүтүн нәслини* једиздириб тәрбијә етмәк исә пролетариатын вә пауперизмин *ләғв* едилмәси демәк оларды...*

1848-чи ил августун 7-дә вә 10-да „Vorwärts!“ (Paris) гәзетинин 63-чү вә 64-чү №-дә чап едилмишдир.
Имза: Карл Маркс.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 434—435, 437—438.

---

* — Бу һалда Маркс «һәјатын лап дибиндә оланлары», јә'ни диләнчи көкүндә, сон дәрәчә јохсул јашајыб лүмпен-пролетариат, чинајәткар вә и. а. сыраларыны долдуранлары «пролетариат» термини илә көстәрир. *Тәртибчи.*

Ф. ЕНКЕЛС

ВУППЕРТАЛДАН МӘКТУБЛАР[2]

...Ашағы синифләр арасында, хүсусән Вуппертал фабрик фәһләләри ичәрисиндә дәһшәтли јохсуллуг һөкм сүрүр; сифилис вә ағчијәр хәстәликләри о гәдәр јајылмышдыр ки, буна инанмаг чәтиндир; тәкчә Елберфелддә мәктәб јашлы 2500 ушагдан 1200 нәфәри охумаг имканындан мәһрум олуб фабрикләрдә бөјүјүр,—тәкчә она көрә ки, фабрикчи ушаглара вердији әмәк һаггынын икигат артығыны јашлы фәһләләрә вермәсин. Лакин варлы фабрикчиләрин вичданы чох еластикдир. Одур ки, саралыб-солан ушагларын сајы бир нәфәр артыг вә ја бир нәфәр әскик оларса, бу јаланчы мө'минин руһу чәһәннәмә кетмәз, хүсусилә бу мө'мин һәфтәдә ики дәфә килсәјә кедирсә. Чүнки мүәјјән едилмишдир ки, фабрикчиләрдән өз фәһләләри илә ән пис рәфтар едәнләр јаланчы мө'минләрдир: онлар фәһләләрин әмәк һаггыны һәр јолла күја буна көрә азалдырлар ки, онлары ичиб кефләнмәк имканындан мәһрум етсинләр, анчаг ваизләр сечиләндә онлар өз адамларыны һәмишә биринчи олараг, пулла сатын алырлар...

Ф. Енкелс тәрәфиндән 1839-чу илин мартында јазылмышдыр.

1839-чу илин март—апрел ајларында „Telegraph für Deutschland" журналынын 49, 50, 51, 52, 57 вә 59-чу №-ләриндә чап олунмушдур.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 456.

Ф. ЕНКЕЛС

СИЈАСИ ИГТИСАДЫН ТӘНГИДИНӘ ДАИР ГЕЈДЛӘР[3]

...Либерал сијаси игтисад, милләтләри јох етмәк јолу илә дүшмәнчилији үмумиләшдирмәк вә бәшәријјәти јыртычы һејванлар сүрүсү көкүнә салмаг үчүн өзүндән асылы олан һәр шеји едәндән сонра,—зира рәгабәт едән инсанлар, *мәһз* һәр бир фәрдин мәнафеји дикәр фәрдин мәнафеји илә ејни *олдуғуна көрә* бир-бирини кәмириб јејән јыртычы дејилдирсә, бәс нәдир?—белә мүгәддәм һазырлыг ишини көрәндән сонра либерал сијаси игтисада өз мәгсәдинә чатмаг јолунда анчаг бир аддым даһа атыб аиләни дағытмаг галмышдыр. Бу мәгсәдинә чатмаг үчүн либерал сијаси игтисадын өзүнүн чох көзәл ихтирасы олан фабрик системи онун көмәјинә кәлмишдир. Фабрик системи үмуми мәнафејин сон галыглары олан аиләви мүлкијјәт үмумилијини сарсытмышдыр вә һеч олмазса, бурада, Инкилтәрәдә бу сон галыглар позулуб дағылмаг һалындадыр. Ишләмәк габилијјәти тәзәчә инкишаф едән, јә'ни доггуз јашына чатан ушагларын өз әмәк һаггыны өзләринә хәрчләдикләри, ата евинә садәчә пуллу сығыначаг нәзәрилә бахдыглары, јемәк вә мәскән мүгабилиндә өз ата-аналарына мүәјјән хәрч вердикләри тамамилә ади бир һал олмушдур. Һеч башга чүр ола биләрми? Тичарәт азадлығы системи әсасында мәнафеләрин башга шәкилдә ајрылмасындан нә әлдә едилә биләрди? Бир һалда ки, мүәјјән бир принсип һәрәкәтә кәтирилмишдир, о, өзүнүн бүтүн нәтичәләринә игтисадчыларын хошуна кәлсә дә, кәлмәсә дә, һеч фәрги јохдур, өзү јол ачыр...

Ф. Енкелс тәрәфиндән 1843-чү илин сонунда—1844-чү илин јанварында јазылмышдыр.

1844-чү илдә «Deutsch-Französische Jahrbücher» журналында чап едилмишдир.
Имза: Фридрих Енкелс

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, I чилд, сәһ. 550.

Ф. ЕНКЕЛС

ИНКИЛТӘРӘДӘ ФӘҺЛӘ СИНФИНИН ВӘЗИЈЈӘТИ

ӨЗ МҮШАҺИДӘЛӘРИ ВӘ МӨ'ТӘБӘР МӘНБӘЛӘР ӘСАСЫНДА[4]

...Үмумијјәтлә, чох чәтин һәзм олунан фәһлә јемәкләри, кичик ушаглара һеч јарамыр; буна бахмајараг, фәһләнин өз ушагларына даһа мүнасиб јемәк вермәјә нә васаити вар, нә дә вахты. Бундан әлавә ушаглара шәраб вә ја һәтта, тирјәк вермәк кими чох јајылмыш адәти дә көстәрмәк лазымдыр. Ушагларын физики инкишафына зәрәрли тә'сир көстәрән дикәр јашајыш шәраити илә бирликдә бүтүн бунлар јемәји һәзм едән органларын мүхтәлиф хәстәликләринә сәбәб олур вә бу хәстәликләрин изи бүтүн өмүр боју галыр. Демәк олар, бүтүн фәһләләр јемәји аз-чох пис һәзм едирләр вә буна бахмајараг, онлары бу һала салан јемәји јенә дә јемәјә мәчбурдурлар. Ахы, онлар бу јемәјин зәрәрли олдуғуну һарадан билсинләр? Фәһләләр буну һәтта билмиш олсалар да, нә гәдәр ки, онларын јашајыш шәраити вә вәрдишләри дәјишмәмишдир, онлар даһа мүнасиб пәһриз сахлаја биләрләрми? Лакин јемәјин јахшы һәзм едилмәмәси елә ушаглыг заманы инкишаф едән башга хәстәликләрин төрәмәсинә сәбәб олур... Ушаглара јемәк мәһз ән чох лазым олдуғу заман јарытох-јарыач јашајан ушаглар,—һәр бир бөһран заманы вә һәтта сәнајенин тәрәгги етдији дөврдә бу чүр ушаглар нә гәдәр дә чох олур,—сон дәрәчә зәиф олмаја билмәзләр, сырача вә рахит хәстәликләринә тутулмаја билмәзләр. Онларын мәһз белә олдуглары сир-сифәтләриндән көрүнүр. Фәһлә ушагларынын чох бөјүк һиссәсинин бахымсызлығы силинмәз из бурахыр вә бүтүн фәһлә синфи нәслинин позулмасына сәбәб олур.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 335—336.

...Өлүм һалларына даир рәгәмләрин јүксәк олмасынын башлыча сәбәби фәһләләр ичәрисиндә кичик јашлы ушаглар арасында өлүм һалларынын чох олмасыдыр. Кичик ушағын зәриф организми пис јашајыш шәраитинин әлверишли олмајан тә'сиринә чох зәиф мүгавимәт көстәрә биләр, ушағын

атасы вә анасы ишләјәндә вә ја онлардан бири вәфат едәндә ушаг чох вахт бахымсыз галыр вә бу, өзүнү чох тез көстәрир; буна көрә һеч дә тәәччүблү дејилдир ки, мәсәлән, индичә гејд етдијимиз һесабата көрә Манчестердә 57%-дән чох фәһлә ушағы беш јашына чатмамыш өлүр, һалбуки али синифләрин ушаглары ичәрисиндә беш јашына чатмамыш ушаглардан өләнләр 20% олур, кәнд маһалларында исә бүтүн синифләрин беш јашына чатмамыш өлән ушагларынын сајы орта һесабла 32%-дән ашағы олур*. «Artiron» журналындан бир нечә дәфә ситат кәтирдијимиз мәгаләдә бу барәдә даһа дәгиг мә'лумат вардыр; мүәллиф шәһәрдә вә кәнддә ајры-ајры ушаг хәстәликләринин сәбәб олдуғу өлүм һалларына даир рәгәмләри тутушдуруб сүбут едир ки, Ливерпулда вә Манчестердә епидемијалар кәнд маһалларына нисбәтән үмумијјәтлә үч дәфә артыг өлүм һалларынын баш вермәсинә сәбәб олур вә шәһәрләрдә әсәб системи хәстәликләри кәндләрдәкинә нисбәтән беш дәфә чох, мә'дә хәстәликләри исә ики дәфә чох вә даһа тез-тез баш верир, һалбуки шәһәрләрдә ағ чијәр хәстәликләриндән өлүм һалларынын кәндләрдәки ејни хәстәликләрдән өлүм һалларына нисбәти $2^1/_2$:1 рәгәмләри илә ифадә олунур. Шәһәрләрдә чичәк, гызылча, көјөскүрәк вә скарлатин хәстәликләриндән өлән ушагларын сајы кәндләрдә өләнләрә нисбәтән дөрд дәфә, бејинә су јығылмасындан өләнләрин сајы үч дәфә, гыч олмаг нәтичәсиндә өләнләрин сајы он дәфә артыгдыр.

...Фәһләләрин физики јашајыш шәраитиндән мә'нәви шәраитинә кечәк. Буржуазија фәһләләрин анчаг буржуазијаја лазым олдуғу дәрәчәдә јашамаларынын гејдинә галырса, һеч дә тәәччүблү дејилдир ки, фәһләләрә анчаг өзүнүн мәнафејинә ујғун олдуғу дәрәчәдә дә тәһсил верир. Һәмин дәрәчә исә бир о гәдәр дә бөјүк дејилдир. Инкилтәрәдә маариф идарәләринин сајы әһалинин сајына нисбәтән хејли аздыр. Фәһлә синфинин истифадә едә биләчәји күндүз мәктәбләри сајча аздыр, бу мәктәбләрдә чүз'и мигдарда шакирд тәһсил ала билир, бундан әлавә һәмин мәктәбләр писдир, орада дәрс дејән мүәллимләр әмәк габилијјәтини итирмиш фәһләләрдир вә ја һеч бир ишә јарамајыб анчаг бир гәдәр газанч әлдә етмәк хатиринә мүәллимлик едән шәхсләрдир, онларын һәтта ән зәрури вә ади билији дә јохдур, мүәллим үчүн бунча вачиб олан

* «Фабрик комиссијасынын һесабаты», 3-чү чилд, доктор Һокинсин Ланкаширә даир мә'рузәси.—«Манчестердә статистика саһәсиндә ән чох нүфузу олан» доктор Робертонун дедикләри бурада гејд олунур.

әхлаги кејфијјәтләрдән мәһрумдурлар вә чамаатын нәзарәти алтында дејилдирләр. Бурада да сәрбәст рәгабәт һөкм сүрүр вә һәмишә олдуғу кими, варлылар бу ишдә газанырлар, јохсуллар исә, рәгабәт онлар үчүн сәрбәст олмадығына көрә вә өзләринә лазым оланы дүзкүн сечмәк үчүн мүвафиг биликләри олмадығына көрә һәмишә зәрәр чәкирләр. Ичбари мәктәб тәһсили һеч јердә јохдур; фабрикләрдә ичбари мәктәб тәһсили көрдүјүмүз кими анчаг сөздә мөвчуддур, 1843-чү илин сессијасында һөкумәт бу заһири ичбари тәһсили һәгиги ичбари тәһсил шәклинә салмаг истәјәндә сәнаје буржуазијасы вар гүввә илә буна мане олду, һәрчәнд, фәһләләр мәктәбдә ичбари тәһсилә гәти тәрәфдар олдугларыны билдирмишдиләр. Бундан әлавә, ушагларын әксәријјәти бүтүн һәфтә әрзиндә фабрикләрдә вә евдә ишләдијинә көрә мәктәбә давам едә билмир. Күндүз ишләјәнләр үчүн ачылмыш *ахшам мәктәбләринә* исә демәк олар, һеч кәс кетмәдијинә көрә бу мәктәбләр һеч бир фајда вермир. Он ики саатлыг ишдән сонра јорулуб тагәтдән дүшән кәнч фәһләләрдән ахшам саат сәккиздән онадәк мәктәбдә отурмағы тәләб етмәк лап ағ оларды. Мәктәбә кәләнләрин чоху исә «Ушаг әмәјини тәһгиг едән комиссијанын һесабаты»нда јүзләрлә шаһидин гејд етдији кими, дәрс вахты мүркүләјирләр. Доғрудур, базаркүнү мәктәбләри дә дүзәлдилмишдир, лакин бу мәктәбләр мүәллимләрлә пис тә'мин олунмушдур вә анчаг күндүз мәктәбиндә бир шеј өјрәнмиш шәхсләр үчүн мүәјјән гәдәр фајдалы ола биләр. Бир базар күнүндән о бири базар күнүнәдәк давам едән мүддәт о гәдәр узундур ки, һеч инкишаф етмәмиш ушаг бир һәфтә әввәл дәрсдә өјрәндијини кәләчәк дәрс күнүнәдәк һафизәсиндә сахлаја билмәз. «Ушаг әмәјини тәһгиг едән комиссијанын һесабаты»нда бу барәдә минләрлә шаһидин ифадәси вардыр, комиссијанын өзү дә гәтијјәтлә бу фикирдәдир ки, нә күндүз мәктәбләри, нә базаркүнү мәктәбләри милләтин еһтијачларына һеч вәчһлә ујғун дејилдир. Һесабатда Инкилтәрә фәһлә синфи ичәрисиндә наданлыға аид елә мисаллар кәтирилир ки, һәтта Испанија вә ја Италија кими өлкәләрдә бу дәрәчәдә наданлығын олдуғуну көзләмәк чәтиндир. Лакин башга чүр ола биләрми? Фәһләләрин тәһсил алыб маарифә говушмасы буржуазијаја јахшы аз шеј вә'д етсә дә, ону чидди тәшвишә сала биләр. Һөкумәт 55 милјон фунт стерлинг мәбләғиндә олан зәнкин бүдчәсиндән халг маарифинә чүз'и бир мәбләғ—40 мин фунт стерлинг ајырыр. Бә'зи јерләрдә вердији зәрәр фајдасындан аз олмајан дини тәригәтләрин фанатизми олмасајды, мaариф хәрчләри бундан да аз оларды. Лакин англикан кил-

сэси өзүнүн National Schools*-ларыны, һәр бир тәригәт дә өз мәктәбләрини анчаг онун үчүн дүзәлдир ки, өз һәммәзһәбләринин ушагларыны өз нүфуз даирәсиндә сахласын вә мүмкүн олан тәгдирдә бәдбәхт бир ушаг гәлбини башга тәригәтин әлиндән гопарыб алсын. Нәтичәдә дин вә мәһз онун ән сәмәрәсиз саһәси,—башга е'тигадда оланларын дини тә'лимләрини пуча чыхарыб тәкзиб етмәк иши,—ән мүһүм тәдрис фәнни олмушдур, одур ки, ушагларын зеһни анлашылмајан еһкамларла долдурулур, вә илаһијјата аид инчәликләрлә тәригәтчилик тәәссүбү вә фанатик ријакарлыг ушаглыг чағларындан инкишаф етдирилир, ушағын әгли, мә'нәви вә әхлаги инкишафына исә биабырчасына е'тинасызлыг көстәрилир. Фәһләләр дәфәләрлә парламентдән тәләб етмишләр ки, халг маарифи системи сырф дүнјәви характердә олсун, ушагларын дини тәрбијәсинин гејдинә галмаг исә һәр бир тәригәтин руһаниләринә тапшырылсын, лакин индијәдәк һеч бир назирлик белә бир тәдбирин көрүлмәсинә разылыг вермәмишдир. Сәбәби тамамилә ајдындыр: назир буржуазијанын үзүјола нөкәридир, буржуазија исә сајсыз-һесабсыз тәригәтләрә бөлүнүр; һәр бир тәригәт исә башга чәһәтләрдән бунча тәһлүкәли олан тәһсили фәһләјә вермәјә анчаг о һалда разыдыр ки, ејни заманда она өзүнүн хүсуси еһкамларындан ибарәт падзәһәр дә једиздирә билсин. Бу тәригәтләр индијәдәк өз араларында башчылыг үстүндә мүбаризә апардыгларына көрә фәһлә синфи һәләлик тәһсилсиз галыр. Доғрудур, фабрикчиләр ловғаланыб дејирләр ки, онлар фәһләләрин чох бөјүк бир һиссәсинә савад өјрәтмишләр, лакин бу савадын нечә бир савад олдуғуну «Ушаг әмәјини тәһгиг едән комиссија»нын һесабатындан өјрәнмәк олар. Ким әлифбаны билирсә, дејир ки, охуја билир вә фабрикчиләр бунунла гане олурлар. Инкилис орфографијасынын чох долашыглығы вә бунун әсасында китаб охумағын әсил мәһарәт олуб, анчаг узун замандан сонра өјрәнилә биләчәји нәзәрә алынарса, фәһлә синфинин савадсызлығынын сәбәби ајдын олар. Аз адам рәван јаза билир, орфографија гајдаларына исә һәтта бир чох «охумушлар» да әмәл етмирләр. Али англикан килсәси мәктәбләриндә, квакерләрин вә бә'зи башга тәригәтләрин мәктәбләриндә үмумијјәтлә јазы јазмаг өјрәтмирләр, чүнки «ону базар күнү үчүн сон дәрәчә дүнјәви мәшғулијјәт» һесаб едирләр.

...Беләликлә, биз көрүрүк ки, буржуазија вә һөкумәт фәһлә синфини тәрбијәләндирмәк вә маарифләндирмәк үчүн нә ет-

---

* — халг мәктәбләри. *Ред.*

мишләр. Хошбәхтликдән, бу синфин һәјат шәраитинин өзү еләдир ки, һәмин синфә бир нөв әмәли тәһсил верир вә бу тәһсил мәктәбләрдәки бүтүн зир-зибили нәинки тәкчә әвәз едир, ејни заманда бунунла әлагәдар олан чәфәнк дини тәсәввүрләри зәрәрсизләшдирир вә һәтта, фәһләләри Инкилтәрә үмуммилли һәрәкатынын башчысына чевирир. Еһтијач онлара дуа охујуб ибадәтлә мәшғул олмағы вә ән вачиби будур ки, дүшүнүб һәрәкәт етмәји өјрәдир. Охумағы, демәк олар, бачармајан вә јазы јазмағы ондан пис билән инкилис фәһләси һәр һалда чох көзәл билир ки, онун өз мәнафеји вә бүтүн милләтин мәнафеји нәдән ибарәтдир; о һәмчинин билир ки, буржуазијанын хүсуси мәнафеји нәдән ибарәтдир вә инкилис фәһләси һәмин буржуазијадан нә көзләјә биләр. Гој о јазы јаза билмәсин, лакин әвәзиндә о данышa билир, һәм дә чамаат гаршысында даныша билир; гој о, һесаб билмәсин, лакин әвәзиндә о, сијаси-игтисади анлајышлардан кифајәт гәдәр баш чыхара билир, һәм дә о дәрәчәдә ки, тахыл рүсумларынын ләғв едилмәсини тәләб едән буржуанын ич үзүнү ачыг көрүб ону рәдд едир; гој кешишләрин бүтүн сә'јинә бахмајараг, көјләрдәки сәлтәнәт мәсәләләри онун үчүн тамамилә анлашылмаз шәкилдә галсын, лакин әвәзиндә јер үзүндәки мәсәләләр, сијаси вә ичтимаи мәсәләләр онун үчүн даһа ајдындыр. Биз бу мәсәлә үзәринә һәлә гајытмалы олачағыг, инди исә инкилис фәһләсинин мә'нәви симасынын характеристикасына кечәк.

Тамамилә ајдындыр ки, бүтүн Инкилтәрәдә дини тәрбијә илә гырылмаз шәкилдә әлагәдар олан мә'нәви тәрбијәнин нәтичәләри дини тәрбијәнин нәтичәләриндән јахшы дејилдир. Инсанын инсанла мүнасибәтләрини *инсан* үчүн низама салан ән садә принсипләр,—мөвчуд ичтимаи шәраит нәтичәсиндә, һамынын һамыја гаршы мүһарибәси нәтичәсиндә ағлакәлмәз дәрәчәдә долашыға салынмыш бу принсипләр савадсыз фәһләјә тәгдим едиләндә, һәм дә анлашылмајан дини еһкамларла гарышдырылыб һеч бир әсасы олмајан дини һөкм шәклиндә тәгдим едиләндә онун нәзәриндә тамамилә анлашылмаз вә јабанчы галмаја билмәз. Бүтүн мө'тәбәр шәхсләр, о чүмләдән ушаг әмәјини тәһгиг едән комиссија е'тираф едирләр ки, мәктәбләр фәһлә синфинин мә'нәвијјатына һеч бир тә'сир көстәрмир. Инкилис буржуазијасы елә күтдүр ки, өз худбинлијиндә елә бәсирәтсиздир ки, һәтта муасир әхлагы, өзүнү мүдафиә етмәк үчүн өз мәнафејинә ујғун шәкилдә уйдуруб гурашдырдығы әхлагы фәһләләрә ашыламаға чәһд етмир! Кафтарлашмыш тәнбәл буржуазија һәтта, өз мәнафејинин гејдинә галмағы чох баһа баша кәлән кәрәксиз бир иш һесаб едир. Әлбәттә,

елә бир вахт кәләчәкдир инкилис буржуазијасы бу һәрәкәтиндән пешман олачаг, анчаг онда иш ишдән кечмиш олачагдыр. Һәр һалда, гој инкилис буржуазијасы шикајәт етмәсин ки, фәһләләр бу әхлаг барәсиндә һеч бир шеј билмирләр, ону рәһбәр тутмурлар.

Беләликлә, һаким синиф фәһләләрдән нәинки тәкчә физики вә интеллектуал чәһәтләрдән, һәм дә әхлаг чәһәтдән үз дөндәриб онлары башлы-башына бурахмышдыр. Фәһләләр буржуазијаја чох јахын кәләндә буржуазијанын онлара гаршы ишә салдығы јеканә дәлил ганундур; санки фәһләләр ағылсыз һејванмыш вә онлара гаршы ишә салынан јеканә тәрбијә васитәси гамчыдыр ки, бу да инсаны инандыран васитә дејил, анчаг горхуја салан кобуд гүввәдир. Буна көрә һеч дә тәәччүблү дејилдир ки, һејван кими рәфтар көрән фәһләләр ја доғрудан да һејван көкүнә дүшүрләр, ја да өзләринин инсанлыг ләјагәтини, шүур вә дујғусуну һакимијјәти өз әлиндә сахлајан буржуазијаја гаршы анчаг гызғын нифрәт дујмагла дәрк едирләр. Онлар анчаг һаким синфә һиддәт дујдуглары мүддәт давам етдикчә инсан олараг галырлар: һеч килејләнмәдән бојунларыны бојундуруг алтына гојанда вә бу бојундуруглу һәјаты анчаг даһа дөзүмлү шәклә салмаға чалышыб, ондан хилас олмағы һеч ағылларына кәтирмәдикләри заман исә һејван олурлар.

Фәһлә синфини маарифләндирмәк үчүн буржуазијанын көрдүјү бүтүн иш анчаг будур; әкәр фәһлә синфинин башга чәһәтләрдән јашајыш шәраити нәзәрә алынарса, һаким синфә нифрәт етдији үчүн биз фәһлә синфини һеч писләјә билмәрик. Фәһләнин мәктәбдә көрмәдији мә'нәви тәрбијә она дикәр һәјат шәраити илә ашыланмыр, һеч олмазса, о мә'нәви тәрбијә ки, буржуазијанын нәзәриндә онун мүәјјән бир әһәмијјәти вардыр. Фәһләнин бүтүн вәзијјәти, ону әһатә едән бүтүн шәраит фәһләдә әхлаг позғунлуғунун инкишафына көмәк едир. Фәһлә јохсулдур, һәјатын онун үчүн һеч бир ләззәти јохдур, зөвгләрин, демәк олар, һеч бири фәһләјә мүјәссәр дејилдир, ганунун чәзалары ону даһа горхутмур; бәс нә үчүн фәһлә өз арзусуну боғуб аза гане олмалыдыр, нә үчүн фәһлә варлынын сәрвәтинин бир һиссәсини мәнимсәмәк әвәзиндә, она имкан вермәлидир ки, варлы өз сәрвәтиндән истифадә едиб ләззәт чәксин?

Јенә орада, сәһ. 341, 343—345, 346—348.

...Бир факта јахындан диггәт верәк ки, машынлы истеһсалын инкишафы јашлы кишиләрин ишини кетдикчә сыхышды-

рыб арадан галдырыр. Һәм әјиричи, һәм дә тохучу машынларынын архасында ишләмәк башлыча олараг, гырылмыш саплары бағламагдан ибарәтдир, бүтүн јердә галан иши исә машын көрүр; һәмин иш үчүн һеч бир гүввә тәләб олунмур, әвәзиндә исә бармаглар чох чевик олмалыдыр. Буна көрәдир ки, кишиләрин әзәләләри вә бармаг сүмүкләри даһа чох инкишаф етдијинә көрә онлар бу ишдә нәинки лазым дејилләр, һәтта бу иш үчүн гадынлара вә ушаглара нисбәтән даһа аз јарајырлар, одур ки, һәмин әмәк саһәсиндән демәк олар, тамамилә сыхышдырылыб чыхарылмышлар. Беләликлә, машынларын ишләдилмәси нәтичәсиндә әлләрин фәалијјәти вә әзәләләрин кәркинлији сујун вә ја бухарын гүввәси илә әвәз олундугча јашлы кишиләрдән истифадә етмәк зәрурәти арадан галхыр, гадынлар вә ушаглар исә тәкчә даһа аз әмәк һаггы алдыгларына көрә дејил, јухарыда дејилдији кими, бу иш үчүн кишиләрдән даһа чох јарадыгларына көрә онларын јерини тутурлар. Әјиричи фабрикләрдә ватер-машынлары архасында анчаг гадынлар вә гызлар ишләјирләр, мүлмашынларын архасында бир нәфәр јашлы киши әјиричи (селфактор ишә салынандан сонра она даһа еһтијач галмыр) вә саплары бағламаг үчүн чох вахт гадын вә ушаглардан ибарәт бир нечә ешичи, бә'зән 18—20 јашлы кәнч оғланлар вә арабир дә ишдән мәһрум едилмиш гоча әјиричиләр ишләјир*. Механики тохучу дәзкаһларында әсасән 15 јашындан 20 јашынадәк вә даһа јашлы гадынлар, бә'зән исә кишиләр дә ишләјирләр, лакин кишиләр чох надир һалларда ијирми бир јашындан сонра да бу вәзифәдә галырлар. Әјиричи фабрикләрдә дә әјиричи машынлар архасында анчаг гадынлара тәсадүф едилир, ән мүстәсна һалларда бир нечә киши дарајычы машынлары итиләјиб тәмизләмәклә мәшғул олур. Бундан әлавә бүтүн фабрикләрдә бир нечә ушаг макаралары чыхардыб јеринә тахмагла (doffers) мәшғул олур, бир нечә нәфәр јашлы киши е'малатханада көзәтчилик едир, бир механик вә бир машинист бухар машынына бахыр, һабелә дүлкәрләр, көзәтчиләр вә и. а. да вардыр. Анчаг әсас иши гадынлар вә ушаглар көрүрләр. Фабрикчиләр буну да инкар едирләр вә һәтта, кечән ил мүфәссәл чәдвәлләр

* «Ланкаширдә бә'зи памбыг парча сәнајеси саһәләриндә әмәк һаггы мәсәләсиндәки вәзијјәт чох долашыг олмушдур: 20 јашындан 30 јашынадәк јүзләрлә чаван киши ешичи вәзифәсини көрүр вә ја башга бир ишдә ишләјиб, һәфтәдә 8—9 шиллингдән артыг газана билмәдији һалда, ејни фабрикдә 13 јашлы ушагларын һәрәси һәфтәдә 5 шиллинг, 16 јашындан 20 јашынадәк чаван гызлар исә һәфтәдә 10—12 шиллинг газанырлар». Фабрик мүфәттиши Л. Һорнерин һесабаты, октјабр, 1844-чү ил.

нәшр едиб сүбут етмәк истәјирдиләр ки, фабрикләрдә машынлар јашлы кишиләри һеч дә сыхышдырыб сырадан чыхармырмыш... Бу чәдвәлләр ишдән баш ачмајанларын хошуна кәлиб, ишдән башы чыханлара һеч бир сүбут вермәјән сахталашдырылмыш мә'луматлар вә орта рәгәмләрлә долудур; һәмин чәдвәлләр мүһүм мәсәләләр үзәриндән сукутла кечиб анчаг бунлары тәртиб едән фабрикчиләрин чаһил худбинлијини вә вичдансызлығыны сүбут едир. 1844-чү ил мартын 15-дә лорд Ешлинин нүмајәндәләр палатасында он саатлыг иш күнү һаггындакы ганун лајиһәсини мүдафиә етмәк үчүн сөјләдији нитгдән биз фәһләләрин јашы вә һансы чинсә мәнсуб олмасы һаггында бә'зи елә мә'луматы көтүрүрүк ки, фабрикчиләрин вердији мә'лумат бунлары һеч дә јалана чыхармыр, хүсусилә она көрә ки, фабрикчиләрин мә'луматы инкилис фабрик сәнајесинин јалныз бир һиссәсинә аиддир. Инкилтәрәнин 419 560 нәфәр фабрик фәһләсиндән (1839-чу илдә) 192 887 нәфәри, јә'ни демәк олар јарысы 18 јашындан кичик иди; 242 296 нәфәр гадын чинсиндән иди, бунларын 112 192 нәфәри 18 јашындан кичик иди. Беләликлә, мә'лум олур ки, киши чинсиндән олан фәһләләрин 80695 нәфәри 18 јашындан кичик иди, јашлы киши фәһләләр исә чәми 96569 нәфәр вә ја 23%, јә'ни фәһләләрин үмуми сајынын *дөрддә бириндән аз* иди. Памбыг парча фабрикләриндә гадынлар $56^1/_4$%, јун мә'мулат фабрикләриндә 69 $^1/_2$%, ипәк фабрикләриндә $70^1/_2$%, кәтанәјиричи фабрикләрдә $70^1/_2$% иди. Зәннимизчә бу рәгәмләр кифајәтдир ки, јашлы киши фәһләләрин сыхышдырылыб сырадан чыхарылдығы сүбут едилсин; буну јәгин етмәк үчүн раст кәлән фабрикләрдән биринә баш чәкмәк кифајәтдир. Нәтичәдә мөвчуд ичтимаи гајда лабүддән позулуб дағылыр вә фәһләләрин зорла бојнуна гојулан һәмин дәјишиклик онлар үчүн мәһведичи нәтичәләр доғурур. Һәр шејдән әввәл, гадынларын ишләмәси аиләни тамамилә позуб дағыдыр; ахы, арвад күнүн 12—13 саатыны фабрикдә кечирирсә, онун әри јенә орада вә ја башга бир јердә онун гәдәр ишләјирсә, онларын ушагларынын талеји нечә ола биләр? Онлар тамамилә бахымсыз һалда, алаг оту кими бөјүјүрләр вә ја онлары кәнар шәхсләрин өһдәсинә бурахыб кедирләр, бунун мүгабилиндә һәфтәдә бир вә ја бир јарым шиллинг алан һәмин кәнар шәхсләрин ушагларла нечә рәфтар етдикләрини тәсәввүр етмәк исә чәтин дејилдир. Буна көрәдир ки, фабрикләрин олдуғу маһалларда бахымсыз ушагларын башына кәлән бәдбәхт һадисәләрин сајы дәһшәтли дәрәчәдә артыр. Манчестер мүстәнтигинин гејдләринә көрә (фабрик әмәјини тәһгиг едән комиссијанын мә'луматы әсасында доктор

Һоккинсин мә'рузәси, сәһ. 3), 9 ај әрзиндә јаныгдан 69 ушаг мәһв олмуш, 56 ушаг суда боғулмуш, 23 ушаг јыхылмаг нәтичәсиндә өлмүш, 77 ушаг бәдбәхт һадисә нәтичәсиндә һәлак олмуш, јә'ни чәми 225 бәдбәхт һадисә баш вермишдир*, һалбуки фабрик маһалы олмајан Ливерпулда 12 ај әрзиндә өлүмлә нәтичәләнән чәми 146 бәдбәхт һадисә баш вермишдир. Нә Ливерпулда, нә дә Манчестердә көмүр мә'дәнләриндә баш верән бәдбәхт һадисәләр бу мә'лумата дахил дејилдир; белә бир чәһәти дә нәзәрдә тутмаг лазымдыр ки, Манчестер мүстәнтигинин сәлаһијјәти Солфорду әһатә етмир, буна көрә дә нәзәрдән кечирилән һәр ики маһал әһалиси тәхминән ејни һесаб едилә биләр. «Manchester Guardian» гәзети, демәк олар, һәр нөмрәсиндә бир вә ја бир нечә ағыр јаныг һадисәси баш вердијини билдирир. Өзлүјүндә ајдындыр вә фактларла сүбут едилмишдир ки, аналарын ишләмәси дә кичик ушаглар арасында өлүм һалларынын чох олмасынын сәбәбләриндән биридир. Гадынлар чох вахт доғандан үч-дөрд күн сонра әмзикли ушагларыны евдә гојуб фабрикә гајыдырлар; бош саатларда исә тәләсик евә кәлирләр ки, көрпә ушагларына сүд версинләр вә өзләри дә бир тикә чөрәк јесинләр. Бу чүр ушаг әмиздирмәјин нә демәк олдуғуну тәсәввүр етмәк чәтин дејилдир.

...Ушаглар сакит јатсынлар дејә наркотик васитәләрин ишләдилмәси бу алчаг системлә анчаг ширникдирилир вә фабрик маһалларында доғрудан да кениш јајылмышдыр. Манчестер маһалында вәтәндашлыг вәзијјәти актларыны гејд етмәк ишинә бахан доктор Чонсун фикринчә, бу адәт гыч олмаг һадисәләри нәтичәсиндә тез-тез баш верән өлүм һадисәләринин әсас сәбәбидир. Гадынларын фабрикдә ишләмәси аиләни лабүддән позуб дағыдыр вә аилә үзәриндә гурулан чәмијјәтин индики вәзијјәтиндә бу һал һәм әр-арвадын, һәм дә ушагларын әхлагыны олдугча позур. Бир ана ки өз баласынын гејдинә галмаға вә һәјатынын илк илләриндә она ән ади ана нәвазиши бәхш етмәјә вахты јохдур, бир ана ки өз баласыны көрмәјә чох надир һалларда мачал тапыр, онун анасы ола билмәз, о лабүддән өз ушағына лагејд бахыр, она мәһәббәтсиз вә гајғысыз јанашыр, она тамамилә өзкә ушағы кими бахыр. Одур ки, белә шәраитдә бөјүјән ушаглар сонралар аилә үчүн тамамилә итирилмиш олурлар, сонралар гурдуглары аиләдә һеч вахт өзләрини аиләдә олдуглары кими һисс етмәзләр, чүнки тәкликдә јашамаға чох адәт етмишләр; бу вәзијјәт фәһлә мүһи-

* 1843-чү илдә Манчестер хәстәханасында гејд олунан бәдбәхт һадисәләр ичәрисиндә 189—јүз сәксән доггуз!—јаныг һадисәси вар иди. Бунлардан нечәсинин өлүмлә нәтичәләндији көстәрилмәмишдир.

тиндә аиләнин позулуб дағылмасына лабүддән даһа чох сәбәб олур. Ушаг әмәји дә аиләнин позулуб дағылмасы сәбәбләриндән биридир. Ушаглар, онларын ата-аналарынын сахламасы хәрчиндән артыг пул газанмағы бачаран кими, өз ата-аналарына јемәк вә мәнзил пулу вермәјә башлајырлар, галан пулу да өзләринә хәрчләјирләр. Чох вахт белә һаллар бу ушаглар һәлә он дөрд вә он беш јашында оланда баш верир. (Пауер, Лидс шәһәри барәсиндә мә'рузә, мә'рузәнин мүхтәлиф јерләриндә; Тафнелл, Манчестер барәсиндә мә'рузә, сәһ. 17 вә и. а. «Фабрик әмәјини тәһгиг едән комиссијанын һесабаты»нда). Бир сөзлә, ушаглар мүстәгил олурлар, ата-ана евинә пансион кими бахырлар вә евдәки вәзијјәт даһа хошларына кәлмәјәндә чох вахт бу пансиону дәјишдирирләр.

Јенә орада, сәһ. 371—375.

...Гадынларын фабрикләрдә ишләмәсинин мә'нәви нәтичәләри даһа писдир. Һәр ики чинсә мәнсуб олан мүхтәлиф јашлы адамларын ејни е'малатханада бир јердә олмалары, онларын лабүддән јахынлашмалары, һеч бир интеллектуал вә мә'нәви тәрбијә көрмәјән адамларын дарысгал бир мүһитдә бир јердә топлашмасы—бунларын һамысы гадын характеринин инкишафына әлверишли тә'сир көстәрә билмәз. Фабрикчи буна һәтта, көз гојса да, анчаг доғрудан да галмагаллы бир мәсәлә баш верәндә ишә гарыша биләр; лакин фабрикчи даһа позғун шәхсләрин даһа әхлаглы шәхсләрә, хүсусилә кәнчләрә о гәдәр дә көзә чарпмајан даими тә'сириндән хәбәрдар ола билмәз вә демәли, бу тә'сирин гаршысыны ала билмәз. Һалбуки мәһз бу тә'сир ән зәрәрлидир. 1833-чү илин фабрик комиссијасы гаршысында адамларын чоху фабрикдәки данышыглары «әдәбсиз», «пис», «мурдар» вә и. а. адландырмышды (Қауелл, сәнәдләр, сәһ. 35, 37 вә бир чох башгалары). Ири шәһәрләрдә бөјүк мигјасда көрдүкләримиз бурада кичик мигјасда баш верир. Әһалинин мәркәзләшиб бир јерә топланмасы, истәр бөјүк шәһәрдә олсун, истәрсә дә кичик фабрикдә, фәрги јохдур, ејни нәтичәләр доғурур. Фабрик кичикдирсә, јахынлашма даһа чох вә лабүд олур. Нәтичә өзүнү чох тез көстәрир. Лестердә шаһидләрдән бири дејирди ки, өз гызыны фабрикә ишләмәјә көндәрмәкдәнсә, диләнчилик етмәјә даһа һәвәслә көндәрәрди, чүнки фабрик чәһәннәмин әсил гапысыдыр вә шәһәрдәки фаһишәләрин чоху өз ачы талеји үчүн фабрикә борчлудур (Пауер, сәнәдләр, сәһ. 8). Манчестерли башга бир шаһид «һеч тәрәддүд етмәдән иддиа едир ки, 14 јашындан 20 јашынадәк кәнч фәһлә гадынларын дөрддә үчү бәкарәтини итир-

мишдир» (Кауелл, сәнәдләр, сәһ. 57). Комиссијанын үзвү Кауелл үмумијјәтлә, иддиа едир ки, фабрик фәһләләринин мә'нәвијјаты фәһлә синфинин мә'нәвијјатынын орта сәвијјәсиндән бир гәдәр ашағыдыр (сәһ. 82), д-р Һокинс исә дејир («Һесабат», сәһ. 4):

«Мә'нәвијјаты рәгәмлә мүәјјән етмәк асан дејилдир, лакин мәним өз мүшаһидәләримә вә бу барәдә сөһбәт етдијим адамларын һамысынын фикринә, һәмчинин алдығым ифадәләрдән әлдә етдијим үмуми тәәссүрата инансаг, гадын чинсиндән олан кәнчләрин мә'нәвијјатына фабрик һәјатынын сон дәрәчә кәдәрли тә'сиринин мәнзәрәси көз өнүндә чанланыр».

Өзлүјүндә ајдындыр ки, һәр бир башга әсарәт кими, фабрик әсарәти дә фабрик саһибинә ејни дәрәчәдә, бәлкә даһа артыг jus primae nostis* һүгугу верир. Бу чәһәтдән дә фабрикчи өз гадын ишчиләринин бәдәнинин вә бүтүн көзәлликләринин саһибидир. Бунсуз да өз исмәтинин гәдир-гијмәтини о гәдәр дә билмәјән гызын һәр чүр мүгавимәтини гырмаг үчүн ону ишдән чыхармагла һәдәләмәк, он һадисәдән доггузунда, һәтта јүз һадисәдән дохсан доггузунда кифајәт едир. Әкәр фабрикчи кифајәт гәдәр алчаг адамдырса,—комиссијанын һесабатында исә бу чүр һадисәләр һаггында мә'лумат чохдур,—онун фабрики ејни заманда онун һәрәмханасыдыр; әкәр фабрикчиләрин һамысы һәмин һүгугдан истифадә етмирләрсә, гызларын вәзијјәти бунун нәтичәсиндә маһијјәт е'тибары илә, дәјишилмир. Фабрик сәнајесинин илк чағларында, фабрикчиләрин әксәријјәти савадсыз бамбылы оланда вә чәмијјәтин ријакар адәтләри илә һесаблашмајанда өзләринин «ихтијарына кечән бу әлверишли» һүгугдан раһат-раһат истифадә едирдиләр.

Гадынларын физики вәзијјәти үчүн фабрик әмәјинин нәтичәләрини дүзкүн гијмәтләндирмәкдән өтрү һәр шејдән әввәл ушагларын әмәји илә, һабелә әмәјин өзүнүн мүхтәлиф нөвләри илә таныш олмаг лазымдыр. Мүасир сәнајенин мејдана кәлдији илк күнләрдән е'тибарән фабрикләрдә ушаглардан истифадә едилмәјә башланды: әввәлләрдә кичик, сонралар исә нәһәнк машынларда, демәк олар, анчаг ушаглар ишләјирди, һәм дә онлары, башлыча олараг, јетимханалардан јығырдылар вә фабрикчиләр онлары узун илләр үчүн «шакирд» кими дәстә илә ишә көтүрүрдүләр. Ушаглара үмуми јемәк, мәнзил вә палтар верилирди; беләликлә, ајдындыр ки, онлар өз саһибләринин там гулу олурдулар, бу саһиб исә ушагларла сон дәрәчә мәрһәмәтсиз вә вәһшичәсинә рәфтар едирди. Бу

* зифаф кечәсиндән истифадә. *Ред.*

һиддәтләндиричи системин чамаат ичәрисиндә доғурдуғу гәзәб о гәдәр шиддәтли олду ки, һәлә 1796-чы илдә д-р Персивал вә сер Р. Пил (индики назирин атасы олан памбыг парча фабрикчиси) бу һиддәти чидди шәкилдә ифадә етдиләр вә нәтичәдә парламент 1802-чи илдә шакирдләр барәсиндә ән дәһшәтли чинајәтләрә сон гојан бир ганун[5] гәбул етди. Бир мүддәт сонра азад фәһләләрин рәгабәти гүввәјә минди вә шакирдлик системини сыхышдырыб арадан галдырды. Тәдричән фабрикләри даһа тез-тез шәһәрләрдә тикмәјә башладылар, машынлар ириләшди, фабрик биналарынын һавасы даһа јахшы тәмизләнди вә даһа јахшы сахланды, ејни заманда јашлылар вә јенијетмәләр үчүн кетдикчә даһа чох иш тапылды, буна көрә дә фабрикләрдә ишләјән ушагларын нисби сајы бир гәдәр азалды вә онларын ишләмәјә башладыглары јаш бир гәдәр јүксәлди. 8—9 јашындан кичик олан ушаглары аз-аз һалларда ишә көтүрмәјә башладылар. Ирәлидә көрәчәјимиз кими сонралар ганунверичилик һакимијјәти дәфәләрлә ушаглары буржуазијанын ачкөзлүјүндән горумағы өз өһдәсинә көтүрмәли олмушду.

Фәһләләрин ушаглары вә хүсусән фабрик фәһләләринин ушаглары ичәрисиндә өлүм һалларынын чохлуғу кифајәт гәдәр сүбут едир ки, ушагларын өз илк илләрини кечирдикләри шәраит сағлам дејилдир. Јенә дә ејни сәбәбләр саламат галан ушаглара да тә'сир көстәрир, һәрчәнд, бу тә'сир өлүмә дүчар олан ушаглара көстәрилән тә'сир гәдәр күчлү олмур. Ән әлверишли һалларда бу сәбәбләр онунла нәтичәләнир ки, ушаг бу вә ја башга бир хәстәлијә тутулмаға јалныз мејл көстәрир вә ја онун инкишафы ләнкијир, демәли, онун физики гүввәси нормал ушағынкындан аз олур. Бир нәфәр фабрик фәһләсинин доггуз јашлы ушағы еһтијач вә мүхтәлиф мәһрумијјәт ичиндә, рүтубәтли вә сојуг јердә бөјүмүш вә һәмишә кифајәт гәдәр исти палтар кејинмәмиш вә пис мәнзилдә јашамыш оларса, онун ишләмәк габилијјәти һеч дә, даһа сағлам шәраитдә бөјүмүш ушағын иш габилијјәти гәдәр ола билмәз. Доггуз јашлы ушағы фабрикә көндәрирләр вә орада һәмин ушаг он үч јашынадәк һәр күн 6½ саат (әввәл 8 саат, даһа әввәл исә 12—14 вә һәтта 16 саат ишләјирди), он үч јашындан он сәккиз јашынадәк исә һәр күн 12 саат ишләјир. Онун организминә пис тә'сир көстәрән сәбәбләр давам едир, иш исә кетдикчә артыр. Фәрз етмәк олар ки, доггуз јашлы бир ушаг, һәтта о фәһлә ушағы олса да, һәр күн 6½ саатлыг ишә таб кәтирә биләр; һәм дә елә кәтирәр ки, бу ишдән онун организминә тохунан зәрәр *көзә дәјмәсин* вә һисс олунмасын; лакин

һәр һалда ајдындыр ки, боғучу, рүтубәтли вә чох заман исти фабрик һавасында галмаг сағламлыға әлверишли тә'сир көстәрә билмәз. Бүтүн һалларда һеч вәчһлә әфв етмәк олмаз ки, ушагларын јалныз физики вә мә'нәви тәрбијәсинә һәср олунмасы лазым кәлән вахт инсанлыг һиссини итирмиш буржуазијанын ачкөзлүјүнә гурбан верилсин: фабрикчи ағалар үчүн ушаглардан мәнфәәт сыхыб чыхармаг мәгсәдилә онлары мәктәбдән вә тәмиз һавадан мәһрум едирләр. Доғрудур, буржуазија белә чаваб верир: әкәр биз ушаглары фабрикләрдә ишләтмәсәк, онлар өзләринин инкишафы үчүн әлверишли олмајан шәраитдә галарлар. Үмумијјәтлә, доғрудур, лакин лазымынча фикирләшсәк, бу нә демәкдир? Бу о демәкдир ки, буржуазија әввәлчә фәһлә ушагларыны пис шәраитә салыр, сонра исә һәмин пис шәраитдән дә өз хејринә истифадә едир! Буржуазија өзүнә һагг газандырмаг үчүн бүтүн фабрик системи кими, ејни дәрәчәдә онун өз әмәлинин нәтичәси олан вәзијјәтә истинад едир; буржуазија өзүнүн букүнкү чинајәтинә дүнәнки чинајәти илә һагг газандырыр. Әкәр фабрик ганунверичилији онларын әл-голуну һеч олмазса бир гәдәр бағламасајды, өз фабрикләрини дә кеја анчаг фәһләләрин хошбәхтлији хатиринә тикдикләрини иддиа едән бу «хејирхаһ» вә «инсанпәрвәр» буржуалар фәһләләрин мәнафејини көрәсән, нечә мүдафиә едәрдиләр! Көрәк, фабрик мүфәттиши һәлә фабрикчиләрин башынын үстүндә дурмадығы заман фабрикләрдә нәләр олурду. Гој онлары 1833-чү ил фабрик комиссијасынын һесабаты ифша етсин, чүнки бу шаһидин е'тибарлы олдуғуну онлар өзләри е'тираф едирләр.

Мәркәзи Комиссијанын һесабатында билдирилир ки, фабрикләрдә ушаглар чох надир һалларда беш јашындан, даһа чох һалларда—алты јашындан, бундан даһа чох һалларда—једди јашындан, ән чох һалларда исә сәккиз-доггуз јашындан ишләмәјә башлајырдылар, иш вахты чох заман күндә 14—16 саат давам едирди (јемәк фасиләси һесаб едилмәдән), фабрикчиләр өз көзәтчиләринә ичазә верирдиләр ки, ушаглары көтәкләсинләр вә чох вахт өзләри дә әлләрини ишә салырдылар. Һәтта, белә бир һадисәдән бәһс едилир ки, бир дәфә шотландијалы бир фабрикчи өзүнүн он алты јашлы гачмыш фәһләсини тутмаг үчүн ата миниб онун далынча кетмиш, ону гајытмаға, һәм дә атынын габағында узун гырманч илә гамчылајараг јүјүрмәјә мәчбур етмишдир! (Стүарт, сәнәдләр, сәһ. 35). Ири шәһәрләрдә фәһләләр даһа күчлү мүгавимәт көстәрдикләринә көрә белә һадисәләр, әлбәттә, даһа аз олурду. Лакин һәтта, бу гәдәр узун иш күнү дә капиталистләрин

ачкөзлүјүнү тә'мин етмирди. Онларын өз гаршыларына гојдуғу мәгсәд бина вә машынлара сәрф етдикләри капиталы мүмкүн гәдәр даһа фајдалы едиб, узун мүддәт ишләтмәк иди. Бунун үчүн фабрикчиләр рүсвајчы кечә әмәји системини тәтбиг етдиләр. Бә'зиләри фәһләләри ики нөвбәдә ишләдирди, һәм дә бунлардан һәр бири бурада кифајәт гәдәр чох фәһлә чалышдығына көрә, фабрикин ишини тамамилә тә'мин едә биләрди вә нөвбәләрдән бири күндүз даим он ики саат ишләдији һалда, о бири кечә даим он ики саат ишләјирди. Һеч бир күндүз јухусу кечә истираһәтинин јерини верә билмәјәчәји һалда инсанлары кечә истираһәтиндән даим мәһрум етмәјин јалныз ушаглар вә јенијетмәләрин дејил, јашлы фәһләләрин дә физики вәзијјәтинә нечә тә'сир көстәрә биләчәјини тәсәввүр етмәк чәтин дејилдир. Бүтүн әсәб системини кәркинләшдирмәк вә бунунла әлагәдар олараг бүтүн организми үмумән зәифләтмәк,—белә әмәјин лабүд нәтичәси бундан ибарәтдир.

Јенә орада, сәһ. 378—381.

...Буржуазијанын бу ијрәнч тамаһкарлығы мүхтәлиф хәстәликләрдән ибарәт нечә дә зәнкин коллексија јаратмышдыр! Доғмаг габилијјәти олмајан гадынлар, шикәст ушаглар, күчдән дүшмүш кишиләр, ејбәчәр һала салынмыш бәдән үзвләри, мәһв олмаға мәһкум едилән бүтүн нәсилләр, әлдән дүшмүш вә сысга нәсилләр—бүтүн бунлар анчаг онун үчүндүр ки, буржуазија чибини долдуруб јүкүнү тутсун! Бу вәһши гәддарлығын ајры-ајры һадисәләри һаггында охујанда ки, нәзарәтчиләр чылпаг ушаглары јатагларындан дартыб чыхардыр вә палтарлары әлләриндә онлары дөјә-дөјә фабрикә говуб апарырлар (мәсәлән, Стүарт, сәһ. 39 вә башгалары), јумруғу ишә салыб ушаглары јухудан едирләр, буна бахмајараг, ушаглар иш башында мүркүләјиб јатырлар, машын дајанандан сонра јухуја кедән бәдбәхт ушаг нәзарәтчинин бағыртысыны ешидән кими диксиниб галхыр вә өз ишинин ади үсулларыны көзүјумулу олдуғу һалда ичра едир; охујанда ки, чох јорулдуглары үчүн евләринә кедә билмәјән ушаглар гурудучу бинаја кечиб орада јунун алтында узаныб јатырлар вә онлары бурадан анчаг гамчы күчүнә говламаг олур; охујанда ки, јүзләрлә ушаг һәр ахшам евә чох јорғун гајыдыр, јухусузлугдан вә иштаһасызлыгдан ахшам јемәјини јејә билмир вә ата-аналары кәлиб көрүрләр ки, онлар јатаглары башында диз чөкүб дуа едәркән јухулајыб јатмышлар; бунлар һаггында, јүзләрлә бу чүр алчаглыг вә әчлафлыг һаггында јазыланларын һамысыны охујанда, һәм дә бунлары һесабатда,—ифадәләри анд ичмәклә

верилән вә комиссијанын өзүнүн инандығы бир чох шаһид тәрәфиндән тәсдиг едилән һесабатда охујанда вә фикирләшәндә ки, һәмин һесабатын өзү «либерал» бир һесабатдыр, торилә-рин бундан әввәлки һесабатларыны јалана чыхарыб, фабрикчиләрин сафгәлбли олдугларыны сүбут етмәк үчүн тәртиб едилән буржуа һесабатыдыр, хатырлајанда ки, комиссија үзвләринин өзү буржуазијанын тәрәфиндә олуб, верилән бүтүн ифадәләри өз истәкләри әлејһинә јазмышлар,—өзүнүн инсанпәрвәрлији вә фәдакарлығы илә ловғаландығы һалда, јеканә мәгсәди нәјин баһасына олурса-олсун өз пул кисәсини долдурмаға чәһд едән бу синфә һиддәтләнмәмәк, она нифрәт етмәмәк олмаз.

...Фабрик системинин дағыдычы тә'сири чохдан һамынын диггәтини чәлб етмәјә башламышды. 1802-чи илдә шакирдләр һаггында верилән ганундан бурада бәһс едилмишдир. Даһа сонралар, 1817-чи илә јахын бир заманда Нју-Ланаркдан олан (Шотландија) фабрикчи Роберт Оуен,—сонралар инкилис сосиализминин баниси олан бу фабрикчи петисијалар вә мә'луматлар васитәсилә һөкумәтә сүбут етмәјә башлады ки, фәһләләрин, хүсусән ушагларын сәһһәтини ганунверичилик јолу илә горумаг зәруридир. Мәрһум сер Р. Пил вә башга филантроплар она гошулуб 1819-чу, 1825-чи вә 1831-чи илләрдәки фабрик ганунларынын верилмәсинә наил олдулар; бу ганунлардан биринчи ики ганунa һеч әмәл едилмирди[6], сонунчусуна исә гисмән риајәт олунурду. Сер Ч. Қ. Һобһаузун тәклифи әсасында гәбул едилән 1831-чи ил гануну 21 јашындан кичик фәһләләри памбыг парча фабрикләриндә кечә вахты, јә'ни ахшам саат сәккизин јарысы илә сәһәр саат алтынын јарысы арасында ишләтмәји гадаған едир; бундан башга һәмин гануна көрә, бүтүн фабрикләрдә 18 јашындан кичик ушагларын иш вахты һәр күн 12 саатдан, шәнбә күнләри исә 9 саатдан артыг олмамалыдыр. Лакин фәһләләр ишдән чыхарылмаг горхусу гаршысында өз саһибләри әлејһинә ифадә верә билмәдикләринә көрә бу ганунун фајдасы аз олду. Бөјүк шәһәрләрдә фәһләләр о гәдәр дә үзүјола олмадыгларына көрә ән бөјүк фабрикчиләр бирликдә гәрар гәбул етмишдиләр ки, гануна табе олсунлар, лакин кәнд јерләриндә олдуғу кими, бурада да ганунла гәтијјән һесаблашмајан фабрикчиләр аз дејилди. Һалбуки фәһләләр ичәрисиндә он саатлыг билл тәләби, јә'ни 18 јашындан кичик ушаглары фабрикләрдә күндә 10 саатдан артыг ишләтмәји гадаған едән ганун верилмәси тәләби јајылырды. Фәһлә иттифаглары тәшвигат апарараг, һәмин тәләби бүтүн фабрик әһалисинин үмуми тәләбинә чевир-

диләр, ториләр партиjасында о заман Маjкл Садлерин башчылыг етдиjи филантроп үнсүрләр исә бу пландан jапышыб ону парламентин мүзакирәсинә вердиләр. Садлер фабрик системини тәһгиг етмәк үчүн хүсуси парламент комиссиjасынын тә'jин едилмәсинә наил олду вә бу комиссиjа өз һесабатыны парламентин 1832-чи ил сессиjасына тәгдим етди.

...1833-чү ил фабрик гануну бу һесабатын нәтичәсидир, бу ганун 9 jашындан кичик ушагларын ишләдилмәсини (ипәк фабрикләриндән башга) гадаған етди, 9 jашындан 13 jашынадәк ушагларын иш күнүнүн һәфтәдә 48 саат вә jа күндә доггуз саатдан артыг олмамасыны мүәjjән етди, 14 jашындан 18 jашынадәк jениjетмәләр үчүн исә һәфтәдә 69 саатлыг иш күнү мүәjjән едилди, jә'ни бунларын иш күнү он ики саатдан артыг олмамалы иди, бу ганунла jемәк үчүн һәр күн азы саат jарымлыг мәчбури фасиләләр гоjулду вә тәсдиг едилди ки, 18 jашындан кичик фәһләләрин вә фәһлә гадынларын кечә әмәjи гадағандыр. Еjни заманда 14 jашындан кичик бүтүн ушагларын күндә ики саат мәктәбә кетмәләри мәчбури олду, һәм дә фабрикчиләрә хәбәрдарлыг едилди ки, һәм ушағын jашы һаггында фабрик һәкиминин арајышы, һәм дә онун мәктәбә кетдиjи һаггында мүәллимин арајышы олмадан ушағы ишә көтүрмәк гадағандыр вә буна әмәл етмәjәнләрдән чәримә алыначагдыр. Бунун мүгабилиндә фабрикчиjә һәр һәфтә ушағын әмәк һаггындан мүәллим үчүн 1 пенни тутмаг һүгугу верилирди. Бундан әлавә фабрик һәкимләри вә мүфәттишләри тә'jин едилмиш вә онлара һүгуг верилмишди ки, истәдикләри заман фабрикә кәлсинләр вә фәһләләри анд ичдириб онлардан ифадә алсынлар; бунларын вәзифәси ганун позулдуғу һалларда барышыг һакимләри гаршысында фабрикчидән шикаjәт етмәк иди.

Jенә орада, сәһ. 394—400.

...Шеффилддә тәһсил чох ашағы сәвиjjәдәдир. Тәһсил статистикасы илә узун заман мәшғул олан бир кешиш белә һесаб едирди ки, мәктәбә давам етмәк имканы олан 16500 фәһлә ушағындан охуjа биләнләри 6500-дән чох деjилди. Бунун сәбәби одур ки, ушаглары jеддинчи вә ән кечи он икинчи илдә мәктәбдән көтүрүрләр вә мүәллимләр һеч бир шеjә jарамырлар (бунларын ичәрисиндә чинаjәт башында тутулан, һәбсханадан чыхандан сонра мүәллимликдән башга һеч бир кәлир мәнбәjи олмаjан бир нәфәр оғру да вар иди!). Шеффилд кәнчләри арасында позғунлуг деjәсән, һәр jердәкиндән даһа чохдур (һәм дә бу чәһәтдән һансы шәһәрин биринчилик мүкафа-

тыны алмаға лајиг олдуғуну демәк чәтиндир; һесабаты охујанда белә дүшүнүрсән ки, һәр бир шәһәр бу мүкафата лајигдир). Чаванлар бүтүн базар күнләрини күчәдә кечириб пул-пул ојнајырлар вә ја ит боғушдурурлар, онлар мејханалара кедиб кечә јарыдан кечәнәдәк өз севкилиләри илә орада олурлар, сонра да гоша-гоша хәлвәт јерләрдә кәзиширләр. Мејханалардан бириндә комиссија үзвү 40—50 нәфәр оғлан вә гыза раст кәлмишди; бунларын, демәк олар, һамысы 17 јашындан кичик имиш вә һәр оғланын јанында бир гыз вармыш. Бә'зиләри карт ојнајыр, башгалары охујуб ојнајырмыш, һамысы да ичирмиш. Пешәкар фаһишәләр дә бурада әјләшмишдиләр. Буна көрә һеч дә тәәччүблү дејилдир ки, бүтүн шаһидләрин вердији ифадәјә көрә, Шеффилддә јенијетмәләрин чох вахт 14—15 јашларында мәшғул олдуглары вахтлы-вахтсыз чинси әлагәләр вә фаһишәлик сон дәрәчә јајылмышдыр. Бу шәраитдә чинајәт, һәм дә ән вәһши вә рәзил характер алан чинајәт тамамилә ади һал олмушдур. Комиссија үзвләри кәлмәздән бир ил әввәл һәбс едилән вә чоху кәнчләрдән ибарәт бир дәстә адам од вуруб шәһәри јандырмаг фикриндә имиш, онларын јандырычы маддәләри вә низәләри вар иди. Ашағыда көрәчәјик ки, Шеффилддә фәһлә һәрәкаты јенә дә чиловланмамыш һалдадыр (Сајмонс. «Һесабат» вә сәнәдләр).

Метал сәнајесинин бу башлыча мәркәзләриндән кәнарда, Уоррингтонда (Ланкашир) санчаг фабрики дә вардыр ки, бурадакы фәһләләр вә хүсусән ушаглар арасында ифрат јохсуллуг, позғунлуг вә чәһаләт һөкм сүрүр...

Јенә орада, сәһ. 429—430.

...Нә гәдәр гәрибә олса да, мәһз *буржуа ханымларыны бәзәмәк* үчүн ишләдилән зинәт шејләринин һазырланмасы бу ишлә мәшғул олан фәһләләрин сағламлығы үчүн пис нәтичәләр верир. Биз кружева истеһсалындан бәһс едәндә буну көрмүшдүк, бурада исә ејни вәзијјәти Лондон мода дүканларынын тимсалында сүбут едәчәјик. Һәмин дүканларда үмумијјәтлә 15 мин чаван гыз ишләјир вә онларын чоху кәндләрдән кәлдијинә көрә өз саһибләринин евиндә јејир, јашајыр вә беләликлә, онларын там әсарәти алтындадыр. Илдә тәхминән дөрд ај давам едән ән дәбдәбәли мөвсүм заманы һәтта ән јахшы мүәссисәләрдә иш саатларынын сајы күндә 15 саата, тә'чили сифаришләр аланда исә һәтта 18 саата чатыр. Лакин бу дөврдә һәмин е'малатханаларда гызларын иш вахты һеч дә мәһдуд едилмир, белә ки, гызларын динчәлмәк, јатмаг вахтла-

ры чох заман алты саатдан артыг олмур, бир чох һалларда чəми үч вə ја дөрд саат, бə'зəн исə һəтта ики саат олур. Белəликлə, онлар бүтүн кечəни фасилəсиз ишлəмəсəлəр,—белə фасилəсиз ишлəмəк һаллары исə чох тез-тез олур, күндə 19 саатдан 22 саатадək ишлəјирлəр. Онларын иш күнүнүн јеканə һəдди будур ки, гызлар ијнəни əллəриндə тутмаг үчүн физики имкан тамам түкəнəнəдək ишлəјирлəр. Бə'зəн елə олур ки, һəмин бичарəлəр далбадал доггуз күн сојунмајыб дөшəк үстүндə сəксəкəли јатырлар: гызлара јемəји доғранмыш һалда верирлəр ки, ону мүмкүн гəдəр тез удсунлар. Бир сөзлə, бичарə гызлары көлə һалында галмаға вадар едəн ишдəн чыхарылмаг горхусудур. Бу горху һиссинин тə'сири илə онлары узун мүддəт вə фасилəсиз ишлəмəјə мəчбур едирлəр ки, буна 14 јашындан 20 јашынадəк зəриф гыз ушағы дејил, һəтта бəдəнчə мөһкəм киши хејлағы да таб кəтирə билмəз. Үстəлик е'малатхананын вə јатаг отагларынын һавасызлығы, гызларын бели бүкүлү вəзијјəтдə ишлəмəлəри, бир чох һалларда дадсыз вə чəтин һəзм олунан јемəклəр вə башлыча олараг, узун чəкəн əмəк вə тəмиз һаванын олмамасы—бүтүн бунлар гызларын сағламлығына мəһведичи тə'сир көстəрир. Гызларда чох тез јорғунлуг, үзкүнлүк, зəифлик əмəлə кəлир, онлар иштаһаларыны итирирлəр, чијинлəриндə, беллəриндə, күрəклəриндə ағры вə һəр шејдəн əввəл баш ағрысы һисс едирлəр; сонра бел сүтуну əјилир, бел бир гəдəр бүкүлүб чијинлəр галхыр, гызлар арыглајырлар, көзлəри шишир, јашарыр вə ағрыјыр, узағы јахшы көрмүрлəр, өскүрмəјə башлајырлар, синəлəри даралыр, тəнкнəфəс олурлар вə мүхтəлиф гадын хəстəликлəринə тутулурлар. Бир чох һалларда онларын көзлəри о дəрəчəдə хəстəлəнир ки, шəфасы олмајан корлуг башланыр, көрмə габилијјəти тамам позулур, көрмə габилијјəти һəлə кифајəт гəдəр галыб ишлəмəјə давам етмəк имканы верəндə дə, адəтəн вəрəм хəстəлији бəзəкли палтар тикəн бу бичарəлəрин чох гыса вə мүсибəтли һəјатына сон гојур. Һəтта, бу ишдəн кифајəт гəдəр тез əл чəкəнлəрин сəһһəти о гəдəр позулмуш олур ки, даһа һеч вахт тамам бəрпа едилмир, онлар хүсусəн əрə кедəндəн сонра даим кефсиз олурлар, доғдуглары ушаглар да зəиф вə сысга олурлар. Ушаг əмəјини тəһгиг едəн комиссијанын суал вердији бүтүн һəкимлəр јекдилликлə тəсдиг едирдилəр ки, дəрзи гадынларда олдуғу кими, инсанын чансағлығыны бунча позан вə онун тез өлмəсинə сəбəб олан башга бир һəјат тəрзи тəсəввүр етмəк чəтиндир.

Лондонда үмумијјəтлə *дəрзи гадынлар* ејни дəрəчəдə амансыз шəкилдə истисмар олунурлар. Корсет тикиб һазырламагла

мәшғул олан гызларын әмәји чох ағыр, јоручу вә көз үчүн зәрәрлидир.

...Беләликлә, фәһлә гадынларын вә саһибкарларын чохлу ифадәләринә көрә бу дәрзи гадынларын әмәк һаггы кечә јарысынадәк давам едән чох кәркин иш шәраитиндә һәфтәдә $2^1/_2$—3 шиллингдир. Бу биабырчы вәһшилијин јүксәк зирвәси ондан ибарәтдир ки, дәрзи гадынлары онлара верилән парчанын дәјәринин бир һиссәсини әманәт кими киров гојмаға мәчбур едирләр, бунун үчүн исә дәрзи гадынлар һәмин парчаны өз саһибинин хәбәри ола-ола гисмән киров гојмалы вә сонра да ја бир гәдәр зәрәринә сатын алмалы олурлар, ја да *белә едә билмәсәләр,* 1843-чү илин нојабрында бир дәрзи гадынын башына кәлдији кими, барышыг мәһкәмәсиндә чаваб вермәли олурлар. Бәдбәхт гызлардан бири белә вәзијјәтә дүшәндән сонра нә едәчәјини билмәјәрәк, 1844-чү илин августунда өзүнү канала атыб боғулмушду. Дәрзи гадынлар адәтән кичик мансардаларда диләнчи көкүндә јашајырлар, бу мансардалардан һәр бириндә нә гәдәр адам сығыша биләрсә, бир о гәдәр дәрзи јашајыр вә гышда бунлары гыздыран јеканә истилик мәнбәји орада јашајанларын бәдәнинин тәбии истилијидир. Бурада онлар белләрини бүкүб сәһәр саат 4—5-дән кечә јарысынадәк тикиш тикирләр, бир нечә илдә өз сәһһәтләрини позурлар вә һәтта ән зәрури еһтијачларыны тә'мин етмәк имканына малик олмадыгларындан өзләринә чох тез гәбир газырлар*, бу белә икән, ашағыда күчә илә ири буржуазијанын гәшәнк фајтонлары шығыјыб кечир вә чох ола билсин, бивеч бир денди бурадача јахынлыгда гумар ојнаркән һәмин гызларын бир иллик газанчындан да чох пулу бир кечәдә удузур.

Јенә орада, сәһ. 433—436.

...Даш көмүр мә'дәнләриндә вә тәхминән ејни шәкилдә ишләдилән дәмир мә'дәнләриндә 4, 5, 7 јашлы, лакин чох вахт 8 јашындан бөјүк ушаглар ишләјирләр. Онлардан чыхарылмыш филизи вә ја көмүрү чыхарылдығы јердән ат јолуна вә ја баш

* Мүасир инкилис мәзһәкәчиләриндән ән талантлысы олан Томас Һуд бүтүн мәзһәкәчиләр кими чох һәссас гәлбли бир адам олдуғу һалда һеч бир мә'нәви енержиси јох иди; Һуд 1844-чү илин әввәлләриндә, дәрзи гадынларын бәдбәхт вәзијјәтинә даир тәсвирләрин бүтүн гәзетләри долдурдуғу бир заманда чох көзәл «The Song of the Shirt» («Көјнәк маһнысы») ше'рини чап етдирмишди. Бу ше'рин тә'сири илә рәһмә кәлән буржуа гызлары хејли көз јашы ахытмышдылар, лакин бунун бир фајдасы олмамышды. Јер олмадығына көрә мән һәмин ше'ри бурада верә билмәјәчәјәм. Әввәлчә бу ше'р «Punch»да чап олунмушду, сонра исә бүтүн гәзетләрдә чап едилди. О заман дәрзи гадынларын вәзијјәти бүтүн гәзетләрдә мүзакирә олунду, буна көрә дә хүсуси ситатлар кәтирмәјинә дәјмәз.

шахтаја дашымаг үчүн, ја да шахтанын бир һиссәсиндән о бири һиссәсинә ачылан гапылары ачыб бағламаг, фәһләләри вә јүкү һәмин гапылардан бурахмаг үчүн истифадә едилир. Бу гапылара көз гојмаг үчүн бир чох һалларда ән кичик ушаглардан истифадә едилир вә беләликлә, онлар күндә 12 саат гаранлыгда, дарысгал вә әксәрән нәм кечиддә тәк-тәнһа отурмалы олурлар; һәм дә онларын һәтта адамы күтләшдирән бекарчылыг сыхынтысындан гуртара биләҹәк кифајәт гәдәр ишләри дә олмур. Көмүрү вә дәмир филизини бир јердән башга јерә дашымаг исә олдугча ағыр ишдир, чүнки сүхур долдурулмуш тәкәрсиз бөјүк јешикләри лағымларын кәлә-көтүр сәтһиндән, чох вахт нәм кил вә ја су ичиндән, дик јохушлардан вә кечидләрдән, бә'зән фәһләләрин сүрүнә-сүрүнә кечмәјә мәҹбур олдуглары дар кечидләрдән чәкә-чәкә апармаг лазым кәлир. Буна көрә дә һәмин ағыр ишдә даһа бөјүк ушаглардан вә јенијетмә гызлардан истифадә едилир. Вәзијјәтдән асылы олараг, һәр филиз јешијинә бир нәфәр јашлы фәһлә вә ја ики ушаг ајрылыр ки, бунлардан бири јешији чәкир, о бири исә ону архадан итәләјир. Филиз тәбәгәсини јармагла да јашлы кишиләр, јашы 16 вә даһа чох олан даһа мөһкәм ҹаванлар мәшғул олурлар, чүнки бу да чох јоруҹу ишдир. Иш вахты адәтән 11—12 саат, чох вахт бундан да артыг давам едир, Шотландијада исә күндә һәтта 14 саат ишләјирләр. Әксәр һалларда ики иш күнүнү бирдән ишләјирләр, белә ки, бүтүн фәһләләр далбадал 24 саат, бә'зән һәтта, 36 саат јерин алтында галырлар. Чох заман јемәк үчүн мүәјјән фасилә олмур, фәһләләр аҹанда вә бош дәгигә тапанда јемәк јејирләр.

...Көмүрү вә дәмир филизини дашымагла мәшғул олан ушаглар вә јенијетмәләр чох јорулдугларындан шикајәт едирләр. Һәтта, ән амансыз истисмарын һөкм сүрдүјү сәнаје мүәссисәләриндә дә биз бу ҹүр һамылыгла вә ифрат дәрәҹәдә тагәтсизлијә раст кәлмирик. Бу ҹүр тагәтсизлијә аид чохлу мисаллара һесабатын һәр сәһифәсиндә раст кәлирик. Чох заман елә олур ки, ушаглар евә гајыдандан сонра оҹағын јанында даш дөшәмә үстүндә узаныб дәрһал јухуја кедирләр, һеч бир шеј јејә билмирләр, одур ки, ата-аналары онларын јухулу-јухулу әл-үзүнү јумалы вә јатыртмалы олурлар. Чох вахт ушаглар јорғунлугдан јолда јыхылыб јухуја кедирләр вә ата-аналары онлары кеҹә јарысынадәк ахтарыр вә јухулу һалда евә кәтирирләр. Көрүнүр, ади бир һалдыр ки, базар күнләри һәмин ушаглар күнүн хејли һиссәсини јатагда кечирмәли олурлар, онлар истәјирләр ки, бир һәфтәлик ишдән сонра һеч олмазса бир гәдәр динҹәлсинләр; ушагларын јалныз бир гисми

килсәјә вә мәктәбә кедә билир, һәм дә мүәллимләр онлардан да шикајәтләниб дејирләр ки, бу ушаглар охумаг арзусунда олдуглары һалда һәмишә мүркүләјирләр вә чох күтдүрләр. Гызларын вә гадынларын да вәзијјәти беләдир. Онлары амансыз шәкилдә ишләдиб тагәтдән салырлар. Демәк олар, һәмишә әзаба чеврилән бу јорғунлуг фәһләләрин организминә тә'сирсиз галмыр. Белә кәркин әмәјин илк нәтичәси бундан ибарәтдир ки, инсанын әзәләләри бир бәрабәрдә инкишаф етмир, јә'ни башлыча олараг, јүкү сүрүкләјәндә вә итәләјәндә кәркинләшән әл вә ајаг, күрәк, чијин вә синә әзәләләри чох инкишаф етдији һалда, бәдәнин башга һиссәләри гидасызлыг үзүндән пис инкишаф етмиш олур. Һәр шејдән әввәл инсанын бој атмасы ләнкијиб тез дајаныр: демәк олар, бүтүн мә'дәнчиләр бојча кичикдир, бу чәһәтдән Уорикшир вә Лестершир мә'дәнчиләри истисна тәшкил едирләр, чүнки онлар хүсуси, даһа әлверишли шәраитдә ишләјирләр. Сонра, оғланларын да, гызларын да чинсијјәт јеткинлији чох кечикир, оғланларын чинсијјәт јеткинлији чох вахт 18 јашынадәк ләнкијир. Комиссија үзвү Сајмонс һәтта 19 јашында елә бир чаван оғлана раст кәлмишди ки, онун дишләри нәзәрә алынмазса, үмумијјәтлә, 11—12 јашында ушагдан чох инкишаф етмәмишди. Ушаглыг дөврүнүн белә узанмасы, әслиндә ләнк инкишафын нәтичәсидир ки, сонралар бу, өзүнү һөкмән бүрузә верәчәкдир. Белә шәраитдә вә организмин бу чүр зәифләмәси нәтичәсиндә әјилән ајаглар, ичәријә тәрәф әјилән дизләр, тәрсинә чеврилмиш пәнчәләр, әјилмиш бел сүтуну вә башга ејбәчәрликләр иш заманы бәдәнин һәмишә алдығы гејри-тәбии вәзијјәтин ән чох јајылмыш нәтичәләридир; бу ејбәчәрликләрә о гәдәр тез-тез тәсадүф едилир ки, Јоркшир вә Ланкаширдә, һәмчинин Нортумберленд вә Дургамда бир чохларынын, о чүмләдән һәкимләрин иддиа етдији кими, јүзләрлә башга адам арасында мә'дәнчиләри онларын бәдән гурулушуна көрә һәмишә асанлыгла танымаг олар.

Јенә орада, сәһ. 467—469.

...Мә'дән фәһләләринин әгли вә мә'нәви инкишафына кәлинчә, «Ушаг әмәјини тәһгиг едән комиссијанын һесабаты»на көрә Корнуеллдә фәһләләрин һәм әгли, һәм дә мә'нәви инкишафы бабатдыр, Олстон-Мурда исә һәтта, чох көзәлдир; бунун мүгабилиндә көмүр рајонларында һәм әгли сәвијјә, һәм дә мә'нәви сәвијјә үмумијјәтлә чох јүксәк дејилдир. Фәһләләр кәнддә, далда-бучаг јерләрдә јашајырлар вә нә гәдәр ки, өз ағыр ишләрини көрүрләр, полисдән башга һеч кәс онларла

марагланмыр. Буна көрә, һабелә ушаглар чох кичик јашларындан ишләмәјә башладыглары үчүн онларын мә'нәви инкишафы чох ашағы сәвијјәдәдир. Онлар ади мәктәбләрдә охумагдан мәһрумдурлар, ахшам мәктәбләри вә базар күнү мәктәбләри исә онлара һеч бир шеј вермир, чүнки мүәллимләр савадсыздырлар. Буна көрә дә олдугча аз адам охумаг бачарыр, јазмағы бачаранлар исә даһа аздыр. Комиссија үзвләринин дедијинә көрә, онлар тәкчә буну баша дүшүрләр ки, мәшәггәтли вә тәһлүкәли әмәк мүгабилиндә чүз'и әмәк һаггы алырлар. Онлар килсәјә һеч кетмирләр вә ја, демәк олар, һеч кетмирләр: бүтүн кешишләр дини һиссләрин мисли көрүнмәмиш дәрәчәдә јохлуғундан шикајәт едирләр. Доғрудан да бу адамлар дини вә дүнјәви мәсәләләрдән о гәдәр бихәбәрдирләр ки, јухарыда сәнаје рајонларынын фәһләләри барәсиндә кәтирдијимиз мисаллар бунун јанында көлкәдә галыр. Онлар дини анлајышлары анчаг сөјүшлә әлагәдар билирләр, онларын мә'нәвијјатыны исә әмәк шәраитинин өзү позур. Өзлүјүндә ајдындыр ки, бүтүн көмүр чыхаран фәһләләрин һәддиндән артыг јорғунлуғу сәрхошлуғун јајылмасына сәбәб олур. Чинсләр арасындакы мүнасибәтләрдә мә'нәвијјат мәсәләсинә кәлинчә, тәкчә буну демәк кифајәтдир ки, мә'дәнләрдә температур јүксәк олдуғуна көрә кишиләр, гадынлар вә ушаглар чох вахт чылпаг вәзијјәтдә вә әксәр һалларда бәдәнләрини чох мүхтәсәр өртмүш шәкилдә ишләјирләр. Гаранлыг вә хәлвәт кушәләрдә бунун нә илә нәтичәләндијини һәр кәс тәсәввүр едә биләр. Кәбинсиз ата-анадан доғулмуш ушагларын һәддиндән артыг чохлуғу орада бу јарымвәһши адамлар арасында нәләр баш вердијини ајдын көстәрир; лакин бу, ејни заманда сүбут едир ки, орада кәбинсиз чинси әлагәләр һәлә шәһәрләрдә олдуғу кими, фаһишәлик дәрәчәсинә чатмамышдыр. Бурада да гадынларын әмәји фабрикләрдәки ејни нәтичәләри верир: аиләни позуб дағыдыр, гадыны өз аналыг вәзифәләрини вә евдәки вәзифәләрини јеринә јетирмәк имканындан мәһрум едир.

Јенә орада, сәһ. 472—473.

...Патриархал мүнасибәтләр шәраитиндә, муздурлар өз аиләләри илә бирликдә фермерин һәјәтиндә јашадыглары, ушагларынын орадача бөјүдүкләри, һәм дә ферма саһиби, әлбәттә, бөјүмәкдә олан нәсил үчүн өз фермасында бир мәшғулијјәт тапмаға сә'ј көстәрдији заман, күнәмуздчулар әксәријјәт дејил, истисна тәшкил етдикләри заман һәр бир тәсәррүфатда фәһләләрин сајы, чидди десәк, лазым олдуғундан артыг иди. Буна көрә дә фермерләрин мәнафеји тәләб едирди ки,

патриархал мүнасибәтләр позулсун, муздурлар фермерин һәјатиндән говулсунлар вә онларын күнәмуздчусу олсунлар. Јашадығымыз әсрин ијирминчи илләринин ахырына јахын, демәк олар, һәр јердә белә олду. Нәтичәдә әввәлчә, физика дилиндә десәк, кизли вәзијјәтдә галан әһали «артыглығы», бу вәзијјәтдән азад олуб өзүнү көстәрди, әмәк һаггы ашағы дүшдү, јохсулларын хејринә алынан верки сон дәрәчә артды. Бу замандан е'тибарән кәнд тәсәррүфаты маһаллары *даими пауперизм очағы,* фабрик маһаллары исә *вахташыры пауперизм* очағы олду вә јохсуллар һаггындакы ганунверичилијин дәјишдирилиб ислаһ едилмәси кәнд ичмаларынын күндән-күнә даһа чох јохсуллашмасына гаршы һөкумәтин көрдүјү илк тәдбир олду. Бундан әлавә ири тәсәррүфатын фасиләсиз инкишафы нәтичәсиндә тахылдөјән машынларын вә дикәр машынларын ишләдилмәси, һабелә гадын вә ушаг әмәјинин тарла ишләриндә тәтбиг олунмасы нәтичәсиндә—һазырда тарла ишләриндә гадын вә ушаг әмәји о гәдәр кениш јајылмышдыр ки, хүсуси рәсми комиссија бунун верә биләчәји нәтичәләри бу јахынларда һәтта, тәһгиг етмишдир,—һәмин саһәдә дә чохлу ишсиз әмәлә кәлмишдир. Беләликлә, биз көрүрүк ки, сәнаје истеһсалы системи бураја да јол тапараг, ири тәсәррүфатлар јарадыр, мәһз бурада бөјүк әһәмијјәти олан патриархал мүнасибәтләри дағыдыр, машынлары, бухар мүһәррикләрини, гадын вә ушаг әмәјини тәтбиг едир вә зәһмәткеш бәшәријјәтин тохунулмамыш вәзијјәтдә галан бу ән әталәтли һиссәсини дә ингилаби һәрәката чәлб едир...

Ф. Енкелс тәрәфиндән 1844-чү илин сентјабрында—1845-чи илин мартында јазылмышдыр.

1845-чи илдә Лејпсигдә чап едилмишдир.
Имза: Фридрих Енкелс

Јенә орада, сәһ. 483—484.

Ҝ. МАРКС ВӘ Ф. ЕНКЕЛС

КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫНЫН МАНИФЕСТИ[7]

...Лакин буржуазија нәинки ону мәһв едәҹәк бир силаһ* һазырламышдыр; о, һәмчинин бу силаһы она гаршы чевирәҹәк адамлары да—мүасир фәһләләри, *пролетарлары* да јаратмышдыр.

Буржуазија, јә'ни капитал нә дәрәҹәдә инкишаф едирсә, пролетариат, мүасир фәһләләр синфи дә еjни дәрәҹәдә инкишаф едир; бу фәһләләр јалныз о заман јашаја биләрләр ки, иш тапа билсинләр, иши исә јалныз о вахта гәдәр тапа биләрләр ки, онларын әмәји капиталы артырсын. Өзләрини тәк-тәк сатмаға мәҹбур олан бу фәһләләр алыныб сатыла билән һәр бир башга шеј кими әмтәәдирләр, буна көрә дә рәгабәтдәки бүтүн тәсадүфләр, базардакы бүтүн дәјишикликләр онлара да еjни дәрәҹәдә тә'сир көстәрир.

Машын тәтбигинин вә әмәк бөлкүсүнүн артмасы нәтиҹәсиндә пролетарларын әмәји һәр ҹүр мүстәгил характерини, бунунла бирликдә исә фәһлә үчүн һәр ҹүр марағы да итирмишдир. Фәһлә машынын садәҹә әлавәси олур, ондан ән садә, ән јекнәсәг вә ән асанлыгла өјрәнилә билән ишләр тәләб олунур. Буна көрә дә фәһләјә чәкилән хәрҹләр, демәк олар, анҹаг ону јашатмаг вә нәслини давам етдирмәк үчүн лазым кәлән јашајыш васитәләриндән ибарәт олур. Лакин һәр бир әмтәәнин, демәли, һабелә әмәјин[8] дә гијмәти онун истеһсалы хәрҹләринә бәрабәрдир. Буна көрә дә әмәјин марагсыз олмасы нә гәдәр артырса, әмәк һаггы да бир о гәдәр азалыр. Бундан әлавә: машын тәтбиги вә әмәк бөлкүсү нә гәдәр артырса, истәр иш саатларынын сајынын артмасы һесабына, истәрсә һәр бир мүәјјән мүддәт әрзиндә тәләб олунан әмәјин мигдарынын артмасы, машынларын иш сүр'әтинин артмасы вә и. а. һесабына әмәјин мигдары да бир о гәдәр артыр.

Мүасир сәнаје патриархал устанын кичик е'малатханасыны сәнаје капиталистинин ири фабрикинә чевирмишдир. Фабрикә топланан фәһлә күтләләри әскәри гајдада тәшкил олу-

---

* буржуа мүлкијјәти мүнасибәтләринә даһа мүвафиг кәлмәјән мәһсулдар гүввәләр. *Тәртибчи.*

нурлар. Онлар сәнаје ордусунун сырави әскәрләри олараг там бир ијерархија тәшкил едән кичик забитләрин вә забитләрин нәзарәти алтында сахланырлар. Онлар тәкчә буржуазија синфинин, буржуа дөвләтинин гулу олмагла галмырлар, машын, нәзарәтчи вә ән әввәл һәр бир буржуа-фабрикчинин өзү онлары һәр күн вә һәр саат әсарәт алтында сахлајыр. Бу истибдадын күддүјү мәгсәдин газанч көтүрмәк олдуғу нә гәдәр ачыг билдирилирсә, бу истибдад бир о гәдәр алчаг вә ијрәнч олур, бир о гәдәр чох гәзәб доғурур.

Әл әмәји нә гәдәр аз мәһарәт вә гүввә тәләб едирсә, јә'ни мүасир сәнаје нә гәдәр чох инкишаф едирсә, киши әмәјини гадын вә ушаг әмәји бир о гәдәр чох сыхышдырыб арадан чыхарыр. Фәһлә синфинә мәнсуб оланларын чинс вә јаш фәргләри һәр бир ичтимаи әһәмијјәтини итирир. Бурада јалныз јаш вә чинсиндән асылы олараг, мүхтәлиф хәрч тәләб едән ишләк аләтләр мөвчуддур.

Фабрикчи фәһләни истисмар едиб гуртардыгда вә фәһлә, нәһајәт, өз әмәк һаггыны нағд пулла алдыгда, буржуазијанын башга һиссәләри—ев саһиби, дүканчы, сәләмчи вә с. онун үстүнә атылыр.

К. Маркс вә Ф. Енкелс тәрәфиндән 1847-чи илин декабрында—1848-чи илин јанварында јазылмышдыр.

Илк дәфә 1848-чи илин февралында Лондонда ајрыча нәшр олунмушдур.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. «Коммунист Партијасынын манифести», Азәрнәшр, 1972, сәһ. 33—34.

К. МАРКС ВӘ Ф. ЕНКЕЛС

АЛМАНИЈАДА КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫНЫН ТӘЛӘБЛӘРИ[9]

«Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!»

1. Бүтүн Алманија ваһид, бөлүнмәз республика е'лан едилир.

2. 21 јашына чатмыш һәр бир алман чинајәт үстүндә чәзаландырылмамышса, сечмәк вә сечилмәк һүгугуна маликдир.

...12. Бүтүн дөвләт мә'мурларынын маашында анчаг бу фәрг олачагдыр ки, *аиләси оланлар,* јә'ни даһа чох тәләбаты олан шәхсләр бүтүн башгаларындан даһа чох мааш алачаглар, башга һеч бир фәрг олмајачагдыр.

13. Килсә дөвләтдән тамамилә ајрылмалыдыр. Бүтүн динләрә мәнсуб руһаниләр, анчаг өзләринин көнүллү ичмаларындан зәһмәт һаггы алачаглар.

14. Варислик һүгугу мәһдуд едилмәлидир.

15. Јүксәк мүтәрәгги верки системи тәтбиг олунмалы вә истеһлак шејләриндән алынан верки ләғв едилмәлидир.

16. Милли е'малатханалар тә'сис едилмәлидир. Дөвләт бүтүн фәһләләрә јашајыш васитәләри тә'мин едир вә әмәк габилијјәти олмајанларын гајғысына галмағы өз өһдәсинә көтүрүр.

17. Үмуми пулсуз халг маарифи тәтбиг едилмәлидир.

Јухарыда көстәрилән тәдбирләрин һәјата кечирилмәсинә вар гүввә илә наил олмаға чалышмаг алман пролетариатынын, хырда буржуазијанын вә хырда кәндлиләрин хејринәдир. Чүнки индијәдәк Алманијада бир овуч шәхсләр тәрәфиндән истисмар олунан вә бундан сонра да зүлм алтында сахланмасына чәһд едилән милјонларла адамлар анчаг бу тәдбирләр һәјата кечириләндән сонра өз һүгугларына вә бүтүн сәрвәтлә-

рин истеһсалчысы олдуглары үчүн өзләринә лајиг һакимиjјәтә наил ола биләрләр.

Комитә:
Карл Маркс. Карл Шаппер. Г. Бауер. Ф. Енкелс.
И. Молл. В. Волф.

К. Маркс вә Ф. Енкелс тәрәфиндән 1848-чи ил мартын 21-и илә 29-у арасында јазылмышдыр.
1848-чи ил тәхминән мартын 30-да Парисдә вәрәгә шәклиндә вә ашағыдакы гәзетләрдә чап едилмишдир: 1848-чи ил апрелин 5-дә «Berliner Zeitungs-Halle»нин 82-чи №-нә тә'чили әлавәдә, 1848-чи ил апрелин 6-да «Mannhlimer Abendzeitung»да, № 96; 1848-чи ил апрелин 6-да, «Trier'sche Zeitung»а әлавәдә, № 97; вә 1848-чи ил апрелин 9-да «Deutsche Allgemeine Zeitung»а әлавәдә № 100, һабелә 1848-чи ил сентјабрын 10-дан кеч олмајараг, Көлндә вәрәгә шәклиндә чап едилмишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 1—3.

К. МАРКС

БЕЛЧИКА «НҮМУНӘВИ ДӨВЛӘТИ»

...пауперизмин јүксәлиши онун лабүддән даһа да артмасына сәбәб олур. Өз васаити илә јашамаг имканына малик оланларын һамысы верки үзүндән өзләринин паупер вәтәндашларына әл тутуб, јардым етмәкдән мәһрум олур, өз әмлак мүвазинәтләрини итирир вә өз нөвбәләриндә, рәсми хејријјәчилик учурумуна јуварланырлар. Пауперизм кетдикчә артан сүр'әтлә пауперизм доғурур. Лакин пауперизм нә дәрәчәдә артырса, *чинајәткарлыг* да ејни дәрәчәдә артыр вә халгын һәјат мәнбәји олан *кәнчләрин* әхлагы позулур.

Бу чәһәтдән 1845-чи, 1846-чы вә 1847-чи илләрин мәнзәрәси чох кәдәрлидир.

Мәһкәмәнин гәрары илә һәбсдә олан 18 јашындан кичик оғлан вә гызларын сајы бу гәдәрдир:

	1845	1846	1847
Оғланлар	2146	4607	7283
Гызлар	429	1279	2069
Јекуну . .	2575	5886	9352
Чәми			17 813

Беләликлә, 18 јашындан *кичик* чинајәткарларын сајы 1845-чи илдән е'тибарән һәр ил тәхминән ики дәфә артырды. Бу нисбәт әсас көтүрүлсә, 1850-чи илдә Белчикада 74 816 азјашлы чинајәткар олмалыдыр, 1855-чи илдә исә бу рәгәм артыб 2 393 312-јә чатмалыдыр, јә'ни 18 јашынадәк бүтүн кәнчләрин сајындан вә бүтүн өлкә әһалисинин јарысындан артыг олмалыдыр. 1856-чы илдә бүтүн Белчика, о чүмләдән һәлә анадан олмамыш ушаглар да һәбсханада јатмалы олардылар. Монархија өзүнә бундан *даһа кениш* демократик әсас арзу едә биләрми? Ахы, һәбсханада *бәрабәрлик* һөкм сүрүр...

К. Маркс тәрәфиндән 1848-чи ил августун 6-да јазылмышдыр.
1848-чи ил августун 7-дә «Neue Rheinische Zeitung»ун 68-чи №-дә чап едилмишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 331—332.

„NEUE RHEINISCHE ZEITUNG“
ҮЗӘРИНДӘ МӘҺКӘМӘ ПРОСЕСИ[10]
МАРКСЫН НИТГИ

...Мәһз баш прокурор Шназе Дүсселдорф Халг клубу әлејһинә өз ифшаедичи нитги илә чыхыш едән күн Штутгартда Демократик маһал иттифагы кралын әмри илә бағланды. Ијулун 19-да Һејделбергдә Демократик Тәләбә Иттифагы, ијулун 27-дә Бадендә, бир аз сонра исә Вүртембергдә вә Бавармијада бүтүн демократик иттифаглар бурахылды. Бүтүн алман һөкумәтләринин халга гаршы бу гәдәр ачыг хәјанәткар гәсди гаршысында биз сусмалы идик? О заман Пруссија һөкумәти чәсарәт көстәриб Баден, Вүртемберг вә Баварија һөкумәтләринин етдијини едә билмәди. Буну етмәјә чәсарәти чатмады, чүнки Пруссија Милли Мәчлиси әксингилаби гәсд дүзәлдијини дујмаға башламышды вә Һанземан һөкумәтинә гаршы үзә дурурду. Лакин, чәнаб андлылар, мән ачыг данышырам вә дедикләримин доғру олдуғуна тамамилә әминәм: әкәр Пруссија әксингилабы јахын бир заманда Пруссија халг ингилабынын зәрбәси илә дағылмаса, иттифаглар вә мәтбуат азадлығы Пруссијада да тамам мәһв едиләчәкдир. Бу азадлыг елә индидән мүһасирә вәзијјәтләри тәтбиг олунмагла гисмән мәһв едилмишдир.

1849-чу ил февралын 7-дә сөјләнмишдир.

1849-чу ил февралын 14-дә „Neue Rheinishe Zeitung“ ун 221-чи №-синдә дәрч едилмишдир, һабелә ашағыдакы ајрыча китабчада чап олунмушдур: „Zwei politische Prozesse“, Köln, 1849, Verlag der Expedition der Neuen Rheinischen Zeitung.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 6-чы чилд, сәһ. 245—246.

К. МАРКС

МУЗДЛУ ӘМӘК ВӘ КАПИТАЛ[11]

...*Әмәк бөлкүсү* нә гәдәр артырса, әмәк дә бир о гәдәр *садәләшир.* Фәһләнин *хүсуси мәһарәти* бүтүн гијмәтини итирир. Фәһлә елә садә, јекрәнк бир мәһсулдар гүввәјә чеврилир ки, бундан хүсуси бир физики вә ја зеһни бачарыг вә вәрдиш тәләб олунмур. Онун әмәји һамынын бачара биләчәји әмәјә чеврилир.

...*Машынлар* да ејни тә'сири көстәрир, лакин бундан хејли бөјүк мигјасда көстәрир, она көрә ки, машынлар маһир фәһләләри нашы фәһләләрлә, кишиләри гадынларла, јашлылары ушагларла әвәз едир, она көрә ки, машын илк дәфә тәтбиг олундуғу јердә әл әмәји фәһләләрини јығын-јығын күчәјә атыр, машынлар тәкмилләшдирилдији, јахшылашдырылдығы вә даһа мәһсулдар машынларла әвәз олундуғу јердә исә ајры-ајры фәһлә групларыны сыхышдырыб арадан чыхардыр. Капиталистләр арасындакы сәнаје мүһарибәсини јухарыда өтәри тәсвир етмишдик. *Бу мүһарибәнин belә бир хүсусијјәти вардыр ки, бурадакы вурушмаларда гәләбә фәһлә ордусуну артырмагдан даһа чох ону азалтмаг јолу илә газаныр. Сәркәрдә олан капиталистләр сајча даһа чох сәнаје әскәрини ишдән чыхармаг јолунда бир-бири илә јарышырлар.*

Доғрудур, игтисадчылар, бизә дејирләр ки, машынларын тәтбиг едилмәси үзүндән кәрәксиз олан фәһләләр куја *јени* сәнаје саһәләриндә иш тапырлар.

Онлар чәсарәт едиб ачыг дејә билмирләр ки, јени әмәк саһәләриндә өзләринә јер тапанлар мәһз һәмин ишдән чыхарылан фәһләләрдир. Фактлар белә бир јаланын тамамилә зиддинәдир. Онлар әслиндә анчаг буну тәсдиг едирләр ки, јени иш имканлары *фәһлә синфинин башга тәркиб һиссәләри* үчүн, мәсәлән кәнч фәһлә нәслинин арадан чыхмыш сәнаје саһәсинә кирмәјә һазыр олан һиссәси үчүн мејдана чыхыр. Бу, һәр шејдән әли үзүлмүш фәһләләр үчүн, әлбәттә, чох бөјүк тәсәллидир. Ҹәнаб капиталистләр истисмар үчүн јарарлы олан әзәлә вә ган чәһәтдән корлуг чәкмәјәчәкләр, буна көрә дә онлар өлүләрә өз өлүләрини басдырмаг имканы верирләр. Бу да буржуаларын фәһләләрдән даһа чох өзләри үчүн тапдыглары тә-

сәллидир. Ахы, машынлар бүтүн муздлу фәһлә синфини мәһв етсәјди, онда капиталын гара күнү чатмыш оларды, чүнки муздлу әмәк олмадан капитал да капитал олмур!

Лакин, фәрз едәк ки, истәр машынын билаваситә сыхышдырыб арадан чыхардығы фәһләләр, истәрсә дә кәнч нәслин мүәјјән бир саһәдә иш тапмаг үмидиндә олан бүтүн һиссәси *өзләринә јени иш тапырлар*. Инанмаг олармы ки, бу јени иш үчүн дә әлдән чыхмыш ишдә олдуғу гәдәр јүксәк һагг вериләчәкдир? *Бу, бүтүн игтисади ганунлара зидд оларды*. Биз көрдүк ки, мүасир сәнаје даим мүрәккәб вә јүксәк иши садә вә ашағы ишлә әвәз едир.

Белә бир һалда нечә ола биләр ки, машынларын бир сәнаје саһәсиндән сыхышдырыб чыхартдығы чохлу фәһлә, башга бир саһәдә *даһа ашағы, даһа пис әмәк һаггы* алмаг шәртилә дејил, башга бир шәртлә өзүнә јер тапа билсин?

Бир истисна олараг, машынларын өзүнүн истеһсалында чалышан фәһләләри көстәрирдиләр. Дејирләр ки, сәнаједә кетдикчә даһа чох машын тәләб олундуғуна вә тәтбиг едилдијинә көрә, машынларын сајы мүтләг артмалыдыр, демәли, машын истеһсалы да артмалы, бунунла бирликдә һәмин истеһсалда чалышан фәһләләрин сајы да артмалыдыр; ахы, бу сәнаје саһәсиндә чалышан фәһләләр ихтисаслы вә һәтта тәһсил көрмүш фәһләләрдир.

Һәлә әввәлләр анчаг јарысы доғру олан бу иддиа 1840-чы илдән е'тибарән әсла доғру дејилдир, чүнки машын истеһсалы үчүн дә, нә артыг, нә дә әскик, памбыг иплик истеһсалында олдуғу дәрәчәдә кетдикчә даһа кениш мигјасда машын тәтбиг олунур вә машын истеһсалында чалышан фәһләләр чох мүкәммәл машына нисбәтән мүкәммәл олмајан машын ролу ојнаја биләрләр.

Лакин машынын сыхышдырыб арадан чыхардығы бир киши әвәзиндә фабрик, ола биләр, *үч* ушаға вә *бир* гадына иш верир! Мәкәр бир кишинин әмәк һаггы онун үч ушағыны вә арвадыны бәсләмәјә чатачаг гәдәр олмамалы иди? Мәкәр минимум әмәк һаггы нәсли јашајыб төрәтмәјә кифајәт едәчәк гәдәр олмамалы иди? Бәс бу һалда буржуазијанын чох севдији бу ибарәләр нәји сүбут едир? Анчаг ону сүбут едир ки, инди *бир* фәһлә аиләсинин јашамасыны тә'мин етмәк үчүн әввәлкиндән *дөрдгат* артыг фәһлә һәјаты истеһлак олунур...

К. Маркс тәрәфиндән 1847-чи ил декабрын икинчи јарысында охунмуш мүһазирәләр әсасында јазылмышдыр.

1849-чу ил апрелин 5—8-дә вә 11-дә «Neue Rheinische Zeitung»ун 264—267-чи вә 269-чу нөмрәләриндә чап едилмишдир.

К. Маркс. «Муздлу әмәк вә капитал», Азәрнәшр, 1972, сәһ. 49, 50—52.

Ф. ЕНКЕЛС

ИНКИЛТӘРӘДӘ ОН СААТЛЫГ ИШ КҮНҮ ҺАГГЫНДА ГАНУН[12]

...Он саатлыг иш күнү һаггында ганунун тарихи Инкилтәрәдә синфи зиддијјәтләрин орижинал формада инкишафынын парлаг тимсалыдыр вә буна көрә әтрафлы көздән кечирилмәјәлајигдир.

Мә'лумдур ки, ири сәнаје мејдана кәләндән сонра фабрикчиләр фәһлә синфини һәјасызчасына, көрүнмәмиш вә һәдсиз дәрәчәдә истисмар етмәјә башламышдылар. Јени машынлар јашлы кишиләрин әмәјини кәрәксиз етмишди; машынлара бахмаг үчүн, бу ишә даһа чох јарајан вә кишиләрә нисбәтән даһа учуз баша кәлән гадын вә ушаглар тәләб олунурду. Беләликлә, сәнаједә истисмар фәһләнин бүтүн аиләсини бирдән өз пәнчәсинә кечирди вә ону фабрикә бағлады: гадынлар вә ушаглар истираһәт нә олдуғуну билмәдән кечә-күндүз тагәтдән дүшәнәдәк ишләмәли олурдулар. Ушаглара тәләбат артдығына көрә иш евләриндәки јохсулларын ушаглары әсил алыш-вериш матаһы олмушдулар. Дөрд вә һәтта үч јашындан башлајараг, ушаглары шакирд ады илә дәстә-дәстә һәррача гојуб сатырдылар вә онлары өјрәтмәк үчүн ән јүксәк гијмәт верән фабрикчи илә мүгавилә бағланырды. Ушагларын вә гадынларын һәјасызчасына вә амансыз истисмар едилдији вә истисмарчыларын өз гурбанларындан даһа бир дамчы ган сормаг вә онларын әзәләләриндән вә дамарларындан јенә бир гәдәр гүввә гопармаг мүмкүн олдугча онлары әлдән бурахмадыглары һаггында чанлы хатирәләр јашлы нәслә мәнсуб инкилис фәһләләри арасында индијәдәк јашајыр; онлардан бир чохлары һәмин чанлы хатирәләри әјилмиш бел сүтуну вә ја шикәст олмуш бәдән үзвләри шәклиндә, бүтүн бунларын һамысыны исә һеч вахт дүзәлмәјәчәк позулмуш чансағлығы шәклиндә јашадырлар. Американын ән пис плантасијаларында ишләдилән гулларын ачы талеји о заманкы инкилис фәһләләринин талеји илә мүгајисәдә әсил хошбәхтлик иди.

Дөвләт мәдәни чәмијјәтин бүтүн тәләбләрини тапдалајан фабрикчиләрин гәтијјән һеч бир һәдд билмәјән бу истисмарыны чиловламаг үчүн чохдан тәдбирләр көрмәли олмушду. Лакин бу илк ганунверичилик мәһдудијјәтләри сон дәрәчә гејри-гәнаәтбәхш иди вә арадан чох кечмәдән бунлара да әмәл

етмәмәјә башладылар. Ән биабырчы ганунсузлуглара һеч олмасса, мүәјјән һәдд гојан һәгиги ганунун һәјата кечирилмәси ири сәнаје тәтбиг едиләндән анчаг јарым әср сонра, сәнајенин чошгун инкишафы даими ахарына дүшәндән сонра, јалныз 1833-чү илдә мүмкүн олду.

...Он саатлыг иш күнү һаггында ганун 18 јашындан кичик јенијетмәләрин вә фәһлә гадынларын иш вахтыны күндә он саатла мәһдуд едирди. Гадынлар, јенијетмәләр вә ушаглар фабрикләрдә ишләјәнләрин әксәријјәтини тәшкил етдикләринә көрә, бунун зәрури нәтичәси ондан ибарәт олду ки, фабрикләр күндә анчаг он саат ишләјә билирди. Лакин тәрәгги дөврү илә әлагәдар олараг, фабрикчиләр әмәк саатларынын сајыны артырмаға еһтијач дујдугда онлар јенә дә чыхыш јолу тапдылар. Әввәлләрдә 14 јашындан кичик ушагларын иш вахты даһа чох мәһдуд едилдији заман олдуғу кими, фабрикчиләр көмәк вә әвәз етмәк үчүн әлавә олараг бир нечә гадыны вә јенијетмәни ишә көтүрмәјә башладылар. Беләликлә, онлар өз фабрикләрини вә өз јашлы фәһләләрини он үч, он дөрд, он беш саат ишләдә биләрдиләр, һәм дә он саатлыг иш күнү һаггында ганунун шамил едилдији шәхсләрин һеч бири күндә он саатдан артыг ишләмирди. Бу һал, ганунун һәрфинә вә даһа чох онун руһуна вә ганунверичинин нијјәтинә гисмән зидд иди; фабрик мүфәттишләри мәһкәмәјә шикајәт едирдиләр, барышыг мәһкәмәси һакимләри ичәрисиндә бирлик јох иди, онларын гәрарлары бир-биринә ујғун кәлмирди. Тәрәгги артдыгча сәнајечиләр он саатлыг иш күнү һаггында гануна гаршы вә фабрик мүфәттишләринин мүдахиләсинә гаршы даһа учадан протест едирдиләр. Дахили ишләр назири сер Ч. Греј мүфәттишләрә әмр етди ки, онлар нөвбәләр системинин (relay вә ја shift system) әлејһинә олмасынлар. Анчаг мүфәттишләрдән бир чоху гануна әсасланараг, бунунла һесаблашмырдылар. Нәһајәт, хүсусилә сәчијјәви олан бир һадисә Дөвләт мәһкәмәсинә билдирилди вә мәһкәмә фабрикчиләрин тәрәфини сахлады. Мәһкәмәнин бу һөкмү илә он саатлыг иш күнү һаггында ганун әслиндә ләғв едилир вә фабрикчиләр өз фабрикләриндә јенә дә там һаким олурлар. Бөһран заманы фабрикләр ики, үч вә ја алты саат, јүксәлиш заманы исә он үч саатдан он беш саатадәк ишләјә биләрләр вә фабрик мүфәттиши даһа бу ишә гарыша билмәз.

Он саатлыг иш күнү һаггында ганун башлыча олараг, иртичачылар тәрәфиндән мүдафиә едилсә дә, ганун анчаг иртичачы синифләрин көмәји илә парламентдә кечирилсә дә, инди биз көрүрүк ки, һәмин ганунун парламентдән кечирилдији

үсул тамамилә иртичачы бир тәдбирдир. Инкилтәрәнин бүтүн ичтимаи инкишафы сәнаjенин инкишафы илә, онун тәрәггиси илә әлагәдардыр. Бу инкишафа әнкәл төрәдән, ону мәһдудлашдырмаг вә jа ону бу инкишаф харичиндә олан тәдбирләрлә низама салмаг вә өзүнә табе етмәк истәjән бүтүн тә'сисатлар иртичачы әсассыз тә'сисатлардыр вә һәмин инкишаф тәрәфиндән арадан галдырылачаглар. Көһнә Инкилтәрәнин бүтүн патриархал чәмиjjәтинин, аристократиjанын вә малиjjә буржуазиjасынын өһдәсиндән белә асанлыгла кәлән ингилаби гүввә, әлбәттә, һеч разылаша билмәз ки, ону он саатлыг иш күнү һаггында ганунун прокруст чарпаjысына узатсынлар. Лорд Ешлинин вә jолдашларынын өз гүввәсини итирмиш ганунү әслинә уjғун тәфсирлә бәрпа етмәк үчүн көстәрдикләри бүтүн чәһдләр сәмәрәсиз галачаг вә jа ән әлверишли һалда анчаг кечичи вә заһири нәтичә верәчәкдир.

Бунунла белә он саатлыг иш күнү һаггында ганун фәһләләр үчүн зәруридир. Ганун онлар үчүн физики бир тәләбатдыр. Он саатлыг иш күнү һаггында ганун олмадан бүтүн инкилис фәһләләринин кәнч нәсли физики чәһәтдән мәһв олуб кедәр. Лакин инди фәһләләрин тәләб етдиjи он саатлыг иш күнү һаггында ганун илә Садлерин, Остлерин вә Ешлинин тәблиғ етдикләри вә 1847-чи илдә иртичачы коалисиjанын кечирдиjи он саатлыг иш күнү һаггында ганун арасында чох бөjүк фәрг вардыр. Фәһләләр ганунун өмрүнүн узун олмамасындан, ону һечә чыхармағын нә гәдәр асан олдуғундан,—бунун үчүн ади мәһкәмә һөкмүнүн верилмәси кифаjәт етди вә һәтта, ганунун ләғв едилмәси һаггында парламентин гәрар чыхармасы лазым олмады,—өз өзләринин әввәлки мүртәче мүттәфигләринин сонракы һәрәкәтиндән өjрәндиләр ки, иртича илә коалисиjа нә демәкдир.

...Фәһләләрин һазырда әлдә етмәк истәдикләри он саатлыг иш күнү һаггында ганун, Дөвләт мәһкәмәсинин тәзәчә гүввәдән дүшмүш е'лан етдиjи гануна һеч охшамыр. Бу, даһа сәнаjенин инкишафыны позмаг үчүн көстәрилән аjрыча бир чәһд деjилдир, чәмиjjәтин муасир гурулушуну тамамилә дәjишдириб jенидән гурмалы вә индиjәдәк мөвчуд синфи зиддиjjәтләри тәдричән jох етмәли олан тәдбирләрин узун силсиләсинин һалгаларындан биридир, бу даһа мүртәче тәдбир деjил, ингилаби тәдбирдир...

Ф. Енкелс тәрәфиндән 1850-чи илин мартында jазылмышдыр.

1850-чи илдә «Neue Rheinische Zeitung. Politisch - Ökonomische Revue» журналынын 4-чү №-синдә дәрч едилмишдир.

Имза: Фридрих Енкелс.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 7-чи чилд, сәһ. 245—246, 252—254.

К. МАРКС

Е’ДАМ ЧƏЗАСЫ.— Ч-б КОБДЕНИН ПАМФЛЕТИ— ИНКИЛИС БАНКЫНЫН ТƏДБИРЛƏРИ[13]

...Узун-узады тəкрарлара јол вермəдəн ачыг данышаг: чəза, чəмиjjəтин јашамаг шəраити нечə олурса-олсун, бу шəраитин позулмасына гаршы өзүнү мүдафиə етмəк васитəсиндəн башга бир шеј дејилдир. Анчаг бир чəмиjjəт нечə јахшы ола билəр ки, өзүнү мүдафиə етмəк үчүн чəлладдан јахшы васитə билмир вə «дүнјанын əсас гəзети» васитəсилə һамыја е’лан едир ки, онун гəддарлығы əбəди ганундур.

Ч-б А. Кетле өзүнүн чох көзəл «Инсан вə онун габилиjjəтлəри»[14] адлы елми əсəриндə дејир:

> «Бир бүдчə вардыр ки, биз онун пулуну дəһшəтли бир интизамла өдəјирик: бу бүдчə һəбсхана, газамат вə дар ағачы хəрчлəридир... Һəр ил нечə нəфəрин анадан олачағыны, нечə нəфəрин өлəчəјини əввəлчəдəн нечə дејə билириксə, тəхминəн һəмин јолла һəтта, əввəлчəдəн дејə билəрик ки, нечə нəфəр өз əллəрини өн јахын адамларынын ганына бојајачаг, нечə нəфəр сахтакарлыг едəчəк вə нечə нəфəр зəһəр ишлəдəчəкдир».

Ч-б Кетле 1830-чу илдə Франсада төрəдилмиш чинајəтлəрин јалныз үмуми сајыны дејил, һəтта, бүтүн мүхтəлиф нөвлəрини дə 1829-чу илдə нəшр едилмиш еһтимал олунан чинајəтлəр прогнозунда һəгигəтəн һејрəтамиз дəрəчəдə дүрүст шəкилдə əввəлчəдəн көстəрмишдир. Кетленин ашағыда вердији чəдвəл көстəрир ки, чəмиjjəтин бу вə ја дикəр милли һиссəси ичəрисиндə төрəдилəн чинајəтлəрин орта рəгəми, һəмин өлкəнин хүсуси сијаси тə’сисатындан даһа чох үмумəн мүасир буржуа чəмиjjəтинə хас олан əсас шəраитдəн асылыдыр. Америка вə Франсада мəһкум едилəн јүз нəфəр чинајəткар јаш чəһəтдəн белə бөлүнүр:

Јашы	Филаделфија	Франса
21 јашынадəк	19	19
21 јашындан 30 јашынадəк	44	35
30 јашындан 40 јашынадəк	23	23
40 јашындан јухары	14	23
Јекуну	100	100

Беләликлә, бөјүк мигјасда көтүрүлән чинајәтләр өз сајына вә өз тәснифатына көрә тәбиәт һадисәләри кими ганунаујғун һесаб едилсә, Кетленин ифадәсилә десәк, «ики саһәдән һансында» (физики аләм вә ја ичтимаи һәјат саһәси) сөвгедичи сәбәбләрин ән бөјүк ганунаујғунлугла мүәјјән нәтичәләр вердијини тә'јин етмәк чәтиндирсә, мүәјјән гәдәр чинајәткары јалныз јениләринә јер вермәк үчүн е'дам едән чәллады мәдһ етмәкдәнсә, һәмин чинајәтләри доғуран системи дәјишдирмәк үзәриндә чидди дүшүнмәк лазым дејилдирми?..

К. Маркс тәрәфиндән 1853-чү ил јанварын 28-дә јазылмышдыр.
1853-чү ил февралын 18-дә «New-York Daily Tribune» гәзетинин 3695-чи №-синдә дәрч едилмишдир.
Имза: Карл Маркс.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 8-чи чилд, сәһ. 531—532.

К. МАРКС

МҮҺҮМ БРИТАНИЈА СӘНӘДЛӘРИ

Лондон, 30 апрел, 1858-чи ил.

... Фабрик мүфәттишләринин јалныз 1857-чи илин октјабрынадәк олан материалын дахил едилдији һесабатлары ади мараг ојатмыр, чүнки мүфәттишләрин јекдилликлә дедикләринә көрә, фабрикләрин бағланмасы, иш вахтынын азалмасы, бир чох фабрик саһибләринин ифлас етмәси вә мәһз мүфәттишләр өз һесабатларыны јаздыглары заман башланан үмуми игтисади тәнәззүл, онларын кечмишдә јени фабрикләрин сајы һаггында, һәмчинин өз мүһәррикләринин сајыны артырмыш вә иши дајандырмыш фабрикләр һаггында өз һесабатларыны тәртиб едәндә әсас тутдуглары дәгиг мә'луматы топламаларына мане олмушду. Буна көрә дә сәнаје статистикасында бөһранын нәтичәләрини әкс етдирән рәгәмләри јалныз мүфәттишләрин сонракы һесабатларында тапмаг олар. Индики һесабатда јени олан јеканә шеј нахышвурма фабрикләриндә ушагларын вә кәнч фәһләләрин вәзијјәти барәсиндә бә'зи ифшалардыр. Британија ганунверичилијинин нәзарәти јалныз 1845-чи илдә тохучулуг фабрикләриндән нахышвурма фабрикләринә дә шамил едилмишди. Нахышвурма фабрикләри барәсиндәки акт мүфәттишләрин һүгуглары һаггында, һүгуг гајдаларыны позанларла мүфәттишләрин нечә рәфтар етмәләри һаггында вә ганун тәтбиг едиләндә гаршыја чыха билән мүхтәлиф чәтинликләр һаггында (бу чәтинликләр фабрик актларында көстәрилмишдир) фабрик актларынын сәрәнчамларыны бүтүн тәфәррүаты илә тәкрар едир. Тохучулуг фабрикләриндә олдуғу кими, бурада да сәрәнчам верилир ки, мүәссисәдә чалышан шәхсләр гејд олунсунлар, кичик ушаглар даими ишә көтүрүлмәздән әввәл тибби мүајинәдән кечсинләр вә күндәлик ишин нә заман башланмасы вә гуртармасы үчүн гојулан вахта дүзкүн риајәт едилсин. Бу акт һәмчинин фәһләләри категоријалара бөлмәк үчүн фабрик актларындакы номенклатурадан истифадә едир, лакин бу вә ја дикәр категоријаны һансы шәхсләрин тәшкил етмәләрини мүәјјәнләшдирмәк мәсәләсиндә вә, демәли, әмәји мәһдудлашдырмаг јолу илә кими вә нә дәрә-

чәдә мүдафиә етмәк лазым кәлдијини мүәјјән етмәкдә һәмин актлардан хејли фәрглидир.

Фабрик актлары үч категоријаја шамилдир: 1) киши чинсинә мәнсуб олан 18 јашындан јухары шәхсләрә, онларын әмәји мәһдуд едилмәмәлидир; 2) киши чинсинә мәнсуб олан 13 јашындан 18 јашынадәк шәхсләрә вә гадын чинсинә мәнсуб олан 13 јашындан јухары шәхсләрә, онларын әмәји мәһдуд едилмәлидир; 3) 8 јашындан 13 јашынадәк ушаглара, онларын әмәји мәһдуд едилмәлидир вә онлар *һәр күн* мәктәбә кетмәлидирләр.

Нахышвурма фабрикләриндә мүвафиг категоријалар бунлардыр: 1) киши чинсинә мәнсуб олан 13 јашындан јухары шәхсләр, онларын әмәји мәһдуд едилмәлидир; 2) гадын чинсинә мәнсуб олан 13 јашындан јухары шәхсләр, онларын иш вахты мәһдуд едилмәлидир; 3) һәр ики чинсә мәнсуб олан 8 јашындан 13 јашынадәк ушаглар, онларын әмәји мәһдуд едилмәлидир вә онлар *вахташыры* мәктәбә кетмәлидирләр. Нахышвурма фабрикләри һаггында актлар фабрик актларындан онунла хејли фәрглидир ки, бунларда ашағыдакы бәндләрә даир һеч бир сәрәнчам јохдур: наһар фасиләси үчүн хүсуси саатларын ајрылмасы, шәнбә күнү истираһәти, Милад бајрамы күнүндә вә пасха бајрамы әрәфәсиндәки ахырынчы чүмә күнүндә ишин дајандырылмасы, вахташыры күнүн јарысыны ишләмәјә ичазә верилмәси, тәһлүкәли машынларын е’тибарлы шәкилдә һасара алынмасы, бәдбәхт һадисәләрин гејд олунмасы вә зәрәр чәкәнләрә мадди јардым көстәрилмәси, иш көрүлән бинанын вахташыры ағардылмасы. Һазырда фабрикләрдә иш вахты заводлардакы ихтисаслы фәһләләрин вә башга фәһләләрин ади иш вахты илә бәрабәрләшдирилмишдир, јә’ни сәһәр саат 6-дан ахшам саат 6-дәк давам едир вә саат јарым наһар фасиләси верилир. Нахышвурма фабрикләриндәки иш вахты гануни мәһдудијјәтин олмасына бахмајараг, фе’лән гејри-мәһдуд һесаб едилә биләр. Әмәјин мәһдудлашдырылмасындан јалныз нахышвурма фабрикләри һаггында актын 22-чи параграфында бәһс едилир (бу акт кралича Викторијанын һакимијјәтинин 8-чи вә 9-чу илиндә гәбул едилмишдир, фәсил 29) вә бурада дејилир ки, 8 јашындан 13 јашынадәк ушаглар, һабелә гадынлар кечә вахты ишләмәмәлидирләр, һәм дә ахшам саат 10-дан ертәси күн сәһәр саат 6-дәк олан вахт кечә сајылыр. Беләликлә, 8 јашлы ушаглар тамамилә гануни олараг, бир чох чәһәтдән тохучулуг фабрикләриндәки ишә бәнзәјән ишлә мәшғул ола биләрләр вә һәгигәтдә мәшғул олурлар, бир чох һалларда температуру јүксәк

олан биналарда сәһәр саат 6-дан ахшам саат 10-дәк наһар етмәк вә ја динчәлмәк үчүн фасилә верилмәдән ишләјирләр; 13 јашына чатмыш оғлан ушағы исә күндүз вә кечә нечә саат олурса-олсун үмумијјәтлә, һеч бир мәһдудијјәт гојулмадан вә тамамилә гануни олараг ишлә мәшғул ола биләр вә чох вахт мәшғул олур. Нахышвурма фабрикләриндә ишләјән ушагларын мәктәбә кетмәләри белә нәзәрдә тутулур: һәр бир ушаг нахышвурма фабрикинә ишә кирмәздән әввәл азы 30 күн вә ја нахышвурма фабрикиндә ишләмәјә башладығы күндән әввәл 6 ај әрзиндә азы 150 саат мәктәбә кетмәлидир; сонра нахышвурма фабрикиндә ишләдији бүтүн мүддәт әрзиндә јенә дә 30 күн вә ја һәр сонракы алты ајда 150 саат мәктәбә кетмәлидир. Мәктәбә кетмәк үчүн сәһәр саат 8 илә ахшам саат 6 арасында вахт ајрылыр. Ушағын мәктәбдә ејни күндә ики саат јарымдан аз галмасы вә ја 5 саатдан артыг галмасы јухарыда көстәрилән 150 саат һесабына јазылмыр. Нахышвурма фабрики саһибинин инсанпәрвәрлији өзүнү хүсусилә онун бу гајдаја нечә әмәл етмәсиндә көстәрир. Бә'зән ушағы мәктәбә ганунла мүәјјән едилмиш саатлар үзрә күнүн бир һиссәсиндә, бә'зән исә башга һиссәсиндә көндәрирләр, лакин һеч вахт мүнтәзәм көндәрмирләр; мәсәлән, ушаг бир күн мәктәбдә сәһәр саат 8-дән 11-дәк отурур, башга бир күн исә күндүз саат 1-дән саат 4-дәк отурур, сонра бир нечә күн мәктәбә һеч кәлмәјә биләр, бундан сонра да күндүз саат 3-дән саат 6-дәк кәлә биләр; ја да о, мәктәбә 3 күн, јахуд 4 күн вә ја һәтта бир һәфтә далбадал кәлиб, сонра 3 һәфтә вә ја бир ај кәлмәјә биләр; бундан сонра ушаг саһибкарын ону мәктәбә бурахмаг ағлына кәләндә, тәсадүфи күнләрдә вә ја тәсадүфи саатларда кәлә биләр. Беләликлә, мәктәб үчүн ајрылмыш 150 саат гуртаранадәк ушаг мәктәб илә иш јери вә иш јери илә мәктәб арасында тәпик дөјүр.

К. Маркс тәрәфиндән 1858-чи ил апрелин 30-да јазылмышдыр.

1858-чи ил мајын 20-дә «New-York Daily Tribune» гәзетинин 5329-чу №-синдә чап едилмишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 12-чи чилд, сәһ. 474—476.

К. МАРКС

БРИТАНИЈА ФАБРИК СӘНАЈЕСИНИН ВӘЗИЈЈӘТИ

Лондон, 25 феврал 1859-чу ил.

Инкилтәрә, Шотландија вә Ирландијанын фабрик мүфәттишләри өзләринин мүхтәлиф маһаллара аид јарым иллик мүнтәзәм һесабатларыны (1858-чи ил октјабрын 31-дәк олан дөвр үчүн) нәшр етдиләр, одур ки, мән дә адәтән олдуғу кими бу сон дәрәчә мүһүм сәнаје бүллетенләринин 15 гыса хүласәсини һазырлајыб сизә көндәрирәм[15]. Бу дәфә үмуми һесабат гысалдылыб бир нечә сәтрә сығышдырылмышдыр; һесабатда анчаг бу чәһәт гејд едилир ки, јалныз Шотландија истисна олмагла, јенијетмәләр вә гадынлар үчүн ганунла мүәјјән едилмиш иш вахтынын вә хүсусән наһар үчүн ајрылан вахтын фабрикчиләр тәрәфиндән позулмасы һаллары кәскин шәкилдә артмышдыр.

...Биринчи һесабатын мүәллифи ч-б Леонард Һорнердир, онун маһалы Инкилтәрәнин сәнаје мәркәзини, бүтүн Ланкаширини, Чеширин, Дербиширин бир һиссәсини, Јоркширдә Гәрби Рајдинги, Шимали Рајдинги вә Инкилтәрәнин дөрд шимал графлығыны әһатә едир. Фабрикчиләр фабрик ганунларына һәлә дә кәскин мүгавимәт көстәрдикләринә көрә вә демәк олар һәр ил парламентдә бу ганунлары ләғв етмәк үчүн кампанија кечирилдијинә көрә ч-б Һорнер өз һесабатына башларкән ушаглары вә гадынлары азад тичарәтин мәһдуд едилмәјән амансыз һакимијјәти алтындан чыхармыш олан ганунверичилији мүдафиә едир.

...Сәнајенин вәзијјәти бир мүддәт әввәл јахшылашандан сонра иш саатларыны мәһдуд едән гәрарлары, һәмчинин фәһләләрин јашына аид гәрарлары, гануна көрә өз вахтынын анчаг јарысыны ишләмәли олан ушагларын сәккиз јашындан он үч јашынадәк мәктәбә кетмәләри һаггындакы гәрарлары гәсдән вә билә-билә позмаг һаллары мәһз ч-б Һорнерин маһалында даһа чох баш вермишдир. Һесабатдан ситат кәтирирәм:

«Мәнфәәти артырмаг һәвәсинә дүшән фабрикчиләр о фабрикчиләрдир ки, онларын әхлаг кодексинә көрә парламентин гәрарларыны позмаг һеч дә чинајәт дејилдир; онлар белә һесаб едирләр ки, ифша олунсалар, верә-

чәкләри һәр һансы чәримә гануна әмәл етмәмәк јолу илә көтүрәчәкләри мәнфәәтин чох чүз'и һиссәсини тәшкил едәчәкдир».

Һәр јени һесабатда тәкрар олунан бу ади шикајәти баша дүшмәк үчүн биринчиси, нәзәрә алмаг лазымдыр ки, әксәр һалларда һакимләр фабрикчиләрдән вә ја онларын гоһумларындан ибарәтдир, икинчиси, ганунла мүәјјән едилән чәримәләр чох аздыр вә нәһајәт, јенијетмәләр вә гадынлар анчаг о һалда ишләјән сајылырлар ки, *«бунун әкси сүбут едилмиш олмасын»*. Һалбуки ч-б Һорнер белә дејир:

«Вичдансыз фабрикчи үчүн бунун *әксини* сүбут етмәкдән асан бир шеј јохдур. Бунун үчүн мүфәттиш кәлән кими бухар машыныны анчаг дајандырмаг лазымдыр, чүнки онда бүтүн иш дајанмыш олур; мүфәттиш һәр бир бәјанатында сүбут етмәлидир ки, шикајәтдә ады чәкилән шәхс һәгигәтән иш башында тапылмышдыр. Ганунсуз иш башлајан кими, бу исә күнүн мүхтәлиф заманларында күндә алты дәфә олур, бир күнлүк ишин үмуми саатларынын јекуну кичик һиссәләрдән әмәлә кәлир; беләликлә, мүфәттишин јахынлашдығыны хәбәр верән кезәтчи гојулур вә мүфәттиш көрүнән кими, машыны дајандырмаг вә фәһләләри фабрикдән чыхармаг һаггында ишарә верилир».

Ифшаедичи дәлилләри мүфәттишин јалныз о көмәкчиләри әлдә едә биләрләр ки, онлар полис хәфијјәси үсулларына бәнзәр үсуллар ишләтмәјә нифрәт едән намуслу адамлара хас олан икраһ һиссинә үстүн кәлирләр. Мүфәттиш вә онун көмәкчиләри тез бир заманда өз мәһәлләрында јахшы танынмыш адам олдугларына көрә гануну позан ән фәндкир шәхсләри ашкара чыхармаг имканыны итирирләр, буна көрә дә онларын әлиндә бирчә бу васитә галыр ки, онлар гоншу мәһәлләрда олан өз һәмкарларына мүрачиәт етсинләр, чүнки онлары сәһвән танымајыб мал сатын алмаг мәгсәдилә кәлән кәнар тачир һесаб едә биләрләр, беләликлә дә онлар фабрикчиләрин мүхтәлиф дәмирјол стансијаларында көзәтчи гојдуглары хәфијјәләрин көзүнә дәјмәдән кечиб кедә биләрләр.

Чәнаб Һорнерин мәһәлиндә јарымиллик сәнаје кампанијасы әрзиндә јаралананлара вә тәләф едиләнләрә аид ашағыдакы бүллетен һәрб елмини өјрәнәнләр үчүн, күман ки, марағлы олар вә онлар јәгин едәрләр ки, инсан бәдәнинин мүхтәлиф һиссәләри: биләк, әл, сүмүк, ајаг, баш, үз вә саирә шәклиндә мүасир сәнајеја мүнтәзәм сурәтдә верилән гурбанлар ән ганлы һесаб едилән вурушмалардакы инсан тәләфатындан чохдур.

Машынларын сәбәб олдуғу бәдбәхт һадисәләр

Зәдәләрин нөвләри	Јашлылар		Јенијетмәләр		Ушаглар		Ҹәми	
	кишичинсинә мәнсуб оланлар	гадын чинсинә мәнсуб оланлар	кишичинсинә мәнсуб оланлар	гадын чинсинә мәнсуб оланлар	кишичинсинә мәнсуб оланлар	гадын чинсинә мәнсуб оланлар	кишичинсинә мәнсуб оланлар	гадын чинсинә мәнсуб оланлар
Өлүмлә нәтиҹәләнән һадисәләр	4	—	3	1	2	—	9	1
Сағ әлин вә ја биләјин кәсилмәси	2	—	1	—	—	—	3	—
Сол әлин вә ја биләјин кәсилмәси	2	—	1	1	1	—	4	1
Сағ биләјин бир һиссәсинин кәсилмәси	8	19	14	14	6	4	28	37
Сол биләјин бир һиссәсинин кәсилмәси	14	14	8	12	5	3	27	29
Гол-гычын вә бәдәндәки сүмүкләрин сынмасы	18	4	10	4	3	3	31	11
Биләјин вә ја пәнҹәнин сынмасы	26	27	23	19	8	9	57	55
Башын вә үзүн зәдәләнмәси	11	16	12	13	7	1	30	30
Парчаланма, әзилмә вә јухарыда садаланмајан башга зәдәләр	146	97	122	138	33	35	301	270
Ҹәми	231	177	194	202	65	55	490	434

Машынларын сәбәб олмадығы бәдбәхт һадисәләр

Зәдәләрин нөвләри	Јашлылар кишичинсинә мәнсуб оланлар	Јашлылар гадын чинсинә мәнсуб оланлар	Јенијетмәләр кишичинсинә мәнсуб оланлар	Јенијетмәләр гадын чинсинә мәнсуб оланлар	Ушаглар кишичинсинә мәнсуб оланлар	Ушаглар гадын чинсинә мәнсуб оланлар	Ҹәми кишичинсинә мәнсуб оланлар	Ҹәми гадын чинсинә мәнсуб оланлар
Өлүмлә нәтиҹәләнән һадисәләр	3	1	—	—	—	—	3	1
Башын вә үзүн зәдәләнмәси	2	—	1	—	—	—	3	—
Парчаланма, әзилмә вә јухарыда садаланмајан башга зәдәләр	3	2	4	2	—	1	7	5
Ҹәми:	8	3	5	2	—	1	13	6

Сер Чон Кинкеjдин тәртиб етдиjи икинчи һесабат бүтүн Шотландиjаjа аид мә'луматы әһатә едир; Чон Кинкеjд көстәрир ки, Шотландиjа фабрикләриндә гадынларын, jениjетмәләрин вә ушагларын әмәjини тәнзим едән ганунлара, әввәлләрдә олдуғу кими, jенә дә чидди әмәл олунур. Бу деjиләнләр ушагларын мәктәбдә тәһсил алмалары һаггындакы сәрәнчамлара аид деjилдир, чүнки Шотландиjа фабрикчиләринин, көрүнүр, өз кичик jашлы фәһләләринә мәктәб шәһадәтнамәләри алмаг үчүн ишләтдикләри вә чох севдикләри үсуллары вардыр; онлар мәктәб шәһадәтнамәләрини бу мәгсәдлә jарадылан хүсуси jерләрдән алырлар, ушаглар бу jерләрә һеч кетмирләр, кетсәләр дә бу jерләр ушаглара гәтиjjән тәһсил вермәк игтидарында деjилләр. Буну јәгин етмәк үчүн икичә мисал кәтирмәк кифаjәтдир. 1858-чи илдә сер Чон Кинкеjд мүфәттиш көмәкчиси ч-б Кемпбел илә бирликдә ики мәктәбә кетмишди, Глазгонун бир нечә нахышвурма фабрикиндә ишләjән ушаглар өз шәһадәтнамәләрини адәтән бу ики мәктәбдән алырдылар. Һесабатдан ситат кәтирирәм:

«Биринчи мәктәб ханым Анн Киллинин Смитс-Кортдакы (Бричтон) мәктәби иди; биз мәктәбә кәләндә ушаглар орада јох иди; биз ханым Киллиндән хаһиш едәндә ки, өз фамилиjасыны һәрфбәһәрф десин, ханым гарышдырмаға башлаjыб әввәлчә С һәрфини деди, лакин тез өз сәһвини дүзәлдиб деди ки, онун фамилиjасы К һәрфи илә башланыр. Анчаг мәктәб ушагларынын шәһадәтнамәләриндә онун имзасына көз jетирәндә мән көрдүм ки, бу ханым өз фамилиjасыны һәмишә бир чүр jазмырды, һәм дә онун jазы хәтти көстәрирди ки, гәтиjjән мүәллимлик бачарығы jохдур вә онун өзү е'тираф етди ки, синиф журналыны jаза билмир. Кетдиjим икинчи мәктәб Калтонун Лондресси күчәсиндә Уилjам Логун мәктәби иди; онун шәһадәтнамәләрини дә е'тибарсыз һесаб етмәjи өзүмә борч билдим. Мәктәб бинасынын узунлуғу 15 фут, ени 10 фут иди; белә бир бинада бизим саjдығымыза көрә 75 ушаг бағыра-бағыра нә исә охујурду. Мүәллимдән хаһиш етдим ки, ушаглардан бә'зиләринин адыны десин; мүәллимин ушаглара нечә бахдығына фикир вериб баша дүшдүм ки, мүәллим һансы ушагларын синифдә олдуғуну вә һансыларынын олмадығыны билмир».

Доғрудан да, фабрик ганунларынын тә'лимә аид маддәләри ушагларын мәктәбә кәлдикләри һаггында шәһадәтнамәләри олмасыны тәләб етсә дә, онларын мәктәбдән мүәjjән билик алыб кетмәләрини тәләб етмир...

К. Маркс тәрәфиндән 1859-чу ил февралын 25-дә jазылмышдыр.

1859-чу ил мартын 15-дә «New York Dailgy Trilune» гәзетинин 5584-чү №-синдә чап едилмишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри. 13-чү чилд, сәһ. 210—215.

Ҝ. МАРКС

БРИТАНИЈА ФАБРИҜ СӘНАЈЕСИНИН ВӘЗИЈЈӘТИ

Лондон, 4 март 1859-чу ил

Бу күн мән бундан әввәлки мәгаләләримдән бириндә хатырладыылан ики фабрик һесабатынын ичмалыны вермәк фикриндәјәм*. Бунлардан биринчисини ч-б А. Редгрејв тәртиб етмишдир; онун фабрик маһалы Мидлсекси (Лондон вә онун әтрафы), Сурреји, Ессекси, Чеширин, Дербиширин вә Ланкаширин бир һиссәсини, һәмчинин Шәрги Рајдинги (Јоркшир) әһатә едир. Һәмин маһалда јарым илин әрзиндә—1858-чи ил октјабрын 31-дәк машынларын учбатындан 331 бәдбәхт һадисә баш вермиш вә бунларын 12-си өлүмлә нәтичәләнмишдир. Ч-б Редгрејвин һесабаты, демәк олар, анчаг бир мәсәләјә, јә'ни нахышвурма фабрикләриндә вә башга фабрикләрдә ишләјән ушагларын тә'лиминә аиддир. Нахышвурма фабрикинин саһиби ушағы вә ја јенијетмәни нахышвурма фабрикиндә, ја да башга фабрикдә даими ишә көтүрмәздән әввәл мәнтәгә һәкиминдән шәһадәтнамә алмалыдыр, бу һәким исә Викторијанын һакимијјәтинин 7-чи или ганунуна (15-чи фәсил, A^{16} әлавәси) әсасән шәһадәтнамә алмаг үчүн көстәрилән шәхсә о заман рәдд чавабы вермәлидир ки,

«онда һеч олмазса, 8 јашында ади ушағын күчү вә заһири көрүнүшү олмасын, јенијетмәләр категоријасы үчүн исә, һеч олмазса, 13 јашында ушағын заһири көрүнүшү олмасын вә ја хәстәлик вә физики зәифлик азјашлы ушағы елә һала салмышдыр ки, ганунун ичазә вердији мүддәт әрзиндә һәр күн фабрикдә ишләмәк игтидарында дејилдир».

Гануна көрә 8 јашындан 13 јашынадәк ушаглар там мүддәтдә ишләмәк үчүн јарамырлар вә өз вахтларынын бир һиссәсини мәктәбә кетмәјә сәрф етмәлидирләр, һәм дә һәкимин ихтијары вардыр ки, онлара анчаг јарым иш күнү үчүн шәһадәтнамә версин. Ч-б Редгрејвин һесабатындан ајдын олур: бир тәрәфдән ата-аналар өз ушаглары үчүн там иш күнүнүн

* Ҝ. Маркс. Инкилтәрәдә парламент ислаһаты һаггында јени ганун. *Тәртибчи.*

әмәк һаггыны ала биләндә һәр васитә илә чалышырлар ки, онларын ушаглары мәктәбә кетмәсинләр вә беләликлә әмәк һаггыны јарымчыг алмасынлар, дикәр тәрәфдән исә ушаглар фабрик саһибини анчаг бу вә ја башга иши көрә биләчәк физики гүввә кими марагландырыр. Ата-аналар там вахт үчүн әмәк һаггы әлдә етмәјә наил олмаг истәдикләри һалда, фабрикчи там вахт әрзиндә ишлә мәшғул олан фәһләләр әлдә етмәк истәјир. Ҹ-б Редгрејвин маһалындакы ири фабрик мәркәзиндә чыхан гәзетдә дәрч едилмиш ашағыдакы е'лан гул алвериндә ишләдилән үсуллары сон дәрәчә охшар шәкилдә хатырладараг, фабрикчиләрин ганундакы сәрәнчамлары нечә јеринә јетирдикләрини көстәрир. Бу е'ланда һәрфијјән белә дејилир:

«12—20 *оғлан ушағы тәләб олунур ки,* онлара заһири көрүнүшләринә көрә азы он үч јаш *вермәк олар...* Әмәк һаггы һәфтәдә 4 шиллинг».

Ганунa көрә ушағы ишә көтүрән фабрикчи ушағын јашы һаггында мө'тәбәр бир мәнбәдән она шәһадәтнамә верилмәсини тәләб етмәјә мәчбур дејилдир; онун үчүн кифајәтдир ки, ушағын заһири көрүнүшүнә әсасән онун јашы һаггында *гәнаәтә* кәлсин. Ушаг фабрикдә ишләмәклә ејни заманда һәр күн мәктәбә кетмирсә, онун јарым иш күнү ишләмәсинә ичазә верилмәмәсинә әсасланан систем ики сәбәбә көрә фабрикчиләрин е'тиразына сәбәб олур. Фабрикчиләр јарым иш күнү ишләјән ушагларын (13 јашындан кичик ушагларын) мәчбури сурәтдә мәктәбә кетмәләринин мәс'улијјәтини дашымаг истәмирләр вә бу фикирдәдирләр ки, ушаглары һәр нөвбәдә 6 саат олмагла ики нөвбә ишләтмәкдәнсә, бир нөвбә ишләтмәк онлара даһа учуз баша кәләр вә даһа аз әнкәл төрәдәр. Буна көрә дә јарым иш күнү системини һәјата кечирмәјин биринчи нәтичәси бу олду ки, фабрикләрдә ишләјән 13 јашындан кичик ушагларын номинал сајы, демәк олар, јарыбајары азалды. Һәмин ушагларын сајы 1835-чи илдәки 56455 нәфәрдән азалыб, 1838-чи илдә 29 283 нәфәр олду. Һәм дә бу, хејли дәрәчәдә анчаг номинал азалма иди, чүнки шәһадәтнамә верән саһә һәкимләринин гуллуг көстәрмәси Бирләшмиш краллыгда азјашлы фәһләләрин мүвафиг јашларында бирдән-бирә кәскин дәјишиклик әмәлә кәтирди. Буна көрә дә шәһадәтнамә верән һәкимләр фабрик мүфәттишләринин вә онларын көмәкчиләринин нәзарәтинә нә дәрәчәдә даһа чидди табе едилдиләрсә, ушагларын һәгиги јашыны анаданолма гејдләри әсасында тәсдиг етмәк имканы нә гәдәр артдыса, 1838-чи илдән сонра әкс тәрәфә бир о гәдәр чох һәрәкәт башланды, Фабрикләрдә ишләјән

13 јашындан кичик ушагларын сајы 1838-чи илдә 29 233 рәгәминдән јенә дә артыб, 1850-чи илдә 35122-јә, 1856-чы илдә исә 46071-ә чатды; һәм дә гејд етмәк лазымдыр ки, сонунчу рәсми һесабат ушаг әмәјиндән истифадә едилмәсинин һәгиги мигјасыны әкс етдирмәкдән узагдыр. Бир тәрәфдән, шәһадәтнамә верән һәкимләрдән бир чоху мүфәттишләрин сајыглығыны һәлә дә аздыра билирләр, дикәр тәрәфдән исә минләрлә ушаг ипәк фабрикләринә аид ганунун [17] дәјишдирилмәси үзүндән һәлә 11 јашында јарым иш күнү системинә даһа табе дејилдир вә даһа мәктәбә кетмир,—

«бир фабрик мүфәттиши демишкән «бу фәдакарлыг, ола билсин, фабрик саһибләринин хатиринә едилмишдир, лакин ипәк сәнајеси маһалларынын ичтимаи рифаһы үчүн зәрәрли олмушдур».

Беләликлә, биз инди Бирләшмиш краллығын нахышвурма фабрикләриндә вә башга фабрикләриндә чалышан 8 јашындан 13 јашынадәк ушагларын сајча, 1835-чи илдәки ушаглардан чох олдуғу нәтичәсинә кәлә билсәк дә, шүбһәсиздир ки, јарым иш күнү системи ушаг әмәјини әвәз етмәк мәгсәдини күдән ихтиралары тәшвиг етмәкдә бөјүк рол ојнамышдыр. Мәсәлән, ч-б Редгрејв дејир:

«Һал-һазырда фабрикчиләрин бир гисми—јун әјирәнләр 13 јашындан кичик ушагларын (јә'ни јарым иш күнү ишләјәнләрин) әмәјиндән фе'лән надир һалларда истифадә едирләр. Онлар ушаг әмәјиндән истифадә лүзумуну арадан галдыран мүкәммәл вә мүхтәлиф нөв јени машынлар тәтбиг едирләр. Мәсәлән, истеһсалатда ушагларын сајча азалдығына мисал олараг, бир истеһсал просесини гејд едә биләрәм ки, бурада инди ишләдилән бир машына әјиричи машын адландырылан бир апарат әлавә етмәклә, јарым иш күнү ишләјән алты вә ја дөрд ушағын ишини һәр машынын хүсусијјәтиндән асылы олараг чәми бир јенијетмә көрә биләр».

Мүасир сәнајенин, һеч олмазса чохдан инкишаф етдији өлкәләрдә ушаглары өзләри үчүн пуллу газанч ахтармаға мәчбур етдијини бир мүддәт әввәл Пруссијадан кәтирилән мисаллар јенә дә ајдын көстәрди. Пруссијанын 1853-чү ил фабрик гануну мүәјјән етмишдир ки, 1855-чи ил ијулун 1-дән сонра һеч бир ушаг 12 јашы тамам олмајынча фабрикдә ишләмәјә бурахылмамалыдыр вә 12 јашындан 14 јашынадәк ушаглар күндә алты саатдан артыг ишләмәмәли вә күндә һеч олмазса үч саат мәктәбә кетмәлидирләр. Фабрикчиләр бу гануну елә бөјүк мүгавимәтлә гаршыладылар ки, һөкумәт күзәштә кетмәјә вә гануну Пруссијанын һәр јериндә дејил, тәчрүбә мәгсәдилә анчаг Елберфелд вә Бармендә, әјиричиликлә, чит парчаја нахыш вурмагла вә с. илә мәшғул олан фабрик әһалиси чох олуб бир-бири илә сых әлагәси олан ики гоншу шәһәрдә һәјата кечирмәјә мәчбур олду. Елберфелд вә Бармен

тиҹарәт палатасынын 1856-чы илә аид иллик һесабатында бу барәдә Пруссија һөкумәтинә ашағыдакы јазылы тәклиф верилмишдир:

«Мә’лум олмушдур ки, әмәк һаггынын артырылмасы, һәмчинин көмүрүн гијмәтинин вә һәмин сәнаје саһәләри үчүн зәрури олан материалларын, мәсәлән: көн-дәринин, јағын, металын вә с. гијмәтләринин баһалашмасы истеһсалат үчүн сон дәрәчә фајдасыздыр. Үстәлик, фабрикләрдә ушаг әмәјинин тәтбиги һаггында 1853-чү ил 1 мај тарихли ганунун ҹидди шәкилдә һәјата кечирилмәси чох зәрәрли олмушдур. Бу ганун јалныз мүәјјән мигдарда ушағын истеһсалатдан узаглашдырылмасына сәбәб олмагла галмајыб, ушаглары бачарыглы фәһлә етмәк үчүн онлары тез өјрәтмәк имканындан да мәһрум етмишдир. Бу ҹүр азјашлы фәһләләр чатышмадығына көрә бә’зи сәнаје мүәссисәләриндә машынлар дајандырылмышды, чүнки јашлы фәһләләр һәмин машынлары идарә етмәк үчүн јарамырды. Биз мәсләһәт көрүрүк ки, јухарыда хатырладылан ганун бу мә’нада дәјишдирилсин ки, мүәјјән билик сәвијјәсинә чатмыш ушагларын мәҹбури сурәтдә мәктәбә кетмәләри мүддәти гысалдылсын, чүнки бу тәдбир бир чох аилә үчүн вә фабрик саһибләри үчүн фајдалыдыр...»

К. Маркс тәрәфиндән 1859-чу ил мартын 4-дә јазылмышдыр.

1859-чу ил мартын 24-дә «New-Jork Daily Tribune» гәзетинин 5592-ҹи №-синдә чап едилмишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 13-ҹү ҹилд, сәһ. 228—231.

К. МАРКС

ИНКИЛТӘРӘДӘ ФӘҺЛӘЛӘРИН ЕҺТИЈАЧЫ

...Ашағыда һаггында данышачағым әһвалат рәсмән гејдә алынмышдыр.

Падмонден јахынлығындакы (Јоркширдә Гәрби Рајдинг) Һоксһолмда кичик бир коттечдә ата ики гызы илә бирликдә јашајырды; ата гоча иди вә әлдән дүшмүшдү, гызлары ч-б Һаллиуеллин памбыг-парча фабрикиндә ишләјәрәк чөрәк пулу газанырдылар. Онлар чиркаб сују ахыдылан гановун чәми бир нечә футлуғунда, алт мәртәбәдә, јарарсыз бир отагда олурдулар; онларын пәнчәрәсинин үстүнү пилләкән тутурду вә јухары мәртәбәдә јашајанлар һәмин пилләкәнлә чыхыб-дүшүрдүләр. Пилләкән онларын онсуз да јарарсыз олан дахмасына ишыг дүшмәсинә мане олурду. Онлар ән јахшы заманларда, анчаг биртәһәр доланмаг үчүн кифајәт едән гәпик-гуруш газанырдылар, лакин сон он беш һәфтә әрзиндә онларын јеканә газанч мәнбәји дә әлдән чыхмышды. Фабрик бағланмышды; аилә јашајыш васитәсиндән тамамилә мәһрум олмушду. Јохсуллуг онлары аддым-аддым учурума чәкирди. Өмүрләринин һәр сааты онлары гәбрә јахынлашдырырды. Гәнаәт едиб јығдыглары гәпик-гурушлары тезликлә түкәнди. Нөвбә кәлиб әһәмијјәтсиз мебелә, алт палтарларына, үст палтарларына—сатыб вә ја киров гојуб чөрәјә чеврилмәси мүмкүн олан һәр шејә чатды. Дәгиг мә'лумдур ки, онлар он дөрд һәфтә әрзиндә бир гәпик дә газанмадыгларына бахмајараг, јардым үчүн килсәјә мүрачиәт етмәмишдиләр.

Бу мүсибәтә әлавә олараг гоча бир ај иди ки, хәстәләнмишди вә јатагдан галхмаға тагәти јох иди. Уголинонун вә оғулларынын фачиәси Падмонден комасында тәкрар едилирди, анчаг бурада јыртычылыг сәһнәси чатышмырды; сәккиз күн бундан әввәл (ајын 12-дә) бу гызлардан даһа гыврағы сон үмидсизлијә чатараг, јохсуллары һимајә едән шәхсин јанына кедиб кәдәрли вәзијјәти она данышмағы гәрара алыр. Һәмин чәнаб исә нә гәдәр ағласығмаз олса да, чаваб вериб дејир ки, кәлән чәршәнбәјәдәк бу аилә үчүн һеч бир шеј едә билмәјәчәкдир. Әзаб чәкән бу үч бәдбәхт гүдрәтли чәлладын нәһајәт, мәрһәмәт едиб јардым көстәрәчәјини көзләмәк үчүн даһа беш

күн көзләмәли олачагдыр. Аилә көзләмәли олду, онун башга чарәси јох иди. Рәсми хејријјә идарәсинин ачлыг чәкән аиләјә бир тикә чөрәк верәчәји күн, чохдан көзләнилән чәршәнбә, нәһајәт, кәлиб чатды; бу заман бачылардан биринин ачындан өлдүјү һаггында шајиә кәндин сакинләринин чанына горху салды. Бу дәһшәтли шајиә доғру чыхды. Ачлыгдан өлмүш гызын чәсәди, һәр шејин амансыз јохсуллуғу хатырлатдырдығы бир шәраитдә, чүрүк тахта үзәринә узадылмышды, онун тагәтдән дүшмүш әлачсыз атасы өз јатағында һөнкүртү илә ағлајырды, сағ галмыш бачы чәкдикләри әзабларын тарихчәсини зорла данышырды. Зәманәмиздә һеч дә истисна тәшкил етмәјән бу дәһшәтли һадисәнин нә илә гуртарачағыны тәчрүбәдән билирик. Өлүнү мүајинә едәчәкләр. Coroher (чәсәди мүајинәдән кечирән мүстәнтиг) јохсуллар барәсиндә инкилис ганунунун хејирхаһ руһу һаггында узун-узады данышачаг, бу гануну һәјата кечирмәклә мәшғул олан көзәл апаратын мөвчуд олдуғуну сөјләјәчәк вә facie* субут едәчәкдир ки, һәмин кәдәрли һадисә үчүн ганун һеч бир мәс'улијјәт дашымыр. Һимајәчи өзүнә бәраәт газандыра биләр вә әкәр һәтта, мәһкәмә она мәзәммәт етмәсә дә өзүнә тәсәлли верә биләр ки, о, зәррәчә дә күнаһ ишләмәмишдир. Нәһајәт, мәһкәмә ичласчылары бу комедијаны беләә бир тәнтәнәли һөкмлә гуртарачаглар: «Died by the visitation of God» (Аллаһын изни илә чаныны тапшырмышдыр).

Қ. Маркс тәрәфиндән 1862-чи ил сентјабрын 20-нә јахын јазылмышдыр.
«Die Presse» гәзетинин 1862-чи ил 27 сентјабр тарихли 266-чы №-синдә дәрч едилмишдир.

Қ. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 15-чи чилд, сәһ. 563—564.

* дәрһал. *Ред.*

К. МАРКС

МҮВӘГГӘТИ МӘРКӘЗИ ШУРАНЫН НҮМАЈӘНДӘЛӘРИНӘ АЈРЫ-АЈРЫ МӘСӘЛӘЛӘРӘ ДАИР ТӘ'ЛИМАТ[18]

2. ӘМӘК ИЛӘ КАПИТАЛ АРАСЫНДА МҮБАРИЗӘДӘ БИРЛИЈИН КӨМӘЈИ ИЛӘ БЕЈНӘЛМИЛӘЛ МИГЈАСДА ФӘАЛИЈЈӘТИН БИРЛӘШДИРИЛМӘСИ

...(c) *Бүтүн өлкәләрдә фәһлә синфинин вәзијјәтинин фәһлә синфинин өзү тәрәфиндән статистика нөгтеји-нәзәриндән јохланмасы* «бејнәлмиләл фәалијјәт бирлијинин» бөјүк тимсалы олачагдыр. Мүвәффәгијјәт әлдә едиләчәјинә һәр һансы бир еһтимал илә һәрәкәт етмәк үчүн тә'сир көстәрмәк истәдијин материалы билмәк лазымдыр. Белә бөјүк бир иши көрмәјә башламагла фәһләләр сүбут едәрләр ки, онлар өз мүгәддәратларыны өз әлләринә алмаға гадирдирләр. Буна көрә тәклиф едирик:

Бизим Бирлијин шө'бәләри мөвчуд олан һәр јердә дәрһал ишә башламаг вә тәклиф едилән тәһгигат схеминдәки мүхтәлиф бәндләрә даир фактик мә'лумат топламаг.

Конгрес Авропанын вә Америка Бирләшмиш Штатларынын бүтүн фәһләләрини фәһлә синфи һаггында статистика мә'луматынын топланмасында иштирак етмәјә чағырыр; мә'рузәләри вә фактик мә'луматы Мәркәзи Шураја көндәрмәк лазымдыр. Мәркәзи Шура бу материаллар әсасында үмуми мә'рузә тәртиб едиб фактик мә'луматы әлавә шәклиндә она дахил едәчәкдир.

Бу мә'рузә әлавә илә бирликдә нөвбәти иллик конгресә тәгдим олунур вә тәсдиг едилдикдән сонра Бирлијин вәсаити һесабына чап едилир.

ТӘҺГИГАТЫН ҮМУМИ СХЕМИ; АЈДЫНДЫР КИ, ҺӘР БИР ЈЕРДӘ БУ СХЕМӘ ДӘЈИШИКЛИКЛӘР ЕДИЛӘ БИЛӘР

1. Истеһсалын ады.
2. Бу истеһсалатда чалышанларын јашы вә чинси.
3. Бурада чалышанларын сајы.

4. Әмәк һаггы: *(a)* шакирдләрин; *(b)* әмәк һаггынын күнәмузд вә ја ишәмузд верилмәси; васитәчиләр тәрәфиндән верилән муздун мигдары. Орта һәфтәлик, иллик әмәк һаггы.

5. *(a)* Фабрикләрдә иш күнүнүн узунлуғу. *(b)* Кичик саһибкарларда вә бүтүн бу истеһсал нөвләри мөвчуд олдугда, ев истеһсалында иш күнүнүн узунлуғу. *(c)* Кечә иши вә күндүз иши.

6. Наһар фасиләләри вә фәһләләрлә рәфтар.

7. Е'малатхананын вә әмәк шәраитинин характеристикасы: бинанын дарысгаллығы, һаванын пис тәмизләнмәси, күн ишығынын чатышмазлығы, газ ишығынын тәтбиги. Тәмизлик вә и. а.

8. Мәшғулијјәтин нөвү.

9. Ишин физики вәзијјәтә тә'сири.

10. Мә'нәви шәраит. Тәрбијә.

11. Истеһсалатын вәзијјәти. Истеһсал мөвсүмидирми вә ја бүтүн ил әрзиндә аз-чох мүнтәзәм ишләјирми, әһәмијјәтли дәрәчәдә артыб-әскилирми, харичиләрин рәгабәтинә мә'руз галырмы, о әсас е'тибарилә һансы базара хидмәт едир: дахили, јохса харичи базара вә и. а.[19]

3. ИШ КҮНҮНӘ ҺӘДД ГОЈУЛМАСЫ

Иш күнүнә һәдд гојулмасы фәһләләрин шәраитинин јахшылашдырылмасынын вә онларын азад едилмәсинин илкин шәртидир, бунсуз һәмин саһәдә бүтүн сонракы чәһдләр мүвәффәгијјәтсизлијә мәһкумдур.

Иш күнүнә һәдд гојулмасы һәм һәр бир халгын әсас өзәјини тәшкил едән фәһлә синфинин сағламлығыны вә физики гүввәләрини бәрпа етмәк үчүн, һәм дә фәһләләрә өз зеһинләрини инкишаф етдирмәк, өз араларында достчасына үнсијјәт јаратмаг, ичтимаи вә сијаси фәалијјәтлә мәшғул олмаг имканы тә'мин етмәк үчүн лазымдыр.

Биз иш күнүнә *ганунверичилик јолу илә 8 саат һәдд гојулмасыны* тәклиф едирик. Белә мәһдудлашдырма Америка Бирләшмиш Штатлары фәһләләринин үмуми тәләбидир;[20] конгресин гәрары бу тәләби бүтүн дүнјада фәһлә синфинин үмуми платформасы едәчәкдир.

Бирлијин, фабрик ганунверичилијиндә тәчрүбәси нисбәтән чох олмајан гит'әдәки үзвләринә мә'лумат үчүн әлавә едәк ки, бу 8 саатлыг әмәјин *күнүн һансы вахтына* дүшмәси дәгиг сурәтдә көстәрилмәзсә, ганунла мүәјјән едилмиш һәр һансы бир һәдд өз мәгсәдинә чатмыр вә капитал тәрәфиндән позулур.

Күнүн бу вахтына 8 саат әмәк вә наһар фасиләләри үчүн әлавә вахт дахил едилмәлидир. Мәсәлән, әкәр мүхтәлиф наһар фасиләләри *бир саат* чәкирсә, ганунла мүәјјән едилән вахт 9 саат олмалыдыр, тутаг ки, сәһәр саат 7-дән күнортадан сонра саат 4-ә гәдәр вә ја сәһәр саат 8-дән күнортадан сонра саат 5-ә гәдәр олмалыдыр вә и. а. Кечә ишинә јалныз истисна олараг, ганунла дүрүст мүәјјән едилмиш истеһсалатларда вә ја истеһсал саһәләриндә јол верилмәлидир. Кечә әмәјинин исә тамамилә ләғв едилмәсинә чалышмаг лазымдыр.

Бу параграф киши вә ја гадын чинсиндән олан јалныз јашлы шәхсләрә аиддир; гадынлар әслиндә *һеч бир кечә ишинә*, һабелә чох зәриф гадын организми үчүн тәһлүкәли олан вә ону зәһәрләјичи вә ја башга зәрәрли маддәләрин тә'сиринә мә'руз гојан башга ишләрә бурахылмамалыдыр. Јашлы адамлар дедикдә биз 18 јашына чатмыш бүтүн шәхсләри нәзәрдә тутуруг.

4. ҺӘР ИКИ ЧИНСДӘН ОЛАН УШАГЛАРЫН ВӘ ЈЕНИЈЕТМӘЛӘРИН ӘМӘЈИ

Мүасир сәнајенин, һәр ики чинсдән олан ушаглары вә јенијетмәләри ичтимаи истеһсал кими бөјүк ишдә иштирак етмәјә чәлб етмәк мејлини биз, капитализм гурулушунда бу мејлин ејбәчәр формалар алмасына бахмајараг, мүтәрәгги, сағлам вә гануни мејл һесаб едирик. Ағыллы ичтимаи гурулушда һәр бир әмәк габилијјәтли јашлы адам тәбиәтин үмуми ганунуна табе олдуғу кими, јә'ни јемәк үчүн ишләмәли олдуғу, һәм дә анчаг башы илә дејил, әлләри илә дә ишләмәли олдуғу кими, *һәр бир ушаг* 9 јашындан мәһсул верән ишчи олмалыдыр. Лакин инди исә бизим вәзифәмиз фәһлә синфиндән олан ушагларын вә јенијетмәләрин гајғысына галмагдан ибарәтдир.

Биз физиолокијаја әсасланараг, һәр ики чинсдән олан ушаглары вә јенијетмәләри өзүнә мүхтәлиф мүнасибәт тәләб едән *үч група* ајырмағы лазым билирик: биринчи група 9 јашындан 12 јашына гәдәр олан ушаглар, икинчисинә—13 јашындан 15 јашына гәдәр, үчүнчүсүнә—16 вә 17 јашлы ушаглар дахил едилмәлидирләр. Биз тәклиф едирик ки, ганун биринчи груп үчүн әмәји һәр һансы бир е'малатханада вә ја евдә *ики* саат даирәсиндә; икинчи үчүн—*дөрд* саат даирәсиндә; үчүнчү үчүн—*алты* саат даирәсиндә мәһдудлашдырсын. Үчүнчү груп үчүн наһар вә истираһәт етмәкдән өтрү ән азы бир саат фасилә олмалыдыр.

Бәлкә дә, ибтидаи мәктәб тәһсилинә 9 јашындан тез башланылмасы арзу олунур; лакин биз бурада фәһләни садәчә

олараг капитал јығымы аләти дәрәчәсинә ендирән вә еһтијач мәнкәнәсиндә сыхылан валидејнләри өз ушагларыны сатан гулдарлара чевирән ичтимаи гурулушун мејлләринә гаршыән зәрури тәдбирләрә тохунуруг. Ушагларын вә јенијетмәләрин *һүгуглары* мүдафиә едилмәлидир. Онлар өзләрини мүдафиә етмәк игтидарында дејилдирләр. Буна көрә дә онлары мүдафиә етмәк чәмијјәтин борчудур.

Әкәр буржуазија вә аристократија өз нәсли барәсиндә е'тинасызлыг көстәрирсә, бу, онларын өз ишидир. Бу синифләрин имтијазларындан истифадә едән ушаг онларын чәһаләтиндән дә әзаб чәкмәјә мәчбур олур.

Фәһлә синфи үчүн вәзијјәт тамам башга чүрдүр. Фәһлә өз һәрәкәтләриндә азад дејилдир. Олдугча чох һалларда о, һәтта о гәдәр авамдыр ки, өз ушағынын әсил мәнафејини вә ја инсан инкишафынын нормал шәраитини баша дүшмәјә габил дејилдир. Амма нечә олурса-олсун, даһа габагчыл фәһләләр тамамилә дәрк едирләр ки, онларын синфинин, демәли, бәшәријјәтин дә кәләчәји бүтүнлүклә бөјүмәкдә олан фәһлә нәслинин тәрбијәсиндән асылыдыр. Онлар билирләр ки, мүасир системин дағыдычы тә'сириндән биринчи нөвбәдә ишләјән ушаглары вә јенијетмәләри горумаг лазымдыр. Бу јалныз, *ичтимаи шүурун ичтимаи гүввәјә чеврилмәси* јолу илә әлдә едилә биләр, индики шәраитдә исә буна дөвләт һакимијјәти тәрәфиндән һәјата кечирилән *үмуми ганунлар* васитәсилә наил олмаг мүмкүндүр. Белә ганунлары һәјата кечирмәклә фәһлә синфи һөкумәтин һакимијјәтини һеч дә мөһкәмләндирмир. Әксинә, фәһлә синфи инди өзүнә гаршы истифадә едилән һакимијјәти өз аләтинә чевирир, чохлу пәракәндә фәрди сә'јләр сәрф етмәк јолу илә наил ола билмәјәчәји шејләри үмуми ганунверичилик акты илә һәјата кечирир.

Буну әсас тутараг биз бәјан едирик ки, әкәр ушагларын вә јенијетмәләрин әмәји тәрбијә илә ујғунлашдырылмырса, бу әмәјин валидејнләр вә саһибкарлар тәрәфиндән тәтбигинә һеч вәчһлә јол верилә билмәз.

Тәрбијә дедикдә биз үч шеји баша дүшүрүк:

Биринчиси—*әгли тәрбијә.*

Икинчиси—*физики тәрбијә,* кимнастика мәктәбләриндә вә һәрби мәшгләрдә верилән тәрбијә.

Үчүнчүсү—*техники тә'лим,* истеһсалатын бүтүн просесләринин әсас принсипләри илә таныш едән вә ејни заманда ушаға вә ја јенијетмәјә бүтүн истеһсалатларын ән садә аләтләри илә давранмаг вәрдиши верән тә'лим. Ушагларын вә јенијетмә фәһләләрин јаш групларына көрә бөлүшдүрүлмәси әгли вә

физики тәрбијәнин вә техники тә'лимин тәдричлә мүрәккәбләшән курсуна мүвафиг олмалыдыр. Техники мәктәбләрин хәрчләри гисмән онларын мәһсулларыны сатмаг јолу илә өдәнилмәлидир.

Һаггы өдәнилән мәһсулдар әмәјин, әгли тәрбијәнин, физики мәшғәләләрин вә политехник тә'лимин әлагәләндирилмәси фәһлә синфини аристократијанын вә буржуазијанын сәвијјәсиндән хејли јүксәјә галдырар.

Өзлүјүндә ајдындыр ки, 9 јашындан 17 јашына гәдәр (бу јаш да дахил олмагла) бүтүн шәхсләрин әмәјинин кечәләр вә чансағлығы үчүн зәрәрли олан истеһсалатларда тәтбиг едилмәси ганунла гәти гадаған олунмалыдыр...

К. Маркс тәрәфиндән 1866-чы ил августун сонунда јазылмышдыр.
„The International Courier" гәзетинин 1867-чи ил 20 феврал тарихли 6—7-чи нөмрәсиндә вә 13 март тарихли 8—10-чу нөмрәсиндә вә „Le Courrier International" гәзетинин 1867-чи ил 9 вә 16 март тарихли 10 вә 11-чи нөмрәсиндә, һабелә „Der Vorbote" журналынын 1866-чы ил октјабр вә нојабр тарихли 10 вә 11-чи №-синдә чап едилмишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 16-чы чилд, сәһ. 195—199.

К. МАРКС

КАПИТАЛ[21]

СИЈАСИ ИГТИСАДЫН ТӘНГИДИ

Биринчи чилд

...«Иш ҝүнү нәдир?» Капитал, ҝүндәлик дәјәрини өдәдији иш гүввәсини истеһлак едә биләчәји мүддәт нә гәдәрдир? Иш гүввәсинин өзүнү тәкрар истеһсал етмәси үчүн лазым олан иш вахты гуртарандан сонра бу иш ҝүнү нә гәдәр узадыла биләр? Ҝөрдүјүмүз кими, капитал бу суаллара белә чаваб верир: иш ҝүнү ҝечә-ҝүндүздән ибарәт олан там 24 саатдыр, јалныз динчәлмәк үчүн верилән бир нечә саатлыг вахт бундан чыхылмалыдыр, чүнки бунсуз иш гүввәси тамамилә јарарсыз һала ҝәлиб бир даһа өз вәзифәсини јеринә јетирә билмир. Өзлүјүндә ајдындыр ки, фәһлә бүтүн өмрү боју иш гүввәсиндән башга бир шеј дејилдир, буна ҝөрә дә онун бүтүн өмрү тәбии олараг вә һүгуг нөгтеји-нәзәриндән иш вахтыдыр вә демәли, бүтүнлүјү илә капиталын өзү-өзүнә артмасы просесинә мәнсубдур. Инсанын тәһсил алмасы, өз зеһнини инкишаф етдирмәси, ичтимаи вәзифәләрини јеринә јетирмәси, јолдашлары илә үлфәт етмәси үчүн, һәтта... базар ҝүнүнү бајрам етмәси үчүн лазым етмәси үчүн, һәтта... базар ҝүнү бајрам етмәси үчүн лазым олан вахта ҝәлдикдә исә, бунлар һамысы бош чәфәнкијатдыр! Лакин кор-коранә вә бүтүн варлығы илә, ачҝөз гурд кими изафи әмәјә чан атан капитал, иш ҝүнүнүн јалныз мә'нәви һәддини дејил, сырф физики максимал һәддини дә ашыр. Капитал, бәдәнин бөјүмәси, инкишафы вә сағламлығы үчүн лазым олан вахты да гәсб едир. О, тәмиз һава алмаг вә ҝүн ишығы ҝөрмәк үчүн фәһләјә лазым олан вахты да оғурлајыр. Капитал хөрәк јемәк вахтындан да кәсир вә мүмкүн олдугча ону истеһсал просесинә дахил едир; нәтичәдә бухар газанына көмүр, машына исә јағ верилдији кими, фәһләјә дә јемәк елә верилир ки, санки о да ади бир истеһсал васитәсидир. Һәјат гүввәсини бәрпа етмәк, тәзәләмәк вә сағламлашдырмаг үчүн јахшыча јатмаг лазым ҝәлдији һалда, капитал бу вахтдан да кәсиб бүсбүтүн тагәтдән дүшмүш бәдәнин анчаг јенидән һала ҝәлмәси үчүн һөкмән зәрури олан бир нечә саатлыг вахт ве-

рир ки, бу һалда инсан јатмаг дејил, санки гурујуб галыр. Беләликлә, бурада иш күнүнүн һәдди иш гүввәсини нормал вәзијјәтдә сахламаг мүлаһизәси илә мүәјјән едилмир, әксинә, фәһлә һәр күн нә гәдәр ағыр әзаб вә әзијјәтлә ишләсә дә, ону мүмкүн гәдәр чох иш гүввәси сәрф етмәјә мәчбур етмәк мүлаһизәси фәһләнин истираһәтинә мүәјјән һәдд гојур. Капиталы иш гүввәсинин нә гәдәр өмүр сүрәчәји марагландырмыр. Ону анчаг, иш күнү әрзиндә фәһләнин максимум иш гүввәсини нечә һәрәкәтә кәтирә биләчәји марагландырыр. Тамаһкар бир торпаг саһиби чох кәлир көтүрмәк үчүн торпағын мәһсулдарлығыны исраф етдији кими, капитал да өз мәгсәдинә чатмаг үчүн иш гүввәсинин өмрүнү көдәлдир.

Беләликлә, әслиндә изафи дәјәр истеһсалындан, изафи әмәк сормагдан ибарәт олан капиталист истеһсалы, иш күнүнү узатмагла јалныз инсанын иш гүввәсини сарсыдыб ону өз инкишафы вә фәалијјәти үчүн лазым олан нормал мә'нәви вә физики шәраитдән мәһрум етмәк дејил, иш гүввәсинин өзүнүн дә вахтындан әввәл түкәнмәсинә вә мәһв олмасына сәбәб олур. Капиталист истеһсалы фәһләнин ишләјиб истеһсал етмәк вахтыны мүәјјән гәдәр узадыр, лакин буна фәһләнин өмрүнү гысалтмагла наил олур*.

К. Маркс. Капитал. I чилд. Азәрнәшр. 1969. сәһ. 267—268.

...Көрдүјүмүз кими, ири сәнајенин башланғыч нөгтәси әмәк васитәләри саһәсиндәки ингилаб олмушдур, чеврилишә уғрајан әмәк васитәләри исә фабрикдә тәкбәтәк ишләјән машынлар системиндә өзүнүн ән чох инкишаф етмиш формасыны кәсб едир. Бу објектив организмә инсан материалынын нечә бирләшдирилдијини нәзәрдән кечирәндән әввәл, фәһләнин өзүнә бу ингилабын көстәрдији бә'зи үмуми тә'сирләрлә таныш олаг.

...Машынлар әзәлә гүввәсини кәрәксиз етдијинә көрә, онлар әзәлә гүввәсинә малик олмајан, јахуд там физики инкишаф дәрәчәсинә чатмајан, лакин чевик ә'залары олан фәһләләр ишләтмәк үчүн бир васитәјә чеврилир. Буна көрә дә машынларын капиталистчәсинә тәтбигинин илк нәтичәси гадын вә ушаг әмәјинин тәтбигиндән ибарәт олмушдур! Беләликлә, әмәји вә фәһләләри әвәз едә билән бу гүдрәтли васитә дәрһал дөнүб муздлу фәһләләрин сајыны артырмаг васитәси

* «Бундан әввәлки һесабатларда биз, һәддән артыг ишләмәјин... инсанын иш гүввәсинин шүбһәсиз вахтындан әввәл түкәнмәсинә сәбәб олдуғу һаггында мүхтәлиф тәчрүбәли фабрикчиләрин рә'јләрини көстәрмишдик» («Children's Employment Commission 4th Report», 1865, № 64, p. XIII).

олмуш, гадынла кишијә вә бөјүклә кичијә фәрг гојмадан фәһлә аиләсинин бүтүн үзвләрини билаваситә капиталын һөкмранлығына табе етмишдир. Капиталистин ишиндә ичбари ишләмәк јалныз ушагларын ојнамаг вахтыны әлләриндән алмаг дејил, аиләнин евдә өз еһтијачлары үчүн адәтән тәләб олундуғу гәдәр ишләмәси вахтыны да онун әлиндән алмышдыр*.

Иш гүввәсинин дәјәри јалныз ајрыча бир јашлы фәһләнин дејил, фәһлә аиләсинин дә јашамасы үчүн лазым олан иш вахты илә мүәјјән едилир. Фәһлә аиләсинин бүтүн үзвләрини әмәк базарына сөвг едән машынлар, кишинин иш гүввәсинин дәјәрини онун бүтүн аиләсинә тәгсим едир. Буна көрә дә машынлар кишинин иш гүввәсинин дәјәрини ашағы салыр. Ола билсин, 4 иш гүввәсинә бөлүнән аиләни сатын алмаг, әввәлләр тәк аилә башчысынын иш гүввәсини сатын алмагдан баһа тамам олур, лакин инди бир иш күнүнүн јерини 4 иш күнү тутур вә бунларын гијмәти дөрд нәфәрин изафи әмәјинин бир нәфәрин изафи әмәјиндән артыг олдуғу пропорсијада ашағы дүшүр. Бир аиләнин јашамасындан өтрү инди капитал үчүн дөрд нәфәр јалныз ишләмәк дејил, изафи әмәк дә сәрф етмәлидир. Беләликлә, машынлар истисмарын инсан материалыны, капитал үчүн әсил истисмар саһәси** олан бу инсан материалыны

* Америкадакы Вәтәндаш мүһарибәси дөврүндә баш верән памбыг бөһраны заманы д-р Едуард Смит памбыг-парча сәнајесиндә чалышан фәһләләрин сәһијјә вәзијјәтини јохламаг үчүн Инкилтәрә һөкумәти тәрәфиндән Ланкаширә, Чеширә вә башга јерләрә көндәрилмишди. О, әзчүмлә белә мә'лумат верир: кикијена чәһәтдән бөһранын фәһләләри фабрик мүһитиндән узаглашдырмасындан башга, бир чох дикәр мүсбәт нәтичәләри дә олмушдур. Фәһләләрин арвадлары өз ушагларыны Годфри микстурасы илә (тирјәкли дәрман) зәһәрләмәк әвәзинә инди лазыми гәдәр бош вахт тапыб онлары әмиздирирләр. Инди онлар хөрәк биширмәји өјрәнмәјә мачал тапырлар. Бәдбәхтликдән онлар хөрәк биширмәји елә бир вахтда өјрәнмишләр ки, бишириб јемәјә бир шеј тапмырлар. Лакин бунлардан көрүнүр ки, өз артымы үчүн капитал аиләнин еһтијачларына лазым олан әмәји нә дәрәчәдә гәсб едирмиш. Бөһрандан фәһлә гызларына хүсуси мәктәбләрдә тикиш ишләри өјрәтмәк мәгсәди илә дә истифадә едилмишдир. Бүтүн дүнја үчүн сап әјирән фәһлә гызларын тикиш өјрәнмәси үчүн кәрәк Америка ингилабы вә дүнја бөһраны баш верә имиш!

** «Кишиләрин әмәјини гадынларын әмәји илә вә хүсусән јашлыларын әмәјини азјашлыларын әмәји илә кетдикчә даһа артыг бир дәрәчәдә әвәз етмәк нәтичәсиндә фәһләләрин сајы чох артмышды. Һәфтәдә 6 шиллингдән 8 шиллингә гәдәр әмәк һаггы алан 13 јашлы үч гыз ушағы, 18 шиллингдән 45 шиллингә гәдәр әмәк һаггы алан јашлы бир кишини әвәз едир» (*Jh. De Quincey*. «The Logic of Political Economy». London, 1844, 147-чи сәһифәјә гејд). Аиләдә бә'зи зәрури ишләр, мәсәлән, ушаглара бахмаг вә онлары једиздирмәк кими ишләр көрүлмәсә әсла кечинмәк мүмкүн олмадығына көрә, капиталын аиләдән ајырдығы аналар чох вә ја аз дәрәчәдә өзләринә көмәкчи тапмалы олурлар. Аиләнин истеһлакы үчүн тәләб олунан ишләр, мәсәлән, тикиш, јамаг вә и. а. әвәзинә һазыр маллар алмаг лазым

артырмагла бәрабәр лап әввәлдән истисмарын дәрәчәсини дә јүксәлдир.

Машынлар капиталист мүнасибәтинин формал ифадәсини, фәһлә илә капиталист арасындакы мүгавиләни дә көкүндән дәјишдирир. Әмтәә мүбадиләси базисиндә һәр шејдән әввәл фәрз олунурду ки, капиталист илә фәһлә бир-биринә мүгабил дуран азад шәхсләрдир, мүстәгил әмтәә саһибләридир: бири пул вә истеһсал васитәләринин саһибидир, дикәри иш гүввәсинин саһибидир. Лакин инди капитал һәдди-булуға чатмамыш вә ја азјашлы ушаглары сатын алыр. Әввәлләр фәһлә формал чәһәтдән азад бир шәхс кими малик олдуғу өз иш гүввәсини сатырды. О инди өз арвадыны вә ушагларыны сатыр. О инди гул алверчиси олур*. Ушаг әмәјинә олан тәләб чох заман форма чәһәтдән дә зәнчи гуллара олан тәләби хатырладыр ки, бунун нүмунәләрини биз Америка гәзетләриндәки е'ланларда көрмәјә адәт етмишик.

Мәсәлән, инкилис фабрик мүфәттишләриндән бири дејир: «Мәним маһалымдакы чох бөјүк мануфактура шәһәрләринин бириндә јерли гәзетдә бир е'лан мәним нәзәрими чәлб етди. Е'ланда дејилир: «13 јашында олдуглары зәнн едилә биләчәк 12—20 нәфәр оғлан ушағы лазымдыр. Әмәк һаггы һәфтәдә 4 шиллингдир. Мүрачиәт етмәли вә и. а.»**.

кәлир. Демәли, евдә сәрф едилән әмәјин азалдығы дәрәчәдә пул хәрчләри артыр. Буна көрә дә фәһлә аиләсинин истеһсал хәрчләри артыб кәлиринин артымыны таразлашдырыр. Һәлә орасы да вар ки, јашајыш васитәләринин истифадәсиндә вә һазырланмасында гәнаәт еләмәк вә бунлардан истәнилдији кими истифадә етмәк мүмкүн олмур. Рәсми сијаси игтисадын кизләтдији бу фактлар һаггында фабрик мүфәттишлијинин һесабатларында, Ушаг әмәји шәраитини јохлајан комиссијанын һесабатларында, хүсусилә дә әһалинин сәһһәти һаггында һесабатларда әтрафлы мә'лумат тапмаг олар.

* Инкилтәрә фабрикләриндә капиталистләри гадын вә ушаг әмәјинә һәдд гојмаға мәчбур едәнләр јашлы киши фәһләләр олмушдур: бу бөјүк фактын әксинә олараг, Ушаг әмәји шәраитини јохлајан комиссијанын лап бу јахынлардакы һесабатларында, фәһлә валидејнләрин ушаг алвери барәсиндә һәгигәтән биабырчы вә тамамилә гул алверчиләринә мәхсус әламәтләр олдуғу гејд едилир. Ријакар капиталистләр исә, һәмин һесабатлардан көрүндүјү кими, башга һалларда «әмәк азадлығы» адландырдыглары бу вәһшилији писләјирләр, һалбуки буну онлар өзләри јаратмышлар, өзләри буну әбәдиләшдирир вә ондан фајда көтүрүрләр. «Ушаглары аиләјә көмәк олмаг үчүн... һәтта, өз једикләри. чөрәји газанмаг үчүн ишә көндәрирләр. Белә һәдсиз бир зәһмәтә давам кәтирмәк үчүн гүввәләри чатмајан вә өз кәләчәк һәјатына истигамәт вермәк үчүн лазыми һазырлыглары олмајан бу ушаглар чисмани вә мә'нәви позғунлуг доғуран бир вәзијјәтә салынмышдылар. Бир јәһуди тарихчиси Титин Бејтүл-мүгәддәси дағытмасы мүнасибәти илә демишдир ки, бу шәһәрин дағылыб белә виран едилмәси әсла тәәччүблү дејилдир, зира дәһшәтли ачлыг әзабындан хилас олмаг истәјән мәрһәмәтсиз бир ана өз баласыны гурбан вермишди» («Public Economy Concentrated». Carlisle, 1833, p. 66).

** А. Редгрејв, «Reports of Insp. of Fact, for 31st October 1858», p. 41.

«13 јашында олдуглары зәнн едилә биләчәк» сөзләринин јазылмасына сәбәб одур ки, 13 јашындан кичик ушаглар фабрик ганунуна көрә анчаг 6 саат ишләјә биләрләр. Рәсми һәким (certifying surgeon) ушагларын јашыны тәсдиг етмәлидир. Буна көрә дә фабрикчи елә оғлан ушаглары истәјир ки, үздән баханда 13 јашы тамам олмуш кими көрүнә билсинләр. Фабрикчиләрин ишләтдикләри 13 јашындан кичик ушагларын сајынын сон 20 ил әрзиндәки Инкилтәрә статистикасында азалмасы вә чох заман бунун сычрајышларла баш вериб адамы һејрәтә салмасы, фабрик мүфәттишләринин өз дедикләринә көрә, әксәријјәтлә һәмин certifying surgeons-ларын кәләјидир; онлар ушагларын јашыны дәјишдириб капиталистләрин истисмарчылыг һәрислијинә вә валидејнләрин өз ушагларыны сатмаг еһтијачына ујғунлашдырырдылар. Лондонун писликдә ад газанмыш бир рајону олан Бетнал-Гриндә һәр базар ертәси вә тәк күнү сәһәрдән базар гурулур вә бурада 9 јашындан јухары оғлан вә гыз ушаглары өзләрини Лондон ипәк мануфактураларына тәслим едиб муздла ишләмәјә кедирләр. «Адәтән шәрт беләдир: һәфтәдә 1 шиллинг 8 пенс (бу, валидејнимә верилир), өзүмә дә 2 пенс, бир дә чај». Мүгавиләләр анчаг бир һәфтәјә бағланыр. Бу базарда һәгигәтән биабырчы мәнзәрәләр олур вә биабырчы бир дилла данышырлар*. Инкилтәрәдә һәлә индијәдәк елә һаллар олур ки, гадынлар «иш евләриндәки өз оғлан ушагларыны көтүрүб, һәрәсини һәфтәдә 2 шиллинг 6 пенс алмагла истәнилән алычыја верирләр»**. Гануна зидд олараг Бөјүк Британијада һәлә азы 2000 оғлан ушағы өз валидејнләри тәрәфиндән бача тәмизләјән чанлы машын олараг сатылыр (һалбуки онлары әвәз етмәк үчүн һәгиги машынлар вардыр)***. Иш гүввәси алычысы илә сатычысы арасындакы һүгуг мүнасибәтиндә машынын јаратдығы ингилаб, бүтүн бу сөвдәнин һәтта заһирән азад шәхсләр арасындакы бир мүгавилә олмаг әламәтини дә арадан галдырмышды вә сонралар, фабрик ишләринә дөвләтин гарышмасы үчүн Инкилтәрә парламентинә јуридик әсас верди. Һәлә тохунулмамыш сәнаје саһәләриндә һәр дәфә фабрик гануну ушаг әмәјинә 6 саатлыг һәдд гојдугда, фабрикчиләр јенидән фәрјад едиб дејирләр: анчаг она көрә бә'зи валидејнләр өз ушагларыны тәнзим едиләси сәнаједән чыхарырлар ки, онлары һәлә «әмәк азадлығынын»

* „Children's Employment Commission 5th. Report„. London, 1866 p. 81. № 31. [*4-чү нәшрә.* Бетнал-Гриндәки ипәк сәнајеси һазырда демәк олар тамамилә дағылмышдыр. *Ф. Е.*]

** „Children's Employment Comission. 3 rd Report". London. 1864, p. 53, № 15.

*** Јенә орада, «15th Report», p. XXII, № 137.

һөкм сүрдүјү саһәләрә, јә'ни 13 јашындан кичик ушагларын јашлыларла бәрабәр ишләмәјә мәчбур едилдији вә демәли, ушагларын нисбәтән баһа сатыла билдији саһәләрә сатсынлар. Лакин капитал өз тәбиәтинә көрә бәрабәрләшдиричидир, јә'ни тәләб едир ки, инсанын фитри һүгугу әсасында әмәјин истисмар шәраити бүтүн истеһсал саһәләриндә бәрабәр олсун, буна көрә дә, ганун васитәси илә бир сәнаје саһәсиндә ушаг әмәјинә һәдд гојулмасы, башга саһәдә дә она һәдд гојулмасына сәбәб олур.

Биз һәлә јухарыда көстәрмишдик ки, машынын әввәлчә билаваситә,—јә'ни машын әсасында мејдана кәлән фабрикләрдә,—сонралар исә долајы јолла,—бүтүн башга сәнаје саһәләриндә капиталын истисмарына табе етдији фәһлә ушаглары, јенијетмәләр, һабелә фәһлә арвадлары бәдәнчә чылызлашыр. Она көрә биз бурада тәкчә бир нөгтә үзәриндә, фәһлә балаларынын көрпә јашларында күлли мигдар өлмәси үзәриндә дајаначағыг. Инкилтәрәдәки гејдолунма маһалларынын 16-сында һәр 100 000 ушагдан бир јашына гәдәр өләнләрин сајы илдә орта һесабла анчаг 9 085 нәфәрдир (анчаг бир маһалда 7 047 нәфәрдир); 24 маһалда 10 000-дән чох, 11000-дән аздыр; 39 маһалда 11 000-дән чох, 12 000-дән аздыр; 48 маһалда 12 000-дән чох, 13 000-дән аздыр; 22 маһалда 20 000-дән чохдур; 20 маһалда 21 000-дән чохдур; 17 маһалда 22 000-дән чохдур; 11 маһалда 23 000-дән чохдур; Һуда, Вулверһемптонда, Аштон-андер-Лајнда вә Престонда 24 000-дән чохдур; Ноттинһемдә, Стокпортда вә Брадфордда 25 000-дән чохдур; Уисбичдә 26 001 вә Манчестердә 26 125 нәфәрдир*. 1861-чи илдәки рәсми сәһијјә јохланмасынын көстәрдији кими, өлән ушагларын бу гәдәр чох олмасынын башлыча сәбәби, јерли шәраитдән башга, аналарын евдән кәнарда мәшғул олмасы вә бу сәбәбдән ушаглара лазымынча бахылмамасыдыр, онларла пис рәфтар едилмәсидир, һабелә ушаглара намүнасиб јемәкләр верилмәсидир, јемәјин азлығыдыр, онлара тирјәкли дәрманлар верилмәсидир вә и. а.; бундан әлавә, тәбиәт ганунларына зидд олараг аналары өз балаларындан ајырырлар, сонра да ушаглара гәсдән дојунча јемәк вермирләр вә онлары зәһәрләјирләр**. Әксинә, о әкинчилик маһалларындакы «гадынлар ән

---

* «Sixth Report on Public Health», London, 1864, p. 34.

** «Бундан да башга, о,» (1861-чи ил јохланышы) «көстәрди ки, тәсвир олунан шәраитдә ушаглар аналарынын фабрикдә ишләдијинә көрә онларла пис рәфтар олунмасы вә онлара јахшы бахылмамасы нәтичәсиндә өлүрләр. Аналар өз балаларына олан тәбии һиссләрини о гәдәр итирирләр ки, адәтән ушаг өләндә кәдәрләнмирләр, бә'зән дә һәтта... өзләри ушағын өлмәсинә чалышырлар» (јенә орада).

аз мәшғулдур, өләнләрин фаизи дә лап аздыр»*. Лакин 1861-чи ил јохлама комиссијасы беле бир көзләнилмәз нәтичәјә кәлмишди ки, Шимал дәнизи саһилиндәки бә'зи сырф әкинчилик маһалларында бир јашынадәк ушагларын өлмәси, бу чәһәтдән ән чох ад чыхармыш олан фабрик маһалларындакы дәрәчәјә чатыр. Буна көрә дә доктор Чулиан Һантерә тәклиф едилмишди ки, бу һадисәни јериндә јохласын. Онун вердији һесабат «Sixth Report on Public Health»-а** әлавә олунмушдур.

...Гадын вә ушаг әмәјинин капиталист истисмарындан доған мә'нәви корланмасыны Ф. Енкелс «Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти» әсәриндә, һабелә башга мүәллифләр о гәдәр мүкәммәл тәсвир етмишләр ки, мән бурада буну анчаг хатырлатмагла кифајәтләнирәм. Јеткинләшмәмиш адамларын изафи дәјәр һасил етмәк үчүн садәчә машына дөндәрилмәси нәтичәсиндә сүн'и төрәдилән вә тәбии авамлыгдан тамамилә фәргли олан күтлүк исә,—чүнки тәбии авамлыг ағлын өз инкишаф габилијјәтинә, онун тәбии бәһрәдарлығына тохунмур,—бу күтлүк, нәһајәт, һәтта Инкилтәрә парламентини, фабрик ганунларына табе едилмиш бүтүн сәнаје саһәләриндә 14 јашындан кичик ушагларын «мәһсулдар» истеһлак едилмәси үчүн ибтидаи тәһсили мәчбури шәрт гојмаға вадар етди. Фабрик ганунларында тәрбијә адландырылан шеј һаггындакы маддәләрин долашыг јазылмасы, бу ичбари тәһсилин әксәр һалларда бир хәјала чеврилмәсинин гаршысыны ала биләчәк инзибати тәдбирләрин олмадығы, фабрикчиләрин һәтта, тәһсил һаггындакы бу ганунa да зидд чыхмасы вә она әмәл етмәмәк үчүн мүхтәлиф һијлә вә кәләк ишләтмәләри,—бүтүн бунлар капиталист истеһсалынын тәбиәтини ачыгча мејдана чыхарыр.

«Анчаг ганун верәнләри тәгсирләндирмәк лазым кәлир, чүнки елә бир алдадычы ганун (delusive law) вермишләр ки, заһирән ушагларын тәрбијә олунмасы гајғысына галан бу ганунда һәмин мәгсәдә чатмағы тә'мин едән һеч бир шеј јазылмамышдыр. Бу ганунда анчаг о көстәрилир ки, күндә мүәјјән саатлар» (3 саат) «әрзиндә ушаглар, мәктәб адланан бинанын дөрд дивары арасында галмалы вә бу ишин ичра олунмасына даир һәр һәфтә, киши мүәллим вә ја гадын мүәллим ады илә имза едән бир шәхс ушагларын ағасы үчүн шәһадәтнамә көндәрмәлидир»***.

---

* «Sixth Report on Public Health», London, 1864, p. 454.

** Јенә орада, сәһ. 454, 462. „Reports by Dr. Henry Julian Hunter on the excessive mortality of infants in some rural districts of England".

*** Леонард Һорнер. Reports of Insp. of Fact. for 30 th April 1857», p. 17.

Ислаһ олунмуш фабрик гануну 1844-чү илдә е'лан едиләнәдәк, мәктәбә давам етмәк һаггында верилән вәсигәләр арасында еләләри олурду ки, киши мүәллим вә ја гадын мүәллим гол чәкмәк әвәзинә хач шәкли чәкирди, чүнки онларын өзләри јазы јаза билмирдиләр.

«Бу чүр вәсигәләр верән бир мәктәбә кетдикдә мүәллимин наданлығы мәни о дәрәчә тәәччүбләндирди ки, ондан сорушдум: «Лүтфән сөјләјин, сиз јазы охуја билирсинизми?»—«Үмумијјәтлә охуја билирәм (summat)» чавабыны верди. Өзүнү һаглы көстәрмәк үчүн исә деди: «Һәр һалда мән өз шакирдләримдән чох билирәм».

1844-чү ил ганунунун һазырландығы заман фабрик мүфәттишләри, мәктәб адланан мүәссисәләрин биабырчы вәзијјәтиндән шикајәтләнирдиләр, һалбуки бунларын вердији вәсигәләри мүфәттишләр гануна көрә там е'тибарлы һесаб етмәли идиләр.

Јенә орада, сәһ. 396—402.

...Һиссә alәтини идарә етмәк кими өмүрлүк бир ихтисас дөнүб, һиссә машынына гуллуг етмәкдән ибарәт бир өмүрлүк ихтисас олур. Машындан суи-истифадә едиб фәһләни та ушаг чағларындан һиссә машынынын бир һиссәсинә чевирирләр*

...Машын әмәји әсәб системини тамамилә гавраjараг әзәләләрин һәртәрәфли ојнаглығына мане олур, инсанын сәрбәст физики вә мә'нәви фәалијјәт көстәрмәк саһәсиндәки бүтүн имканларыны әлиндән алыр**. Һәтта әмәјин асанлашмасы да ишкәнчә мәнбәјинә чеврилир, чүнки машын фәһләни әмәкдән азад етмәк дејил, онун әмәјини һәр чүр мәзмундан мәһрум едир. Һәр бир капиталист истеһсалы јалныз әмәк просеси олмајыб ејни заманда капиталы артырмаг просеси олдуғуна көрә, онун белә бир хүсусијјәти вардыр ки, фәһлә әмәк шәртини тәтбиг етмир, әксинә, әмәк шәрти фәһләни тәтбиг едир, һәм дә бу тәһриф олунмуш мүнасибәт јалныз машынлар инкишаф етдикдә техники чәһәтчә дујулан бир реаллыг кәсб едир. Әмәк васитәси автомата чеврилмәк нәтичәси олараг әмәк просесиндә фәһләјә бир капитал кими, чансыз әмәк кими гаршы дуруб чанлы иш гүввәсини өзүнә табе едир вә ону сорур. Истеһсал просесиндәки зеһни гүввәләрин физики әмәкдән ајрылыб капиталын әмәк үзәриндә һөкмранлығына чеврилмәси, јухарыда көстәрилдији кими, машын әсасында гурулан ири

---

* Буна көрә дә, машынлары әмәк васитәләринин синтези кими дејил, фәһләләр үчүн олан һиссә ишләринин синтези кими «гурашдыран» Прудонун ағлакәлмәз уйдурмасынын нә олдуғуну јахшыча баша дүшмәк олур.

** Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 404. *Тәртибчи.*

сәнаједә баша чатыр. Күтләшдирилмиш ајрыча бир машын фәһләсинин шәхси мәһарәти, машынлар системиндә тәчәссүм едән вә онунла бирләшиб «саһибкарын» (master-ин) ағалығыны јарадан елм гаршысында, бөјүк тәбиәт гүввәләри гаршысында вә ичтимаи күтләви әмәк гаршысында кәрәксиз, һеч бир әһәмијјәти олмајан бир шеј кими јох олуб кедир. Буна көрә дә, өз бејниндә машынлар илә онун бу машынлар үзәриндәки инһисарчылығы гырылмаз сурәтдә битишмиш олан бу саһибкар, «әлләрлә» тоггушдуғу һалларда онларын барәсиндә һәгарәтлә дејир:

«Гој фабрик фәһләләри унутмасынлар ки, һәгигәтдә онларын әмәји ихтисаслы әмәјин чох ашағы бир категоријасыдыр; гој унутмасынлар ки, һеч бир башга әмәк бу гәдәр асанлыгла өјрәнилмир вә кејфијјәти нәзәрә алынарса, һеч бир башга әмәјә бу гәдәр јахшы музд верилмир; гој унутмасынлар ки, һеч бир башга әмәјин бундан гыса мүддәтдә даһа аз тә'лим нәтичәсиндә вә бундан бол мигдарда әлдә едилмәси мүмкүн дејилдир. Саһибкарын машынлары истеһсал ишиндә фе'лән фәһләнин әмәјиндән вә мәһарәтиндән хејли мүһүм рол ојнајыр, фәһләнин бу әмәјини вә мәһарәтини 6 ај әрзиндә өјрәтмәк олар, һәм дә һәр бир кәнд муздуру буну өјрәнә биләр»*.

Фәһләнин техники чәһәтдән әмәк васитәсинин јекнәсәг ишләмәсинә табе едилмәси вә әмәк организминин һәр ики чинсдән вә ән мүхтәлиф јашларда олан фәрдләрин спесифик бирләшмәсиндән әмәлә кәлмәси казарма интизамы јарадыр, сонра да бу интизам мүкәммәл бир фабрик режими шәклини алыр вә јухарыда көстәрилән нәзарәт әмәјини, онунла да бирликдә фәһләләрин ичрачылара [Handarbeiter] вә әмәк нәзарәтчиләринә, сәнаје нәфәрләринә вә кичик сәнаје забитләринә бөлүнмәсини там инкишаф дәрәчәсинә чатдырыр.

Јенә орада, сәһ. 423—425.

...Фабрик инкишаф етдикчә вә ејни заманда әкинчиликдә ингилаб баш вердикчә бүтүн дикәр сәнаје саһәләриндә истеһсалын миғјасы кенишләнмәкдән башга, бунунла бирликдә һәмин саһәләрин характери дә дәјишилир. Машынлы истеһсалын принсипи, јә'ни истеһсал просесини өз тәркиб фазаларына ајырмаг вә бу сурәтдә мејдана кәлән вәзифәләри механика, кимја вә и. а. васитәси илә, гыса дејилсә, тәбиәт елмләринин васитәси илә һәлл етмәк принсипи һәр јердә һәлледичи принсип олмагдадыр. Буна көрә дә машынлар мануфактураја јол

* «The Master Spinners'and Manufactureas'. Defence Fund. Report of the Committee». Manchester, 1854, p. 17. Биз сонра көрәчәјик ки, «саһибкарлар» өз «чанлы» автоматларыны итирмәк тәһлүкәси гаршысында галанда бүсбүтүн башга бир диллә данышмаға башлајырлар

тапараг, орада kah бир, kah да дикәр hиссә просесиндә тәтбиг олунур. Беләликлә, көhнә әмәк бөлкүсү әсасында әмәлә кәлиб сабит, мүкәммәл шәкил алмыш олан мануфактура гурулушу парчаланыр вә фасиләсиз дәјишилмәләрә јол ачыр. Һәлә бундан да башга, мәчму фәhләнин, јахуд комбинәләшмиш фәhлә hеј'әтинин тәркибиндә әсаслы чеврилиш әмәлә кәлир. Мануфактура дөврүнүн әксинә олараг, әмәк бөлкүсү планы инди, мүмкүн олан hәр јердә гадын әмәји тәтбигинә, hәр јашда олан ушагларын әмәјинә, ихтисассыз фәhләләрин әмәјинә әсасланыр,—гысасы, инкилисләрин характерик ифадәси илә дејилсә, «cheap labour», учуз әмәк тәтбигинә әсасланыр. Бу heч дә јалныз кениш мигјасда комбинат үсулу илә гурулан, машын ишләдән вә ја ишләтмәјән hәр чүр истеhсала аид олмаг дејил, ев сәнајеси дејилән сәнајејә дә аиддир, hәм дә фәhләләрин бунунла өз евләриндә вә ја хырда е'малатханаларда мәшғул олмасынын фәрги јохдур. Мүасир ев сәнајеси дејилән бу сәнајенин адындан башга heч бир шеји гәдим ев сәнајесинә охшамыр, зира гәдим ев сәнајеси шәhәрләрдә мүстәгил сәнәт, мүстәгил кәндли тәсәррүфаты олмасыны, hәр шејдән дә әввәл, фәhлә аиләсинин өз еви олмасыны тәләб едир. Инди hәмин сәнаје фабрикин, мануфактуранын вә ја тичарәт мүәссисәсинин кәнарда олан бир шө'бәсинә чеврилмишдир. Капитал өзүнүн мәканча бөјүк күтләләр hалында тәмәркүзләшдирдији вә билаваситә өз командасы алтында сахладығы фабрик фәhләләриндән, мануфактура фәhләләриндән вә сәнәткарлардан башга, бөјүк шәhәрләрә вә кәндләрә сәпәләнмиш там бир ордугәдәр ев фәhләләрини дә көзәкөрүнмәз телләр васитәси илә hәрәкәтә кәтирир. Мисал: Ирландијада, Тилли чәнабларынын Лондондерридәки көјнәк фабрики: бурада 1 000 нәфәр фабрик фәhләси вә кәндә сәпәләнмиш 9 000 нәфәр ев фәhләси ишләјир*.

Учуз ишләдилән вә јеткинләшмәмиш иш гүввәләринин мүасир мануфактурадакы истисмары әсил фабрикдәкиндән даhа артыг биабырчы характер алыр, чүнки әсил фабрикин техники әсасы, әзәлә гүввәсинин машынларла әвәз едилмәси вә әмәјин асанлығы, бунларын чоху мануфактурада олмур; hәм дә мануфактурада гадын организми вә ја hәлә бәркимәмиш олан ушаг организми бөјүк бир вичдансызлыгла зәhәрли маддәләрин вә саирәнин тә'сиринә дүчар едилир. Евдә ишләмәк дејилән иш шәраитиндә истисмар мануфактурадакындан

* «Children's Employment Commission. 2nd Report», 1864, p. LXVIII, № 415.

даhа чох биабырчы характер алыр, она көрә ки, фәhләләрин дағыныг олмасы онларын мүгавимәт габилијјәтини азалдыр вә әсил иш саhиби илә фәhләләрин арасына там бир сыра јыртычы түфејлиләр сохулур, hәр јердә евдә иш ејни саhәдәки машынлы истеhсал илә вә ја, hеч олмазса, мануфактура истеhсалы илә мүбаризә апарыр, јохсуллуг фәhләни әмәјин ән зәрури шәртләриндән—бина, ишыг, вентилјасија вә саирәдән мәhрум едир,—ишин гејри-мүнтәзәмлији артыр вә нәhајәт, ири сәнајенин вә әкинчилијин «артыг» ишчијә чевирмиш олдуғу адамларын бу сон пәнаhкаhында фәhләләр арасындакы рәгабәт лабүд сурәтдә өзүнүн ән јүксәк дәрәчәсинә чатыр...

Јухарыда ирәли сүрүлән мүддәалары бир нечә мисал илә изаh едәчәјәм. Әслиндә охучуја иш күнү фәслиндән бир чох мисаллар мә'лумдур. Бирминкемдәки вә онун әтрафындакы метал е'малы мануфактуралары, әксәријјәтлә чох ағыр ишләрдә 30 000 ушаг вә јенијетмә вә 10 000 гадын ишләдир. Бурада биз онлара сағламлыг үчүн зәрәрли олан мисәритмә мүәссисәләриндә, дүјмә фабрикләриндә, мина чәкмәк, галванизасија етмәк вә лакламаг ишләриндә раст кәлирик*. Лондонун мүхтәлиф гәзет вә китаб мәтбәәләриндә јашлыларын вә ушагларын дөзүлмәз дәрәчәдә ишләдилмәси, бу мәтбәәләрә «саллагхана» ады кими лајиг бир ад газандырмышдыр**. Чилдханаларда да адамлар ејни дәрәчәдә hәдсиз ишләдилир, орада гадынлар, гызлар вә ушаглар бу чүр hәдсиз ишләмәјә мәhкумдурлар. Канат мүәссисәләриндә ушаглара ағыр ишләр көрдүрүлүр, дуз заводларында, шам вә дикәр кимја мануфактураларында фәhләләр кечә ишләдилир, механики hәрәкәт гүввәсиндән истифадә етмәјән ипәк парча мүәссисәләриндә тохума дәзкаhларыны hәрләмәк кими hәлакедичи ағыр ишләрдә ушаг әмәјиндән истифадә олунур***. Башлыча олараг чаван гызлара вә гадынлара көрдүрүлән ән ијрәнч, ән чиркли вә ән аз маашлы ишләрин бири чындыры чүрләмәкдир. Мә'лум олдуғу үзрә Бөјүк Британија, өзүнүн күлли мигдар чындыры олмасы hәлә бир јана галсын, бүтүн дүнјада чындыр тиҹарәтинин мәркәзидир. Јапонијадан, ән узаг Ҹәнуби Америка дөвләтләриндән вә Канар адаларындан бураја чындыр кәтирилир. Лакин Бөјүк Британијаја кәтирилән чындырын башлыча

* Шеффилддә hәтта әјә дишәмәк ишиндә дә ушаглар ишләјир!

** «Children's Employment Commission. 5th Report», 1866, p. 3. № 24; p. 6, № 55, 56; p. 7. № 59, 60.

*** Јенә орада, сәh. 114, 115 № 6—7. Комиссија үзвү haглы олараг көстәрир ки, машын адәтән инсаны әвәз едирсә, бурада јенијетмә ушаг там мә'насы илә машыны әвәз едир.

мәнбәләри Алманија, Франса, Русија, Италија, Мисир, Түркијә, Белчика вә Һолландијадыр. Чындырдан күбрә һазырланыр, ондан килкә (јорған-дөшәјә долдурмаг үчүн), shoddy (сүн'и јун) истеһсалында вә кағыз истеһсалында хаммал кими истифадә олунур. Чындыр чүрләјән гадынлар өзләри чичәк хәстәлијинин вә башга јолухучу хәстәликләрин илк гурбанлары олмагдан башга, һәмин азарларын јајылмасына сәбәб олурлар*. Фәһләләрин һәдсиз дәрәчә, һәм дә ағыр вә намүнасиб ишләрдә ишләдилмәсинин вә бунунла әлагәдар олараг, лап кәнч јашларындан истисмар олунан фәһләләрин кобудлашмасынын классик нүмунәси, филиз вә көмүр мә'дәнләриндән башга, һабелә кирәмит вә кәрпич заводларыдыр; јени ихтира олунан машын Инкилтәрәнин бу заводларында (1866-чы ил) анчаг тәк-тәк һалларда тәтбиг олунур. Мајдан сентјабра гәдәр иш сәһәр саат 5-дән ахшам саат 8-дәк, кәрпич вә кирәмит ачыг һавада гурудулдугда исә, сәһәр саат 4-дән ахшам саат 9-дәк давам едир. Сәһәр саат 5-дән ахшам саат 7-дәк давам едән иш күнү—«гыса», «орта» иш күнү һесаб олунур. Оғланлар вә гызлар 6 јашындан вә һәтта 4 јашындан ишә көтүрүлүр. Онларын да иш саатлары јашлыларынкы гәдәрдир, чох вахт јашлыларынкындан да артыг олур. Иш ағыр ишдир, јајын истиси исә адамы даһа чох тагәтдән салыр. Мәсәлән, Мослидәки кәрпич заводунда 24 јашлы бир гыз күндә 2 000 кәрпич кәсирди, кичик јашлы ики гыз да она көмәк едиб кил дашыјырдылар, кәрпичләри үст-үстә јығырдылар. Бу гызлар 30 фут дәринлијиндә вә кәнарлары сүрүшкән олан бир чухурдан күндә 10 тон кил чыхарыб 210 фут мәсафәјә дашыјырдылар.

«Кәрпич заводу кими бир гыл көрпүдән кечән ушаг, әхлагча позулмаја билмәз... Ән кичик јашларындан ешитмәли олдуглары налајиг сөзләр, јашадыглары мүһитдәки чиркин, абырсыз вә әдәбсиз вәрдишләр сонра бүтүн өмүрләри боју онлары әхлагсыз, дүшкүн вә сәфил адамлара чевирир... Фәһләләрин мәнзил шәраити дә дәһшәтли бир әхлаг позғунлуғу мәнбәјидир. Һәр бир moulder (гәлибчи)өзү» (маһир бир фәһлә вә фәһлә групунун башчысы) «7 нәфәрдән ибарәт олан өз артелинә өз дахмасында вә ја коттечиндә јатмаг үчүн јер вә јемәк верир. Бу дахмада гәлибчинин аиләсиндән олан вә башга кишиләр, оғланлар вә гызлар јатырлар. Дахма адәтән јарызирзәми шәклиндә 2 отагдан вә јалныз мүстәсна һалларда 3 отагдан ибарәт олур, бунлар да кифајәт гәдәр тәмиз һава көрмүр. Бүтүн күн давам едән ағыр иш адамлары о гәдәр тагәтдән салыр ки, бурада кикијена, тәмизлик вә әдәб көзләнилмәсини дүшүнмәјә кәлмир. Бу дахмаларын чоху сәлигәсизлик, чирклилик вә тозлулуг нүмунәси ола биләр... Гызлары бу чүр ишләрдә ишләдән системин ән бөјүк бәласы ондадыр ки, бу

* Бах: чындыр алвери һаггында һесабатын вә бу барәдә бир чох мисаллар верилдији «Public Health, 8th Report». London, 1866, Appendix, p. 196—208.

систем адәтән гызлары ушаг јашларындан башламыш бүтүн өмүрләри боју ән сәфил үнсүрләрлә мөһкәм әлагәдар едир. Тәбиәт онларын гадын олдугларыны өзләринә һисс етдирәнәдәк бу гызлар кобуд вә сөјүшкән оғлан ушаглары («rough, foul-mouthed boys») көкүнә дүшүрләр. Палтарлары чиркли вә чындыр, гычлары дизднә чох јухары чылпаг, үзләри вә сачлары чиркли олан бу гызлар һәр чүр әдәб вә һәја һиссинә е'тинасызлыг көстәрмәјә алышырлар. Наһар заманы онлар сәрилиб јердә јатыр вә ја јахынлыгдакы архда чимән оғланлара көзалты тамаша едирләр. Өз ағыр иш күнләрини гуртарандан сонра онлар бир гәдәр јахшы палтар кејәрәк кишиләрә гошулуб пивәханалара кедирләр».

Тәбии бир һалдыр ки, бу синиф арасында лап ушаг јашларындан мүдһиш бир сәрхошлуг һөкм сүрүр.

Јенә орада, сәһ. 461—465.

...Инди мән ев әмәји дејилән саһәни көтүрүрәм. Ири сәнајенин күнч-бучағында капиталын јаратдығы бу истисмар даирәсини вә һәмин истисмарын нә гәдәр дәһшәтли олдуғуну тәсәввүр етмәк үчүн, мәсәлән, Инкилтәрәнин бә'зи далдабучаг кәндләриндәки мыхгајырма сәнәтини*, заһирән динч бир иш кими көрүнән бу сәнәти нәзәрдән кечирмәк оларды. Бурада кружева вә һәсир шејләр тохума истеһсалы кими, ја һәлә гәтијјән машын ишләтмәјән, ја да машынлы истеһсал илә вә мануфактура истеһсалы илә рәгабәт апаран саһәләрдән бир нечә мисал үзәриндә дајанмаг кифајәт едәр.

Инкилтәрәнин кружева истеһсалында ишләјән 150 000 нәфәрин тәхминән 10 000 нәфәринә 1861-чи ил фабрик гануну аид едилмишдир. Јердә галан 140 000 нәфәрин ән чоху гадынлар, оғлан вә гызлардан ибарәт јенијетмәләр вә ушаглардыр, һәм дә бунларын ичәрисиндә киши тајфасына чох аз раст кәлмәк олур. Бу «учуз» истисмар материалынын сағламлыг вәзијјәти, Ноттинкемдә јохсуллар үчүн олан үмуми поликлиниканын һәкими д-р Труменин ашағыдакы мә'луматындан көрүнүр. Чоху 17—24 јашында олан 686 нәфәр хәстә кружевачы гадын вә гызлар сырасында ашағыдакы гәдәр вәрәмли олмушдур**.

1852-чи илдә	45	нәфәрдән	1	1857-чи илдә	13	нәфәрдән	1
1853-чү »	45	»	1	1958-чи »	15	»	1
!854-чү »	17	»	1	1959-чу »	9	»	1
1855-чи »	18	»	1	1860-чы »	8	»	1
1856-чы »	15	»	1	1861-чи »	8	»	1

* Бурада машын үсулу илә һазырланан кәсмә мыхдан дејил, әл илә дөјүлүб гајрылан мыхдан бәһс олунур. Бах: Children's Employment commission 3 rd Report», p. XI, XIX, № 125—130; p. 52, № 11; p. 113—114, № 487; p. 137, № 674.

** «Children's Employment Commission. 2 nd Report», p. XXII, № 166.

Вәрәмлиләрин фаизинин белә чох артмасы, ән никбин тәрәггипәрвәрләри дә, азад тичарәт нәзәриjjәсинин риjакар алман тәблиғчиләрини дә гане етмәлидир.

1861-чи ил фабрик гануну машынла кружева һазырланмасыны тәнзим едир, Инкилтәрәдә исә кружева үмуми бир гаjда олараг машынла һазырланыр. Бурада мүхтәсәр үзәриндә даjандығымыз саһәләр,—һәм дә мануфактураларда, мағазаларда вә саирәдә топланан фәһләләри деjил, ев фәһләси деjиләнләри нәзәрдә тутмагла көтүрүлән бу саһәләр ашағыдакы категориjалара аjрылыр: 1) lace finishing (машын үсулу илә тохунан кружева үзәриндә тәкмилләшдирмә әмәлиjjаты; бу категориjа өзү дә бир чох һиссәләрә бөлүнүр); 2) кружеванын тохунмасы.

Lace finishing евдә ишләмәк формасында олараг, jа «mistresses houses» деjиләнләрдә [«саһибкар гадынларын евләриндә»], jа да тәкбашына вә jа өз ушаглары илә бирликдә ишләjән гадынларын өз мәнзилләриндә ичра олунур. «Mistresses houses» сахлаjан гадынлар өзләри jохсулдурлар. Е'малатхана онларын өз мәнзилләринин бир һиссәсиндән ибарәтдир. Онлар фабрикчиләрдән, мағаза саһибләриндән вә башгаларындан сифариш көтүрүрләр вә муздла ишләтдикләри гадын, гыз вә көрпә ушагларын саjы отағын һәчминә, һабелә һәмин сәнаjе саһәсиндә тәләбин артыб-азалмасына мүвафиг олур. Бу е'малатханаларын бә'зиләриндә 20 нәфәрдән 40 нәфәрәдәк, бә'зиләриндә исә 10 нәфәрдән 20 нәфәрәдәк гадын фәһлә ишләjир. Ушаглар орта һесабла 6 jашындан ишләмәjә башлаjырлар, лакин бә'зиләри һәтта 5 jашына чатмамышдан ишләмәjә башлаjыр. Иш вахты адәтән сәһәр саат 8-дән ахшам саат 8-ә гәдәр давам едир вә jемәк үчүн арада $1^1/_2$ саат фасилә верилир; jемәjи дә онлар мүнтәзәм jемир вә чох вахт һәмин үфунәтли иш дахмаларында jеjирләр. Вәзиjjәт jахшы оланда чох вахт иш сәһәр саат 8-дән (бә'зән 6-дан) кечә саат 10, 11 вә jа 12-jә гәдәр давам едир. Инкилтәрә казармаларында һәр әскәрә 500—600 куб фут, һәрби хәстәханаларда исә 1 200 куб фут дүшмәлидир. Иш jери олан бу дахмаларда исә адамбашына чәми 67—100 куб фут дүшүр. Бундан башга, газ ишығы һаванын оксикенини удур. Кружеваны чиркләндирмәмәк үчүн ушаглар, һәтта гышда да, тез-тез аjаггабыларыны чыхармалы олурлар, дөшәмә исә дашдан вә jа кәрпичдәндир.

«Ноттинкемдә чох вахт 15—20 ушағын бәлкә дә енинә вә узунуна 12 футдан бөjүк олмаjан бир отаға долдурулуб күндә 15 саат ишләдилмәсини, һәм дә онларын һеч тәсәввүр едилмәjәчәк ән натәмиз бир шәраитдә, инсаны әлдән салан jекнәсәг вә дарыхдырычы ишлә мәшғул олдугларыны көрмәк олар... Һәтта ән хырда ушаглар да инсаны һеjрәтә салачаг гәдәр кәркин

бир диггәт вә сүр'әтлә ишләјирләр, бармагларыны, демәк олар, һеч динчәлмәјә гојмур, јахуд јаваш ишләтмирләр. Онлардан бир шеј сорушдугда бир санијә дә олса вахт итирмәкдән горхараг, көзләрини ишдән ајырмырлар».

Иш вахты нә гәдәр узадылырса, ушаглары бир о гәдәр чох ишләтмәјә мәчбур етмәк үчүн «mistresses»ләр јанларында «узун чубуг» сахлајырлар.

«Көзә зәрәр јетирән вә бәдән даим бир вәзијјәтдә галдығына көрә адамы јоран јекнәсәг ишдә ушаглар, өз мәһкум олундуглары узун иш күнү ахыра чатынча јаваш-јаваш јорулуб тагәтдән дүшүр вә гуш кими чырпынмаға башлајырлар... Бу, әсил гул әмәјидир» («Their work is like slavery»)*.

Гадынлар өз ушаглары илә бирликдә өз евләриндә, јә'ни мүасир дилдә дејилсә, кирајә етдикләри вә чох вахт чардагда олан бир отагда ишләдикдә вәзијјәт даһа пис олур, әслиндә бундан пис ола да билмәз. Бу чүр ишләр Ноттинкемдән 80 мил мәсафәдә олан бүтүн әтраф јерләрә пајланыр. Мағазада ишләјән бир ушаг ахшам саат 9-да вә ја 10-да евләринә кедәндә она, евдә ишләмәк үчүн әлавә бир бағлама да верирләр. Ријакар капиталист буну верәркән, әлбәттә, өз сатгын кәдаларындан биринин шәхсиндә ријакарлыгла ушаға дејир: «бу да анан үчүндүр»; белә дејир вә көзәл билир ки, бу јазыг ушаг өзү дә отуруб анасына көмәк етмәли олачагдыр**.

Кружева сәнајеси башлыча оларағ Инкилтәрәнин ики экинчилик маһалында—Девонширин чәнуб саһили бојунча 20—30 мил саһәни вә Шимали Девонун ајры-ајры јерләрини әһатә едән Хонитон кружева маһалында вә Бакинкем, Бедфорд, Норткемптон графлыгларынын хејли һиссәсини, һабелә Оксфордшир илә Һантингдонширин гоншу һиссәләрини әһатә едән дикәр бир маһалда јајылмышдыр. Муздурларын коттечләри адәтән ејни заманда е'малатханадыр. Бә'зи мануфактура саһибләри, башлыча олараг кичик јашлы вә јенијетмә гызлардан ибарәт 3 000 нәфәрдән артыг бу чүр ев фәһләси ишләдир. Lace finishing мүнасибәти илә тәсвир едилән шәраити бурада јенидән көрүрүк. Фәрг анчаг ондан ибарәтдир ки, «mistresses houses» әвәзинә, јохсул гадынларын өз дахмаларында ачдыглары «lace schools» дејиләнләр («кружевачылыг мәктәбләри») мејдана чыхыр. Бу мәктәбләрдә 5 јашындан, бә'зән даһа кичик јашдан та 12—15 јашына гәдәр ушаглар ишләјирләр; биринчи ил ән балача ушаглар күндә 4—8 саат, сонралар исә сәһәр саат 6-дан ахшам 8—10-на гәдәр ишләјирләр.

---

* «Children's Employment Commission. 2nd Report», 1864, p. XIX, XX, XXI.

** Јенә орада, p. XXI, XXII.

«Отаглар бир гајда оларag, хырда коттечлəрдəки ади јашајыш биналарындан ибарəтдир; бухарынын бачасыны тыхајырлар ки, сојуг кəлмəсин; бурада јашајанлар бə'зəн гышда да анчаг өз бəдəнлəринин истиси илə гызынырлар. Мəктəб отаглары адланан бу биналар бə'зəн, очагсыз бир хырда анбара охшајыр... Бу дахмаларын ағзына гəдəр долу олмасы, бу сəбəбдəн дə һавасынын корланмасы чох вахт һəддəн ашыр. Бундан əлавə, адəтəн хырда коттечлəрин јахынлығында олан чиркаб сулары, ајагјолулар, зибил јығынтысы вə башга натəмизликлəр дə зəрəрли тə'сир көстəрир». Биналар барəсиндə: «Бир уста гадынла 18 гызын чалышдығы бир кружева мəктəбиндə адамбашына 33 куб фут дүшүр; дөзүлмəз дəрəчəдə үфунəтли олан башга бир мəктəбдə 18 нəфəр чалышыр вə адамбашына $24^1/_2$ куб фут дүшүр. Бу истеһсалда $2—2^1/_2$ јашында ушагларын ишлəдијинə тəсадүф олунур»*.

Бакинкем вə Бедфорд кəнд графлыгларынын кружева тохунулмајан јерлəриндə һəсир шејлəр тохунмасы башланыр. Бу иш Һартфордширин хејли һиссəсиндə вə Ессексин гəрб вə шимал һиссəлəриндə јајылмышдыр. 1861-чи илдə һəсир шејлəр тохумаг вə һəсир папаг һазырламаг иши илə 48 043 нəфəр мəшғул иди, бунларын 3 815 нəфəри кишилəр вə оғланлар, галаны гадынлар вə гызлар иди, гадын вə гызларын 14 913 нəфəри 20 јашына гəдəр оланлар, о чүмлəдəн 7000 нəфəрə гəдəри ушаглар иди. Бурада кружева мəктəблəри əвəзиндə «straw plait schools» («һəсир шејлəр тохумаг мəктəблəри») мејдана кəлир. Бу мəктəблəрдə ушаглара адəтəн 4 јашындан, бə'зəн дə 3—4 јашларындан һəсир шејлəр тохумаг өјрəдилир. Əлбəттə, бу ушаглар һеч бир тəрбијə көрмүрлəр. Ушаглар өзлəри ибтидаи мəктəблəри «natural shools» («əсил мəктəб») адландырырлар, зира һəсир шејлəр тохумаг мəктəблəри бир ишкəнчə очағыдыр, орада ушаглары ишлəтмəкдəн мəгсəд анчаг одур ки, онлар өз јарыач аналарынын вердији вə əксəр һалларда күндə 30 јард тəшкил едəн тапшырығы јеринə јетирсинлəр. Һəмин аналар чох вахт ушаглары сонра евдə дə кечə саат 10, 11 вə 12-јə гəдəр ишлəмəјə мəчбур едирлəр. Күлəш ушагларын бармагларыны вə ағзыны кəсир, чүнки онлар даим күлəши түпүрчəклə исладырлар. Лондон тибб мүфəттишлəринин д-р Баллард тəрəфиндəн јекунлашдырылан үмуми рə'јинə көрə, јатаг отагларында вə е'малатханаларда һəр адама əн азы 300 куб фут дүшмəлидир. Һалбуки һəсир шејлəр тохума мəктəблəринин бинасы кружева мəктəблəринин бинасындан да дарысгалдыр: һəр адама $12^2/_3$, 17, $18^1/_2$ куб фут, үмумијјəтлə 22 куб футдан аз дүшүр. Комиссија үзвү Уајт дејир:

«Бу рəгəмлəрин кичиклəри, бир көрпə ушағын јерлəшə билəчəји вə һəр үч өлчүсү 3 фут олан бир гутунун тутачағы саһəнин јарысындан аз тəшкил едир».

* «Children's Employment Commission. 2nd Report», 1864, p. XXIX, XXX.

12—14 јашына чатмамыш ушаглар белә бир шән өмүр сүрүрләр. Бичарә сәфил ата-аналарын чалышдыглары анчаг одур ки, өз ушагларындан мүмкүн гәдәр чох хејир көтүрсүнләр. Тәбиидир ки, ушаглар бөјүдүкдә валидејнләрини сајмыр вә онлары тәрк едирләр.

«Белә тәрбијә алан бу әһалинин чаһил вә позғун олмасы тәәччүблү дејилдир... Онлар әхлаг чәһәтчә ән ашағы пилләдә олурлар... Гадынлардан чохунун кәбинсиз ушағы олур, һәм дә онларын чоху елә сүтүл јашларында ана олурлар ки, һәтта, чинајәт статистикасы мәсәләләриндән ән чох хәбәрдар оланлар да һејрәтдә галыр»*.

Бу нүмунәви аиләләрин вәтәни исә,—христианлыг мәсәләләриндән шүбһәсиз бахәбәр олан граф Монталамберин дедији кими,—Авропанын нүмунәви бир христиан өлкәсидир!

Индичә тәсвир едилән сәнаје саһәләриндә үмумијјәтлә чох чүз'и олан әмәк һаггы (һәсир шеј тохума мәктәбләриндә ушагларын истисна тәшкил едән максимум әмәк һаггы 3 шиллингдир), хүсусән кружева истеһсал едилән маһалларда кениш јајылмыш truck-system [әмәк һаггы әвәзинә әмтәә верилмәси] үзүндән өз номинал мигдарындан да ашағы дүшүр**.

Јенә орада, сәһ. 466—470.

...Гадынларын вә азјашлыларын иш гүввәсиндән ачыгча суи-истифадә етмәк васитәси илә, фәһләләри нормал ишләјиб јашамаг үчүн лазым олан һәр чүр шәраитдән садәчә мәһрум етмәк васитәси илә, адамлары рәһмсизчәсинә һәддиндән артыг вә кечәләр ишләтмәк васитәси илә иш гүввәсинин учузлашдырылмасы ән нәһајәт елә бир тәбии һәддә кәлиб чатыр ки, даһа бундан о јана кечмәк мүмкүн дејилдир; еjни заманда әмтәәләрин бу әсаслар үзәриндә учузлашдырылмасы вә үмумијјәтлә капиталист истисмары да еjни һәддә кәлиб чатыр. Нәһајәт, бу нөгтәјә јетишдикдә, буна гәдәр исә узун вахт кечир,—елә бир заман кәлиб чатыр ки, машынлар тәтбиг олунмаға башлајыр вә дағыныг ев әмәји (һәмчинин мануфактуралар) бу андан е'тибарән сүр'әтлә фабрик истеһсалына чеврилир.

Бу һәрәкәтин ән парлаг нүмунәсини «wearing apparel» (кејим шејләри) истеһсалы верир. Ушаг әмәји шәраитини јохлајан комиссијанын тәснифатына көрә, бу сәнаје саһәси һәсир шлјапа, гадын шлјапасы вә кечә папағы истеһсал едәнләри,

* «Children's Employment Commission. 2nd Report», 1864, p. XL, XLI.
** «Children's Employment Commission. I st Report», 1863, p. 185.

дәрзиләри, milliners вә dressmakers-и*, туман-көјнәк, корсет тикән гадынлары, әлчәкчиләри, башмагчылары, һабелә бир чох хырда саһәләри, мәсәлән галстук, јахалыг вә и. а. истеһсалыны әһатә едир. 1861-чи илдә Инкилтәрәнин вә Уелсин бу сәнаје саһәләриндә ишләјән фәһлә гадынлар 586 298 нәфәр иди, о чүмләдән азы 115 242 нәфәр јашы 20-дән ашағы, 16 560 нәфәр дә јашы 15-дән ашағы оланлар иди. Бирләшмиш краллыгда бу фәһлә гадынларын сајы (1861-чи илдә) 750 334 нәфәр иди. Јенә һәмин илдә Инкилтәрәнин вә Уелсин шлјапа, башмаг, әлчәк вә палтар истеһсалында ишләјән кишиләрин сајы 437 969 нәфәр иди, о чүмләдән 14964 нәфәр јашы 15-дән ашағы, 89 285 нәфәр 15 јашындан 20 јашына гәдәр, 333 117 нәфәр дә јашы 20-дән јухары оланлар иди. Бураја аид олан бир чох даһа хырда саһәләр бу мә'луматда нәзәрә алынмамышдыр. Лакин биз индичә көстәрилән рәгәмләри олдуғу кими көтүрсәк, онда 1861-чи ил сијаһысына көрә тәкчә Инкилтәрә вә Уелс үчүн үмуми јекун 1 024 267 нәфәр, јә'ни тәхминән әкинчиликдә вә малдарлыгда чалышанларын сајы гәдәр олур. Адам анламаға башлајыр ки, нә үчүн машынлар бу гәдәр чох мәһсул күтләси верир вә бу гәдәр чох фәһлә күтләсинин «сәрбәстләшмәсинә» сәбәб олур.

...Сатыш базарыны, Инкилтәрә үчүн исә хүсусилә,—инкилис адәт вә зөвгүнүн һөкм сүрдүјү,—мүстәмләкә базарыны даим кенишләндирмиш олан вә һәр күн кенишләндирән амил мәһз, әмтәәјә чеврилән инсан тәринин вә инсан ганынын учузлуғудур. Нәһајәт, бөһран нөгтәси кәлиб чатды. Базарлар кенишләндикдә вә капиталистләр арасындакы рәгабәт даһа сүр'әтлә артдыгда, көһнә методун әсаслары,—садәчә иш гүввәсинин кобуд истисмар олунмасы вә бунунла бирликдә әмәк бөлкүсүнүн чох вә ја аз дәрәчәдә мүнтәзәм инкишафы даһа кифајәт етмирди. Машын дөврү башланды. Һәлледичи ингилаби рол ојнајан вә бу истеһсал даирәсинин бүтүн сајсыз-һесабсыз саһәләрини, мәсәлән, дәб олмуш әмтәәләр истеһсалыны, дәрзилик, чәкмәчилик, тикиш, шлјапачылыг вә и. а. пешәләрини ејни дәрәчәдә әһатә едән машын исә тикиш машыны иди.

Бу машынын билаваситә фәһләләрә көстәрдији тә'сир дә, үмумијјәтлә ири сәнаје дөврүндә илк дәфә јени истеһсал саһәләрини әһатә едән бүтүн машынларын тә'сири кимидир. Көрпә ушаглар ишдән кәнар едилир. Машында ишләјән фәһләләрин әмәк һаггы, әксәријјәтлә «јохсулларын ән јохсулу» («the poorest of the poor») олан ев фәһләләринин әмәк һаггына нисбә-

* Millinery—баш кејиминдән башга, гадынлар үчүн чијин шалы вә мантилјалар истеһсалы демәкдир; dressmakers бизим дәрзи гадынларын ејнидир.

тән артыр. Вәзиjјәти нисбәтән јахшы олан сәнәткарларын әмәк һаггы азалыр, чүнки машынлар онларла рәгабәтә башлајыр. Машында ишләјән јени фәһләләр јалныз гызлар вә кәнч гадынлардыр. Онлар кишиләрин нисбәтән ағыр ишләрдәки инһисарыны механики гүввәнин јардымы илә ләғв едир вә нисбәтән јүнкүл ишләр саһәсиндән гоча гадынлары вә көрпә ушаглары сыхышдырыб чыхарырлар. Чох гызғын рәгабәт, әл илә ишләјән фәһләләрин ән зәифләрини мәһв едир. Ахырынчы он илдә Лондонда ачындан өләнләрин (death from starvation) дәһшәтли бир сурәтдә артмасы машын тикишинин јајылмасы илә јанашы кедир*. Тикиш машынында ишләјән вә машынын ағырлығындан, бөјүклүјүндән, характериндән асылы олараг ону әлләри вә ајаглары илә, ја да анчаг әлләри илә, ја отурдуглары јердә, ја да ајаг үстдә ишләдән јени фәһлә гадынлар чох иш гүввәси сәрф етмәли олурлар. Просесин узунлуғу, көһнә системә нисбәтән гыса олса да, онларын ишини сағламлыг үчүн зәрәрли едир. Һәр јердә, мәсәлән чәкмә, корсет, шлјапа вә и. а. истеһсалында, онсуз да ағзына гәдәр долу олан дарысгал е'малатханалара сохулан тикиш машыны сағламлыг үчүн зәрәрли тә'сирләри күчләндирир.

Јенә орада, сәһ. 471—473.

...кортәбии баш верән сәнаје ингилабы фабрик ганунларынын гадынлар, јенијетмәләр вә ушаглар ишләјән бүтүн сәнаје саһәләринә аид едилмәси васитәси илә сүн'и шәкилдә сүр'әтләндирилир. Иш күнү мүддәтинин, фасиләләрин, иш күнүнү башламаг вә гуртармаг вахтынын мәчбури тәнзим едилмәси, ушаглар үчүн нөвбәләр системи, мүәјјән јаша гәдәр бүтүн ушагларын ишә бурахылмасы вә саирә, даһа чох машын тәтбиг етмәк** вә мүһәррик гүввә олан әзәләләри бухарла әвәз етмәк мејли доғурур***. Дикәр тәрәфдән, вахт чәһәтдән тәрә-

---

* Мисал: 1864-чү ил февралын 26-да баш гејдчинин[22] өләнләр һаггындакы һәфтәлик һесабатында беш адамын ачындан өлдүјү көстәрилир. Һәмин күн «Times» бир нәфәрин дә јенә ачындан өлдүјүнү хәбәр верир. Бир һәфтәдә алты адам ачындан өлмүшдүр.

** Мәсәлән, дулусчулуг истеһсалы барәсиндә Кокрен фирмасы «Britannia Pottery, Glasgow» белә мә'лумат верир: «Истеһсалы әввәлки өлчүдә сахламаг үчүн биз чохлу машын тәтбиг етмәјә башладыг, бу машынларда ихтисассыз фәһләләр ишләјир; биз һәр күн јәгин едирик ки, көһнә үсула нисбәтән инди даһа чох мәһсул истеһсал едә билирик» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865», p. 13). «Фабрик ганунунун тә'сири еләдир ки, кетдикчә чох машын тәтбигинә мејл ојадыр» (јенә орада, сәһ. 13, 14).

*** Мәсәлән, фабрик гануну дулусчулуг истеһсалына аид, едилдикдән сонра, handmoved jiggers [әл илә ишләдилән дулусчулуг дәзкаһлары] әвәзинә power jiggers-ин [механики дулусчулуг дәзкаһларынын] сајынын чох артдығы мүшаһидә олунур.

нән иткинин јерини бина васитәси илә долдурмаг чәһди, биркә истифадә едилән истеһсал васитәләринин: собаларын, биналарын вә саирәнин мигдарча кенишләндирилмәсинә доғру апарыр,—бир сөзлә дејилсә, истеһсал васитәләринин тәмәркүзләшдирилмәси күчләнир вә буна мүвафиг олараг фәһләләрин чәмләшдирилмәси күчләнир. Һәр дәфә мануфактура фабрик ганунуна табе едилмәк тәһлүкәси гаршысында галдыгда, даим әслиндә ејни бир әсас е'тираз тәкрар олунур: фабрик ганунуна табе едилдикдән сонра ишләри әввәлки өлчүдә давам етдирмәк үчүн даһа чох капитал сәрф етмәк лазым кәләчәкдир. Мануфактура илә ев әмәји арасындакы кечид формаларына вә ев әмәјинин өзүнә кәлдикдә исә, иш күнүнә вә ушаг әмәјинә һәдд гојулдугда бунлар өз зәминини итирир. Учуз иш гүввәсинин һәдсиз истисмары онларын рәгабәт габилијјәтинин јеканә әсасыны тәшкил едир.

Јенә орада, сәһ. 476.

...Биз күрдүк ки, ири сәнаје, бүтүн инсаны өмрү боју мүәјјән бир һиссә һазырламаг ишинә тәһким едән мануфактура әмәк бөлкүсүнү техника васитәси илә мәһв едир вә ејни заманда ири сәнајенин капиталист формасы бу әмәк бөлкүсүнү даһа дәһшәтли бир шәкилдә јенидән чанландырыр: буну әсил фабрик дахилиндә фәһләни һиссә һазырлајан машынын шүурлу бир әлавәсинә дөндәрмәк васитәси илә, галан һәр јердә исә,—гисмән арабир машынлар вә машын әмәји тәтбиг етмәк васитәси илә*, гисмән дә, әмәк бөлкүсүнүн јени әсасы олараг гадын вә ушаг әмәјиндән вә ихтисассыз әмәкдән истифадә етмәк васитәси илә чанландырыр. Мануфактура әмәк бөлкүсү илә ири сәнајенин маһијјәти арасындакы зиддијјәт өзүнү зоракы тәрздә көстәрир. Бу зиддијјәт әзчүмлә белә бир дәһшәт-

* Инсан гүввәси илә һәрәкәтә кәтирилән сәнәт машынлары, механики һәрәкәт гүввәси тәләб едән мүкәммәл машынларла билаваситә вә ја долајы јолла рәгабәтә кирдији һалларда, машыны һәрәкәтә кәтирән фәһлә үчүн бөјүк бир дәјишиклик әмәлә кәлир. Әввәлләри бухар машыны бу фәһләни әвәз едирди, инди исә бу фәһлә бухар машыныны әвәз етмәлидир. Буна көрә дә һәмин фәһләнин, хүсусилә дә бу әзаба мәһкум едилән јенијетмәләрин әмәјинин кәркинлији вә сәрфи мүдһиш бир мигјас алыр. Мәсәлән, комиссија үзвү Лонч Ковентридә вә әтрафындакы јерләрдә лент дәзкаһыны һәрләмәк үчүн 10—15 јашында оғлан ушагларынын вә кичик дәзкаһлары һәрләмәк үчүн даһа кичик ушагларын ишләдилдијини мүшаһидә етмишдир: «Бу сон дәрәчә ағыр әмәкдир. Ушаглар садәчә олараг бухар күчүнү әвәз едирләр». («Children's Employment Commission. 5 th Report», 1866, p. 114, № 6). Рәсми һесабатын адландырдығы кими, «бу көләлик системинин» мәһведичи нәтичәләри јенә орада вә сонракы сәһифәләрдә тәсвир олунмушдур.

ли фактда ифадә олунур ки, мүасир фабрик вә мануфактураларда ишләјән вә ән көрпә јашларындан ән садә әмәлијјатлара бәнд едилән ушагларын чох һиссәси илләр узуну истисмар олунур вә һеч бир пешә өјрәнмәјә имканлары олмур ки, бу пешә сајәсиндә онлар кәләчәкдә һеч олмазса, һәмин мануфактуранын вә ја фабрикин өзүндә кәрәк ола билсинләр. Мәсәлән, кечмишдә Инкилтәрә мәтбәәләриндә көһнә мануфактура вә сәнәт системинә ујғун олан белә бир адәт вар иди ки, шакирдләр нисбәтән садә ишләрдән мүрәккәб ишләрә кечирдиләр. Онлар ихтисаслы мүрәттиб олана гәдәр мүәјјән тә'лим курсу кечирдиләр. Бу сәнәтлә мәшғул олмаг истәјән һәр кәс үчүн јазыб-охумаг зәрури шәрт иди. Чап машыны мејдана кәлдикдә бунлар һамысы дәјишилди. Бу машын ики чүр фәһлә тәләб едир: бир, машына бахан јашлы фәһлә лазымдыр, бир дә, адәтән 11—17 јашында олан оғлан ушаглары лазымдыр ки, бунларын иши анчаг кағыз вәрәгини машына салмаг вә ја чап олунмуш вәрәги машындан чыхармагдыр. Онлар, хүсусән Лондонда, бу јоручу ишлә һәфтәнин бә'зи күнләриндә фасиләсиз 14, 15, 16 саат мәшғул олур, чох вахт исә, наһар етмәк вә јатмаг үчүн икичә саат фасилә верилмәклә мүтәмадијән 36 саат чалышырлар!* Онларын чоху јазы охумағы бачармыр, онлар бир гајда олараг тамамилә кобудлашмыш, гејри-нормал адамлардыр.

«Онларын өз ишләрини бачара билмәси үчүн әсла һеч бир зеһни тәрбијә тәләб олунмур; онларын сәнәт өјрәнмәк имканлары аздыр, инкишаф етмәк имканлары исә бундан да аздыр; онларын алдыглары әмәк һаггы, јенијетмә үчүн нисбәтән јүксәк олса да, јашлары артдыгча әмәк һаглары артмыр; онларын бөјүк әксәријјәтинин машын нәзарәтчиси кими кәлирли вә мәс'ул бир мөвге тутмаға һеч бир шансы јохдур, чүнки һәр машына чәми бирчә нәзарәтчи вә чох вахт 4 јенијетмә лазым олур**.

Онлар хејли бөјүдүкдә, јә'ни ән чоху 17 јашына чатдыгда вә ушаг иши даһа онлар үчүн мүнасиб олмадыгда, онлары мәтбәәдән чыхарырлар. Онлар чанилијә намизәд олурлар. Онлара башга бир иш вермәк үчүн едилән бә'зи тәшәббүсләр нәтичә вермир, чүнки онлар чаһил, кобуд, физики вә зеһни чәһәтдән керидә галмыш олурлар.

Јенә орада, сәһ. 485—486.

...Нә гәдәр ки, фабрикләрдә, мануфактураларда вә саирәдә әмәји фабрик гануну тәнзим едир, бу әввәлчә капиталын истисмар һүгугларына садәчә бир мүдахилә кими көрүнүр. Ев

* «Children's Employment Commission. 5th Report», 1866, p. 3, № 24.
** Јенә орада, сәһ. 7, № 60.

əməji dejilən əməjin* həp чүр тənзим едилмəси исə, əксинə, лап əввəлдəн patria potestas-a, jə'ни, мүасир диллə десəк, валидejн сəлаhиjjəтинə ачыгча гəсд етмəк кими мejдана чыхыр,—елə бир аддым ки, нəчиб инкилис парламенти узун мүддəт бундан сүн'и бир тəрздə имтина едирди. Лакин фактларын күчүнү нəhajəт е'тираф етмəк лазым кəлди ки, ири сəнаje көhнə аилəнин вə она мүтабиг олан аилə əməjинин игтисади базисини дағытмагла бəрабəр көhнə аилə мүнасибəтлəрини дə дағыдыр. Ушаглара hүгуг вермəк лазым иди.

Ушаг əməjи шəраитини joхлаjан комиссиjанын 1866-чы илдəки jекун hесабатында дejилир:

«Бəдбəхтликдəн бүтүн шаhид ифадəлəриндəн мə'лум олур ки, оғлан вə гыз ушагларынын hамыдан чох өз валидejнлəриндəн горунмаға еhтиjачы вардыр». Үмумиjjəтлə ушагларын həддəн артыг истисмар едилмəси, хүсусəн дə онларын евдə ишлəдилмəси системини «давам етдирəн чəhəт одур ки, валидejнлəр өз көрпə вə зəриф балалары үзəриндəки өз фəлакəтли hакимиjjəтиндəн истəдиклəри кими, там hүдудсуз вə нəзарəтсиз бир тəрздə истифадə едирлəр... Валидejнлəрин кəрəк өз ушагларыны həфтəдə филан гəдəр пул газанмалы олан ади машына чевирмəк ихтиjары олмасын... Ушагларын вə jенијетмəлəрин hаггы вар тəлəб етсинлəр ки, ганун онлары валидejнлəрин өз ихтиjарындан суи-истифадə етмəсинə гаршы мүдафиə етсин, зира бу суи-истифадə нəтичəсиндə онларын физики гүввəси вахтындан тез сарсыjыр, онларын мə'нəви вə зеhни варлығы тəнəззүл едир»**

Лакин jеткинлəшмəмиш иш гүввəлəринин капитал тəрəфиндəн билаваситə вə ja долаjысы илə истисмар олунмасыны валидejнлəрин өз hакимиjjəтиндəн суи-истифадə етмəси төрəтмəмишдир, əксинə, капиталист истисмар үсулу валидejнлəрин hакимиjjəтинə мүвафиг олан игтисади базиси пуча чыхармыш вə бу hакимиjjəти суи-истифадəjə чевирмишдир. Амма капиталист системиндə көhнə аилəнин позулуб дағылмасы нə гəдəр дəhшəтли вə иjрəнч олса да, буна бахмаjараг ири сəнаje евдəн кəнарда, ичтимаи гурулушлу истеhсал просесиндə гадынлара, jенијетмə вə ушаг jашларында олан оғлан вə гызлара həллледичи рол вермəклə аилəнин вə киши илə гадын арасындакы мүнасибəтлəрин jүксəк формасы үчүн jени игтисади тəмəл jарадыр. Шүбhəсиз ки, христиан-алман аилə формасыны, hабелə гəдим Рома формасыны вə ja гəдим jунан формасыны, jахуд Шəрг формасыны, тарихи инкишаф ардычыллығы чəhəтдəн бир-биринə бағлы олан бу формаларын бирини мүт-

* Гejд едəк ки, əн чох hалларда бу əмəк хырда е'малатханаларда ичра олунур; буну биз кружева вə həсир тохума мануфактураларынын тимсалында көрмүшдүк вə буну Шеффилддə, Бирминкемдə вə башга jерлəрдəки метал мануфактураларынын тимсалында хүсусилə əтрафлы көстəрмəк олар.

** «Children's Employment Commission. 5th Report», p. XXV, № 162, «2nd Report», p. XXXVIII, № 285, 289, p. XXV,XXVI, № 191.

ләг форма һесаб етмәк мә'насыздыр. Ајдындыр ки, комбинәләшдирилмиш фәһлә һеј'әтинин киши вә гадынлардан вә мүхтәлиф јашлы адамлардан тәртиби, өзүнүн кортәбии, кобуд, капиталист формасында галдығы мүддәтдә, истеһсал просесинин фәһлә үчүн дејил, фәһләнин истеһсал просеси үчүн мөвчуд олдуғу заман мәһволма вә көләлик мәнбәји икән, мүнасиб шәраитдә, әксинә, һуманист инкишаф мәнбәјинә чеврилмәлидир*.

«Report from the Select Committee on Mines, together with... Evidence, 23 July 1866» филиз мә'дән сәнајесинә аид ән јени Көј китабларын[23] биридир. Бу китабы ашағы палата үзвләриндән тәшкил олунан вә шаһидләр чағырыб динләмәк сәлаһијјәти верилмиш олан комитә јазмышдыр; in folio галын бир чилддән ибарәт олан бу китабда «Report» [«Һесабат»] өзү анчаг беш сәтирдир вә мәзмуну беләдир: комитә һеч бир шеј дејә билмир, даһа чох шаһид динДирмәк лазымдыр!

Шаһидләрин диндирилмәси үсулу, Инкилтәрә мәһкәмәләриндә вәкилләрин чүрбәчүр һәјасыз, долашдырычы суаллар вериб шаһиди чашдырмаға вә сөзләрини тәһриф етмәјә чалышдыглары чарпаз диндирмәни хатырладыр. Бурадакы вәкилләр—парламент комиссијасы үзвләринин өзләридир, о чүмләдән мә'дәнләрин саһибләри вә бу мә'дәнләри истисмар едәнләрдир; шаһидләр исә, мә'дән фәһләләриндән, әксәрән даш көмүр мә'дәнләри фәһләләриндән ибарәтдир. Бүтүн бу ојунбазлыг капиталын тәбиәти үчүн о гәдәр характерикдир ки, бурада бир нечә игтибас кәтирмәмәк олмаз. Ичмалы асанлашдырмаг үчүн мән јохламанын нәтичәләрини вә саирәни рубрикалара бөлүрәм. Ону да хатырлатмалыјам ки, Инкилтәрәнин Көј китабларында суаллар вә верилмәси мәчбури олан чаваблар нөмрәләнмишдир вә бурада ифадәләри ситат кәтирилән шаһидләр даш көмүр мә'дәнләринин фәһләләридир.

1) 10 јашындан башламыш оғланларын мә'дәнләрдә ишләмәси. Мә'дәнләрә кедиб гајытмаг үчүн сәрф едилән вахт да дахил олмагла иш адәтән 14—15 саат, мүстәсна һалларда даһа узун мүддәт, сәһәр саат 3, 4 вә 5-дән ахшам саат 4—5-ә гәдәр давам едир (№№ 6, 452, 83). Јашлы фәһләләр, һәр бири 8 саат олан ики нөвбәдә ишләјирләр, азјашлылар үчүн исә, хәрч аз олсун дејә, һеч бир белә нөвбә јохдур (№№ 80, 203, 204). Хырда ушаглардан башлыча олараг мә'дәнин мүхтәлиф шө'бәләриндә вентилјасија гапыларыны ачыб өртмәк ишиндә, бөјүк ушаглардан исә нисбәтән ағыр ишләрдә—көмүр дашын-

* «Фабрик әмәји дә... ев әмәји гәдәр вә бәлкә ондан да артыг тәмиз вә хош бир әмәк ола биләр» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865», p. 129).

масы вә саир ишләрдә истифадә олунур (№№ 122, 739, 740). Јералты ишләриндә узун иш күнү 18—22 јашына чатана гәдәр давам едир; бу заман онлар әсил газмачылыг ишинә кечирләр (№ 161). Ушаглары вә јенијетмәләри инди кечмиш дөврләрдәкиндән даһа амансыз ишләдирләр (№№ 1663—1667). Көмүр мә'дәнләриндә ишләјән фәһләләр демәк олар јекдилликлә тәләб едирләр ки, парламент 14 јашына чатмајан ушагларын мә'дәнләрдә ишләмәсини гадаған едән ганун версин. Лакин мәһз бурада Хасси Вивиан (көмүр мә'дәни истисмарчысынын өзү) belә бир суал верир:

«Бу тәләб валидејнләрин чох вә ја аз јохсул олмасындан асылы дејилдирми?» Сонра да мистер Брүс дејир: «Ушағын атасы өлсә, јахуд шикәст вә с. олса, аиләни бу кәлир мәнбәјиндән мәһрум етмәк рәһмсизлик олмазмы? Зира нәзәрдә тутмаг лазымдыр ки, бу гадаған һамыја аид олачагдыр... Сиз 14 јашындан ашағы ушагларын јер алтында ишләмәсинин бүтүн һаллардамы гадаған олунмасыны истәјирсиниз?» Чаваб: «Бүтүн һалларда» (№№ 107—110). Вивиан: «Јашы 14-дән ашағы олан ушагларын мә'дәнләрдә ишләмәси гадаған едилсә, онда валидејнләр өз ушагларыны фабрикләрә вә с. көндәрмәзләрми?—Үмумијјәтлә десәк, көндәрмәзләр» (№ 174). Фәһлә: «Гапыны ачыб-өртмәк асан көрүнүр. Лакин бу чох әзаблы бир ишдир. Даим сојуг һаванын чәрәјан етмәси һәлә бир јана галсын, ушаглар санки һәбсханаја, гаранлыг бир дар дахмаја салынырлар». Буржуа Вивиан: «Ушаг гапынын ағзында отурдуғу заман шам олса китаб охуја билмәзми?—Әввәлән, ушаг бу һалда шам алмалы олар. Бундан да башга, она китаб охумаға ичазә вермәзләр. Ушағы бураја гојмушлар ки, өз ишинә бахсын, о өз вәзифәсини јеринә јетирмәлидир. Мән һеч вахт көрмәмишәм ки, мә'дәндә бир ушаг китаб охусун» (№№ 139, 141, 143, 158, 160).

2) Тәрбијә. Мә'дән фәһләләри тәләб едирләр ки, ушаглара, фабрикләрдә олдуғу кими, ичбари тәһсил верилмәси һаггында ганун верилсин. Онлар дејирләр ки, 1860-чы ил ганунунда 10—12 јашында ушаглары ишә көтүрмәк үчүн мәктәб вәсигәсинин зәрури шәрт олмасы һаггындакы маддә тамамилә бош шејдир. Капиталист мүстәнтигләрин «гәрәзкар» истинтагы бурада һәгигәтән гәрибә бир шәкил алыр.

«Ганун кимләрә гаршы даһа чох лазымдыр, саһибкарлара гаршымы, јохса валидејнләрә гаршы?—Бунларын һәр икисинә гаршы» (№ 115). «Биринә нисбәтән дикәринә гаршы даһа чох лазымдыр?—Мән бу суала нә чаваб верим?» (№ 116). «Саһибкарлар иш саатларыны мәктәбә кетмәк саатлары илә ујғунлашдырмаға аз-чох мејл кәстәрирләрми?—Һеч заман» (№ 137) «Мә'дән фәһләләри сонра өз тәрбијәсини тәкмилләшдирирләрми?—Үмумијјәтлә көтүрүлсә, онлар даһа да корланырлар, онлар пис әмәлләрә алышырлар; онлар сәрхошлуға, гумара вә саирәјә алышыр вә лап корланырлар» (№ 211). «Нә сәбәбә ушаглары кечә мәктәбләринә көндәрмирләр?—Даш көмүр мә'дәнләри маһалларынын чохунда кечә мәктәбләри һеч јохдур. Башлычасы исә, ушаглар һәддән артыг ишләјиб о гәдәр тагәтдән дүшмүш олурлар ки, јорғунлугдан көзләри јумулур» (№ 454). Буржуа бундан нәтичә чыхарыб дејир: «Демәли, сиз тәһсилин әлејһинәсиниз?—Әсла јох, амма» вә и. а. «Мәкәр 1860-чы ил гануну мә'дән саһибләрини вә и. а. мәч-

бур етмирми ки, 10 јашындан 12 јашына гәдәр ушаглары ишә көтүрдүкдә онлардан мәктәб вәсигәси тәләб етсинләр?—Ганун мәчбур едир, амма саһибкарлар буну етмирләр». «Сиз белә фәрз едирсиниз ки, ганунун бу маддәси һеч дә һәмишә јеринә јетирилмир?—Әсла јеринә јетирилмир» (№№ 443, 444). «Мә'дән фәһләләри тәрбијә мәсәләси илә чохму марагланырлар?—Бөјүк әксәријјәти марагланыр» (№ 717). «Онлар бу ганунун һәјата кечирилмәси фикринә галырлармы?—Бөјүк әксәријјәти» (№ 718). «Бәс нә үчүн онлар бунун һәјата кечирилмәси үзәриндә тә'кид етмирләр?—Фәһләләрин бә'зиләри истәрдиләр ки, мәктәб вәсигәси олмајан ушаглар ишә бурахылмасын, лакин бунун үстүндә онун ады гејдә алынар (a marked man)» (№ 720). «Кимин тәрәфиндән гејдә алынар?—Өз саһибкары тәрәфиндән» (№ 721). «Олмаја сиз күман едирсиниз ки, саһибкарлар ганунa табе олмаг үстүндә адамы тә'гиб едирләр?—Зәннимчә, тә'гиб едәрдиләр» (№ 722). «Нә сәбәбә фәһләләр бу чүр ушаглары ишләтмәкдән имтина етмирләр?—Бу онларын өз ихтијарында дејилдир» (№ 123). «Сиз парламентин ишә гарышмасынымы тәләб едирсиниз?—Мә'дән фәһләләринин ушагларынын тәрбијәси үчүн керчәк бир шејә наил олмагдан өтрү буну мәчбури сурәтдә, парламент гануну васитәси илә кечирмәк лазымдыр» (№ 1634). «Бу, Бөјүк Британијанын бүтүн фәһләләрининми ушагларына аид едилмәлидир, јохса анчаг мә'дән фәһләләринин ушагларына?—Мән бураја мә'дән фәһләләри адындан данышмаға кәлмишәм» (№ 1636). «Мә'дән фәһләләринин ушагларынын башга ушаглардан нә фәрги вар?—Фәрги бундадыр ки, онлар тамамилә башга вәзијјәтдәдирләр» (№ 1638). «Нә чәһәтдән?—Физики чәһәтдән» (№ 1639). «Нә сәбәбә тәрбијә онлар үчүн, башга синифләрин оғлан ушагларына нисбәтән даһа гијмәтли оларды?—Мән демирәм ки, тәрбијә онлар үчүн даһа гијмәтлидир, лакин онлар мә'дәнләрдә һәддән артыг ишләдикләринә көрә күндүз мәктәбләриндә вә базар күнү мәктәбләриндә онларын тәрбијә алмаг имканы башгаларындан аздыр» (№ 1640). «Белә мәсәләләрдән рабитәсиз шәкилдә бәһс етмәк олмаз, дејилми?» (№ 1644). «Мә'дән маһалларында кифајәт гәдәр мәктәб вармы?—Јох» (№ 1646). «Әкәр дөвләт бүтүн ушагларын мәктәбә көндәрилмәсини тәләб етсә, бу гәдәр ушаг үчүн мәктәб тапыларм ы?—Зәннимчә, шәраит буну тәләб етсә мәктәб тапылар» (№ 1647). «Јалныз ушагларын дејил, јашлы мә'дән фәһләләринин дә бөјүк әксәријјәти нә јазмаг билир, нә дә охумаг» (№№ 705, 726).

Јенә орада, сәһ. 489—490, 495—497.

...капиталист системиндә әмәјин ичтимаи мәһсулдар гүввәсини јүксәлдән бүтүн методлар фәрди фәһләнин һесабына һәјата кечирилир; истеһсалы инкишаф етдирән бүтүн васитәләр истеһсалчыны табе вә истисмар етмәк васитәләринә чеврилир, бунлар фәһләни ејбәчәрләшдириб натамам бир адам [einen Teilmenschen] һалына салыр, ону алчалдыб машынын бир әлавәсинә чевирир, онун әмәјини бир әзаба чевирмәклә бәрабәр онун мәзмунуну да һечә чыхарыр, елм мүстәгил бир гүввә олараг әмәк просесинә нә гәдәр дахил олурса, фәһләдән әмәк просесинин мә'нәви гүввәләрини бир о гәдәр чох узаглашдырыр; фәһләнин иш шәраитини ијрәнч бир һала салыр, әмәк просесиндә фәһләни ән хырдачы, мәнфур истибдада табе едир, онун бүтүн өмрүнү иш вахтына чевирир, онун арвад-ушағыны капиталын Чаһаннәтһа арабасынын[24] алтына атыр. Лакин

изафи дәјәр истеһсалы методларынын һамысы ејни заманда јығым методларыдыр вә јығымын да һәр чүр кенишләнмәси, дөнүб бу методлары инкишаф етдирмәк васитәсинә чеврилир. Бурадан о нәтичә чыхыр ки, капитал јығылдыгча, фәһләјә верилән музд истәр јүксәк олсун, истәрсә ашағы, фәһләнин вәзијјәти ағырлашмалыдыр. Нәһајәт, нисби артыг әһалинин вә ја сәнаје еһтијат ордусунун даим јығымын мигдар вә күчү илә таразлашмалы олдуғуну тә'мин едән ганун фәһләни капитала елә мөһкәм бәнд едир ки, һеч Кефестин чәкичи дә Прометеји гајаја зәнчирлә белә мөһкәм бәнд етмәмишди. Бу ганун капитал јығымына мүвафиг сурәтдә јохсуллуғун артмасына сәбәб олур. Демәли, бир гүтбдә сәрвәт јығымы, ејни заманда мүгабил гүтбдә, јә'ни өз мәһсулуну капитал кими истеһсал едән синфин олдуғу тәрәфдә јохсуллуг, әмәк әзаблары, көләлик, чәһаләт, габалыг вә мә'нәви тәнәззүлүн артмасы демәкдир.

Јенә орада, сәһ. 647—648.

...даими «нисби әһали артыглығы»на бахмајараг, ејни заманда кәндләрдә кифајәт гәдәр әһали јохдур. Бу һал, әһалинин бөјүк сүр'әтлә шәһәрләрә, филиз мә'дәнләринә, дәмир јол чәкилән јерләрә вә и. а. ахышыб кетдији мәнтәгәләрдә јерли бир һадисә кими нәзәрә чарпмагдан башга, олдугча јахшы бечәрилән вә интенсив инкилис әкинчилијинин әлавә фәһләјә еһтијач һисс етдији бир чох заманларда, истәр бичин вахты, истәрсә јазда вә јајда һәр јердә нәзәрә чарпыр. Һәмишә кәнд тәсәррүфаты фәһләләринин сајы әкинчилијин орта тәләбаты үчүн олдугча чохлуг едир, онун мүстәсна вә ја мүвәггәти тәләбаты үчүн исә сон дәрәчә азлыг едир*. Буна көрә дә рәсми

* Капиталист истеһсалы, әкинчилијә јијәләниб «артыг» кәнд әһалисини шәһәрләрә говдугча сон он илләр әрзиндә Франсада да белә бир һал мүшаһидә олунмагдадыр. Һабелә «артыг» әһалинин әмәлә кәлдији мәнбәјин өзүндә мәнзил шәраитинин вә башга шәраитин писләшмәси дә мүшаһидә олунмагдадыр. Парсел системинин төрәтдији спесифик «prolétariat foncier» [«кәнд пролетариаты»] һаггында, әзчүмлә, бах: јухарыда ситат кәтирдијимиз әсәр: Colins. «L'Economie Politique», вә мәним «Луи Бонапартын он сәккиз брүмери» әсәрим, Һју-Јорк, 1852, сәһ. 56 вә сонракылар [бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри. Икинчи нәшри, 8-чи чилд, сәһ. 207 вә сонракылар]. 1846-чы илдә Франсада шәһәр әһалиси 24,42%, кәнд әһалиси 75,58%, 1861-чи илдә шәһәр әһалиси 28,86%, кәнд әһалиси 71,14% иди. Сон беш илдә кәнд әһалисинин фаизи даһа чох азалмышдыр. Һәлә 1846-чы илдә Пјер Дүпон өзүнүн «Фәһләләрин маһнысы» әсәриндә јазырды:

«Чыр-чында бүрүнүб, јатмаг үчүн биз
Тапырыг бир дивар диби, ја анбар.
Орда бајгушлардыр һәммәнзилимиз,
Бир дә гаранлыға гардаш оғрулар».

сәнәдләрдә ејни јерләрдән алынан вә ејни заманда фәһләләрин һәм азлыг, һәм дә чохлуг етдији һаггында бир-биринә зидд шикајәтләр гејд олунур. Фәһләләрин, мүвәггәти олараг вә ја мүәјјән бир јердә азлыг етмәси әмәк һаггынын јүксәлмәсинә сәбәб олмур, лакин јалныз бунунла нәтичәләнир ки, гадын вә ушаглар әкинчилик әмәјинә мәчбур едилир вә кетдикчә даһа чаван фәһләләр ишләдилир. Гадын вә ушагларын истисмар едилмәси кениш бир мигјас алдыгда бу өзү дә, кәндин јашлы кишн фәһләләрини артыг фәһләјә чевирмәк вә онларын әмәк һаггыны ашағы салмаг үчүн јени бир васитә олур. Бу cercle vicieux [ејбәчәр даирә] Инкилтәрәнин шәргиндә gangsystem (артелләр системи) дејилән көзәл бәһрә вермәкдәдир ки, мән дә бурада бу хүсусда бир нечә кәлмә сөјләјәчәјәм*...

Артел 10—40 вә ја 50 адамдан, башлыча олараг гадынлардан, јенијетмә (13—18 јашында) оғлан вә гызлардан вә нәһајәт, оғлан вә гыз ушагларындан (6—13 јашында) ибарәт олур; доғрудур, оғланлар адәтән 13 јашына чатдыгда артели тәрк едиб кедирләр. Артелин башында gangmaster (артел башчысы) дурур; бу адам һәмишә ади кәнд тәсәррүфаты фәһләләриндән олур; о чох вахт әхлагсыз, сәфил, сәрхош, лакин мүәјјән дәрәчәдә тәшәббүскарлыг вә ишбазлыг дамары олан дирибаш бир адам олур. Артели о дүзәлдир вә артел фермерин башчылығы алтында дејил, онун башчылығы алтында ишләјир. Фермерлә о чох вахт ишәмузд үсулу илә ишләмәк разылығына кәлир вә онун кәлири—орта һесабла ади кәнд тәсәррүфаты фәһләсинин әмәк һаггындан чох да јухары олмајан** кәлири тамамилә, демәк олар ки, өз артелиндән ән гыса бир мүддәтдә ән чох әмәк һасил етмәк бачарығындан асылыдыр. Фермерләр ашкар етмишләр ки, гадынлар анчаг кишиләрин һөкмранлығы алтында јахшы ишләјирләр, лакин дикәр тәрәфдән, гадынлар вә ушаглар ишә киришәндә өз һәјат гүввәләрини чох бөјүк сә'ј вә гејрәтлә сәрф едирләр,—буну һәлә Фурје билирди,—јашлы киши ишчи исә о гәдәр һијләкәрдир ки, өз гүввәләринә мүмкүн гәдәр гәнаәт етмәјә чалышыр. Артел башчысы бир маликанәдән дикәринә кечир вә беләликлә илдә 6—8 ај өз артели илә бирликдә ишләјир. Буна көрә дә фәһлә аиләси үчүн ајры-ајры фермерләрә ишләмәкдәнсә, артел башчысына ишләмәк даһа әлверишли вә е'тибарлыдыр,

---

* Ушаг әмәји шәраитини јохлајан комиссијанын 1867-чи ил мартын ахырларында чап едилән алтынчы вә сонунчу һесабатында анчаг әкинчиликдәки gangsystem-дән бәһс едилир.

** Лакин бә'зи артел башчылары 500 акра гәдәр јер ичарәјә көтүрән фермерә вә ја бир нечә евин саһибинә чеврилир.

чүнки фермер ушаглара јалныз јери дүшәндә иш верир. Бу ҹәһәт ачыг кәндләрдә артел башчысынын нүфузуну о гәдәр мөһкәмләдир ки, чох вахт ушаглары јалныз онун васитәчилији илә ишә дүзәлтмәк мүмкүн олур. Артелләрдән асылы олмајараг ајры-ајры ушаглары «борҹ вермәк» артел башчысы үчүн әлавә пешә тәшкил едир.

Ушаг вә јенијетмәләрин һәддиндән артыг әмәк сәрф етмәләри, онларын һәр күн 5, 6, бә'зән һәтта 7 мил аралы олан маликанәләрә кедиб-гајытмалары вә нәһајәт, артелин позғунлашмасы һәмин системин «гаранлыг ҹәһәтләридир». Доғрудур бә'зи јерләрдә «the driver» (чодар) адланан артел башчысынын узун чомағы олур, лакин о чомағыны чох аз һалларда ишә салыр вә онун пис рәфтарындан чох аз шикајәт едән олур. О, демократик бир император вә ја Һамелн сичовулгыраны кими бир шејдир. Демәли, о өз тәбәәләри арасында е'тибар газанмалыдыр вә өз һимајәси алтында јајылан гарачы адәтләри васитәси илә онлары өзүнә ҹәлб едир. Артелдә кобуд бир сәрбәстлик, азғын бир әхлагсызлыг вә ән бөјүк абырсызлыг һөкм сүрүр. Артел башчысы адәтән мејханада һагг-һесаб чәкдикдән сонра сағдан вә солдан голтуғуна кирән ики һејвәрә арвада сөјкәниб, бәрк јырғалана-јырғалана дәстәнин габағында евә гајыдыр; далдан кәлән ушаг вә јенијетмәләр курулту салыр, күлмәли вә әдәбсиз нәғмәләр охујурлар. Керијә дөнәндә, Фурјенин «ачыг никаһ»[25] адландырдығы һадисәләр баш верир. Чох вахт он үч вә он дөрд јашлы гызлар өз јашларында оғлан ушагларындан һамилә олурлар. Һәмин артелләри адамла тә'мин едән ачыг кәндләр Содом вә Гоморраја* чеврилир вә бу кәндләрдә краллығын бүтүн башга јерләриндәкиндән икигат артыг кәбинсиз ушаг олур. Биз јухарыда көстәрдик ки, белә бир мәктәбдә тәрбијә алан гызлар сонра әрә кетдикдә онлардан мә'нәви ҹәһәтҹә нә көзләмәк олар. Онларын ушаглары, әкәр тирјәк онларын ахырына чыхмаса, бөјүјәндә артелләр үчүн анадан кәлмә еһтијат гүввәси олурлар...

Јенә орада, сәһ. 693—696.

* «Артелләр Ладфордда гызларын јарысыны корламышлар» (јенә орада, әлавә, сәһ. 6, № 32).

ИШ КҮНҮНҮН ГЫСАЛДЫЛМАСЫ ҺАГГЫНДА Ҝ. МАРКСЫН НИТГИНИН ЈАЗЫСЫ[26]

БАШ ШУРАНЫН 1868-чи ИЛ 11 АВГУСТ ТАРИХЛИ ИҸЛАСЫНЫН ПРОТОҜОЛУНДАН

Вәтәндаш Маркс иш күнүнүн гысалдылмасы нәтиҹәсиндә истеһсалын азала биләҹәји барәсиндә Милнерин фикри илә разылаша билмир, зира иш күнүнә һәдд гојулан саһәләрдә истеһсал аләтләри башга саһәләрдәкинә нисбәтән даһа чох инкишаф етмишдир. Иш күнүнә һәдд гојулмасы машынларын даһа кениш даирәдә тәтбигинә сәбәб олмушдур вә хырда истеһсал кетдикҹә даһа аз дәрәҹәдә мүмкүн олур ки, бу да иҹтимаи истеһсала кечмәк үчүн зәруридир. Мәсәләнин санитарија ҹәһәти ајдындыр[27]. Амма иш күнүнүн ихтисар едилмәси, һабелә фәһлә синфинә әгли инкишаф үчүн даһа чох вахт вермәкдән өтрү зәруридир. Иш күнүнә ганунверичиликлә һәдд гојулмасы фәһлә синфинин әгли вә физики јүксәлиши үчүн вә нәтиҹә е'тибарилә азад едилмәси үчүн илк аддымдыр. Бизим заманәмиздә һеч кәс инкар етмир ки, гадынларын вә ушагларын хејринә дөвләтин ишә гарышмасы тәләб олунур; онларын иш күнүнә һәдд гојулмасы исә әксәр һалларда кишиләрин дә иш күнүнүн гысалмасына доғру апарыр. Инҝилтәрә иш күнүнүн гысалдылмасы јолуна биринҹи гәдәм гојмушдур, башга өлкәләр бу вә ја башга дәрәҹәдә ондан нүмунә көтүрмәјә мәҹбур олмушлар. Алманијада ҹидди тәшвигат башланмышдыр вә Лондон Шурасындан көзләјирләр ки, бу кампанијаја башчылыг едәҹәкдир. Мәсәлә әввәлки конгресләрдә принсипиал сурәтдә һәлл едилмишдир; инди иш көрмәк вахты чатмышдыр.

«The Bee-N-ive» гәзетинин 1868-чи ил 22 август тарихли 358-чи №-синдә чап едилмишдир.

Ҝ. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 16-ҹы ҹилд, сәһ. 585.

ЕНКЕЛС—КАРЛ КАУТСКИЈӘ

ШТУТГАРТА

Лондон, 3 декабр 1891-чи ил

...програмын* нәзәри һиссәси инди тамамилә әлверишлидир; ахы башлычасы будур ки, нәзәри чәһәтдән програмда мүбаһисә доғуран һеч бир шеј олмасын, бу исә әсасән тә'мин едилмишдир. Әмәли тәләбләрдә һәр чүр «аммалар» вардыр, онлардан бә'зиләри—муасир шәраитә тәтбиг едилдикдә,— мешшанчасына көрүнүр, лакин бизим букүнкү мөһкәм мөвгејимиз нәзәрә алынарса буна һаглы е'тираз едиб демәк олар ки, биз һакимијјәт башына кәләнә гәдәр јәгин ки, онлары кечирмәк олмаз, биз һакимијјәт башына кәлдикдә исә бу тәләбләр тамамилә башга характер дашыјачагдыр. Мәсәлән, пулсуз мәһкәмә мүдафиәси һаггындакы тәләб бу гәбилдәндир. 18 јашына гәдәр ушаглар үчүн 6 саатлыг иш күнү һаггындакы бәнди, еләчә дә гадынлар үчүн кечә ишләринин гадаған едилмәси вә доғушдан әввәл дөрд һәфтә, доғушдан сонра исә алты һәфтә ишдән азад етмәк һаггындакы бәндләри шүбһәсиз бураја дахил етмәк лазым иди.

Илк дәфә бу китабда дәрч едилмишдир: „Aus der Frühzett des Marxismus. Engels Briefwechsel mit Kautsky" Prag, 1935.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 38-чи чилд, сәh. 204.

* Алманија Сосиал-демократ партијасынын Ерфурт гурултајында гәбул едилмиш програмы. *Тәртибчи.*

ЕНКЕЛС—АВГУСТ БЕБЕЛӘ

БЕРЛИНӘ

Лондон, 22 декабр 1892-чи ил

...Рејхстагын ичласынын стенограмы үчүн чох сағ олун. Сәнин һәрби мөвзуда бөјүк нитгини мән анчаг бу күн ахшам охуја биләрәм, Һејнтсе ганунуну[28] һаггында сәнин нитгин исә мәним чох хошума кәлди. Нә гәдәр ки, фаһишәлик тамамилә мәһв едилмәмишдир, зәннимчә, бизим үмдә вәзифәмиз гызлары һәр чүр мүстәсна ганунлардан азад етмәкдән ибарәтдир. Бурада, Инкилтәрәдә бу, һеч олмазса тәхмини мөвчуддур; һеч бир «әхлаг полиси» јохдур, һеч бир нәзарәт вә ја һәким муајинәси јохдур, лакин полисин һөкмранлығы һәлә бу вахтадәк олдугча бөјүкдүр, чүнки фаһишәхана сахламаг ганунла чәзаландырылыр вә адамлары гәбул едән гызын јашадығы һәр бир ев фаһишәхана һесаб едилә биләр. Бу һәлә дә анчаг мүстәсна һалларда тәтбиг едилир, вә буна бахмајараг полисләр гызлардан һәмишә алчагчасына зоракылыгла пул гопарырлар. Алчалдычы полис зәнчириндән бу нисби азадлыг гызлара үмумијјәтлә өз мүстәгиллијини вә шәхси ләјагәт һиссләрини, гит'әдә чәтин ки, мүмкүн олан дәрәчәдә горујуб сахламаға имкан верир. Бир һалда ки, бу мүсибәт онларын башына кәлмишдир, онлар өз вәзијјәтләринә лабүд бир бәдбәхтлик кими бахырлар вә бу бәдбәхтлик илә онлар барышмаға мәчбурдурлар, лакин бу, онларын нә шәхси кејфијјәтләринә, нә дә онларын ләјагәтинә тохунмамалыдыр; әкәр онлар өз пешәләриндән әл чәкмәк имканы әлдә едирләрсә, бу имкандан истифадә етмәјә чалышырлар, әксәр һалларда исә мүвәффәгијјәтлә истифадә едирләр. Манчестердә белә гызларла јашајан буржуа вә ја гуллугчулардан ибарәт бүтөв кәнчләр колонијалары вар иди, онлардан чоху гануни кәбин кәсдирмишдиләр вә һеч олмаса буржуаларын өз арвадлары илә јашадыглары кими меһрибан јашајырдылар. Әкәр гызлардан бириси һәрдәнбир ичмәјә башласајды, бу ону бурада һәмин ишлә мәшғул олан буржуа гадынларындан һеч дә фәргләндирмирди. Бу тәрздә әрә кедиб башга шәһәрләрә көчән вә «көһнә танышларына» раст кәлмәјәчәкләринә архајын олан гызлар һөрмәтли буржуа чәмијјәтиндә, һәтта скваједрләр—

бурадакы мүлкәдарлар—арасында гәбул едилмиш, һәм дә һеч кәс онларда һеч бир налајиг чәһәт көрмәмишди.

Зәннимчә, бу мәсәләни мүзакирә едәркән биз һәр шејдән әввәл, мөвчуд ичтимаи гурулушун гурбаны олмуш гызларын мәнафејини нәзәрә алмалы, онлары јохсуллуг дәрәчәсинә енмәкдән горумалыјыг—һәр һалда онлары ганунлар вә полис әчлафлығы үзүндән гит'әдә һәр јердә баш верән там дүшкүнлүк дәрәчәсинә зорла кәтириб чатдырмамалыјыг. Гит'әдә гарнизонлар јерләшән бә'зи шәһәрләрдә һәм нәзарәт, һәм дә тибби муајинә тәтбиг етмәјә чалышмышлар, лакин бу, узун сүрмәмишдир; һәмин тәдбирләрә гаршы тәшвигат ичтимаи әхлаг сафлығына тәрәфдар оланларын јеканә хидмәтидир...

Рус дилиндә илк дәфә К. Марксын вә Ф. Енкелсин әсәрләринин биринчи нәшриндә дәрч едилмишдир. XXIX чилд, 1946-чы ил.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 38-чи чилд, сәһ. 469—471.

ИЧТИМАИ-СИЈАСИ ҺӘЈАТДА ВӘ СИНФИ МҮБАРИЗӘДӘ КӘНЧЛӘРИН РОЛУ

ЕНКЕЛС—ВИЛҺЕЛМ ГРЕБЕРӘ

БЕРЛИНӘ

[Бремен], 13—20 нојабр 1839-чу ил

...Инди һамы јени мәктәбә сә'ј едәрәк дөврүн бөјүк идеја-ларынын тәмәли үзәриндә евләр, сарајлар вә ја дахмалар учалдырлар. Бүтүн галан шејләр пуч олуб кедир, сентиментал маһнылар јавашыјараг ешидилмәз олур, күчлү овчу шејпуру мүстәбидләр үзәринә овун башланмасы ишарәсини верәчәк овчуну көзләјир; һәм дә ағачларын зирвәләриндә аллаһын туфаны кәзиб долашыр, Алманија кәнчләри исә гылынч ојна-дараг вә долу гәдәһләри галдырараг мешәдә дајанмышлар; дағларда гәсрләр од тутуб јаныр, тахт-тачлар ләрзәјә кәлир, меһраблар титрәјир, әкәр аллаһ-таала туфана вә фыртынаја чағырыб: ирәли, ирәли—дејә һөкм етсә, о заман мүгавимәт көстәрмәјә ким чәсарәт едә биләр?..

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Еркән әсәрләриндән, М., Дөвләт Сија-си Әдәбијјат Нәшријјаты, 1956, сәһ. 327.

ЕНКЕЛС—ВИЛҺЕЛМ ГРЕБЕРӘ

Бремен, 20 нојабр 1840-чы ил

...Мәним сијаси әгидәләрими писләмәк сијасәтдә сәнин кими бир сәфеһин иши дејилдир. Әкәр сәни өз кәнд мәһәлләндә раһат бурахсалар—сән өз гаршында, әлбәттә, бундан јүксәк бир мәгсәд гојмурсан—вә өз ханымынла сәнә һеч бир һүчум олмамаг үчүн бир нечә кешиш оғлу илә һәр ахшам сакит кәзиб доланмаг имканы версәләр, о заман өзүнү бәхтијар һисс едәчәк вә мөвчуд гурулуш әлејһинә мулаһизәләрлә чыхыш едән чинајәткар Ф. Енкелс һаггында даһа фикирләшмәјәчәксән. Пәһ-пәһ, әчәб гәһрәманларсыныз! Лакин нечә олурса-олсун сиз јенә дә сијасәтә чәлб едиләчәксиниз; заманын кур сели сизин сакит сәлтәнәтинизи өз гојнуна алачаг вә о заман сиз өзүнүзә сығыначаг ахтармаг үчүн чашгын бир һалда вурнухачагсыныз. Фәалијјәт, һәјат, кәнчләрә мәхсус мәрданәлик—бах әсил мә'на бундадыр!..

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Еркән әсәрләриндән, М., Дөвләт Сијаси Әдәбијјат Нәшријјаты, 1956, сәһ. 338.

Ф. ЕНКЕЛС

ЕРНСТ МОРИТС АРНДТ[29]

Гочаман Арндт гәдим әфсанәләрдәки сәдагәтли Еккарт[30] кими Рејнин саһилиндә дуруб артыг илләрдән бәри зирвәләриндән фүсункар вә еһтираслы гызларын—идејаларын дилә тутуб чағырдығы Франса, Венера дағына һејран-һејран бахан алман кәнчләринә хәбәрдарлыг едир. Лакин гәзәбли кәнчләр гочаман баһадыра гулаг асмыр вә ораја чан атырлар, онларын һеч дә һамысы Һејненин јени Танкејзери кими тагәтдән дүшмүш һалда узаныб галмыр.

Мүасир алман кәнчләри барәсиндә Арндтын мөвгеји беләдир. Лакин бүтүн кәнчләр она нә гәдәр јүксәк һөрмәт бәсләсәләр дә, онун алман һәјаты һаггындакы идеалы кәнчләри тә'мин етмир; кәнчлик даһа чох һәрәкәт азадлығы, даһа долғун, фәрәһли һәјат гүввәләри, Алманијанын ганы дөвран едән үмумдүнја-тарихи артеријаларын даһа аловлу, чошгун дөјүнтүсүнү арзу едир. Бурадан да Франсаја рәғбәт доғур, әлбәттә, франсызларын хәјал етдији кими табеликлә әлагәдар олан рәғбәт дејил, даһа јүксәк вә азад бир рәғбәт, еләә бир рәғбәт ки, онун тәбиәтини Тевтон мәһдудлуғунун әксинә олараг, Бөрне өзүнүн «Франсызјејәнләр» әсәриндә чох көзәл көстәрмишдир.

...Индики нәсилдән Арндты ајыран дәрин учурум бунда даһа ајдын көрүнүр ки, бизим уғрунда ганымызы вә һәјатымызы вермәјә һазыр олдуғумуз шеј,—мәһз бу онун үчүн дөвләт һәјатында әһәмијјәтсиз бир шејдир. Арндт өзүнү гәтијјәтли монархист адландырыр—туталым ки, беләдир. Лакин конститусијалы монархија, јахуд мүтләгијјәт монархијасы—о һеч бунларын адыны да чәкмир. Мүбаһисәли мәсәлә мәһз бундадыр: Арндт вә онун бүтүн тәрәфдарлары дөвләтин рифаһыны онда көрүрләр ки, һөкмдар вә халг бир-биринә сәмими мәһәббәтлә бағлыдырлар вә онларын һәр икиси үмуми рифаһа чан атыр. Бизим үчүн исә әксинә, белә бир чәһәт сарсылмаз-

дыр ки, идарә едәнләрлә идарә олунанлар арасында мүнасибәтләр сәмими характердә оландан вә белә давам едәндән әввәл *һүгуг* зәмининдә мүәјјән едилмәлидир. Әввәлҹә һүгуг, сонра әдаләт!..

Ф. Енкелс тәрәфиндән 1840-чы илин октјабр—декабрында јазылмышдыр.

« Telegraph für Deutschland » журналынын 1841-чи илин јанварында 2, 3, 4 вә 5-чи №-ләриндә чап едилмишдир.

Имза: Ф. О.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Еркән әсәрләриндән. М., Дөвләт Сијаси Әдәбијјат Нәшријјаты, 1956, сәһ. 363, 370.

Ф. ЕНКЕЛС

ЗИГФРИДИН ВӘТӘНИ

...Зигфрид һаггындакы дастанда[31] бизи бу гәдәр гүввәтлә чәзб едән нәдир? Һадисәнин өз ахыны илә инкишафы дејил, кәнч гәһрәманын мәһвинә сәбәб олмуш ән алчаг хәјанәт дејил, онун шәхсијјәтиндәки дәрин мә'надыр. Зигфрид—алман кәнчләринин нүмајәндәсидир. Синәсиндә һәјатын чәтинликләринин рам едә билмәдији бир үрәјин чырпындығы бизим һамымыз бунун нә демәк олдуғуну билирик. Биз һамымыз ејни рәшадәт һиссләри илә јашајырыг, Зигфриди өз атасынын гәсрини тәрк етмәјә мәчбур едән көһнә адәтләрә гаршы ејни гијам һиссини дујуруг; биз даими тәрәддүдләрә, чәсарәтли әмәлләр гаршысында филистер горхаглығына дәрин нифрәт едирик, биз азад дүнјанын әнкинликләринә чыхмаг истәјирик, биз еһтијатсызлыға лагејд олуб һәјатын зирвәси олан рәшадәт уғрунда мүбаризә апармаг истәјирик. Хүсусән килсә вә дөвләт һәјаты саһәсиндәки әждаһалар вә дивләр барәсиндә филистерләр дә дүшүнмүшләр. Лакин зәманә дәјишмишдир; бизи мәктәб адландырылан зинданларда бағлајыб сахлајырлар, бурада мүбаризә апармаг әвәзинә биз, санки, истеһза олараг, јунанларын «вурушмаг» фе'лини бүтүн формаларда вә заманларда дәјишдирмәли олуруг. Бизи габа мәктәб тә'лиминдән азад етдикдә исә биз әсримизин илаһәси олан полисин ағушуна дүшүрүк. Дүшүнәндә полис; данышанда полис; јол кедәндә, ат белиндә кәзәндә, сәјаһәтә чыханда полис; паспорт, јашамаг үчүн вәсигә, көмрүкхана гәбзләри,—гој әждаһалар вә дивләрлә шејтан өзү вурушсун! Онлар бизә јалныз рәшадәтин көлкәсини сахламышлар, гылынч әвәзинә рапира вермишләр, лакин гылынчы гылынч зәрбәси үчүн ишләтмәк мүмкүн дејилсә, рапира ојнатмаг мәһарәти нәјимизә кәрәкдир? Нәһајәт, азадлыға чыхдыгда, нәһајәт филистерлик вә лагејдлик мәғлуб едилдикдә, рәшадәт арзулары өзүнә чыхыш јолу тапдыгда исә бизә дејирләр,—сиз Рејнин о бири саһилиндәки Везел гүлләсини көрүрсүнүзмү? Алман азадлығынын галасы адландырылан бу шәһәрин галасы алман кәнчләринин мәзарына чеврилмишдир. Бах, бу гала мәһз ән бөјүк алман кәнчинин доғма јурду илә үзбәүз дајаныр! Бу галаја салынанлар кимләр иди? Вурушма-

ғы әбәс јерә өјрәнмәдикләрини күман едән тәләбәләр—vulgo*, дуелчиләр вә демагоглар[32]. Инди IV Фридрих Вилһелмин вердији амнистијадан[33] сонра биз белә демәјә һаглыјыг ки, бу амнистија тәкчә мәрһәмәт тәдбири дејил, еіни заманда әдаләт тәдбиридир. Бүтүн илкин шәртләри гәбул едәк, фәрз едәк ки, дөвләт зәрурәт үзүндән бу иттифагларын әлејһинә чыхмаға мәчбур олмушдур; лакин дөвләтин рифаһыны кор-коранә итаәт етмәкдә, чидди табеликдә көрмәк истәмәјәнләрин һамысы мәнимлә разылашарлар ки, бу иттифагларын иштиракчыларына мүнасибәт онларын шәрәф вә ләјагәтини бәрпа етмәји тәләб едирди. Демагокија иттифаглары инди нә гәдәр мүмкүн олмајан бир шејдирсә, Реставрасија дөврүндә[34] вә ијул күнләриндән сонра бир о гәдәр тәбии идиләр. О заман азад руһун һәр чүр тәзаһүрүнү ким боғурду вә ја кәнч гәлбин дөјүнтүсү үзәриндә «мүвәггәти» гәјјумлуғу ким тә'јин едирди? Бу заваллыларла нечә рәфтар едирдиләр! Инкар етмәк олармы ки, мәһз бу һүгуги тәдбир кағызларла олан кизли мәһкәмә үсулунун бүтүн зәрәр вә гүсурларыны парлаг ишыгландырыр вә белә бир вәзијјәтин зиддијјәтли олдуғуну көстәрир ки, дөвләт әлејһинә чинајәтләрдә иттиһам едиләнләри, мүстәгил мәһкәмә ичласчылары дејил, *дөвләтин мааш вердији мә'мурлар* мүһакимә едәчәкләр? Инкар етмәк олармы ки, һөкмләр, тачирләр демишкән, топдансатышда олдуғу кими, топ-топ вә ја «дәстә илә» чыхарылырды?..

Ф. Енкелс тәрәфиндән 1840-чы илин нојабрында јазылмышдыр.

«Telegraph für Deutschland» журналынын 1840-чы ил декабр тарихли 197-чи №-синдә чап едилмишдир.

Имза: Фридрих Освалд

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 41-чи чилд, сәһ. 115—116.

* — Садәчә олараг. *Ред.*

Ф. ЕНКЕЛС

ИММЕРМАНЫН «ХАТИРӘЛӘРИ»

Биринчи чилд

ҺАМБУРГ, ҺОФМАН ВӘ КАМПЕ. 1840*

Иммерманын өлүмү һаггындакы хәбәр бизә, Рејн вилајәтинин сакинләринә онун тәкчә бир шаир кими дејил, еjни заманда бир инсан кими санбалына көрә ағыр зәрбә олду; шаир Иммермандан даһа артыг Иммерманын шәхсијјәти һаггында сөјләмәк олар ки, онун әһәмијјәти һәлә инди-инди өзүнү лазымынча көстәрмәјә башламышдыр. О, Рејндә вә Вестифалијада бу јахынларда мејдана чыхмыш олан кәнч әдәби гүввәләрә башгаларындан фәргли мүнасибәт бәсләјирди; зира Вестифалија илә Ашағы Рејн сијаси чәһәтдән бу вахтадәк кәскин сурәтдә бир-бириндән фәргләнмәләринә бахмајараг, әдәби чәһәтдән бир-бирилә сых бағлыдырлар вә тәсадүфи дејилдир ки, «Rheinisches Jahrbuch»[35] һәр ики әјаләтин мүәллифләри үчүн бирләшдиричи мәркәздир. Рејн вилајәти бу вахтадәк әдәбијјатдан нә гәдәр кәнара чәкилирдисә, инди Рејн шаирләри бир о гәдәр өз вәтәнләринин нүмајәндәләри кими чыхыш етмәјә чалышыр, һәм дә ваһид бир план үзрә олмаса да, һәр һалда *ваһид* мәгсәдә доғру һәрәкәт едирләр. Белә сә'јләр чох заман даһа кәнч шаирләрин өз мүстәгиллијини әлдән вермәмәклә табе олдуғу, мүәјјән күчлү шәхсијјәтдән ибарәт бир мәркәз олмадан кечинә билмир, Рејн шаирләри үчүн Иммерман белә бир мәркәз олмаға һазырлашырды. Рејн вилајәтинин сакинләринә гаршы бә'зи мәнфи рә'јләринә бахмајараг, о, јаваш-јаваш онларла јахынлашмышды; о, бүтүн кәнчләрин мәнсуб олдуғу мүасир әдәби чәрәјанла ачыг-ашкар барышырды; о, јени, тәзә тә'сирдән руһланмышды вә онун әсәрләри даһа чох бәјәнилирди. Бунун сајәсиндә онун әтрафында топлашан вә гоншу јерләрдән онун јанына ахышыб кәлән кәнч шаирләрин даирәси кетдикчә даһа чох кенишләнирди; мәсәлән, Фрејлиграт һәлә Бармендә фактуралары јазараг

---

* Immermanns Memorabilien. Erster Band. Hamburg, Hoffmann und Campe. 1840. *Ред.*

чари һесаблары тәртиб едәркән Иммерманын вә Дүсселдорф рәссамларынын јанында бир нечә күн вахт кечирмәк үчүн мүһасибат әмәлијјат дәфтәрләрини вә баш дәфтәри бир кәнара атырды. Нәтичәдә Иммерман бә'зи јерләрдә јаранмыш олан Рејн—Вестифалија поезија мәктәби һаггында јаранан хәјалларда көркәмли јер тутду; о, нә гәдәр ки, Фрејлиграт шөһрәт газанмамышды, әјаләт әдәбијјаты илә үмумалман әдәбијјаты арасында әлагә јарадан васитә иди. Ким белә гаршылыглы мүнасибәтләрдән вә әлагәләрдән баш чыхармаға габилдирсә, бу онун үчүн артыг чохдан бәри сирр дејилди; һәлә бир ил әввәл Рејнһолд Көстлин башгалары илә бирликдә «Europa»да гејд едирди ки, Көте гоча јашларында нә кими бир мөвге тутурдуса, Иммерман да белә бир мөвге тутачагдыр. Өлүм бу үмидләри вә кәләчәк һаггындакы хәјаллары алт-үст етди.

...Иммерман дејир ки, онун өз «Хатирәләриндә» тәсвир етдији дөврүн характери әсас е'тибарилә кәнчлик дөврүндән ибарәт иди: кәнчлик мотивләринин сәдасы ешидилир, кәнчлик әһвали-руһијјәси илк плана чәкилирди. Мәкәр бизим дөврүмүздә дә ејни шејләр мүшаһидә едилмирми? Көһнә әдәби нәсил өлүб кетмишдир, кәнчләр сөзүн һакими олмушлар. Бизим кәләчәјимиз јетишмәкдә олан нәсилдән һәмишәкиндән даһа чох асылыдыр, чүнки кетдикчә артмагда олан зиддијјәтләри məһз бу нәсил һәлл етмәлидир. Доғрудур, гочалар чаванлардан чох шикајәтләнирләр, кәнчләр һәгигәтән ипә-сапа јатмырлар; анчаг гој кәнчләр өз јоллары илә кетсинләр; онлар өз јолларыны тапачаглар, ким јанылыб јолуну азарса, күнаһ өзүндә олачагдыр. Јени фәлсәфә кәнчләр үчүн мәһәк дашыдыр; инадлы зәһмәт сәрф едиб о фәлсәфәјә јијәләнмәк вә ејни заманда кәнчлик әзмини итирмәмәк лазымдыр. Ким идејалар сарајы јерләшән мешәнин дәринликләринә кетмәкдән горхурса, ким гылынчын күчү илә бу мешәликдән өзүнә јол ачыб, јатмыш шаһзадә гызы өз өпүшләри илә ојатмырса, о бу гыза вә онун сәлтәнәтинә лајиг дејилдир; гој истәдији тәрәфә кетсин, гој кәнд кешиши, тачир, асессор вә ја истәдији башга бир пешәнин саһиби олсун, гој евләнсин, аллаһ-тааланын мәрһәмәти илә оғул-ушаг саһиби олсун, лакин әср ону өз оғлу кими гәбул етмәјәчәкдир. Бунун үчүн көһнә Һекелчи олмаг, «өзүндә» вә «өзү үчүн» вә саир терминләрини сизин үзәринизә сәпәләмәк вачиб дејилдир, лакин фикрин фәалијјәтиндән горхмаг да лазым дејилдир, зира јалныз о тәшәббүс һәгигидир ки, о, күнәшин көрүшүнә учмаг лазым кәлдији заман еһтикарын гаранлыг булудларындан вә абстраксија зирвәләринин сејрәк һавасындан горхмајан гартал кими учур. Бу мә'нада исә мүасир кәнчлик Һекел

мәктәби кечмишдир вә системин гуру габығындан тәмизләнмиш олан чохлу дәнәләр сонра кәнчлијин синәсиндә күчлү бар вермишдир. Лакин мүасирлијә ән бөјүк инам јарадан да будур, инам јарадан будур ки, мүасир дөврүн мүгәддәраты зәканын мүбаризәсиндән горхан, вәрдиш һалыны алмыш гочалыг филистерлијиндән дејил, кәнчлијин нәчиб вә атәшин еһтирасындан асылыдыр. Буна көрә дә биз нә гәдәр ки, кәнчик, нә гәдәр ки, чошгун гүввәмиз ашыб-дашыр, кәлин азадлыг уғрунда мүбаризә апараг; ким билир, гочалыг оғрун-оғрун башымызын үстүнү алан заман биз буна габил олачағыгмы!

Ф. Енкелс тәрәфиндән 1840-чы илин ахырында јазылмышдыр.

«Telegraph für Deutschland» журналынын 1841-чи илин апрелиндә 53, 54 вә 55-чи №-ләриндә чап едилмишдир.

Имза: Фридрих Освалд

Қ. Маркс вә Ф. Енкелс. Еркән әсәрләриндән, М., Дөвләт Сијаси Әдәбијјат Нәшријјаты, 1956, сәһ. 377—378, 384—385.

Ф. ЕНКЕЛС

АЗАД ДИНЛӘЈИЧИНИН КҮНДӘЛИЈИ

I

Берлин кими бир шәһәрә дүшмүш јад адам шәһәрин бүтүн көрмәли јерләри илә таныш олмаса өзүнә гаршы вә јахшы зөвгә гаршы әсил чинајәт етмиш олар. Лакин буна бахмајараг, чох заман елә олур ки, Берлиндә ән әһәмијјәтли чәһәт, Пруссија пајтахтыны мәһз башгаларындан чидди сурәтдә фәргләндирән чәһәт јад адамлар үчүн сезилмәз галыр; мән университети нәзәрдә тутурам. Мән Опера мејданындакы әзәмәтли бинанын фасадыны дејил, анатомија вә минеролокија музејини дејил, зәкалы вә педант профессорлары, кәнч вә јашлы, шән вә чидди тәләбәләри, көһнә вә тәзә тәләбәләрдән ибарәт чохлу аудиторијалары—сәдасы Пруссијанын сәрһәдләриндән вә һәтта алман дилиндә данышан өлкәләрдән чох-чох кәнарларда ешидилмиш олан вә инди дә һәр күн ешидилән аудиторијалары нәзәрдә тутурам. Берлин университетинин шөһрәти мәһз бундадыр ки, һеч бир университет мүасир идеја һәрәкатынын бу университет гәдәр иштиракчысы олмамыш вә өзүнү бу дәрәчәдә мә'нәви мүбаризә мејданына чевирмәмишдир. Нә гәдәр дә башга университет—Бонн, Јена, Һиссен, Грејфсвалд, һәтта Лејпсиг, Бреславл вә Һејделберг университетләри бу мүбаризәдән үз дөндәрмиш вә та гәдим заманлардан бәри алман елминин уғурсуз талеји олан елми сүстлүјә дүчар олмушдур! Әксинә, Берлинин өз университет мүәллимләри ичәрисиндә бүтүн мәсләкләрин нүмајәндәләри вардыр вә бунунла елә бир гызғын мүбаһисә јарадыр ки, бу, тәләбәләрә мүасир мејлләри асанлыгла, ајдын шәкилдә мүгајисә етмәк имканы верир...

Ф. Енкелс тәрәфиндән 1842-чи ил мајын 2-си илә 24-ү арасында јазылмышдыр.
«Rheinische Zeitung» гәзетинин 1842-чи ил 10 вә 24 мај тарихли 130 вә 144-чү №-ләриндә чап едилмишдир.

Имза: Ф. О.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 41-чи чилд, сәһ. 252.

Ф. ЕНКЕЛС

АЛМАНИЈАДА КОММУНИЗМИН СҮР'ӘТЛИ МҮВӘФФӘГИЈЈӘТЛӘРИ

...Алманијада мәнфур сијаси гајдаларын һөкм сүрмәси вә онун патриархал һөкумәтләринин өзбашыналығы нәтичәсиндә мүхтәлиф јерләрин коммунистләри арасында әдәби әлагәдән савајы башга чүр әлагәләр јаратмаг чәтин ки, мүмкүн олсун. Дөври нәшрләр, башлыча олараг «Рејн салнамәси» мәтбуатда коммунизми мүдафиә едәнләр үчүн мәркәз ролуну ојнајыр. Бә'зи әлагәләр дә кәлиб кедәнләр васитәсилә јарадылыр; вәссалам. Иттифаглара ганун тәрәфиндән ичазә верилмәмишдир вә һәтта јазышмалар да тәһлүкәсиз дејилдир, чүнки «кизли кабинетләр» сон заманларда гејри-ади бир дәрәчәдә фәалијјәтә башламышлар. Беләликлә, биз Познанда вә Силезија дағларында ики коммунист тәшкилатынын мөвчуд олмасы хәбәрини јалныз гәзетләрдән өјрәнә билдик. Хәбәр верирләр ки, Пруссија Полшасынын пајтахты Познанда бир груп кәнч, коммунист принсипләри әсасында кизли чәмијјәт јаратмыш вә шәһәри әлә алмаг нијјәтиндә имиш; гәсдин үстү ачылмыш вә бу нијјәтләр һәјата кечирилмәмиш галмышдыр; һәмин иш барәсиндә билдикләримиз анчаг бунлардыр. Һәр һалда сәһиһ мә'лумдур ки, аристократ вә варлы полјак аиләләринә мәнсуб олан чохлу кәнч һәбс едилмишдир; о вахтдан бәри (ики ајдан чох бир мүддәтдән бәри) бүтүн кешикчи постларынын сајы ики гат артырылмыш вә онлара долу күлләләр верилмишдир. Ики кәнч (12 вә 19 јашларында), Рымаркевич гардашлары гачыб кизләнмишләр вә һөкумәт даирәләри онлары бу вахтадәк тута билмәмишдир. Һәбс едиләнләрин чоху 12 јашындан 20 јашынадәк кәнчләрдир. Башга бир гәсд Силезија дағларында баш вермиш—дејиләнләрә көрә, чох кениш олмуш вә о да өз гаршысында коммунист мәгсәдләри гојмушдур; гәсдчиләр куја Швејднитсдәки галаны әлә кечирмәк вә бүтүн дағлары тутуб орадан бүтүн Алманијанын бинәсиб зәһмәткешләри-

ни ајаға галдырмаг нијјәтиндә имишләр. Бүтүн бунларын һәгигәтә нә дәрәчәдә ујғун олдуғуну һеч кәс дејә билмәз, лакин бу бәдбәхт маһалда да полис часусунун чуғуллуғу әсасында һәбсләр апарылмышдыр...

Ф. Енкелс тәрәфиндән 1845-чи ил апрелин 5-нә јахын јазылмышдыр.

«The New Moral World» гәзетинин 1845-чи ил 10 мај тарихли 46-чы №-синдә чап едилмишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 530—531.

Ф. ЕНКЕЛС

●

ЛЕЈПСИГДӘ БУ ЈАХЫНЛАРДАКЫ ГЫРҒЫН.— АЛМАНИЈАДА ФӘҺЛӘ ҺӘРӘКАТЫ

...Ичазә верин, сизин диггәтинизи Алманијада фәһлә һәрәкатына даһа бир гәдәр чәлб едим. Гәзетинизин кечән һәфтәдәки нөмрәсиндә 1688-чи илдәки ингилаба[36] бәнзәмәјән шанлы бир ингилаб олачағыны өлкәмизә габагчадан хәбәр верирсиниз. Сиз бунда тамамилә һаглысыныз. Мән јалныз мүсаидәнизлә, дүзәлиш етмәји вә ја даһа доғрусу, сизин ифадәнизи дүрүстләшдирмәк үчүн буну әлавә етмәји лазым билирәм ки, һәмин дәјишиклији һәјата кечирмәк мәһз Алманија кәнчләринин үзәринә дүшүр. Лакин бу кәнчләри буржуазијанын сыраларында ахтармаг лазым дејил. Алманијада ингилаби һәрәкат бизим фәһләләрин лап мәркәзиндә башланачагдыр. Доғрудур, бизим буржуазијанын ичәрисиндә республикачылар вә һәтта коммунистләр дә аз дејилдир, һабелә инди партлајыш баш версәјди, иш үчүн чох фајдалы ола биләчәк кәнчләр дә аз олмазды; лакин бу адамлар буржуалардыр, мәнфәәт һәвәскарларыдыр, пешәсинә көрә саһибкарлардыр. Ким бизә замин олар ки, бу адамлар өз пешәләринә, ичтимаи вәзијјәтләринә көрә өзкәләринин ағыр зәһмәти һесабына јашајараг, фәһлә синфинин ганыны сордуглары вә истисмарчы олдуглары үчүн мә'нәви чәһәтдән позғунлашмајачаглар. Әкәр һәмин буржуалар өз вәзијјәтләринин зиддинә олараг, пролетар әһвали-руһијјәсиндә олсајдылар белә өз мәнафеләринә көрә мөвчуд гајдадан бәрк-бәрк јапышан вә јалныз өз пул кисәләрини долдурмаг һаггында дүшүнән буржуазијанын нүмајәндәләринин тамамилә реал мигдарына нисбәтән бунлар сон дәрәчә аз олардылар. Хошбәхтликдән биз буржуазијаја һеч дә бел бағламырыг. Пролетар һәрәкаты о гәдәр һејрәтләндиричи бир сүр'әтлә кенишләнмишдир ки, бир вә ја ики илдән сонра биз фәһләләрин шанлы дәстәси олан демократларын вә коммунистләрин гүввәләринә бахыш кечирә биләчәјик, зира сөһбәт фәһлә синфиндән кетдији үчүн, бизим өлкәмиздә демократија вә коммунизм там мә'насында синоним тәшкил едир. 1844-чү илдә Силезија тохучулары ишарә вердиләр, Боһемија

вә Саксонија парча тохучулары вә дәмирјол тикинтисиндә ишләјән фәһләләр, Берлин парча тохучулары вә үмумијјәтлә, демәк олар ки, бүтүн Алманијанын сәнаје фәһләләри тә'тилләрлә вә бә'зи јерләрдә баш вермиш һәјәчанларла чаваб вердиләр; бу һәјәчанлар демәк олар ки, һәмишә ганунларын иттифаглары гадаған етмәси нәтичәсиндә баш вермишдир. Һазырда һәрәкат, демәк олар, бүтүн өлкәјә јајылмышдыр вә хүсуси бир сәс-күј олмадан, лакин дурмадан артмагда давам едир, һалбуки буржуазија һеј «конститусија», «мәтбуат азадлығы», «һимајәчилик көмрүкләри», «алман католисизми» вә «протестант килсәсинин ислаһаты» уғрунда тәшвигат апармагдан савајы башга бир шеј билмир. Һәмин буржуа һәрәкатларынын һамысы өз әһәмијјәтинә бахмајараг, өз һәјати мәнафеләри уғрунда мүбаризә апармаг кими хүсуси һәрәкаты олан фәһлә синфинә әсла тохунмур.

Бу мөвзуда кәлән мәктубда даһа мүфәссәл данышачағыг.

Ф. Енкелс тәрәфиндән 1845-чи ил сентјабрын 8—11-дә јазылмышдыр.
«The Northern Star» гәзетинин 1845-чи ил 13 сентјабр тарихли 409-чу №-синдә редаксијанын хүсуси мүхбиримиздән гејди илә чап едилмишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 557—558.

Ф. ЕНКЕЛС

23 ИЈУН[37]

Ијунун 23-дәки дөјүшләр барәсиндә биз чохлу јени тәфәррүатлар өјрәнмәкдә давам едирик. Сәрәнчамымызда олан материал түкәнмәздир; лакин вахтымыз бизә анчаг мүһүм вә сәчијјәви оланлары билдирмәјә имкан верир.

...Сен-Дени булвары сон дәрәчә мөһкәмләндирилмишди. Булварда, Клери күчәсиндәки баррикадалар, һабелә әсил галаја чеврилмиш јахынлыгдакы евләр бүтөв бир мүдафиә системини хатырладырды. Бурада, артыг дүнән хәбәр вердијимиз кими, илк чидди дөјүш башланды. Халг өлүмә мисли көрүнмәмиш бир нифрәт һисси илә вурушурду. Милли гвардијанын күчлү дәстәси Клери күчәсиндәки баррикаданын үзәринә чинаһдан һәмлә етди. Баррикада мүдафиәчиләринин чох һиссәси кери чәкилди. Јалныз једди киши вә ики гадын, ики көзәл чаван гыз јериндә галмышды. Бу једди нәфәрдән бири әлиндә бајраг баррикаданын үстүнә галхыр; галанлары атәш ачмаға башлајыр. Милли гвардија чаваб атәши ачыр; бајрагдар јыхылыр; бу заман ики чаван гыздан бири, гәшәнк кејинмиш, учабој көзәл гыз јалын әлләри илә бајрагдан јапышыб баррикаданын үзәриндән ашыр вә милли гвардијаја доғру јөнәлир. Атәш давам едир, милли гвардијадан олан буржуалар гыза атәш ачыр вә гыз онларын сүнкүләринә лап јахынлашдығы анда ону өлдүрүрләр. Дәрһал икинчи гыз өзүнү јетириб бајрагдан јапышыр вә рәфигәсинин башыны галдырыр, онун өлдүјүнү јәгин етдикдә әлинә кечән дашлары гәзәблә милли гвардијачыларын үзәринә јағдырыр. О да буржуаларын атәшиндән јыхылыр. Атышма күчләнир, пәнчәрәләрдән, баррикадалардан атәш ачырлар; милли гвардијанын сыралары сејрәлир: лакин будур, онлара көмәк кәлир вә баррикаданы һәмлә илә алырлар. Баррикаданын једди мүдафиәчисиндән јалныз бири сағ галыр, ону тәрк-силаһ едиб әсир алырлар. Једди фәһлә вә ики гыз үзәриндә бу үзданираг гәһрәманлыг гәләбәсини икинчи лекиондан олан франтлар вә биржа гурдлары чалмышлар.

Ф. Енкелс тәрәфиндән 1848-чи ил ијунун 27-дә јазылмышдыр.
«Neue Rheinische Zeitung» ун 184 чи ил 8 ијун тарихли 28-чи №-синдә чап едилмишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 123—125.

Ф. ЕНКЕЛС

24 ИЈУН

...Сен-Жак јахынлығында, Пантеон рајонунда фәһләләр дә һәр тәрәфдән баррикада гурмушдулар. Сарагосада олдуғу кими[38] һәр бир еви мүһасирәјә салыб алмаг лазым кәлирди. Евләри һүчумла алмаг үчүн диктатор Қавенјакын көстәрдији чәһдләр о гәдәр мүвәффәгијјәтсиз иди ки, бу гәддар Әлчәзаир күтбејини һәдәләјиб дејирди: әкәр бу евләрдә мәскән салмыш гијамчылар тәслим олмасалар онлары јандырачагдыр.

Ситедә гызлар пәнчәрәләрдән әскәрләрә вә мүлки гошуна атәш ачырдылар. Бурада да ән кичик мүвәффәгијјәт әлдә етмәк үчүн ағыр топлары ишә салмаг лазым кәлди...

Ф. Енкелс тәрәфиндән 1848-чи ил ијунун 27-дә јазылмышдыр.
«Neue Rheinische Zeitung»ун 1848-чи ил 28 ијун тарихли 28-чи №-синдә чап едилмишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 129.

25 ИЈУН

Мүбаризә күндән-күнә даһа кәркин, шиддәтли вә амансыз бир шәкил алырды. Буржуазијанын амансызлығынын дәрһал кәтириб мәгсәдә чатдырмадығы нә гәдәр ајдын олурдуса, буржуазија үсјанчылара гаршы бир о гәдәр гәзәблә чыхыш едирди...

Республика гвардијасы вә мобил гвардија өзүнү һамыдан пис апарырды. Јенидән тәшкил едилмиш вә тәмизләнмиш республика гвардијасы фәһләләрә чох бөјүк бир амансызлыгла диван тутурду вә мәһз фәһләләрә гаршы мүбаризәдә о өзүнә республика бәләдијјә гвардијасы шөһрәти газанды.

Башлыча олараг Парис лүмпен пролетариаты сырасындан топланмыш мобил гвардија, өз варлығынын гыса дөврүндә јахшы музд алмасы сајәсиндә һәр дәфә һакимијјәт башында оланларын тәрәфиндә чыхыш едәрәк, әсил преториан гвардијасына чеврилә билмишдир. Мүтәшәккил лүмпен пролетариат әмәклә мәшғул олан гејри-мүтәшәккил пролетариата гаршы чыхмышдыр. Иш елә кәтирди ки, Неаполда да лассаронилләр өзләрини Фердинандын сәрәнчамына вердикләри кими, лүмпен пролетариат да өзүнү буржуазијанын сәрәнчамына вермишдир. Анчаг мобил гвардијанын *әсил* фәһләләрдән олан һиссәси үсјанчыларын тәрәфинә кечди.

Инди Парисдә баш верән һадисәләрин һамысы мәнһус бир тәәссүрат јарадыр! Дүнәнки диләнчиләр, аваралар, фырылдагчылар, күчә ушаглары вә чибкирләр, инди мобил гвардијаны тәшкил едирләр, март вә апрелдә һәр бир буржуанын даһа дөзүлмәз оғру вә гулдур дәстәси, һәр бир чинајәтә һазыр олан адамлар һесаб етдији һәмин гулдурлар дәстәсини инди әзизләјир вә көјләрә галдырырлар, бунлары она көрә пул вә мүкафатларла бол-бол тә'мин едирләр ки, бу «кәнч гәһрәманлар», «Парисин өвладлары», икидликләри куја тәсәввүрә кәлмәјән бу гәһрәманлар гејри-ади бир мәрданәликлә баррикадаларын үзәринә галхмышлар вә и. а.; она көрә ки, февралда һеч бир шеј фикирләшмәдән баррикадаларда вурушмуш олан бу адамлар инди дә фикирләшмәдән әввәлләр әскәрләрә атәш ачдыг-

лары кими инди пролетариата атәш ачырлар; она көрә ки, бунлар сатын алынмышлар вә күндә отуз су мүгабилиндә өз гардашларыны күлләләмәјә разылыг вермишләр! Бу сатгын авaралара мәрһәба, чүнки күндә отуз су мүгабилиндә онлар Парис фәһләләринин ән јахшы, ән ингилабчы һиссәсини күлләләмишләр!

Вурушмаларда фәһләләрин көстәрдији рәшадәт, һәгигәтән һејрәтләндиричидир, отуз миндән гырх минәдәк фәһлә там үч күн әрзиндә сәксән миндән артыг әскәрә вә јүз мин нәфәрдән чох милли гвардијачыја гаршы, картечләрә, гумбаралара вә јандырычы ракетләрә гаршы, Әлчәзаир методларыны тәтбиг етмәкдән чәкинмәјән кенералларын «нәчиб» һәрби тәчрүбәсинә гаршы давам кәтирмишләр. Фәһләләр дармадағын едилмиш вә онларын хејли һиссәси вәһшичәсинә мәһв едилмишдир. Онларын һәлак олан мүбаризләринә ијул вә феврал гурбанларына көстәрилән еһтирам көстәрилмәјәчәкдир; лакин пролетариатын биринчи гәти дөјүшләринин гурбанлары олмаг е'тибарилә онлар тарихдә тамамилә хүсуси бир мөвге тутачаглар.

Ф. Енкелс тәрәфиндән 1848-чи ил ијунун 28-дә јазылмышдыр.
«Neue Rheinische Zeitung»ун 1848-чи ил 29 ијун тарихли 29-чу №-синдә чап едилмишдир. Рус дилиндә илк дәфә 1940-чы илдә «Болшевик» журналынын 14-чү №-синдә чап олунмушдур.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 133, 136—137.

К. МАРКС

ИЈУН ИНГИЛАБЫ

Парис фәһләләри дүшмәнләрин үстүн гүввәләри тәрәфиндән *әзилмиш,* лакин онлара *тәслим олмамышлар.* Онлары *мәһв етмишләр,* лакин онларын дүшмәнләри дә *мәғлуб олмушлар.* Зор ишләдән гүввәләрин бир анлыг зәфәри феврал ингилабынын бүтүн мәфтунедичи иллүзијаларынын пуча чыхмасы, бүтүн көһнә республика партијасынын дағылмасы, франсыз милләтинин ики милләтә—варлылар милләтинә вә фәһләләр милләтинә парчаланмасы баһасына сатын алынмышдыр. Үчрәнкли республика бу күндән е'тибарән јалныз *бир рәнк*—мәғлуб олмушлар *рәнкини, ган рәнкини* дашыјыр. О, инди *гырмызы республика* олмушдур.

Истәр «National»[39]дан, истәрсә дә «Reforme»[40]дән олсун, бир нәфәр дә көркәмли республикачы халгын тәрәфиндә дурмурду. Нә башга рәһбәрләрә, нә үсјандан башга ајры бирваситәјә малик олмајан халг буржуазијанын вә һәрбчиләрин бирләшмиш гүввәләринә мүгавимәт көстәрирди, буржуазијанын халгла бирләшмиш кичик бир һиссәсинә һәр чүр һәрби апарата малик һәр һансы Франса сүлаләсинин көстәрдији мүгавимәтдән даһа узун чәкән бир мүгавимәт көстәрирди. Лакин халгын сон иллүзијалардан хилас олмасы үчүн, кечмишлә әлагәни тамамилә гырмасы үчүн, бунун үчүн, Франса үсјанларынын ади поетик бәзәјинин—шөвглү буржуа кәнчләринин, Политехник мәктәбләрин јетишдирмәләринин, үчкүнч папаг гојмуш бу мәктәблиләрин зүлмкарлар тәрәфиндә дурмасы лазым кәлирди. Тибб факүлтәсинин јетишдирмәләри јаралы плебејләрә елм васитәсилә көмәк етмәкдән имтина едирдиләр. Елм плебеј үчүн дејилмиш, өз ганыны Луи-Филипп вә ја ч-б Марраст үчүн ахытмаг әвәзинә бу дәфә ешидилмәмиш, көрүнмәмиш чинајәт едәрәк, ганыны өз варлығы уғрунда ахытмыш олан плебеј үчүн дејилмиш...

К. Маркс тәрәфиндән 1848-чи ил ијунун 28-дә јазылмышдыр.
«Neue Rheinische Zeitung»ун 1848-чи ил 29 ијун тарихли 29-чу №-синдә чап едилмишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 138.

К. МАРКС

1848-чи ИЛДӘН 1850-чи ИЛӘ ГӘДӘР ФРАНСАДА СИНФИ МҮБАРИЗӘ[41]

...Феврал ингилабы ордуну Парисдән говуб чыхармышды. Милли гвардија, јә'ни буржуазијанын бүтүн нөвләриндән ибарәт олан гүввә јеканә һәрби гүввә иди; лакин бу гүввә пролетариатын өһдәсиндән кәлә билмәк үчүн өзүнү кифајәт гәдәр мөһкәм һисс етмирди. Бундан башга, милли гвардија инадлы мүгавимәтдән вә төрәдилән јүзләрлә әнкәлләрдән сонра силаһлы пролетарлары јаваш-јаваш вә гисмән өз сыраларына бурахмаға мәчбур олмушду. Беләликлә, тәкчә бир чарә галырды: *пролетарларын бир һиссәсини о бири һиссәсинә гаршы гојмаг.*

Бу мәгсәдлә мүвәггәти һөкумәт 24 баталјондан ибарәт *мобил гвардија* тәшкил етди; 15 јашындан 20 јашынадәк кәнчләрдән ибарәт олан бу гвардијанын һәр баталјонунда мин нәфәр вар иди. Бу адамларын чох һиссәси бөјүк шәһәрләрин һамысында олан вә сәнаје пролетариатындан тамамилә фәргләнән *лүмпен пролетариатдан* ибарәт иди. Һәр чүр оғру вә чаниләр јетишдирән бу тәбәгә, ичтимаи сүфрәнин артыг-уртуғу илә јашајан үнсүрләрдән, мүәјјән пешәси олмајан адамлардан, сәфилләрдән—gens sans feu et sans aveu-дән ибарәтдир; мәнсуб олдуглары милләтин мәдәни сәвијјәсиндән асылы олараг, бир-бириндән фәргләнән бу адамлар һәр јердә вә һәмишә лассаронилӘрин[42] сәчијјәви хүсусијјәтләрини мүһафизә едирләр. Мүвәггәти һөкумәт тәрәфиндән әскәрлијә алындыглары кәнч јашларында чох сәбатсыз олан бу адамлар чох бөјүк гәһрәманлыг вә фәдакарлыг көстәрмәјә габил идиләр вә ејни заманда әлләриндән ән алчаг гулдурлуг һәрәкәтләри вә ән чиркин сатгынлыг кәлә билирди. Мүвәггәти һөкумәт онлара күндә 1 франк 50 сантим верирди, јә'ни онлары сатын алмышды. Һөкумәт онлара хүсуси кејим вермишди, јә'ни онлары заһири чәһәтдән дә көјнәклиләрдән ајырмышды. Онлара верилән командирләрин бир гисми низами гошун забитләриндән ибарәт иди, бир гисмини дә онлар вәтән јолунда өлмәк вә республикаја садиг олмаг һаггындакы курултулу сөзләри илә онлары мәфтун едән кәнч буржуа балалары арасындан сечмишдиләр.

Беләликлә, Парис пролетариатынын гаршысында, онун өз ичәрисиндән топланыб чанындан кечән 24 000 нәфәр сағлам кәнчдән ибарәт бир орду дурурду. Пролетариат мобил гвардијаны Парис күчәләриндә кур *«ура»* сәсләри илә саламлајырды. О, бу гвардијаны баррикадаларда вурушан өз габагчыл мүбаризләри һесаб едирди. О, бу гвардијаны буржуа милли гвардијасындан фәргли олараг *пролетар* гвардијасы һесаб едирди. Пролетариатын бу сәһви бағышланасы бир сәһв иди...

Қ. Маркс тәрәфиндән 1850-чи илин јанварында—нојабрын 1-дә јазылмышдыр.

„Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue" журналынын 1850-чи ил I, 2, 3 вә 5—6-чы №-ләриндә дәрч едилмишдир.

Имза: Қарл Маркс

Қ. Маркс вә Ф. Енкелс. Ики чилдлик сечилмиш әсәрләри, 1-чи чилд, Азәрнәшр, 1953, сәһ. 133—134.

Ф. ЕНКЕЛС

АЛМАНИЈАДА ИНГИЛАБ ВӘ ӘКСИНГИЛАБ[43]

...Вјанада ингилаб буржуазијаны нәзәри чәһәтдән һаким синфә чевирмишдир. Бу о демәкдир ки, һөкумәтдән зорла гопардылмыш күзәштләр әкәр практикада һәјата кечирилмиш олсајды вә мүәјјән бир мүддәт әрзиндә гүввәдә галсајды, лабүддән буржуазијанын һөкмранлығыны тә'мин етмиш оларлылар. Лакин әслиндә бу синфин һөкмранлығы һәлә һеч дә бәргәрар едилмәди. Доғрудур, буржуазијанын вә хырда буржуаларын әлинә силаһ верән милли гвардијанын тә'сис едилмәси сајәсиндә буржуазија гүввә вә нүфуз әлдә етмиш олду; доғрудур, «Тәһлүкәсизлик комитәси»нин, һеч кәсин гаршысында мәс'улијјәт дашымајан, буржуазијанын үстүнлүк тәшкил етдији бир нөв ингилаби һөкумәтин јарадылмасы нәтичәсиндә буржуазија һакимијјәтин зирвәләринә галха билди. Лакин ејни заманда фәһләләрин дә бир гисми силаһ алды; һәр дәфә иш бу мүбаризәјә кәлиб чатдыгда, фәһләләр вә тәләбәләр онун ағырлығыны өз чијинләриндә дашыјырдылар: ингилаби ордунун өзәјини јахшы силаһланмыш вә милли гвардијадан олдугча даһа интизамлы олан 4.000 нәфәрә гәдәр тәләбә тәшкил едирди, һәм дә онлар Тәһлүкәсизлик комитәсинин әлиндә садәчә аләт олараг галмаг истәмирдиләр. Тәләбәләр Тәһлүкәсизлик комитәсини танысалар да, һәтта онун гызғын мүдафиәчиләри олсалар да, һәр һалда онлар мүстәгил, бир нөв нараһат бир тәшкилат идиләр, ичлас залында өз топланышларыны кечирирдиләр, буржуазија илә фәһләләр арасында аралыг мөвге тутурдулар, өзләринин даими һәјәчанлары илә һәр шејин јенә өз әввәлки гајдасына дүшмәсинә мане олурдулар, чох заман өз гәрарларыны Тәһлүкәсизлик комитәсинә зорла гәбул етдирирдиләр.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 8-чи чилд, сәһ. 38—39.

...Император истибдадына гаршы мүбаризә арзусу илә чошан академик лекион һәр ики синфин гаршылыглы сурәтдә узаглашмасынын сәбәбини анламаға гәтијјән габил дејилди вә үмумијјәтлә, јаранмыш вәзијјәтин ирәли сүрдүјү тәләбләри

баша дүшә билмирди. Халгын бејниндә вә рәһбәр даирәләрдә бир гарышыглыг һөкм сүрүрдү. Рејхстагын галыглары: алман депутатлары вә бә'зи ингилабчы полјак депутатлары истисна олмагла, өз олмүтслү достларынын хејринә часуслугла мәшғул олан бир нечә славјан фасиләсиз ичлас едирдиләр. Лакин чидди фәалијјәт əвәзинә онлар өз вахтларыны конститусија ганунчулуғу чәрчивәсиндән кәнара чыхмадан император ордусуну дәф етмәјин мүмкүн олуб-олмамасы һаггында мә'насыз мүбаһисәләрә сәрф едирдиләр. Доғрудур, Вјананын, демәк олар, бүтүн демократик тәшкилатларынын нүмајәндәләриндән тәшкил олунмуш Тәһлүкәсизлик комитәси мүгавимәт көстәрмәјә һазыр иди, лакин комитәдә бүркерләрдән, хырда сәнәткарлардан вә алверчиләрдән ибарәт олан əксәријјәт рәһбәр рол ојнајырды вә бунлар комитәнин һеч бир заман гәти, тә'сирли тәдбирләр көрмәсинә јол вермәздиләр. Академик легион комитәси чәсарәтли гәтнамәләр гәбул едирди, лакин рәһбәрлик етмәјә əсла габил дејилди.

Јенә орада, сәһ. 68.

...Виндишгретсин ордусу, нәһајәт, чәмләшәрәк Вјана үзәринә һүчума кечдикдә мүдафиә үчүн чыхарыла биләчәк гүввәләр бу мәгсәд үчүн гәтијјән кифајәт етмәди. Милли гвардијанын јалныз мүәјјән гисмини сәнкәрләрә көндәрмәк оларды. Доғрудур, нәтичә е'тибарилә, тәләсик бир сурәтдә пролетар гвардијасы тәшкил едилди, амма бу јолла əһалинин сајча даһа чох, икид, əзмкар һиссәсиндән истифадә етмәк тәшәббүсүнә олдугча кеч игдам едилдијинә көрә мүвәффәгијјәтлә мүгавимәт көстәрмәк үчүн бу гүввә силаһ ишләтмәјә вә илк интизам тәдбирләринә кифајәт гәдәр алыша билмәди. Беләликлә, 3—4 мин нәфәрдән ибарәт, јахшы тә'лим көрмүш, мүәјјән дәрәчәдә интизамлы, рәшадәтли вә там руһ јүксәклијинә малик олан Академик лекион, һәрби нөгтеји-нәзәрдән өз ролуну мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирмәјә габил олан јеканә гошун һиссәси иди. Лакин бу һиссә, милли гвардијанын е'тибарлы кичик дәстәси илә бирликдә вә гејри-мүтәшәккил силаһлы пролетарлар күтләси илә бирликдә нә кими бир гүввә ола биләрди, өз һәјат вәрдишләринә көрә белә һәрби əмәлијјатлар үчүн даһа фајдалы олан Јелачичин гулдур дәстәләри һәлә бир јана галсын, Виндишгретсин сајча даһа чох олан низами гошунлары илә мүгајисәдә һәр еви, һәр дөнкәни дөјүшлә алмаг лазым кәлдији һалда, бу һиссә нә кими бир əһәмијјәтә малик ола биләрди?

Јенә орада. сәһ. 70.

...Биз сон мәгаләмиздә көстәрдик ки, бир тәрәфдән алман һөкумәти, дикәр тәрәфдән исә Франкфурт парламенти арасында мүбаризә, нәтичә е'тибарилә, елә бир амансыз шәкил алмышды ки, мајын илк күнләриндә Алманијанын хејли һиссәсиндә ачыг үсјанлар баш верди: әввәлчә Дрездендә, сонра Баварија Пфалтсында, Рејн Пруссијасы һиссәсиндә вә нәһајәт, Бадендә.

Бүтүн һалларда үсјанчыларын *әсил мүбариз* гүввәләри биринчи олараг силаһа сарылыб гошунларла дөјүшә кирән *шәһәр фәһләләриндән* ибарәт иди. Кәнд әһалисинин ән јохсул һиссәси—муздурлар вә хырда кәндлиләр—бир гајда олараг, мүнагишә баш вердикдән сонра фәһләләрә гошулурдулар. Капиталистләр синфиндән ашағыда дуран бүтүн синифләрин кәнчләринин әксәријјәти һеч олмазса мүвәггәти олараг, үсјанчылар ордусунун сыраларында идиләр, лакин кәнчләрин олдугча ала-бәзәк дәстәси, иш бир гәдәр чидди шәкил алан кими чох тез сејрәлирди. Хүсусилә дә өзләрини «зәка нүмајәндәләри» адландырмағы севән тәләбәләр, өз бајрагларыны биринчи олараг тәрк едирдиләр, онлары бу һәрәкәтдән забит рүтбәсинә кечирмәк вә'дләри дајандыра биләрди, бунун үчүн исә онлар, ајдындыр ки, чох надир һалларда лазыми габилијјәтә малик олурдулар...

Ф. Енкелс тәрәфиндән 1851-чи илин августунда—1852-чи илин сентјабрында јазылмышдыр.
„New-York Daily Tpibune" гәзетиндә 1851-чи ил октјабрын 25 вә 28-дә, нојабрын 6, 7, 12 вә 28-дә; 1852-чи ил февралын 27-дә, мартын 5, 15, 18 вә 19-да, апрелин 9, 17, 24-дә, ијулун 27-дә, августун 19-да, сентјабрын 18-дә, октјабрын 2 вә 23-дә чап едилмишдир.

Јенә орада, сәһ. 103.

ЕНКЕЛС—МАРКСА
ЛОНДОНА

[Манчестер, 11 март 1853-чү ил]

...Јени адамлар чәлб етмәк мәсәләсинә кәлдикдә, мән белә дүшүнүрәм ки, биз Алманијаја гајыданда орада бу мүддәт әрзиндә гадаған едилмиш мејвәни* мүвәффәгијјәтлә дадмыш олан олдугча чох исте'дадлы кәнчләрә раст кәләчәјик. 1848-чи ил әрәфәсиндә олдуғу кими, ики-үч ил әрзиндә һәр чүр китабларын јардымы илә әмәлли-башлы елми тәблиғат апармаг имканы әлдә етмиш олсајдыг, о заман бизим ишимиз хејли јахшы кедәрди. Лакин бу, мүјәссәр олмады, инди исә туфан артыг јахынлашмагдадыр. Сән өз «Сијаси игтисад»ыны[44] гуртармалысан, о заман биз гәзетимиз олан кими ону һәфтәлик бурахылышлар шәклиндә чап едәрдик вә populus-ун** баша дүшмәдији шеји discipuli*** онлара изаһ едәрдиләр, о гәдәр јахшы изаһ етмәсәләр дә, фајдалы бир шәкилдә изаһ едәрдиләр. О заман бу, артыг бәрпа едилмиш бүтүн тәшкилатларымыза дискуссија үчүн әсас верәрди...

Илк дәфә орижинал дилиндә Marx—Engels Gesamtausgabe. Dritte Abteilung, Bd. I, 1929 вә рус дилиндә К. Марксын вә Ф. Енкелсин Әсәрләринин 1-чи нәшринин XXI чилдиндә чап едилмишдир. 1929-чу ил.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 28-чи чилд, сәһ. 193.

---

* — елми социализми. *Тәртибчи.*
** — халгын. *Ред.*
*** — шакирдләр. *Ред.*

К. МАРКС

ИНГИЛАБИ ИСПАНИЈА[45]

...Лакин әкәр кәндлиләр, дәниз саһилләриндән кәнарда дуран кичик шәһәрләрин сакинләри, чүббәли вә чүббәсиз јохсулларын чохсајлы ордусу, дини вә сијаси мөвһуматла дәриндән әһатә едилмиш олан бу адамлар милли партијанын чох бөјүк әксәријјәтини тәшкил етмиш олсајдылар, о заман Франсанын басгынына гаршы халгын мүбаризәсиндә Испанијанын сијаси вә ичтимаи дирчәлиши үчүн бир ишарә көрмүш олан ишкүзар вә нүфузлу азлыг о бири тәрәфдән бу партијаја дахил оларды. Бу азлыг V Қарлын заманында мүасир чәмијјәтин мадди шәраити мүәјјән дәрәчәјә гәдәр инкишаф етмиш олан лиман вә тичарәт шәһәрләринин вә бә'зи әјаләт мәркәзләринин сакинләриндән ибарәт иди. Онлара задәканларын вә буржуазијанын ән јахшы һиссәси, һәтта Пиренеј дағларынын габағыны сахлаја билмәдији XVIII әср фәлсәфәсинин тә'сиринә тутулмуш јазычылар, һәкимләр, вәкилләр, һәтта кешишләр дә тәрәфдар чыхырдылар. Қәнд тәсәррүфатыны јахшылашдырмаг һаггында вә аграр гануну һаггында Һовелјаносун јаздығы вә 1795-чи илдә е'лан едилмиш мәшһур меморандуму бу групун әсил бәјаннамәси һесаб етмәк олар; һәмин меморандум Қастилја крал шурасынын әмри илә јазылмышды[46]. Нәһајәт, бир дә буржуа кәнчләри, мәсәлән, университет тәләбәләри вар иди ки, онлар Франса ингилабынын сә'јләрини вә принсипләрини һәрарәтлә гаршылајыр вә бир заманлар Франсанын көмәји илә вәтәни дирчәлтмәк үмиди илә јашајырдылар.

...Дикәр тәрәфдән, мүһарибә заманы керилјерослар[47] өз командирләринин бир һиссәсини, Порлјер, Ласи, Еролес вә Вилјакампа кимиләрини низами гошунларда фәргләнмиш забитләр ичәрисиндән әлдә едә билдиләрсә, низами гошун да өз нөвбәсиндә керилјеросларын Мина, Емпесинадо вә башгалары кими кечмиш рәһбәрләрини командирләр сифәтилә әлдә едә билди. Беләликлә, орду вә керилјерослар Испанија чәмијјәтинин ән ингилаби һиссәси олду, зира онлар ајырд етмәдән бүтүн тәбәгәләрдән, о чүмләдән гызғын, ирәлијә доғру сә'ј

едән, мәркәзи һөкумәтин зәифләмиш тә'сириндән азад, көһнә режимин зәнчирләрини өз үзәриндән атмыш вәтәнпәрвәр кәнчләр сырасындан топланырды, Ријего кими бу кәнчләрин бир һиссәси артыг бир нечә ил Франсада әсирликдә олмушду. Буна көрә дә сонракы һәрәкатларда испан ордусунун һадисәләрә көстәрдији тә'сир—һәм ингилаби тәшәббүсү өз үзәринә көтүрдүјү һалларда, һәм дә өзүнүн преториан характери илә ингилаб ишинә зәрәр вердији һалларда—көстәрдији тә'сир бизи тәәччүбләндирмәмәлидир.

К. Маркс тәрәфиндән 1854-чү илин август—нојабр ајларында јазылмышдыр.

«New-York Daily Tribune» гәзетинин

1854-чү ил 9 вә 25 сентјабр, 20, 27 вә 30 октјабр, 24 нојабр, 1 вә 2 декабр тарихли нөмрәләриндә чап едилмишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 10-чу чилд, сәһ. 437, 457.

МАРКС—ЕНКЕЛСӘ

МАНЧЕСТЕРӘ

[Лондон], 26 декабр 1865-чи ил

...Мәнә белә кәлир ки, Бонапартын вәзијјәти һеч вахт бу гәдәр гејри-сабит олмамышдыр. Тәләбә иғтишашлары[48], ордунун өзүндә зиддијјәтләр олдуғуну көстәрән һәјәчанлы әламәтләр...

Илк дәфә бу китабда дәрч едилмишдир:

«Der Briefwechsel zwischen F. Engels und K. Marx» Bd. III, Stuttgart, 1913.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 137—138.

МАРКС—ЛУДВИГ КУКЕЛМАНА
ҺАННОВЕРӘ

Лондон, 9 октјабр* 1866-чы ил
1. Modena Villas, Maitland Park,
Haverstock Hill

...Прудон олдугча бөјүк зәрәр вурмушдур[49]. Онун әввәлчә јаланчы тәнгиди вә сахтакарлыгла өзүнү утопистләрә гаршы гојмасы (о өзү јалныз хырда-буржуа утопистидир, һалбуки Фурје, Оуен вә башга адамларын утопијаларында јени дүнја дујулур вә фантастик бир сурәтдә тәсвир олунур) «парлаг кәнчләри», тәләбәләри, сонра фәһләләри, хүсусән зинәт шејләринин истеһсалы илә мәшғул олдугларындан, өзләри дә дәрк етмәдән көһнә зир-зибилә мејл көстәрән Парис фәһләләрини чәзб етмиш вә онларын рәғбәтини газанмышды. Авам, шөһрәтпәрәст, иддиалы, бошбоғаз, тәшәххүслү олан бу адамлар һеч дә өз үзвләринин сајына әсла ујғун кәлмәјән бир мигдарда конгресә кәлмәклә[50] аз гала һәр шеји корламышдылар. Һесабатда онларын адларыны чәкмәдән онлара лазымынча гијмәт верәчәјәм...

Илк дәфә «Die Neue Zeit» журналында дәрч едилмишдир, Bd, 2, № 2, 1901—1902-чи ил.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 444.

* Орижиналда сәһв олараг «нојабр» көстәрилир. *Ред.*

МАРКС—ЕНКЕЛСӘ

МАНЧЕСТЕРӘ

[Лондон], 12 феврал 1870-чи ил.

...Онун китабындан* белә бир гәти нәтичә чыхыр ки, Русијада индики вәзијјәт даһа давам едә билмәз, тәһкимчилик һүгугунун ләғв едилмәси, әслиндә дағылма просесини јалныз сүр'әтләндирмиш вә туфанлы ичтимаи ингилаб олачагдыр. Бурадан инди рус тәләбәләри арасында дәбдә олан гејри-чидди ниһилизмин реал әсаслары көрүнмәкдәдир вә и. а. Јери кәлмишкән, Ченеврәдә, панславизмлә[51] мүбаризәни өз програмларында е'лан едән вә онун әвәзинә «Интернасионал»[52] ирәли сүрән рус мүһачир тәләбәләринин јени колонијасы әмәлә кәлмишдир...

Илк дәфә ихтисарла бу китабда дәрч едилмишдир:

„Der Briefwechsel zwischen F. Engels und K. Marx“, Bd. IV, Stuttgart, 1913: бүтүнлүкдә Marx—Engels. Gesamtausgabe. Dritte Abteilung, Bd. 4, 1931 вә К. Марксын вә Ф. Енкелсин Әсәрләринин I нәшринин XXIV чилдиндә дәрч едилмишдир, 1931-чи ил.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 32-чи чилд, сәһ. 364.

---

* Н. Флеровски (В. В. Берви). Русијада фәһлә синфинин вәзијјәти. С.-Птб., 1869. *Тәртибчи.*

МАРКС—ЕНКЕЛСӘ

МАНЧЕСТЕРӘ

[Лондон], 24 март 1870-чи ил

...Ченеврәдәки *рус колонијасындан* алдығым мәктубу әлавә едирәм. Бөлмәни биз гәбул етдик вә Баш Шурада онларын нүмајәндәси олмаг тәклифи илә мән *разылашдым* вә онлара гыса чаваб көндәрдим[53] (*хүсуси* мәктубла бирликдә рәсми чаваб) вә чавабы онларын мәтбу органында* дәрч етмәјә ичазә вердим. Кәнч Русијанын нүмајәндәси сифәти илә фәалијјәт көстәрмәк мәним үчүн хејли гәрибә бир вәзијјәтдир! Инсан һеч вахт һараја дүшәчәјини вә һансы бир гәрибә кампанијада олачағыны һеч вахт билмир. Рәсми чавабымда мән Флеровскини тә'рифләјир вә хүсусилә гејд едирәм ки, Рус бөлмәсинин башлыча вәзифәси Полшанын наминә ишләмәкдән (јә'ни Авропаны өз гоншулуғундан хилас етмәкдән) ибарәтдир. Мән нә рәсми, нә дә мәхфи мәктубумда Бакунин һаггында бир кәлмә дә хатырлатмамағы даһа доғру һесаб етдим. Лакин чаванлара һеч вахт бағышламајачағым бир шеј варса, о да будур ки, онлар мәни «аһыл» адама дөндәрмишләр. Онлар, јәгин, белә күман едирләр ки, мәним сәксән—јүз јашым вар...

Илк дәфә ихтисарла бу китабда дәрч едилмишдир: „Der Briefwechsel zwischen F. Engels und K. Marx" Bd. IV, Stuttgart, 1913; тамамилә Marx—Engels Gesamtausgabe. Dritte Abteilung, Bd. 4, 1931 вә К. Марксын вә Ф. Енкелсин Әсәрләринин I нәшринин XXIV чилдиндә дәрч едилмишдир, 1931-чи ил.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 32-чи чилд, сәһ. 383—384.

---

* — «Народноје дело»да. *Ред.*

К. МАРКС

БЕЈНӘЛХАЛГ ФӘҺЛӘ БИРЛИЈИНИН БАШ ШУРАСЫ—ЧЕНЕВРӘДӘКИ РУС БӨЛМӘСИ КОМИТӘСИНИН ҮЗВЛӘРИНӘ

Вәтәндашлар!

Баш шура* мартын 22-дәки ичласында јекдилликлә бу гәрара кәлди ки, сизин програмыныз вә низамнамәниз Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин үмуми низамнамәләринә мүвафигдир. Баш Шура сизин бөлмәни тез бир сурәтдә Интернасионалын тәркибинә гәбул етди. Сизин мәнә тәклиф етдијиниз шәрәфли вәзифәни, Баш Шурада сизин нүмајәндәниз олмаг вәзифәсини мәмнунијјәтлә гәбул едирәм.

Сиз өз програмынызда дејирсиниз ки:

«...Полшаны әзән император зүлмү, һәр ики халгын—һәм рус халгынын, һәм дә полјак халгынын сијаси вә ичтимаи азадлығына ејни дәрәчәдә мане олан бир әнкәлдир».

Сиз әлавә едә биләрдиниз ки, Полшанын руслар тәрәфиндән зорла ишғал едилмәси Алманијада һәрби режим олмасынын, бунун да нәтичәси олараг бүтүн гит'әдә белә бир режим олмасынын фәлакәтли бир дајағы вә әсил сәбәбидир. Буна көрә дә Полшанын буховларыны гырмаг үзәриндә чалышыркән рус сосиалистләри өз үзәрләринә јүксәк бир вәзифә—Авропа пролетариатынын үмуми азадлығы үчүн илк шәрт олараг һәрби режими мәһв етмәк вәзифәсини көтүрүрләр.

Бир нечә ај бундан әввәл мәнә Петербургдан Флеровскинин «Русијада фәһлә синфинин вәзијјәти» әсәрини көндәрмишләр. Бу, Авропа үчүн әсил бир кәшфдир. Һәтта ингилабчы адлананлар тәрәфиндән гит'әдә јајылмыш *рус никбинлији* һәмин әсәрдә амансызлыгла ифша едилмишдир. Әкәр мән бу әсәрин бә'зи јерләринин халис нәзәри чәһәтдән тәнгиди тамам кифајәтләндирмәдијини десәм дә, әсәрин гијмәтинә хәләл кәлмәз. Бу—чидди бир мүшаһидәчинин, горхмаз зәһмәткешин, гәрәзсиз тәнгидчинин, күчлү бир сәнәткарын вә һәр шејдән әввәл һәр чүр зүлмә гаршы һиддәтләнән, һәр чүр милли һимн-

* I Интернасионалын Баш шурасы нәзәрдә тутулур. *Ред.*

ләрә дөзмәјән вә мәһсулдар синфин бүтүн әзабларына вә бүтүн арзуларына еһтирасла шәрик олан бир адамын әсәридир.

Флеровскинин вә сизин мүәллиминиз Чернышевскинин әсәрләри кими әсәрләр Русијаја һәгиги шәрәф газандырыр вә сүбут едир ки, сизин өлкәниз дә әсримизин үмуми һәрәкатында иштирак етмәјә башлајыр.

Салам вә гардашлыг.

Карл МАРКС

Лондон, 24 март 1870-чи ил.

«Народноје дело» гәзетинин 1-чи №-синдә дәрч едилмишдир, Чеиеврә, 15 апрел 1870-чи ил.

К. Маркс вә Ф. Енкелсин рус сијаси хадимләри илә јазышмасы. Азәрнәшр, 1957, сәһ. 39—40.

ЕНКЕЛС—МАРКСА

ЛОНДОНА

Манчестер, 27 март* 1870-чи ил

...Сәнин достун Коллет билсәјди ки, сән инди bona fide** вә ачыг бир сурәтдә рус акенти олмусан!*** Көрүнүр ки, бизим индијә гәдәр таныдығымыз бүтүн руслара нисбәтән тамамилә башга чүр рус олан бу ушаглар тәрәфиндән бүрузә верилән бүтүн бунларын һамысы чох көзәлдир. Нә гәдәр ки, Австријада вә Мачарыстанда мөһкәм зәмин тә'мин едилмәмишдир, онлара башга славјанлар үзәриндә протекторат тәшәббүсләринә јол вермәк олар, сонра исә бу, өз-өзүнә јох олуб кедәчәкдир. Сербија Омладинасы һаггында да онларын јахшы мә'луматы вардыр. Бу тәшкилат тәхминән бизим буршеншафтларын[54] мүгәддәс хатирәси кими ајдын мејлләри олан тәләбә иттифагы кими бир шејдир...

Илк дәфә ихтисарла бу китабда дәрч едилмишдир: „Der Briefwechsel zwischen F. Engels und K. Marx“, Bd. IV, Stuttgart, 1913; тамамилә Marx—Engels Gesamtausgabe. Dritte Abteilung, Bd. 4, 1931;
К. Марксын вә Ф. Енкелсин Әсәрләринин I нәшринин XXIV чилдиндә чап едилмишдир, 1931-чи ил.

К. Маркс вә Ф. Енкелс, Әсәрләри, 32-чи чилд, сәһ. 387.

---

* Орижиналда сәһв олараг 29 март јазылмышдыр. *Ред.*
** — вичданлы, әсил. *Ред.*
*** Бах сәһ. 161. *Тәртибчи.*

МАРКС—ЕНКЕЛСӘ

МАНЧЕСТЕРӘ

[Лондон], 5 ијул 1870-чи ил

...Лафарг мәнә хәбәр верди ки, чаван бир рус, Лопатин ондан мәнә зәманәт мәктубу кәтирәчәкдир. Лопатин мәним јаныма шәнбә күнү кәлмишди, мән ону базар күнүнә дә'вәт етдим (о бизим јанымызда күндүз саат бирдән кечә он икијәдәк галды), базар ертәси исә јашадығы Брајтона кетди.

О, һәлә чох чавандыр, ики ил һәбсханада олмуш, сонра Гафгазда сәккиз ај галада отуруб орадан гачмышдыр. О, јохсул задәкан оғлудур вә Санкт-Петербург университетиндә дәрс дејәрәк чөрәк пулу газанырмыш. Инди чох еһтијач ичиндә јашајыр вә рус дилинә тәрчүмә илә доланыр. Она көрә Брајтона көчмүшдүр ки, орада һәр күн ики дәфә рәсми чимәрликдән бир гәдәр узагда пулсуз олараг дәниздә чимә биләр.

Чох ајдын, *тәнгиди* зәкасы вардыр, шән характерә маликдир, әлиндә оланла кифајәтләнән рус кәндлиси кими сәбирли вә дөзүмлүдүр. Онун зәиф чәһәти *Полшадыр.* Бу барәдә Лопатин тамамилә инкилис кими, дејәк ки, көһнә чартист мәктәбинә мәнсуб олан инкилисин Ирландија һаггында данышдығы кими данышыр.

О мәнә данышды ки, бүтүн *Нечајев** әһвалаты (23 јашында) һәјасызчасына јаландыр. Нечајев *һеч бир заман* һеч бир рус һәбсханасында јатмамышдыр, рус һөкумәти *һеч бир заман* ону өлдүрмәјә чалышмамышдыр вә и. а.

Ишин маһијјәти беләдир. Нечајев (Русијада Бакунинин аз мигдарда олан акентләриндәндир) бир кизли чәмијјәтә мәнсуб имиш. Варлы вә тәшәббүскар олан башга бир кәнч, Х** һәмин чәмијјәтә Нечајев васитәсилә пулла јардым едирмиш. Күнләрин бириндә Х Нечајевә билдирмишди ки, даһа бир гәпик дә вермәјәчәкдир, чүнки бу пулларын һараја сәрф едилдијини билмир. Ч-б Нечајев бу заман кизли чәмијјәтдәки јолдашларына Х-и өлдүрмәји тәклиф едир (ола билсин она көрә ки, пулларын сәрф едилмәси һаггында һесабат верә бил-

* «Нечајев» сөзүнү Маркс русча јазмышдыр. *Ред.*
** — И. Иванов. *Ред.*

мәмишдир), зира *кәләчәкдә* о, әгидәсини дәјишиб хаин чыха биләр. *О, доғрудан да һәмин адамы өлдүрмүшдүр.* Беләликлә, һөкумәт Нечајеви садәчә олараг ади бир *гатил олдуғуна көрә* тә'гиб едир.

Ченеврәдә Лопатин һәр шејдән әввәл шәхсән Нечајевдән изаһат тәләб едир (онун јалан данышмасына көрә); Нечајев белә бир сенсасијанын иш үчүн сијаси чәһәтдән фајдалы олмасы илә өзүнү тәмизә чыхармаға чалышыр. Белә олдугда Лопатин бүтүн әһвалаты Бакунинә данышыр вә Бакунин дә Лопатинә дејир ки, о өзү «садәлөвһ гоча» олдуғу үчүн һәр шејә инанмышдыр. Сонра Бакунин бунларын һамысыны Нечајевин јанында тәкрар етмәји Лопатиндән тәләб едир. Лопатин дәрһал Бакунинлә бирликдә Нечајевин јанына кедир, бурада бүтүн һәмин сәһнә тәкрар олунур. Нечајев сусуб дурур. Нә гәдәр ки, Лопатин Ченеврәдә иди, Нечајев санки ағзына су алмыш кими сусурду. Лакин Лопатин Парисә кедән кими әдабазлыглар јенидән башланыр. Бу әһвалатдан аз сонра Лопатин һәмин иш барәсиндә Бакуниндән тәһгирамиз бир мәктуб алыр. О да Бакунинә даһа артыг тәһгирамиз аһәнклә чаваб верир. Нәтичәси, Бакунин бир мәктуб јазыр—pater, peccavi* дејир (мәктуб *бурада* Лопатиндәдир), лакин өзүнү «һәр шејә тез инанан садәлөвһ гоча» кими гәләмә верир.

Илк дәфә ихтисарла бу китабда дәрч едилмишдир: „Der Briefwechsel zwichen F. Engels und K. Marx". Bd. IV, Stuttgart, 1913; тамамилә Marx—Engels Gesamtausgabe. Dritte Abteilung. Bd, 4, 1931; К. Марксын вә Ф. Енкелсин Әсәрләринин I нәшринин XXIV чилдиндә чап едилмишдир, 1931-чи ил.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 32-чи чилд, сәһ. 430—431.

---

* бөјүк ага, күнаһа батмышам. *Ред.*

Ҝ. МАРКС

ФРАНСАДА ВӘТӘНДАШ МҮҺАРИБӘСИ[55]

...Гуллар вә мәзлумлар ағалара гаршы үсјан етдикдә буржуа гурулушунун мәдәнијјәт вә әдаләти өз һәгиги, мәнһус шәклиндә мејдана чыхыр. Бу заман һәмин мәдәнијјәт вә һәмин әдаләт ачыг-ашкар вәһшиликдән вә ганунсуз гисасдан ибарәт олур. Сәрвәт истеһсалчыларынын сәрвәти мәнимсәјәнләрә гаршы синфи мүбаризәсиндәки һәр бир јени бөһран бу факты кетдикчә даһа ајдын көстәрир. 1871-чи илдәки мисилсиз рәзаләтләр гаршысында буржуазијанын һәтта 1848-чи илин ијунундакы вәһшиликләри дә сөнүк көрүнүр. Һәрбчиләрин вәһши азғынлыглары, пулла мүдафиә етдикләри вә гисасыны алдыглары мәдәнијјәтин бүтүн руһуну ајдын әкс етдирдији кими, версаллылар шәһәрә сохуландан сонра һәлә там бир һәфтә әрзиндә бүтүн Парис халгынын—кишиләрин, гадынларын вә ушагларын—фәдакар бир гәһрәманлыгла вурушмасы да онун ишинин әзәмәтини бир о гәдәр ајдын көстәрир. Артыг дөјүш гуртарандан сонра өлдүрмүш олдуғу адамларын јығын-јығын мејитләрини һараја дашымаг кими чәтин бир вәзифә гаршысында дуран бу мәдәнијјәт, доғрудан да гәрибә мәдәнијјәт имиш!

Ҝ. Маркс тәрәфиндән 1871-чи илин апрел—мај ајларында јазылмышдыр.

1871-чи ил ијунун орталарында Лондонда ајрыча нәшр едилмиш вә 1871—1872-чи илләрдә Авропанын мүхтәлиф өлкәләриндә вә АБШ-да дәрч олунмушдур.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Ики чилдлик сечилмиш әсәрләри, I чилд, Азәрнәшр, 1953, сәһ. 524—525.

ЕНКЕЛС—КАРЛО КАФЈЕРОЈА

НЕАПОЛА

Лондон, 16 ијул 1871-чи ил

...Мән сизин Неаполдакы вәзијјәтинизи чох көзәл баша дүшүрәм. Һәмин вәзијјәт бә'зиләримиз 25 ил әввәл, ичтимаи һәрәкаты тәшкил етмәјә башладығымыз заман Алманијада дүшдүјүмүз вәзијјәтә бәнзәјир. О заман бизим архамызча јалныз Исвечрәдә, Франсада вә Инкилтәрәдә сосиалист вә коммунист идејаларыны гәбул етмиш аз мигдарда пролетарлар кәлирди; күтләләр ичәрисиндә иш апармаг үчүн бизим әлимиздә чох чүз'и бир васаит вар иди, сизин кими биз дә мәктәб мүәллимләри, журналистләр вә тәләбәләр ичәрисиндән тәрәфдарлар чәлб етмәјә мәчбур олмушдуг.—Хошбәхтликдән һәрәкатын һәмин дөврүндә сөзүн әсил мә'насында фәһлә синфинә мәнсуб олмајан белә адамлары тапмаг асан иди; сонралар фәһләләр һәрәкатын үстүн үнсүрү олдуғу заман белә адамлар, әлбәттә, надир һадисә иди...

Илк дәфә « La Società » журналынын 1951-чи ил, 4-чү нөмрәсиндә дәрч едилмишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 33-чү чилд, сәһ. 211—212.

ЕНКЕЛС—ТЕОДОР КУНОЈА

МИЛАНА

Лондон, 13 нојабр 1871-чи ил
122, Regent's Park Road, N. W.

...Бу күн сәһәрчағы мән Марксын јанында Риччотти Һарибалдини көрдүм; о, чох мәдәни, олдугча сојугганлы, лакин мүтәфәккирдән даһа чох әскәри хатырладан бир чавандыр. Лакин о, чох фајдалы ола биләр. Ахы, гочанын* нәзәри бахышларында ајдынлыгдан даһа чох хејирхаһлыг көрүнүр, бунунла бирликдә онун Петронијә јаздығы ахырынчы мәктубу бизим үчүн сон дәрәчә гијмәтлидир[56]. Әкәр онун оғуллары бүтүн бөјүк бөһранлар анында гочанын өзү кими дүзкүн инстинкт бүрузә версәләр, онда чох иш көрә биләрләр. Сиз бизим үчүн Кенуједа е'тибарлы бир үнван әлдә едә билмәздинизми? Сөһбәт ондан кедир ки, бизим нәшрләримизи Капрерада гочаја дүзкүн јол илә көндәрә биләк, Риччотти дејир ки, чох шеј јолда әлә кечир...

Илк дәфә „Die Gesellschaft" журналынын 1925-чи ил 1-чи №-синдә дәрч едилмишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 33-чү чилд, сәһ. 272—273.

* — Чүзеппе Һарибалди. *Ред.*

ЕНКЕЛС—ИОҺАНН ФИЛИПП БЕККЕРӘ

ЧЕНЕВРӘЈӘ

Лондон, 14 ијун 1872-чи ил

...Үмумијјәтлә, руслара кәлдикдә исә әввәлләр Авропаја кәлмиш рус задәкан-аристократлары илә инди кәләнләр— *халг ичәрисиндән* чыхмыш руслар арасында сон дәрәчә бөјүк фәрг вардыр. Сонунчуларын ичәрисиндә өз истеʼдад вә характеринә көрә, шүбһәсиз, партијамызын ән јахшы адамларына мәнсуб оланлар вардыр ки, онларын тәмкини, характер мөһкәмлији вә ејни заманда дәрин нәзәри билији адамы ачыгча һејран едир...

Рус дилиндә илк дәфә К. Марксын вә Ф. Енкелсин Әсәрләринин I нәшринин XXVI чилдиндә чап едилмишдир, 1935-чи ил.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 33-чү чилд, сәһ. 411.

СОСИАЛИСТ ДЕМОКРАТИЈАСЫ АЛЈАНСЫ ВƏ БЕЈНƏЛХАЛГ ФƏҺЛƏ БИРЛИЈИ[57]

...Русијада Алјансын фəалијјəти барəсиндə биз 1871-чи илин ијулунда Петербург мəһкəмə палатасында Нечајев иши ады илə бахылмыш сијаси просесдəн өјрəндик. Русијада илк дəфə олараг сијаси просес андлылар мəһкəмəси гаршысында вə ачыг динлəнилмишдир. Бə'зи истисналардан башга сəксəн нəфəрдəн артыг олан бүтүн мүттəһимлəр—кишилəр вə гадынлар—мəктəбли кəнчлəрдир. Онлар 1869-чу илин нојабрындан 1871-чи илин ијулунадək Петропавловск галасынын һəбсханасында ибтидаи һəбсдə сахланмышдылар, бунун да нəтичəсиндə онлардан икиси өлмүш, бир нечə нəфəрин исə ағлы башындан чыхмышдыр. Мəһбуслар һəбсханадан јалныз онлары он беш, он ики, он једди ил вə ики ил Сибир мə'дəнлəриндə ишлəмəјə, каторгаја вə һəбс чəзасына мəһкум едəн һөкмү динлəмəк үчүн чыхмышдылар. Ачыг мəһкəмə тəрəфиндəн бəраəт газананлар исə «инзибати гајдада» сүркүн едилмишлəр.

Онларын чинајəти бундан ибарəтдир ки, кизли чəмијјəтə мəнсуб олмушлар, бу чəмијјəт Бејнəлхалг Фəһлə Бирлији адыны көтүрмүшдүр, һəмин адамлар куја Интернасионалын мөһүрү басылмыш мандатлары олан бејнəлхалг ингилаб комитəсинин елчиси тəрəфиндəн бу Бирлијə чəлб едилмишлəр. Һəмин елчи онлары бир сыра фырылдаглара мəчбур етмиш вə бə'зилəрини гəтлдə она јардым көстəрмəјə вадар етмишдир; бу гəтл полиси кизли чəмијјəтин изинə салмыш, лакин һəмишə олдуғу кими, елчи өзү гачыб кизлəнмишдир. Полис өз ахтарышларында елə бир фəрасəт көстəрмишдир ки, буну анчаг мүфəссəл бир хəбəрчилијин нəтичəси һесаб етмəк олар. Бүтүн бу ишлəрдə елчинин ролу сон дəрəчə икимə'налы олмушдур. Һəмин елчи Нечајев иди...

1861-чи илдə тəлəбəлəр јохсул кəнчлəри али тəһсил алмаға бурахмамаг мəгсəдини күдəн чуғуллуг тəдбирлəринə вə кəнчлəри полисин өзбашыналығына табе етмəк чəһдлəриндəн ибарəт олан инзибати тəдбирлəрə чаваб олараг өзлəринин гызғын вə јекдил протестини билдирмиш вə бу протест онларын јы-

ғынчағындан күчә е'тиразларына чевриләрәк, издиһамлы нүмајиш шәклини алмышды. Бундан сонра Санкт-Петербург университетини бир мүддәт бағламыш, тәләбәләри исә һәбсә алмыш, ја да сүркүн етмишдиләр. Һөкумәтин белә рәфтары кәнчләри кизли чәмијјәтләрә сөвг етмиш, бу кизли чәмијјәтләрин үзвләринин хејли һиссәси исә, ајдындыр ки, һәбсә алынмыш, Сибирә сүркүн едилмишдир. Онларын бир һиссәси јохсул тәләбәләри тәһсили давам етдирмәк үчүн васитлә тә'мин етмәкдән өтрү гаршылыглы јардым кассалары тә'сис етмишдир. Кәнчләрдән даһа чидди оланлары бу кассалары бағламаг үчүн һөкумәтә даһа һеч бир бәһанә вермәмәји гәрара алмышлар; чүнки бу кассаларын тәшкили ишкүзар мәсәләләрин һәлли үчүн кичик јығынчаглар кечирилмәсинә јол верирди. Бу ишкүзар јығынчаглар ејни заманда, сијаси вә ичтимаи мәсәләләри мүзакирә етмәјә имкан јарадырды. Чохусу кәндлиләрин вә башга јохсулларын ушагларындан ибарәт олан рус мәктәбли кәнчләри сосиализм идејаларына о гәдәр гапылмышдылар ки, артыг бу идејалары дәрһал һәјата кечирмәк хәјалына дүшмүшдүләр. Бу һәрәкат мәктәбләрдә күндән-күнә артырды вә рус чәмијјәтинә садә халгын ичәрисиндән чыхмыш, тәһсилли вә социалист идејаларына гапылмыш јохсул кәнчләр күтләси верирди. Бу һәрәкатын идеја илһамчысы һазырда Сибирдә олан Чернышевски иди[58]. Бах елә бу заман Нечајев Интернасионалын һөрмәтиндән вә бу кәнчләрин чошгунлуғундан истифадә едәрәк, тәләбәләри инандырмаға чалышырды ки, Интернасионала дахил олан, үмумдүнја ингилабынын мәш'әлини јандыран вә Русијада дәрһал фәалијјәт көстәрмәјә һазыр олан чох бөјүк кизли чәмијјәт мөвчуд олдуғу бир вахтда белә хырда ишләрлә мәшғул олмаг мәгамы дејилдир. О бир нечә кәнчи алдадыб чинајәт ишинә чәлб едә билмишди ки, бу да рәсми Русија үчүн бу гәдәр тәһлүкәли олан бүтүн тәләбә һәрәкатыны дармадағын етмәкдән өтрү полисин әлинә бәһанә вермишди.

1869-чу илин мартында Ченеврәјә кәлән чаван бир рус өзүнү Петербург тәләбәләринин нүмајәндәси кими гәләмә верәрәк, бүтүн рус мүһачирләринин е'тимадыны газанмаға чалышырды. О, өзүнү мүхтәлиф фамилијаларла тәгдим едирди. Бә'зи мүһачирләр јәгин билирдиләр ки, Петербургдан һеч бир нүмајәндә кәлмәмишдир; бә'зиләри исә бу јаланчы нүмајәндә илә сөһбәт етдикдән сонра ону часус билмишдиләр. Нәһајәт, о, өзүнүн әсил фамилијасыны деди: Нечајев.

...Бир мүһачирлә сөһбәт заманы Нечајев е'тираф етмәјә мәчбур олмушду ки, һеч бир кизли тәшкилат тәрәфиндән көн-

дәрилмәмишдир. Лакин о, билдирмишди ки, өзүнүн тәшкил етмәк нијјәтиндә олдуғу јолдашлары вә танышлары вардыр; о әлавә едиб демишди ки, көһнә мүһачирләри тамамилә әлә алмаг лазымдыр, онларын нүфузундан кәнчләрә тә'сир көстәрмәк үчүн истифадә олунмалыдыр, онларын мәтбәәләриндән вә пулларындан истифадә етмәк лазымдыр. Бир нечә мүддәтдән сонра Нечајевлә Бакунинин тәләбәләрә «Мүрачиәт»и[59] мејдана чыхды. Бу мүрачиәтдә Нечајев өзүнүн гачмасы һаггындакы уїдурманы тәкрар едир вә кәнчләри ингилаби мүбаризәјә гошулмаға чағырыр. Бакунин тәләбә иғтишашларында «халг һәјатынын дәринликләриндә көк салмыш... дөвләтә зидд үмуми сарсыдычы руһ»* олдуғуну кәшф едир; о «өзүнүн кәнч гардашларыны ингилаби сә'јләрә гапылдыглары үчүн» алгышлајыр... Демәли, бүтүн Русијада бу мәнфур империјанын сону чатмагдадыр!»...

Бакунин сонра гејд едир ки, рус халгынын индики вәзијјәти Бөјүк Пјотрун атасы чар Алексеј заманы, халгы үсјана галдырмаға мәчбур едән вәзијјәтә бәнзәјир. О заман халга гулдур атаманы, казак Стенка Разин башчылыг етди вә халга «азадлыг јолуну» көстәрди. Инди үсјана галхмаг үчүн халг анчаг јени Стенка Разини көзләјир, лакин бу дәфә ону

«инди артыг халг һәјаты илә јашајан, һеч бир силкә мәнсуб олмајан кәнчләр лекиону әвәз едәчәкдир... Бу дәфә Стенка Разин тәк дејил, коллективлә бирликдәдир» (!) «вә бунунла да бу кәнчләр үчүн мәғлубедилмәз гәһрәманлар ады тә'мин едилмишдир. Һәмин гәһрәманлар бүтүн бу көзәл кәнчләрдән ибарәтдир вә гәһрәманлыг руһу онларын үзәриндә ганад ачмышдыр».

Белә коллектив Стенка Разин ролуну мүвәффәгијјәтлә ифа етмәк үчүн кәнчләр өзләрини авамлыг мүһитиндә һазырламалыдырлар:

«Беләликлә, мәһвә мәһкум едилмиш бу дүнјадан тезликлә јаха гуртарын. Университетләри, академијалары, мәктәбләри атын... Халгын өзүнү хиласынын мамачасы, халгын гүввә вә сә'јләринин бирләшдиричиси олмаг үчүн халгын ичәрисинә кедин. Елмин наминә сизин әл-голунузу бағламаг вә сизи тагәтдән салмаг истәдикләри бир заманда елм гајғысына галмајын... Гәрбдә ән јахшы адамларын әгидәси беләдир... Авропа вә Америка фәһләләри сизи гардашлыг иттифагына чағырыр».

Алјанс өзүнүн үчүнчү дәрәчәли үзвләр үчүн кизли низамнамәсиндә көстәрир ки, «бу тәшкилатын принсипләри... рус

---

* Гејд етмәк лазымдыр ки, бу «Мүрачиәт» мәһз тә'гибләр вә һөкмләр дөврүндә полисин бу гәдәр чалышыб шиширтмәк истәдији тәләбә һәрәкатынын мигјасыны азалтмаг үчүн кәнчләрин мүмкүн олан һәр шеји етдикләри бир заманда дәрч едилмишди.

сосиал-демократијасынын програмында даһа ајдын ифадә едиләчәкдир». Бурада биз һәмин вә'дин јеринә јетирилмәсинин башланғычыны көрүрүк. Ади анархист ибарәләриндән вә вәтәндаш Б-нин һеч бир заман полјаклара гаршы кизләдә билмәдији шовинист нифрәтиндән башга о, бурада рус гулдуруну әсил ингилабчы типи кими илк дәфә көјләрә галдырыр вә авамлыға пәрәстиши рус кәнчләринә белә бир бәһанә илә тәлгин едир ки, мүасир елм рәсми елмдән башга бир шеј дејилдир (рәсми ријазијјаты, физиканы вә ја кимјаны тәсәввүр едә биләрсинизми?) вә Гәрбдә дә ән јахшы адамлар бу фикирдәдир. Өз вәрәгәсинин сонунда о билдирир ки, Интернасионал Алјансын васитәчилији илә бу кәнчләрә иттифаг тәклиф едир, һәтта авам гардашларын[60] *елмини* кәнчләрә гадаған едир.

Бу јеванкелист «Мүрачиәт» Нечајевин гәсдиндә бөјүк рол ојнамышдыр. Бу вәрәгә чәмијјәтә дахил олан һәр бир нәфәр үчүн кизли сурәтдә охунмушдур.

Бу «Мүрачиәт» илә ејни заманда (1869-чу ил) белә имзасыз рус нәшрләри дә мејдана чыхмышды: 1) «Ингилаби мәсәләнин гојулушу»; 2) «Ингилабын башланмасы»; 3) ««Халг диваны» чәмијјәтинин нәшрләри» («Narodnaia rasprava» № 1), 1869-чу илин јајы,—Москва[61]. Бүтүн бу әсәрләр Ченеврәдә чап едилирди; буну ондан көрмәк олар ки, һәмин әсәрләр Ченеврәдәки башга рус нәшрләринин чап едилдији мәтбәә шрифти илә чап олунмушдур, һәм дә бу факт бүтүн рус мүһачирләринә кениш сурәтдә мә'лумдур. Лакин бу һеч дә һәмин нәшрләрин өзүнә: «Русијада чап олунмушдур—«Gedrukt in Russland» штампыны вурмаға—рус тәләбәләринә белә бир шеји тәлгин етмәјә мане олмамышдыр ки, кизли чәмијјәт Русијанын өзүндә фәалијјәт көстәрмәк үчүн бөјүк имканлара маликдир.

«Ингилаби мәсәләнин гојулушу» өз мүәллифләрини дәрһал ашкар едир. Бу, Бакунинин вә Нечајевин өз «Мүрачиәт»ләриндә ишләтдикләри ејни чүмләләр, ејни ифадәләрдир.

«Нәинки јалныз дөвләти, һабелә кабинет ингилабчыларыны—дөвләт тәрәфдары оланлары да мәһв етмәк лазымдыр. Биз, ајдындыр ки, халгын тәрәфиндә дурурут».

Бакунин, анархист ассимилјасијасы ганунуна әсасән өзүнү мәктәбли кәнчләрә гарышмыш һесаб едир.

«*Өз* мәгсәдимизә, јә'ни халгын мәгсәдинә чатмаг үчүн һансы јолла кетмәли *олдуғумузу* һөкумәт өзү бизә көстәрир. Һөкумәт *бизи* университетләрдән, академијалардан, мәктәбләрдән говуб чыхарыр. Һөкумәт сағ олсун ки, бизи белә шәрәфли вә мөһкәм зәмин үзәринә гојмушдур. Инди

биз ајагларымыз алтында зәмин һисс етдијимиздән фәалијјәтә башлаја биләрик. Бәс биз нә едәчәјик? Халгы өјрәдәчәјикми? Бу, ағылсызлыг оларды. Халг өзүнә нә лазым олдуғуну биздән дә јахшы билир» (күтләләрә «халг инстинктләрини», чәмијјәтә дахил оланлара исә «ингилаби идејаны» иснад верән кизли низамнамәни мүгајисә ет). «Биз халгы өјрәтмәк јох, гијам етмәлијик». Бу вахтадәк халг һәмишә сәмәрәсиз гијам етмиш, чүнки пәракәндә һалда гијам етмишдир... Биз халга сон дәрәчә мүһүм бир көмәк көстәрә биләрик: биз халга бу вахта гәдәр чатышмајан бир шеји верә биләрик вә онун бүтүн мәғлубијјәтләринин башлыча сәбәби олуб, чатышмајан бир шеји—онун өз гүввәләрини сых бирләшдирмәк јолу илә һәрәкатын һәр јердә бирлијини јарада биләрик».

Көрдүјүмүз кими, Алјансын ашағыдан анархија, јухарыдан интизам дејән доктринасы бурада там чылпаглығы илә көзүмүзүн гаршысындадыр. Әввәлчә гијам етмәк јолу илә «инди пис еһтираслар адланан шеји чиловламаг», лакин «һәјатын өзүнү вә ингилабын бүтүн әзмини тәшкил едән, ингилаби фикир илә һәрәкәтин вәһдәтини ифадә едән бир орган лазымдыр». Һәмин орган мәһз үмумдүнја Алјансынын рус бөлмәси—*Халг интигамы чәмијјәти* олачагдыр.

Лакин Бакунин үчүн тәкчә кәнчләр аздыр. О, бүтүн гулдурлары өз Алјансынын рус бөлмәси бајрағынын әтрафына чағырыр.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 18-чи чилд, сәһ. 388—393.

...Биз көрдүк ки, тәһкимчилик һүгугунун ләғв едилмәси нәтичәсиндә Русијада либерал партија илә ингилабчы партија арасында мүһарибә гызышмышдыр. Ингилаби партијанын башчысы Чернышевскинин әтрафында бүтөв публисистләр дәстәси, забитләрдән вә мәктәбли кәнчләрдән ибарәт бөјүк бир груп топлашмышдыр. Либерал партијанын Кертсендән, бир нечә нәфәр панславистдән, бир чох динч реформаторлардан вә II Александрын пәрәстишкарларындан ибарәт өз нүмајәндәләри вардыр. Һөкумәт либерал партијаја јардым көстәрмишдир. 1861-чи илин мартында рус тәләбә кәнчләри Полшанын азад олунмасыны гәти тәләб етмишләр; 1861-чи илин пајызында тәләбә кәнчләр «дөвләт чеврилишинә» мүгавимәт көстәрмәјә чәһд етмишләр, бунун нәтичәсиндә инзибати тәдбирләр вә чуғулчулуг тәдбирләри јолу илә јохсул тәләбәләр (онлар тәләбәләрин үмуми сајынын үчдә ики һиссәсиндән чохуну тәшкил едирләр) али тәһсил алмаг имканындан мәһрум едилмишләр. Һөкумәт онларын е'тиразыны гијам адландырмышдыр; Петербургда, Москвада вә Казанда јүзләрлә кәнчләр һәбсханалара салынмыш, университетләрдән говулмуш вә ја үч ајлыг һәбсдән сонра харич едилмишләр. Бу кәнч-

ләрин кәндлиләрин наразылығыны күчләндирәчәјиндән горхараг, Дөвләт шурасы кечмиш тәләбәләрә кәнддә һәр һансы бир ичтимаи вәзифә тутмағы хүсуси гәрарла гадаған етмишдир. Лакин тә'гибләр бунунла гуртармамышдыр. Професорлары, мәсәлән, Павлову сүркүн едирләр; университетдән харич едилмиш тәләбәләрин тәшкил етдикләри ачыг курслары бағлајырлар; ән чүз'и бәһанәләр кәтирәрәк јени тә'гибләрә әл атырлар; тәшкилинә јеничә ичазә верилмиш «тәләбә кәнчләрин гаршылыглы јардым кассасы» көзләнилмәдән бағланмыш; гәзетләрин нәшри дајандырылмышдыр. Бүтүн бунлар радикал партијанын һиддәт вә һәјәчаныны ифрат дәрәчәјә чатдырмыш вә ону кизли мәтбуат тәшкил етмәјә вадар етмишдир. Мәһз бу заман һәмин партијанын «Молодаја Россија» адландырылмыш манифести Роберт Оуендән көтүрүлмүш епиграфла мејдана чыхмышдыр. Бу манифестдә өлкәнин дахили вәзијјәти, мүхтәлиф партијаларын вәзијјәти, мәтбуатын шәраити чох ајдын вә дәгиг бир сурәтдә тәсвир олунмушдур, коммунизм е'лан едилмиш вә ичтимаи ингилабын зәрурилији һаггында нәтичә чыхарылмышдыр. Манифест бүтүн чидди адамлары радикал бајраг әтрафында сых бирләшмәјә чағырмышдыр.

Кизли чап едилмиш һәмин манифест јеничә мејдана кәләнкими санки мәш'ум бир тәсадүф үзүндән (әкәр бу ишдә полисин бармағы јохдурса) Петербургда чохлу јанғынлар башланды. Һөкумәт вә иртичачы мәтбуат кәнчләри вә бүтүн радикал партијаны јанғынларда иттиһам етмәк үчүн бундан севинчлә истифадә етди. Һәбсханалар јенидән ағзына гәдәр долду вә сүркүн јолларында јенә дә чох әзаб чәкән инсанларын дәстәләри көрүнмәјә башлады. Чернышевски һәбс едилиб Санкт-Петербург галасына салынды вә ики ил чәкән узун әзаблардан сонра Сибирә каторга ишләринә көндәрилди...

К. Маркс вә Ф. Енкелс тәрәфиндән П. Лафаргын иштиракы илә 1873-чү илин апрел—ијул ајларында јазылмышдыр.

1873-чү илин августунда Лондонда вә Һамбургда китабча шәклиндә чап едилмишдир.

Јенә орада, сәһ. 432—433.

Ф. ЕНКЕЛС

МҮҺАЧИР ӘДӘБИЈЈАТЫ[62]

...Добролјубов вә Чернышевски кими ики јазычыны, ики сосиалист Лессингини ирәли сүрмүш олан өлкә, күнләрин бириндә Бакунин кими бир ријакары вә курултулу ибарәләр ишләдәрәк гурбаға кими гурулдадан, нәһајәт, бир-биринин ахырына чыхан бир нечә нагис тәләбәчији төрәтмәклә мәһв олмајачагдыр. Ахы, русларын кәнч нәсли ичәрисиндә дә биз елә көркәмли нәзәри вә практики исте'дада, түкәнмәз гүввәјә малик адамлар танıјырыг ки, бунлар дил билмәк сајәсиндә мүхтәлиф өлкәләрдәки һәрәкатла таныш олмаг чәһәтдән франсызлары вә инкилисләри, күбар давранышы чәһәтдән исә алманлары өтүб кечирләр. Фәһлә һәрәкатыны баша дүшән вә өзләри дә бу һәрәкатда иштирак едән руслар, буну Бакунинин дәләдузлуғу үчүн өзләринин мәс'улијјәтдән азад едилмәләринә көрә бир хидмәт һесаб едә биләрләр.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 18-чи чилд, сәһ. 522.

...Ч-б Ткачов ачыг мәктубунда* һәмишә өзүнү рус ингилабчы кәнчләринин нүмајәндәси кими гәләмә верир. О иддиа едир ки, куја мән «рус ингилабчыларына мәсләһәтләр вермишәм... онлары мәнимлә (!) иттифаг бағламаг үчүн диләә тутмушам»; ејни заманда мән куја «харичдә рус ингилабчы партијасынын нүмајәндәләрини», онларын сә'јләрини вә онларын әдәбијјатыны «алман фәһләләри гаршысында һеч дә әлверишли олмајан шәкилдә» тәсвир етмишәм. О дејир ки: «Сиз *бизә, руслара* өз дәрин нифрәтинизи ифадә едирсиниз, она көрә ки, сизә көрә биз бу гәдәр «ахмағыг» вә «јеткин дејилик» вә и. а., «сиз *бизи* јетишмәмиш кимназистләр адландырмағы өзүнүзә рәва билирсиниз», ахырда исә беләә бир лабүд әсас дәлил кәлир: *«Бизә* истеһза етмәклә сиз бизим үмуми дүшмәнимиз олан рус дөвләтинә јахшы бир хидмәт көстәрмишсиниз». Куја мән онун, ч-б Ткачовун өзүнүн үзәринә «һәр чүр сөјүшләрлә һүчум етмишәм».

* «Пјотр Ткачовун ч-б Фридрих Енкелсә ачыг мәктубу». *Ред.*

Пјотр Никитич Ткачов һәр кәсдән даһа јахшы билир ки, бүтүн бунда бир кәлмә дә олсун доғру сөз јохдур. Әввәлән, көстәрилән мәгаләдә мән ч-б Ткачовун кәламлары үчүн мәс'улијјәти ч-б Ткачовун өзүндән башга һеч кимин үзәринә атмамышам. Она рус ингилабчыларынын нүмајәндәси кими бахмаг мәним һеч бир заман ағлыма да кәлмәмишдир. Әкәр о өзү-өзүнү белә адландырырса, јетишмәмиш кимназистләр һаггында сөзләрими вә лүтфкарлыгла дедијим башга сөзләри өз үзәриндән көтүрүб онларын үзәринә атырса, мән буна гәти е'тираз етмәлијәм. Һәр јердә олдуғу кими, рус ингилабчы кәнчләринин дә ичәрисиндә, тәбии ки, ән мүхтәлиф әхлаги вә зеһни кејфијјәтләрә малик адамлар вардыр. Лакин, һәтта, дөврләрин бүтүн фәргини вә әтраф мүһитин мүһүм фәргләрини нәзәрә алсаг да дејә биләрик ки, бу кәнчләр шүбһәсиз ки, бизим алман мәктәбли кәнчләринин, һеч бир заман, һәтта онун ән јахшы дөврүндә, отузунчу илләрин әввәлләриндә дура билмәдији сәвијјәдән орта һесабла даһа јүксәкдә дурурлар. Бүтөвлүкдә бүтүн бу чаванларын адындан данышмаға ч-б Ткачова өзүндән башга һеч кәс ихтијар вермәмишдир. Бу дәфә онун өзүнү әсил Бакунинчи кими апармасына бахмајараг, мән јенә дә шүбһә едирәм ки, «курултулу ибарәләр ишләдәрәк, гурбаға кими гурулдајан, нәһајәт, бир-биринин ахырына чыхан бир нечә нагис тәләбәчији» дејә јаздығым һәмин бир нечә рус бакунисти адындан, һәтта бир нүмајәндә кими чыхыш етмәјә онун ихтијары вардырмы?

Јенә орада, сәһ. 527—528.

...Биликләрә кәлдикдә исә «Вперјод»[63] журналы илә ч-б Ткачов арасындакы мүбаһисә әсасән ашағыдакы мәсәлә үзәриндәдир: «Вперјод» журналынын редактору тәләб едир ки, рус ингилабчы кәнчләри бир шеј өјрәнсинләр, өзләрини чидди вә әсаслы биликләрлә зәнкинләшдирсинләр, дүзкүн методларла тәнгиди дүшүнмәк бачарығыны өзләриндә јетишдирсинләр, тәр төкәрәк инкишаф етсинләр вә мүстәгил тәһсил алсынлар. Ч-б Ткачов белә мәсләһәтләри нифрәтлә рәдд едир:

«Бунларын мәндә һәмишә дәрин гәзәб доғурдуғуну бир даһа вә бир даһа ифадә етмәкдән өзүмү сахлаја билмирәм. Өјрәнин! Билик әлдә един Ај аллаһ, јә'ни доғрудан да буну *чанлы* адам *чанлы* адамлара дејир. Көзләмәк! Өјрәнмәк, јенидән тәрбијәләнмәк! Бизим көзләмәјә һаггымыз вармы?» (ингилаб нәзәрдә тутулур). «Бизим тәһсил алмаг үчүн вахт итирмәјә һаггымыз вардырмы?» (сәһ. 14). «Билик дүнја тәрәггисинин зәрури шәртидир, лакин бу биликләр ингилаб үчүн һеч дә зәрури дејилдир» (сәһ. 17)[64].

Әкәр ч-б Ткачов тәһсил алмаға садәчә чағырышы көрдүкдә бу гәдәр дәрин гәзәбини бүрузә верирсә, әкәр о, һәр чүр би-

лији инғилабчы үчүн артыг бир шеј һесаб едирсә, әкәр ејни заманда о, өзүнүн бүтүн әсәрләриндә һәр һансы билик изләриндән мәһрум олдуғуну көстәрирсә, бунунла о јеткин олмадығы барәсиндә өзү-өзүнә шәһадәтнамә вермиш олур, мән исә анчаг буну гејд етмишәм. Лакин өзү-өзүнә белә бир шәһадәтнамә вермиш олан адам бизим анлајышымыза көрә, *ән чоху* кимназистин инкишаф пилләсиндә дура биләр. Мән она мүмкүн олан пилләләрин ән јүксәјини көстәрмәклә һеч дә ону сөјмәмишәм, она, ола билсин ки, һәтта һәддиндән чох һөрмәт етмишәм.

Јенә орада, сәh. 530—531.

...доғру дејил ки, рус ингилабчыларынын тәкчә гәсдләрдән башга ајры бир васитәси галмыр. Ахы, ч-б Ткачов өзү лап индичә Гәрбдән Русијаја өзүнә јол тапан әдәби тәблиғатын әһәмијјәтини гејд етди! Елә өлкәнин дахилиндә дә ола билмәз ки, халгын ичәрисиндә, хүсусилә шәһәрләрдә, ч-б Ткачов өз хејринә бу барәдә һәр нә десә дә, шифаһи тәблиғат апармаг үчүн бүтүн јоллар кәсилмиш олсун. Буну һәр шејдән даһа јахшы белә бир чәһәт сүбут едир ки, Русијада бу јахынларда апарылмыш күтләви һәбсләр заманы һәбс едиләнләрин әксәријјәтини һеч дә биликли адамлар вә ја тәләбәләр дејил, фәһләләр тәшкил едирди.

Икинчиси, әкәр мәним өз сијаси фәалијјәтимдә һарада исә вә нә заман исә һеч вахт вә һеч бир шәраитдә гәсдә јол верилә билмәдијини дедијими Ткачов мәнә сүбут етсә, Ткачов Русијаны азад едәнә гәдәр мән Аја учачағыма сөз верирәм. Әкәр о мәнә сүбут етсә ки, мәним мәгаләмдә Алјансдан башга, Интернасионала гаршы гәсддән башга ајры гәсдләр һаггында сөһбәт кедир, Ајдан онун үчүн хатирә олараг бир шеј кәтирәчәјимә сөз верирәм. Бәли, әкәр рус бакунинчи чәнаблары рус һөкумәтинә гаршы һәгигәтән вә чидди сурәтдә конспирасија дүзәлтмиш олсајдылар! Әкәр јаланлара вә өз јолдашларыны алдатмаға әсасланан башабәла гәсдләр әвәзинә, Ткачовун ифадәсинә көрә «мүасир кәнчләримизин типик нүмајәндәси» Нечајевин гәсди кими башабәла гәсдләр әвәзинә, Алјансын Авропа фәһлә һәрәкатына гаршы гәсди—мүвәффәгијјәтлә ифша вә пуч едилмиш бу гәсд кими гәсдләр әвәзинә онлар, өзләләрини ловғалыгла хадим адландыран бу «хадимләр» (dejateli), әсил бир иш,—онларын һәгигәтән тәшкилата малик олдуғуну вә бир нечә нәфәрлик бир дәрнәк тәшкил етмәк чәһдләриндән башга, нәһајәт, һәр һансы бир ишлә мәшғул олдугларыны сүбут едәчәк әсил бир иш көрмүш олардылар! Лакин

бунун әвәзиндә онлар бағырыб бүтүн дүнјаја сәс салырлар: биз конспирасија дүзәлдирик, биз конспирасија дүзәлдирик!— бунлар лап хорда мүхтәлиф сәсләрлә: сакит, сакит, сәс салмајын!—дејә бағыран опера гәсдчиләринә охшајырлар. Куја кениш јајылмыш гәсдләр һаггында бүтүн бу јаланлар елә бир өртүкдүр ки, онун архасында һөкумәтләр барәсиндә ингилаби фәалијјәтсизликдән вә ингилабчы партијанын дахилиндә шөһрәтпәрәстлик фитнәләриндән башга ајры бир шеј кизләнмир...

Ф. Енкелс тәрәфиндән 1874-чү илин мајында—1875-чи илин апрелиндә јазылмышдыр. «Der Volksstaat» гәзетинин 1874-чү ил 17 вә 26 ијун, 6 вә 8 октјабр тарихли 69, 73, 117 вә 118-чи нөмрәләриндә, 1875-чи ил 28 март, 2, 16, 17, вә 21 апрел тарихли 36, 37, 43, 44 вә 45-чи нөмрәләриндә чап едилмишдир. V һиссә ајрыча китабча һалында чыхмышдыр: F. Engels „Soziales aus Rußland". Leipzig, 1875.

I, II вә V һиссәләри бу китабда дәрч едилмишдир: F. Engels. „Internationales aus dem „Volksstaat„ (1871—1875);"; Berlin, 1894.

Имза: Ф. Енкелс

Ј е н ә о р а д а, сәһ. 534—535.

Ф. ЕНКЕЛС

ПОЛША УҒРУНДА[65]

«...Русијаја кәлдикдә исә, биз көрүрүк ки, 1861-чи илдә орада тәләбәләр арасында биринчи чидди һәрәкат баш верди, бу она көрә хүсусилә тәһлүкәли иди ки, тәһкимли кәндлиләрин азад едилмәси нәтичәсиндә һәр јердә халг ичәрисиндә бөјүк бир ојанма вар иди. Тәһлүкәни чох көзәл көрән рус һөкумәти бәс нә етди? *1863-чү илдә о, Полша үсјаныны тәшкил етди:* зира сүбут олунмушдур ки, бу үсјан онун ишидир. Тәләбәләр арасында һәрәкат, халг ичәрисиндәки дәрин наразылыг дәрһал јох олуб кетди вә мәсәлә Полшада рус һөкмранлығыны сахламаг дәрәчәсинә кәлиб чатдыгда өз јерини Полшаны бүрүмүш олан рус шовинизминә верди. Полша илә фәлакәтли мүбаризә нәтичәсиндә Русијада илк бөјүк һәрәкат белә мәһв олду. Полшанын бәрпа едилмәси һәгигәтән дә ингилабчы Русијанын мәнафејинә ујғундур вә мән бу күн ахшам севинч һисси илә ешитдим ки, бу рә'ј рус ингилабчыларынын әгидәләринә ујғун кәлир» (рус ингилабчылары јығынчагда бу руһда данышмышлар)...[66]

Ф. Енкелс тәрәфиндән јазылмышдыр. „Der Volksstaat" гәзетинин 1875-чи ил 24 март тарихли 34-чү №-синдә дәрч едилмишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 18-чи чилд, сәһ. 554—555.

Ф. ЕНКЕЛС

●

1877-чи ИЛ АЛМАН СЕЧКИЛӘРИ ҺАГГЫНДА Е. БИНЈАМИЈӘ МӘКТУБ

Әзиз Бинјами!

Сизин Берлин мүхбириниз алман сечкиләринин бүтүн тәфәррүатыны јәгин ки, сизә хәбәр вермишдир. Бизим гәләбәмиз алман буржуазијасыны вә харичи буржуазијаны дәһшәтә кәтирмишдир: бурада, Лондонда бүтүн мәтбуат бундан данышыр.

...Сечкиләрин нәтичәләри бизим өз гүввәләримизи һесабламаг үчүн бир раситәдир; баталјонлара әсасән, Сиз инди алман сосиализми ордусунун корпусларынын сајы һаггында мүһакимә јүрүдә биләрсиниз, һәмин гүввәләрә сечки күнләриндә бахыш кечирилир. Бу, өз мүвәффәгијјәтләрини тәнтәнә илә гејд едән һәм социалист партијасына, һәм дә һәрәката һәлә чәлб едилмәмиш фәһләләрә, һабелә дүшмәнләримизә олдугча бөјүк мә'нәви тә'сир көстәрәчәкдир; чох јахшыдыр ки, үч илдән бир адамлар сәсвермә кими ади күнаһ ишләмиш олурлар. Сечкиләрдән чәкинмәк тәрәфдары олан чәнаблар истәдикләрини дејә биләрләр, амма тәкчә јанварын 10-да сечкиләрин кечирилмәси факты бу чәнабларын бүтүн «ингилаби» ибарәләриндән гијмәтлидир. Мән *ордунун баталјонларындан вә корпусларындан* данышаркән бу һеч дә кәлиши көзәл ифадә дејилдир. Һәр һалда бизә сәс вермиш олан 25 јашлы кишиләрин (бу јаш минимумдур) јарысы, һәтта бундан да чоху ики вә ја үч ил ордуда олмушлар, шиш учлу түфәнклә вә јивли топла давранмағы чох көзәл бачарырлар вә еһтијат ордусу тәркибинә дахилдирләр. Бир нечә ил белә мүвәффәгијјәт әлдә едилсә, һәм еһтијат гүввәси, һәм дә *ландвер* (бүтүн мүһарибә дөврү ордусунун 3/4 һиссәси) бизә тәрәф олачагдыр, беләликлә дә биз бүтүн һәрби апараты позуб, һәр чүр һүчум мүһарибәсини гејри-мүмкүн едә биләрик...

1877-чи ил февралын 13-дә јазылмышдыр. «La Plebe» гәзетинин 1877-чи ил 26 феврал тарихли 7-чи №-синдә чап едилмишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 19-чу чилд, сәһ. 98—99.

Ф. ЕНКЕЛС

ҜАРЛ МАРҜСЫН ӨЛҮМҮНӘ ДАИР

Бу кәдәрли һадисә мүнасибәтилә мән даһа бир нечә башсағлығы алмышам, бунлар һәмин һадисәнин нә гәдәр кениш рә'ј доғурдуғуну көстәрир, мәним вәзифәм бу барәдә мә'лумат вермәкдир.

Мартын 20-дә ханым Елеонора Маркс «Daily News» редаксијасындан франсыз дилиндә ашағыдакы телеграмы алмышдыр:

«*Москва.* 18 март. «Daily News» редаксијасы. Лондон. Лүтфән зәһмәт чәкиб «Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти» китабынын мүәллифи вә мәрһум *Карл Марксын* јахын досту чәнаб *Енкелсә* бизим хаһишимизи билдирин ки, «Ҝапитал»ын унудулмаз мүәллифинин мәзары үстүнә үзәриндә ашағыдакы сөзләр јазылан әклил гојулсун:

«Нәзәријјәдә әмәк һүгугунун мүдафиәчисинә вә бу һүгугларын һәјата кечирилмәси уғрунда чарпышмыш мүбаризә—Москвадакы *Пјотр* әкинчилик академијасынын тәләбәләриндән».

Ҹ-б Енкелсдән хаһиш едирләр өз үнваныны вә әклилин гијмәтини билдирсин; онун чәкдији хәрҹ дәрһал өдәниләчәкдир.

Москвадакы Пјотр академијасынын тәләбәләри».

Бу телеграм мартын 17-дә дәфн күнүнә, әлбәттә, кечикмишди.

Сонра достум *П. Лавров* мартын 31-дә мәним адыма Парисдән 124,50 фр.=4, 18.9 фунт стерлинг пул көчүрмүшдүр. Бу пулу јенә дә Карл Марксын мәзары үстүнә әклил гојулмасы үчүн *Петербург* технолокија институтунун тәләбәләри вә рус али мәктәбләринин тәләбәләри көндәрмишләр.

Үчүнчүсү, «Sozialdemokrat» кечән һәфтә хәбәр вермишдир ки, Одесса тәләбәләри дә өз адларындан Марксын мәзары үстүнә әклил гојулмасыны хаһиш етмишләр.

Петербургдан алынмыш пуллар үч әклилә артыгламасилә чатдығына көрә мән бу пуллара Москва вә Одесса адындан да әклил алмағы мүнасиб билдим...[67]

«Der Sozialdemokrat» гәзетинин 1883-чү ил 3 вә 17 мај тарихли 19 вә 21-чи №-ләриндән дәрҹ едилмишдир.
Имза: Фридрих Енкелс

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 19-чу ҹилд, сәһ. 355—356.

ЕНКЕЛС—АВГУСТ БЕБЕЛӘ

БЕРЛИНӘ

Лондон, 11—12 декабр 1884-чү ил

...Доғрудур, Алманиjадакы һадисәләр һәрби характер дашыjан сәбәбләр үзүндән башга бир шәкил ала биләр. Индики вәзиjjәтдә харичдән вурулачаг тәкан чәтин ки, Русиjадан башга аjры бир jердән вурула билсин. Әкәр Русиjадан тәкан вурулмаса вә тәкан Алманиjадан олса, ингилаб анчаг ордудан башлана биләр. Силаһсыз халг мүасир ордуjа гаршы һәрби чәһәтдән һеч дәрәчәсиндәдир. Әкәр сәс вермәjән, лакин һәрби тә'лим кечән 20—25 jашлы еһтиjат гүввәләримиз меjдана атылса,—бу һалда халис демократиjа үзәриндән атылмаг олларды. Лакин һазырда бу мәсәлә дә һәләлик халис нәзәри бир мәсәләдир, һәрчәнд мән партиjанын, нечә деjәрләр, баш штабы нүмаjәндәси олмаг е'тибарилә, буну нәзәрдә тутмалыjам. Һәр һалда, бөһран күнү вә онун ертәси күн бизим jеканә әлеjһдарымыз, *халис демократиjа әтрафында топлашан бирләшмиш иртича* олачагдыр вә мәним фикримчә, бу вәзиjjәти һеч вәчһлә нәзәрдән гачырмаг олмаз...

Илк дәфә ихтисарла бу китабда верилмишдир: F. Engels. „Politisches Vermächtnis. Aus unveröffentlichten Briefen". Berlin 1920 вә рус дилиндә там шәкилдә «Марксын вә Енкелсин архиви»ндә верилмишдир. I (VI) чилд, 1932-чи ил.

К. Маркс вә Ф. Енкелс, Сечилмиш мәктублар. Азәрнәшр, 1955-чи ил, сәһ. 405—406.

ЕНКЕЛС—ВЕРА ИВАНОВНА ЗАСУЛИЧӘ

ЧЕНЕВРӘЈӘ

Лондон, 23 апрел 1885-чи ил

...Һәр шејдән әввәл тәкрар едирәм, мән фәхр едирәм ки, рус кәнчләри арасында Марксын бөјүк игтисад вә тарих нәзәријјәләрини сәмими сурәтдә вә гејд-шәртсиз гәбул едиб өз сәләфләринин бүтүн анархист вә бир гәдәр славјанпәрәст ән'әнәләри илә әлагәни гәти кәсмиш бир партија[68] вардыр. Маркс өзү дә бир гәдәр чох јашасајды, буну көрүб фәхр едәрди. Бу, Русијада ингилаби һәрәкатын инкишафы үчүн чох бөјүк әһәмијјәти олачаг бир тәрәггидир. Мәним үчүн Марксын тарих нәзәријјәси һәр бир *мөһкәм* вә *ардычыл* ингилаби тактикада әсас шәртдир; бу тактиканы тапмаг үчүн нәзәријјәни һәмин өлкәнин игтисади вә сијаси шәраитинә анчаг тәтбиг етмәк лазымдыр.

Лакин бундан өтрү һәмин шәраити билмәк лазымдыр; мәнә кәлдикдә, мән Русијадакы мүасир вәзијјәтә чох аз бәләд олдуғума көрә, бу вә ја башга бир заманда орада әсас тутулмалы олан тактиканын ајры-ајры мәсәләләриндә сәриштәли бир мүнсиф олмаг чәсарәтини өз үзәримә көтүрә билмәрәм. Бундан әлавә, рус ингилабчы партијасынын дахили, өзүнәмәхсус тарихи, хүсусилә сон илләр әрзиндәки тарихи мәнә, демәк олар, гәтијјән мә'лум дејилдир. Народнаја волјачылар ичәрисиндән чыхмыш олан достларым мәнә бу барәдә һеч заман данышмамышлар. Бу исә мүәјјән рә'јә кәлмәк үчүн зәрури шәртдир.

Русијадакы вәзијјәт һаггында мәним билдијим вә ја күман етдијим шејләр мәни бу әгидәјә кәтирир ки, руслар өзләринин 1789-чу илинә јахынлашырлар. Ингилаб мүәјјән бир заман әрзиндә *баш вермәлидир,* лакин о, һәр күн баш верә *биләр.* Белә бир шәраитдә өлкә долдурулмуш бир минаја бәнзәјир ки, она анчаг фитили јахынлашдырмаг галыр. Хүсусилә—мартын 13-дән е'тибарән [69]. Бу, мүстәсна һаллардан биридир ки, бу заман бир овуч адам ингилаб *едә* биләр,—башга сөзлә, сәбатсыз мүвазинәтдән даһа пис бир вәзијјәтдә олан (Плехановун метафорасы илә десәк)[70] бүтөв бир системи кичик бир тәканла мәһв олмаға мәчбур едә биләр вә өзлүјүндә чүз'и олан бир

һәрәкәтлә, сонралар даһа гаршысы алына билмәјәчәк партлајычы гүввәләри азад едә биләр. Кичик бир гәсд јолу илә бүтөв бир чәмијјәти сарсытмаг һаггында Бланки фантазијасы бир заман аз-чох әсаслы олмушса, бу, әлбәттә Петербургда олмушдур*. Бир һалда ки, барыта од вурулачагдыр, бир һалда ки, гүввәләр азад олачаг вә халг енержиси потенсиал енержидән кинетик енержијә чевриләчәкдир (бу да Плехановун севдији вә чох јериндә ишләдилмиш бир образдыр)[71],—фитилә од вурмуш олан адамлары партлајыш бүрүјәчәк, бу партлајыш онлардан мин гат күчлү олачаг вә бачардығы јердә, игтисади гүввәләрдән вә игтисади мүгавимәтдән асылы олараг, өзүнә јол ахтарачагдыр.

Фәрз едәк ки, бу адамлар һакимијјәти әлә ала биләчәкләрини хәјал едирләр,—бәс онда нә олсун? Гој онлар бәнди дағыда биләчәк бир јол ачсынлар,—сел өзү тезликлә онларын иллүзијаларына сон гојар. Лакин һәмин иллүзијалар онлара даһа артыг бир ирадә гүввәси версә, бундан шикајәтләнмәјә дәјәрми? Ингилаб *етдикләри* илә өјүнән адамлар һәмишә ертәси күн јәгин етмишләр ки, онлар нә етдикләрини билмирдиләр,—онларын *етдикләри* ингилаб онларын етмәк истәдикләри ингилаба гәтијјән бәнзәмир. Бу, Һекел тәрәфиндән тарихин истеһзасы[72] адландырылан шејдир, елә бир истеһзадыр ки, тарихи хадимләрдән азлары** бундан чәкинә билмишләр. Истәмәдән ингилабчы олан Бисмарка вә өзүнүн еһтирам бәслədији чар*** мәсәләсиндә ән нәһајәт е’тинасыз галан Гладстона бир нәзәр салын.

Мәнчә әһәмијјәтлиси будур ки, Русијада тәкан верилсин, ингилаб башлансын. Ишарәни бу вә ја дикәр фраксијанын верәчәји, бунун бу вә ја башга бир бајраг алтында баш верәчәји мәним үчүн о гәдәр дә әһәмијјәтли дејилдир. Гој бу****, сарај гәсди олсун—лап ертәси күн о, арадан галдырылар. Вәзијјәтин бу гәдәр кәркин олдуғу, ингилабчы үнсүрләрин бу дәрәчәдә топландығы, халгын чох бөјүк күтләсинин игтисади вәзијјәти күндән-күнә даһа дөзүлмәз олдуғу, ибтидаи ичмадан башламыш мүасир ири сәнајејә вә малијјә башчыларына гәдәр ичтимаи инкишафын бүтүн пилләләринин тәмсил олундуғу вә

* Мәктубун гарасында бу јерин үстүндән гәләм чәкилмишдир: «Мән демирәм Русијада, чүнки инзибати мәркәздән узаг әјаләтдә белә чеврилиш лазым дејилдир». *Ред.*

** «Хадимләр» сөзүнү Енкелс русча јазмышдыр. *Ред.*

*** — III Александр. *Ред.*

**** Мәктубун гарасында бу јердә ашағыдакы сөзләрин үстүндән гәләм чәкилмишдир: «задәкан вә ја биржа күруһунун гәсди олсун, нә олар ки, мүәјјән јерә гәдәр јахшы јол!» *Ред.*

мисилсиз бир истибдад тәрәфиндән, милләтин зәка вә ләјагәтини өзүндә тәчәссүм етдирмиш кәнчләр үчүн кетдикчә даһа дөзүлмәз олан бир истибдад тәрәфиндән зоракылыг јолу илә бүтүн бу зиддијјәтләрин сахландығы јердә—белә бир өлкәдә 1789-чу ил башланан кими дәрһал онун ардынча 1793-чү ил кәләр.

Әзиз вәтәндаш, мән Сизинлә видалашырам. Артыг кечә саат үчүн јарысыдыр, сабаһ почт көндәриләнә гәдәр исә мән буна бир шеј әлавә етмәјә мачал тапа билмәјәчәјәм. Әкәр Сизин үчүн даһа мүнасибдирсә, мәнә русча јазын, лакин Сиздән хаһиш едирәм унутмајасыныз ки, русча *әлјазмасы* шәклиндә олан бир мәтни мән һәр күн охумалы олмурам.

Сизә сәдагәтли *Ф. Енкелс*

Рус дилиндә илк дәфә «Әмәк азадлығы групу» мәчмуәсиндә дәрч едилмишдир, № 3, 1925-чи ил.

К. Маркс вә Ф. Енкелсин рус сијасы хадимләри илә јазышмасы. Азәрнәшр, 1957, сәһ. 320—322.

ЕНКЕЛС—КОНРАД ШМИДТӘ

БЕРЛИНӘ

Лондон, 9 декабр 1889-чу ил

...инкилис сәнајесинин тәнәззүлү, зәннимчә, үмумијјәтлә капиталист истеһсалындакы һәрч-мәрчликлә бир вахта дүшүр. Сон дөјүшүн мәһз Алманија зәмининдә баш верә биләчәји, демәк олар, шәксиз олса да, јәгин ки, нәтичәси һәр һалда Инкилтәрәдән асылы олачагдыр.

Буна көрә дә чох јахшыдыр ки, мәһз инди бурада һәрәкат чидди сурәтдә башланмышдыр вә ону ләнкитмәк, зәннимчә, артыг мүмкүн дејилдир. Инди һәрәката башлајан фәһлә тәбәгәләри, јалныз фәһлә синфинин аристократијасындан ибарәт олан көһнә тред-јунионлардан сајча даһа чох, даһа әзмкар, даһа шүурлудур. Инди заманын руһу тамам башгадыр. Гочалар һәлә дә «аһәнкдарлыға» инандыглары бир заманда кәнчләр капиталла әмәјин мәнафејинин ејнилијиндән дәм вуранлары лаға гојурлар. Гочалар һәр һансы бир сосиалисти рәдд етдикләри һалда, кәнчләр танынмыш сосиалистләрдән савајы һеч бир башга рәһбәрләри гәтијјән арзу етмирләр...

Илк дәфә „Sozialistische Monatshefte“ журналынын 1920-чи ил, 17-чи №-синдә дәрч едилмишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 37-чи чилд, сәһ. 273—274.

ЕНКЕЛС—ВИЛҺЕЛМ ЛИБКНЕХТӘ

ЛЕЈПСИГӘ

Лондон, 10 август 1890-чы ил

...3 ил әрзиндә сиз бир милјон адамдан ибарәт күтләви артыма наил олмушсунуз. Бу јени адамлар сосиалистләрә гаршы ганун[73] шәраитиндә партијанын көһнә үзвләри сәвијјәсиндә дајанмаг үчүн кифајәт гәдәр әдәбијјат охуја билмәздиләр вә тәшвигатла әһатә едилә билмәздиләр. Онлардан чохунун хејирхаһлыгдан вә хош нијјәтләрдән башга һеч бир шеји јохдур, мә'лум олдуғу кими, чәһәннәм дә хош нијјәтлә јарадылмышдыр. Онлар да јени әгидә гәбул етмиш бүтүн адамлара хас олан чошгунлуг дујғулары илә чошмасајдылар, бу бир мө'чүзә оларды. Буна көрә дә онлар елә бир материалдыр ки, тә'сирә чох асанлыгла мә'руз гала биләр, габаға сохулмуш вә сизә гаршы мүхалифәтдә олан әдәбијјатчылардан вә тәләбәләрдән баш верән хәјанәтләрин дә тә'сири алтына дүшә биләрләр, биз бунун, мәсәлән, Магдебургда белә олдуғуну көрүрүк. Бу елә бир тәһлүкәдир ки, буну нәзәрә алмамаг олмаз. Әлбәттә, ајдындыр ки, сиз *бу* гурултајда бунун өһдәсиндән асанлыгла кәләчәксиниз. Лакин чалышын ки, *кәләчәкдә* чәтинликләр төрәдилмәси үчүн тохум сәпилмәсин. Лүзумсуз јерә гурбанлар төрәтмәјин, көстәрин ки, сиздә тәнгид азадлығы һөкм сүрүр вә һәр һансы бир кәси харич етмәк *әкәр* лазым кәлирсә, буну јалныз о һалларда един ки, «ачыг мүбаризә», алчаглыг вә хәјанәти тамамилә сүбут едән *фактлар* көз габағында олсун... Мәним фикрим беләдир. Даһа әтрафлы шифаһи данышарыг...

Рус дилиндә илк дәфә К. Марксын вә Ф. Енкелсин Әсәрләринин I нәшринин XXVIII чилдиндә дәрч едилмишдир. 1940-чы ил.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 37-чи чилд, сәһ. 376—379.

ЕНКЕЛС—ПОЛ ЛАФАРГА

ЛЕ-ПЕРРЕЈӘ

**Белвју меһманханасы, Фолкстон,
27 август 1890-чы ил**

...Алман партијасында тәләбә гијамы[74] баш вермишдир. Сон 2—3 ил әрзиндә чохлу тәләбә, әдәбијјатчы вә саир өз синфи симасыны итирмиш кәнч буржуалар партијаја сохулмуш вә Алманијада сајсыз-һесабсыз јени гәзетләрдә редактор јерләринин әксәријјәтини тутмаг үчүн лап вахтында кәлмишләр; өзү дә бир гајда олараг онлар белә һесаб едирләр ки, буржуа университети, кенерал рүтбәсиндә олмаса да, забит рүтбәсиндә партија сыраларына дахил олмаг үчүн онлара һүгуг верән бир нөв Сен-Сир сосиалист мәктәби кими бир шејдир. Бу чәнабларын һамысы марксистдир, лакин он ил бундан әввәл Франсада сизә мә'лум олан марксистләрдәндир, онларын һаггында Маркс демишди: «Мән јалныз ону билирәм ки, мән марксист дејиләм!» Вә чох күман ки, Һејненин өз тәглидчиләри һаггында дедији сөзләри Маркс да һәмин чәнаблара дејәрди: «Мән әждаһа әкдим, амма бирә бичдим».

Ачизликләри јалныз онларын сыртыглығы илә мүгајисә едилә биләчәк бу мөһтәрәм адамлар Берлиндә партијаја кәлән јени әлавә гүввәләр ичәрисиндә өзләринә тәрәфдар тапдылар. Сырф берлинлиләрә хас олан һәјасызлыг, горхаглыг, ловғалыг, дилдән пәркар олмаг индики дөврдә дејәсән јенидән үзә чыхмышдыр; берлинлиләр чәнаб тәләбәләрә дәм тутурлар.

Көзләнилмәдији һалда онлар депутатларын үстүнә дүшдүләр*. Бу көзләнилмәз партлајыш һеч кимә ајдын дејилди. Бүтүн мәсәлә бунунла изаһ едилир ки, депутатлар вә ја онларын әксәријјәти бу кичик әчлафлара кифајәт гәдәр әһәмијјәт вермәмишләр. Доғрудур, Либкнехт онларла депутатлар вә Идарә һеј'әти адындан надир бир јөндәмсизликлә мүбаһисә апарырды. Лакин онларын башлыча һәдәфи олан Бебел ики јығынчагда, Дрездендә вә Магдебургда кечирилән јығынчагларда, онларын ики гәзетини** дармадағын етди; Берлиндәки

---

* Алман Рејхстагында сосиал-демократ фраксијасы. *Ред.*
** —«Sächsische Arbeiter-Zeitung» вә «Volksstimme». *Ред.*

јығынчаг мүхалифәтә кизли сурәтдә көмәк едән, јахуд мүхалифәтә көмәк едилмәсинә јардым көстәрән полис тәрәфиндән мүһафизә едилирди[75]. Лакин бүтүн бунлара бахмајараг һәмин мәсәләјә сон гојулмушдур вә гурултај[76] бүтүн бунларла даһа мәшғул олмајачагдыр. Бу кичик силкәләнмә бизим үчүн белә бир чәһәтдән јахшы олду ки, берлинлиләрин лидерләр ролуна јарамадығыны ајдын көстәрди...

Там шәкилдә илк дәфә алман дилиндә „Einheit“ журналынын 1955-чи ил 11-чи №-синдә дәрч едилмишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 37-чи чилд, сәһ. 383.

Ф. ЕНКЕЛС

●

„Sächsische Arbeiter-Zeitung"[77]

РЕДАКСИЈАСЫНА ЧАВАБ

«SOZIALDEMOKRAT» ГӘЗЕТИ РЕДАКСИЈАСЫНА

Ашағыда имза етмиш шәхс дүнән Дрезденә «Sächsische Arbeiter-Zeitung»ун индики редаксијасына көндәрилмиш бу мәктубу дәрч етмәји ачизанә хаһиш едир. Өз сәлаһијјәтиндән әл чәкән «Sächsische Arbeiter-Zeitung» редаксијасы өзүнүн вида сөзүндә (№ 105, 31 август 1890-чы ил) билдирир ки, хырда буржуа парламент сосиализми куја Алманијада әксәријјәт тәшкил едир. Лакин чох заман чохлуг тезликлә азлыға чеврилир.

«буна көрә дә өз сәлаһијјәтиндән әл чәкән «Sächsische Arbeiter-Zeitung» редаксијасы *Фридрих Енкелс илә бирликдә* үмид едир ки, вахты илә Лассалын садәдил дөвләт сосиализминин гаршысы алындығы кими, тамамилә ејнилә дә алман фәһләләринин сағлам зәкасы сајәсиндә муасир сосиал-демократијада парламент мәсләкинин мүвәффәгијјәтләрини арзу едәнләр сүр'әтлә арадан галдырылачагдыр».

Өз сәлаһијјәтиндән әл чәкән редаксијанын бу бәјанаты мәним үчүн сон дәрәчә көзләнилмәз олду. Ола билсин ки, онун өзү үчүн дә. Хырда буржуа парламент сосиализминин алман партијасында чохлуг тәшкил етдији барәсиндә мәнә бу вахта гәдәр һеч бир шеј мә'лум дејилдир. Буна көрә дә гој редаксија бундан сонра да истәдији шејә вә истәдији гәдәр «үмид етсин», анчаг мән редаксија илә «бирликдә» үмид етмәк нијјәтиндә дејиләм.

Әкәр мән бу јахынларда бизим алман партијасында әдәбијјатчыларын вә тәләбәләрин гијамынын характеринә шүбһә едә билсәјдим дә, мәни һәмин ҹәнабларын интригалары илә һәмрә'ј дејә е'лан етмәк үчүн бу гәдәр бөјүк һәјасызлыгла ҹәһд көстәрилмәси һәр ҹүр шүбһәни арадан галдырмалы иди.

Өз сәлаһијјәтиндән әл чәкән редаксија илә мәним бүтүн әлагәм бундан ибарәт иди ки, бир нечә һәфтә әрзиндә мәним һеч бир хаһишим олмадан редаксија өз гәзетини мәнә көндәрмиш, мән исә һәмин гәзетдә нә тапдығым барәсиндә редаксијаја мә'лумат вермәји лазым билмәмишәм. Инди мән буну редаксијаја демәлијәм, һәм дә ачыг демәлијәм.

Нәзәри ҹәһәтдән мән һәмин гәзетдә—бу, үмумән вә бүтөвлүкдә бүтүн башга «мүхалифәт» мәтбуатына да аиддир—

«марксизмин» танынмајачаг дәрәчәдә тәһриф едилдијини көрдүм, һәмин «марксизми» фәргләндирән чәһәтләр будур ки, о, биринчиси, адындан чыхыш етдији дүнјакөрүшүнү ачыг-ашкар баша дүшмүр; икинчиси, һәр бир мүәјјән вахтда һәлледичи тарихи фактлары гәтијјән билмир; үчүнчүсү, өзүнүн һәдсиз дәрәчәдә үстүн олдуғу фикрини ајдын ифадә едир ки, бу да алман әдәбијјатчысына чох хас олан сифәтдир. Маркс јетмишинчи илләрин сонунда бә'зи франсызлар арасында кениш јајылмыш «марксизм» барәсиндә: «tout ce que je sais, c'est que moi, je ne suis pas marxiste»—«мән анчаг ону билирәм ки, *мән өзүм* «марксист» дејиләм» сөзләрини дејиркән белә шакирдләрин олачағыны да ирәличәдән көрмүшдү.

Әмәли чәһәтдән бу гәзетдә мән партија мүбаризәсинин бүтүн реал шәраитинә тамамилә е'тинасызлыг көстәрилдијини, ағылсызлыг едәрәк хәјалән «манеәләри арадан галдырмаг» чәһдләрини көрдүм; бу, ола биләр ки, мүәллифләрин сарсылмаз кәнчлик чошгунлуғуна һөрмәт газандырыр, лакин хәјал аләминдән һәгигәт аләминә кечсәк бу, һәтта ән гүввәтли, өз сыраларында милјонларла үзвләри олан партијаны да она дүшмән олан аләмин тамамилә һаглы гәһгәһәләри алтында мәһв едә биләрди. Һәтта ән кичик тәригәт дә бу чүр кимназистләрә хас олан белә бир сијасәти өзүнә рәва билмәзди—буна һәмин чәнаблар о замандан бәри өз тәчрүбәләриндә инанмышлар.

Ајлар әрзиндә онларын фраксија һаггында вә ја партијанын Идарә һеј'әти һаггында топламыш олдуглары бүтүн шикајәтләр башдан-баша мә'насыз шејләрдән ибарәтдир. Лакин әкәр бу чәнаблар мығмығаны хәлбирдән кечирмәк истәјирләрсә, бурадан һеч дә о нәтичә чыхмыр ки, алман фәһләләри бунун үчүн миннәтдарлыг әламәти олараг дәвәни дири-дири удмалыдырлар[78].

Нә етмәк олар, онлар нә әкмишләрсә, ону да бичмишләр. Галдырылмыш мәсәләләрин мәзмуну һәлә бир јана галсын, бүтүн кампанија онларын тәрәфиндән өз имканлары барәсиндә, һабелә партијада ишләрин вәзијјәти вә партијадакы бахышлар барәсиндә елә бир ушаглыгла, елә бир садәлөвһ хәјаллара гапылмагла башланмышды ки, онун нәтичәси лап әввәлдән бәлли иди. Гој һәмин чәнаблар бу ибрәт дәрсини мөһкәм-мөһкәм мәнимсәсинләр. Онлардан бә'зиләри елә шејләр јазырды ки, бунлар мүәјјән үмидләр үчүн әсас верирди. Онлардан бир чоху наил олдуглары индики инкишаф пилләсинин камиллијинә аз јәгинлик бәсләсәјдиләр, мүәјјән иш көрә биләрдиләр. Гој бу чәнаблар баша дүшсүнләр ки, «академик тәһсил»—онларын өзү-өзләрини әсаслы олараг тәнгиди су-

рәтдә јохламасыны тәләб едән бу тәһсил онлара һеч дә партијада мүвафиг вәзифә тутмаг һүгугу үчүн забит рүтбәси вермир; гој баша дүшсүнләр ки, бизим партијамызда һәр кәс өз хидмәтини ашағы вәзифәдән башламалыдыр; партијада јүксәк вәзифәләр тутмаг үчүн јалныз әдәби истеʼдад вә нәзәри биликләр, һәтта бунларын һәр икиси шәксиз мөвчуд олса да, кифајәт дејилдир; бунун үчүн һәм дә партија мүбаризәсинин шәраитинә дәриндән бәләд олмаг вә бу мүбаризәнин формаларыны өјрәнмәк, сынагдан чыхмыш шәхси тәмизлик вә характер мөһкәмлији, нәһајәт, өзүнү көнүллү сурәтдә мүбаризләр сырасына дахил етмәк тәләб олунур; бир сөзлә, бу «академик тәһсилли» адамлара үмумән вә бүтөвлүкдә фәһләләрдән даһа чох өјрәнмәк лазымдыр, нәинки фәһләләр онлардан.

Лондон, 7 сентјабр 1890-чы ил.

Фридрих ЕНКЕЛС

„Der Sozialdemokrat“ гәзетинин 1890-чы ил 13 сентјабр тарихли 37-чи №-синдә вә „Berliner Volksblatt“ гәзетинин 1890-чы ил 14 сентјабр тарихли 214-чү №-синин әлавәсиндә дәрч едимишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 22-чи чилд, сәһ. 73—75.

Ф. ЕНКЕЛС

●

ҸӘНАБ ПАУЛ ЕРНСТӘ ҸАВАБ

Мәним бир достум Магдебургда чыхан «Volksstimme» гәзетинин 16 сентјабр тарихли нөмрәсини мәнә көндәрмишдир. Һәмин гәзетдә Паул Ернст имзасы илә дәрҹ едилмиш мәгаләдә көзүмә ашағыдакы парча дәјди:

«Әкәр Енкелс инди бизим мүхалифәти «тәләбәләр гијамы» адландырырса, мән ондан хаһиш едирәм, һәр һалда көстәрсин ки, биз онун өз бахышларындан вә Марксын өзүнүн бахышларындан фәргли олан бахышлары һарада мүдафиә етмишик вә әкәр мән бизим парламент сосиал-демократијасыны гисмән олдугҹа хырда буржуа фраксијасы кими характеризә етмишәмсә, гој Енкелс бир бахсын ки, 1887-чи илдә о, өзүнүн «Мәнзил мәсәләсинә даир» әсәринин мүгәддимәсиндә нә јазмышдыр».

Мәним алман јазычылары илә үнсијјәтим артыг бир чох илләрдир ки, мәни сон дәрәҹә әҹаиб бир тәҹрүбә илә зәнкинләшдирир. Лакин, көрүнүр, бу үнсијјәт даһа хош бир үнсијјәт олмалы имиш. Көрүрсүнүзмү, «биз» фәргли олан бахышлары вә и. а. һарада мүдафиә етдијимизи мән ҹ-б Паул Ернстә көстәрмәјә борҹлујам. «Бизә», јә'ни бу јахынларда бу гәдәр тәшәххүслә чыхыш етмиш вә белә горхаглыгла кери чәкилмиш, әдәбијјатчыларын вә тәләбәләрин гијамы адландырдығым «мүхалифәтә» кәлдикдә исә чох гыса ҹаваб вермәк олар: демәк олар ки, мүхалифәтин туфан гопармаг истәдији һәр бир мәгаләдә.

...Ахырда мән ҹ-б Ернстә бунлары да дејә биләрәм. Ахы кәләҹәк сечкиләрдә көһнә зир-зибил кими тулланмасы мүмкүн ола биләҹәк хырда буржуа фраксијасындан ловға әдәбијјатчылар вә тәләбәләр дәстәси партија үчүн даһа тәһлүкәлидир, хүсусән, бу ловға әдәбијјатчылар вә тәләбәләр ән ади шејләри көрмәјә габил олмадыгда вә игтисади вә ја сијаси вәзијјәти нәзәрдән кечиркән нә реал фактларын нисбәтини, нә дә мүбаризә едән гүввәләрин һәгиги тә'сирини гәрәзсиз олараг көтүр-гој етмәји баҹармадыгда даһа тәһлүкәлидир; буна көрә дә онлар Бруно Вилле вә Тејстлер ҹәнабларынын ачыг билдирдији кими, ҹ-б Ернстин бир гәдәр даһа мө'тәдил шәкилдә дедији кими, тамамилә ағылсыз тактиканы партијаја зорла

гәбул етдирмәк истәјирләр. Бу күруһ, мәсәлән, гаршылыглы сығорта чәмијјәти кими бир чәмијјәтдә бирләшдикдә вә өз үзвләрини партија гәзетләринин редактор күрсүләринә чәкиб кәтирмәкдән вә партија мәтбуаты васитәсилә партијаја һөкм етмәкдән өтрү бүтүн реклам васитәләрини ишә салдыгда даһа тәһлүкәли олур. Он ики ил бундан әввәл сосиалистләрә гаршы ганун о заман јахынлашмагда олан белә бир тәһлүкәдән чанымызы гуртарды. Инди, бу ганун арадан галхдығы бир заманда бу тәһлүкә јенидән тәзаһүр едир. Гој бу, мәни һәмин күруһа мәнсуб олан үнсүрләрлә ејниләшдирдикдә бундан вар гүввәмлә бојун гачырмағымын сәбәбини ч-б Паул Ернстә изаһ етсин.

Лондон, 1 октјабр 1890-чы ил.

Фридрих ЕНКЕЛС

„Berliner Volksblatt" гәзетинин 1890-чы ил 5 октјабр тарихли 232-чи №-синдә дәрч едилмишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 22-чи чилд, сәһ. 85, 90.

ЕНКЕЛС—КОНРАД ШМИДТӘ

БЕРЛИНӘ

Лондон, 27 октјабр 1890-чы ил

...Партија чәкишмәләринә кәлдикдә исә мухалифәтдән олан ҹәнаблар мәни зорла бу ишә ҹәлб едирдиләр, буна көрә дә мәним ајры бир чарәм галмырды. Ҹ-б Ернстин мәнимлә рәфтары һеч вәҹһлә тәсвирә кәлмир, буну анҹаг садәҹә ушаг һәрәкәти адландырмаг олар[79]. Бу адамын хәстә олмасына вә јашамаг үчүн јазмаға мәҹбур олмасына мән чох тәәссүфләнирәм. Лакин дејиләнин тамамилә әксинә олан бир шеји охујуб јохламадан бир сәтир дә охуја билмәмәк кими зәнкин бир фантазијаја малик олан адам өз фантазијасыны фантастик олмајан сосиализм саһәсиндә дејил, башга бир саһәдә тәтбиг едә биләр. Гој роман, драм әсәрләри, бәдии тәнгид вә бунлара бәнзәр башга шејләр јазсын; бунунла о анҹаг буржуа тәһсилинә зијан вурар вә бизә фајда верәр. Бәлкә дә о, бу заман о дәрәҹәдә тәкмилләшәҹәкдир ки, бизим саһәмиздә дә бир шеј верә биләҹәкдир. Лакин демәлијәм ки, бу мухалифәт тәрәфиндән баш верән белә бир чиј ҹәфәнкијат вә там ахмаглыг јығынына мән һеч вахт, һеч јердә раст кәлмәмишәм. Өз һәдсиз шүбһәләриндән башга һеч бир шеји көрмәјән бу хам кәнҹләр һәм дә партијаја тактика вермәк истәјирләр. Вјанада чыхан «Arbeiter Zeitung»[80] гәзетиндә Бебелин дәрҹ едилмиш јеканә мәктубундан даһа чох шеј өјрәндим, нәинки бу адамларын ағзындан чыхан бүтүн бу ҹәфәнкијатдан. Онлар ловғаланырлар ки, вәзијјәти һејрәт едиләҹәк дәрәҹәдә дүзкүн гаврајан вә бунлары икичә кәлмәдә инандырыҹы шәкилдә тәсвир едән бу ајдын зәкадан јүксәкдә дурурлар. Бүтүн бунлар уғурсуз беллетристләрдир! Амма уғурлу беллетрист дә аз хоша кәлән бир шәхсдир...

Илк дәфә там шәкилдә „Sozialistische Monatshefte" нин 20—21-ҹи №-ләриндә дәрҹ едилмишдир, 1920-ҹи ил.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 37-ҹи ҹилд, сәһ. 421.

ЕНКЕЛС—АВГУСТ БЕБЕЛӘ

БЕРЛИНӘ

Лондон, 24—26 октјабр 1891-чи ил

...Истеһсал васитәләринә малик олмаг вә онлары ишә салмаг үчүн бизә техники чәһәтдән һазырлыглы, һәм дә чох адам лазымдыр. Лакин бунлар биздә јохдур; сон вахтлара гәдәр биз һәтта севинирдик ки, «биликли» адланан адамлардан јахамызы даһа чох гуртармышыг. Инди вәзијјәт бамбашгадыр. Һәм дә биз истәнилән гәдәр биликли зир-зибили гәбул едиб әридә билмәк үчүн кифајәт гәдәр күчлүјүк вә мән ирәличәдән көрүрәм ки, јахын 8—10 ил әрзиндә милләтин хејринә олараг, фабрикләрин вә ири маликанәләрин идарә олунмасыны партијалы јолдашларын көмәји илә тәшкил етмәк үчүн техника вә тәбабәт саһәсиндә кифајәт гәдәр кәнч мүтәхәссисләр, һүгугчулар вә мүәллимләр бизә доғру кәләчәкдир. Демәли, о заман бизим һакимијјәти әлә алмағымыз тамамилә тәбии олачаг вә нисбәтән раһат кечәчәкдир. Лакин мүһарибә нәтичәсиндә, биз бу ишә һазыр олмаздан әввәл һакимијјәт башына кәлсәк, техника мүтәхәссисләри бизим принсипиал дүшмәнләримиз олачаг вә бачардыглары һәр јердә бизи алдадачаг вә хәјанәт едәчәкләр; биз онлары горхутмалы олачағыг, лакин буна бахмајараг, һәр һалда онлар бизи алдадачаглар. Франса ингилабчыларынын да башына *һәмишә,* кичик мигјасда, белә иш кәлмишдир: онлар һәтта ади идарә етмәк үсулунда да икинчи дәрәчәли, лакин билаваситә әмәли фәалијјәтлә әлагәдар олан вәзифәләри әввәлки иртичачылара вермәјә мәчбур олмушдулар, бу иртичачылар исә һәр чүр манеә төрәдир вә һәр шеји ләнкидирдиләр. Буна көрә дә мән үмид вә арзу едирәм ки, гаршысыалынмаз тәбии бир просес кими сакитликлә давам едән көзәл вә тәмкинли инкишафымыз өзүнүн ади јолу илә кетмәкдә давам етсин.

Арвадына* вә сәнә салам.

Сәнин *Ф. Е.-ин*

Рус дилиндә илк дәфә К. Марксын вә Ф. Енкелсин Әсәрләринин I нәшринин XXVIII чилдиндә дәрч едилмишдир, 1940-чы ил.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 38-чи чилд, сәһ. 163—164.

---

* Јулија Бебелә. *Ред.*

ЕНКЕЛС—ФРИДРИХ АДОЛФ ЗОРКЕЈӘ

ҺОБОКЕНӘ

[Лондон], 29 октјабр 1891-чи ил

...Алманијада һәр шеј партија гурултајына табедир[81], партијадан говулмуш тәк-түк бошбоғаз өзү илә јалныз бир нечә тәкәббүрлү тәләбәчији чәкиб апара биләр—јол ачыгдыр, бујуруб кедә биләрләр.

Илк дәфә бу китабда дәрч едилмишдир: „Briefe und Auszüge aus Briefen von Joh. Phil. Becker. Jos. Dietzgen, Friedrich Engels, Karl Marx u. A an F. A. Sorge und Andere. Stutgart, 1906.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 38-чи чилд, сәh. 168.

ЕНКЕЛС—АВГУСТ БЕБЕЛӘ

БЕРЛИНӘ

Лондон, 9—10 нојабр 1891-чи ил

...Инди техники савады олан адамлар ичәрисиндә бизә белә һүсн-рәғбәт ојанмасыны ешитмәк фәрәһлидир. Лакин өзләри дә буржуа олан Франса республикачыларынын тимсалында мән 1848-чи илдә вә 1870—1871-чи илләрдә тәһлүкәли дәгигәләрдә бу чүр мүттәфигләрлә вә рәғбәт бәсләјәнләрлә о гәдәр дә узаға кетмәјин мүмкүн олмадығына вә бу адамларла әмәлли-башлы рүсвај олачағымыза чох јахшы инанмышам. Буна көрә дә ири сәнајенин вә ири әкинчилик тәсәррүфатынын ичтимаиләшдирилмәси кими мүһүм бир ишин хатиринә бир нечә ил әрзиндә бу чәнабларын бачарығына вә характеринә дигтәтлә нәзәр јетирмәк истәрдим. Бу бизи чәкишмәләрдән нәинки хилас едәр, ејни заманда бөһран чағында әкс тәгдирдә лабүд ола биләчәк гәти мәғлубијјәтин гаршысыны ала биләр. Онсуз да бөјүк сәһвләрә јол вериләчәкдир; ахы, бундан јаха гуртара билмәзсән. Сән өзүн дејирсән ки, өз хидмәтини тәклиф едән адамлар ичәрисиндә истеʼдад вә биликдән даһа чох иддиасы оланлар аз дејилдир; имтаһан гаршысында горху үзүндән сосиал-демократијаја сөвг едилмиш тәләбәләр һаггында Нонна илә әлагәдар олараг, Зинкерин мәнә дедикләрини дә јаддан чыхармарам. Лакин *онларын бизә тәрәф кәлмәси* фактынын өзү јахынлашмагда олан һадисәләрин әламәтидир.

Рус дилиндә илк дәфә Қ. Марксын вә Ф. Енкелсин Әсәрләринин I нәшринин XXVIII чилдиндә дәрч едилмишдир, 1940-чы ил.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 38-чи чилд, сәһ. 184—185.

ЕНКЕЛС—КОНРАД ШМИДТӘ СҮРИХӘ

Лондон, 12 сентјабр 1892-чи ил

...Ҹәнаб мүстәгилләрә[82] кәлдикдә исә онлар өзләринин талејиндә өзләри мүгәссирдирләр. Партија онларын донгулдамаларына илләр боју бир мәләк сәбри илә дөзмүш вә һәлә Ерфуртда[83] онлара өз уйдурмаларыны сүбут етмәк үчүн факт кәтирмәләринә там имкан верди. Лакин бир милјон адам, бирҹә дәнә дә олсун сүбут кәтирмәји өзү үчүн мәҹбури һесаб етмәјәрәк, рүсваједичи иттиһамлар атмаг һүгугу иддиасында олан вә ағзындан сүд ији кәлән әлли нәфәрин нөгсанларына һеч дә һәмишә дөзә билмәз. Инди онлар говулмушлар вә нәјә гадир олдугларыны көстәрә биләрләр, лакин даими јалан вә сөјүшләрдән башга һеч бир шеј ешидилмир. Бир заман үмид верән бүтүн бу Кампфмејерләр, Ернстләр, Мүллерләр вә башгалары партија рәһбәрлијинин әсарәтиндән хилас олдугдан бәри нә етмишләр? Онларын гәзети* тамамилә мәзмунсуздур, гәзетдән башга исә онлар һеч бир шеј етмирләр. Әкәр бу ҹәнаблар фикирләширсә ки, онлар бир шејә габилдирләр, бәс нә үчүн онлар буну етмирләр? «Vorwärts»ин онлара гаршы мүбаһисәси һеч дә һәмишә мүвәффәгијјәтли дејилдир, бу да үмумијјәтлә һәмин гәзетә хас олан бир ҹәһәтдир; гәзет тез-тез ифрата варыр, лакин бу, ишин маһијјәтини гәтијјән дәјишмир. Мәкәр бу ҹәнаблар һәлә парчаланмаја *гәдәр* «Vorwärts»ын онлара гаршы кәскин нитгләри кими нитгләрлә фраксијаја вә партија рәһбәрлијинә гаршы чыхмырдыларммы? Бундан башга онлар үмумијјәтлә *гәтијјән зәрәрсиздирләр.* Алманијада онлар һәрәкатын башлыча ахынындан кәнара чәкилән һәр кәс кими өлүдүрләр. Алманијанын өзүндә һәрәкат мөһкәмләндикдән вә рәһбәрлик өлкәнин дахилиндә олдугдан бәри бу ҹүр дидишмәләр үчүн әлверишли зәмин јалныз хариҹдәки алман иттифагларындадыр, буна мән шәхсән 45 ил әрзиндә бурадакы Ҹәмијјәтин[84] тимсалында инанмышам. 1860-ҹы иләдәк ән јахшы адамлар бир гајда олараг хариҹдә идиләр, инди исә тамамилә әксинәдир. Гүрбәтдәки иттифаглар даим дәјишән үнсүрләрдән ибарәтдир вә онларын үзвләри вә-

* «Der Sozialist». *Ред.*

тәндәки адамларын орта сәвијјәсинә олдугча надир һалларда наил ола биләрләр; вәтәндәки һәрәкатдан кәнарда олан вә бу һәрәкатла јалныз заһирән әлагәдар олан бунлар адәтән әсил ишлә аз мәшғулдурлар, буна көрә дарыхырлар вә бу чәһәт дә онлары һәр чүр чәкишмәләрә даһа чох мејл көстәрмәјә сөвг едир.

Мән билирәм ки, Сиз кәнчләр ичәрисиндә университетдән таныдығыныз чохлу јолдашларыныз вә кәнчлик дөврү достларыныз вардыр, лакин буна үстүн кәлмәк лазымдыр. Ахы, сијаси чәһәтдән ајрылыға бахмајараг, шәхси достлуг әлагәләрини сахламаг олар. Лакин бу иш һамымызын башына кәлмишдир. Мән исә һәтта буну өз диндар вә сон дәрәчә иртичачы аиләмдә һисс етмишәм. Бундан башга Сиз өз көһнә достларыныза сәмәрәли тә'сир көстәрәрәк, онлары ловғалыг әвәзинә елмлә мәшғул олмаг јолуна сөвг едә биләрсиниз. Гој бу чәнаблар тәһсил алмагда давам етсинләр вә онларын ичәрисиндә даһа ишкүзар оланларынын тезликлә ағлы башына кәләр. Бирчә шејдән горхурам ки, һәмин чәнаблар ичәрисиндә һөкм сүрән бөјүклүк иддиасында олмаг кими јолухучу хәстәлик бу ишдә онлара мане олсун. Тә'гиб вә амансызлыға кәлдикдә исә бунларсыз кечинмәк олмаз. «Мән әмин-аманлыг јох, гылынч кәтирмишәм»*.

Мән бу күнләрдә «Фәһлә синфинин вәзијјәти»ни Сизә көндәрәчәјәм.

Сәмими саламла

Сизин *Ф. ЕНКЕЛС*

Илк дәфә „Sozialistische Monatshefte" журналынын 1920-чи ил, 24-чү №-синдә дәрч едилмишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 38-чи чилд, сәһ. 390—391.

* Матфејин инчили, 10-чу фәсил, 34 чү ајә. *Ред.*

Ф. ЕНКЕЛС

●

АЛМАНИЈАДА СОСИАЛИЗМ[85]

...Алман партијасынын јолу үчүн әламәтдар олан бүтүн көзләнилмәз һадисәләри, вурушмалары, мәғлубијјәтләри вә гәләбәләри мүфәссәл сурәтдә ишыгландырмаг лазымдырмы? 1866-чы илдә үмуми сечки һүгугу партијанын үзүнә рејхстагын гапыларыны ачдығы заман партијаны ики депутат* вә јүз мин сечичи тәмсил едирди; инди онун 35 депутаты вә милјон јарым сечичиси вардыр, јә'ни 1890-чы ил сечкиләриндә һәр һансы бир партијанын малик олдуғундан чох сечичиләри вардыр. Он бир ил ганундан кәнар вә мүһасирә вәзијјәтиндә галмаг нәтичәсиндә онун сыралары дөрд гат артмыш вә о, Алманијанын ән күчлү партијасына чеврилмишдир. 1867-чи илдә буржуа депутатлары** һәлә өз сосиалист һәмкарларына башга бир планетдән кәлмиш јад мәхлуглар кими баха биләрдиләр; инди хошларына кәлсә дә, кәлмәсә дә, онлар һәмин депутатларын сырасында кәләчәји тәмсил едән гүввәнин габагчыл дәстәсини көрмәјә мәчбурдурлар.

...Лакин алман сосиализминин әсас күчү һеч дә сечичиләрин сајында дејилдир. Биздә јалныз 25 јашында сечичи олурлар, 20 јашында исә артыг әскәр кедирләр. Бир һалда ки, партијанын сырасы даһа чох мәһз кәнч нәсил һесабына артыр, демәли, бурадан белә бир нәтичә чыхыр ки, алман ордусуна кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә сосиализм ашыланыр. Инди һәр беш әскәрдән бири бизим тәрәфимиздәдир, бир нечә илдән сонра һәр үч әскәрдән бири бизим тәрәфимиздә олачаг, 1900-чү ил үчүн исә әввәлләр Алманијада Пруссија руһу илә хүсусилә јолухмуш олан ордунун әксәријјәти сосиалист ордусу олачагдыр. Бу гаршысыалынмаз бир сурәтдә, талејин һөкмү

---

* А. Бебел вә В. Либкнехт. *Ред.*

** Алман мәтниндә «буржуа депутатлары» сөзләринин әвәзиндә: «ганун-гајда партијаларынын депутатлары» јазылмышдыр. *Ред.*

илә јахынлашмагдадыр. Берлин һөкумәти буну биздән пис бирмир, лакин о күчсүздүр. Орду онун әлиндән сүрүшүб чыхачагдыр...

Әсас һиссәси 1891-чи илин октјабрында, алман дилинә тәрчүмәсинә мүгәддимәси вә сону 1892-чи илин јанварында јазылмышдыр. „Almanach du Parti Ouvrier pour 1892". Lille, 1892 (мүгәддимә вә сону дахил олмадан вә „Die Neue Zeit" (Bd, I, № 19) журналында исә 1891—1892-чи илләрдә чап едилмишдир.
Имза: Ф. Енкелс

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 22-чи чилд, сәһ. 252—253.

Ф. ЕНКЕЛС

ПАРИС КОММУНАСЫНЫН 21-чи ИЛДӨНҮМҮ МҮНАСИБӘТИЛӘ ФРАНСЫЗ ФӘҺЛӘЛӘРИНӘ ТӘБРИК

Лондон, 17 март 1892-чи ил

Вәтәндаш гадынлар вә вәтәндашлар!

Парис халгынын гырмызы бајраг галдырараг, ејни заманда һәм Версалда далғаланан үчрәнкли Франса бајрағына, һәм дә пруссијалыларын тутдуғу истеһкамларда далғаланан үчрәнкли алман бајрағына мејдан охудуғу күндән 21 ил кечир.

Гырмызы бајраг һәм галибләр, һәм дә мәғлублар үчүн ејни дәрәчәдә көрүнмәз олан бир јүксәклијә учалмыш Парис пролетариатынын рәмзи иди.

Коммунанын ән јүксәк дәрәчәдә бејнәлмиләл характери она тарихи әзәмәт вермишдир. Бу, буржуа шовинизминин һәр чүр тәзаһүрүнә чәсарәтлә мејдан охумаг иди. Бүтүн өлкәләрин пролетариаты да буну сәһвсиз олараг баша дүшдү. Гој буржуалар өз 14 ијулуну вә ја 22 сентјабрыны[86] бајрам етсин. Пролетариатын бајрамы һәмишә вә һәр јердә 18 март күнү олачагдыр.

Буна көрә дә рәзил буржуазија Коммунанын гәбри үзәриндә галаг-галаг мәнфур бөһтанлар учалтмышдыр. Мәһз буна көрә дә тәкчә Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији илк күндән ахыра гәдәр өзүнү Парис үсјанчылары илә, сонра исә мәғлуб едилмиш пролетариатла ејниләшдирмишдир. Доғрудур, Коммуна мәғлуб олдугда Интернасионал да өз варлығыны давам етдирә билмәди. «Коммунарлары тутун!» бағыртылары алтында Интернасионал бүтүн Авропада дармадағын едилди.

Будур, Монмартр тәпәләриндә топларын алындығы вахтдан бу күн ијирми бир ил кечир. 1871-чи илдә анадан олмуш ушаглар инди һәдди-булуға чатмышлар вә һаким синифләрин ахмаглығы сајәсиндә онлар—*әскәрдирләр,* силаһ ишләтмәји бачармаг, тәшкил олунмаг, әлдә түфәнк өзүнү мүдафиә етмәк мәһарәтини өјрәнирләр. Өлдүрүлмүш һесаб едилән Коммуна,

һәмишәлик мәһв олмуш һесаб едилән Интернасионал бизим арамыздадыр, онлар јашајыр вә 1871-чи илдәкиндән ијирми гат күчлүдүрләр. Јүзләр артыб минләрә чеврилмишләр, инди бизим чағырышымыза минләр әвәзинә милјонлар сәс верир. Биринчи Интернасионалын јалныз ирәличәдән көрүб һазырладығы бејнәлхалг пролетариат иттифагы бу күн артыг һәгигәтә чеврилмишдир. Бундан әлавә 1871-чи илдә Парис әтрафында Коммунанын истеһкамларыны тутмуш Пруссија әскәрләринин өзләринин милјонларла оғуллары һазырда Парис коммунарларынын оғуллары илә ал-әлә верәрәк, фәһлә синфинин тамамилә вә гәти азад олмасы уғрунда илк сыраларда вурушурлар.

Јашасын Коммуна!

Јашасын бејнәлхалг Ичтимаи Ингилаб!

Фридрих ЕНКЕЛС

„Le Socialiste“ гәзетинин 1892-чи ил 26 март тарихли 79-чу №-синдә дәрч едилмишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 22-чи чилд, сәһ. 291—292.

Ф. ЕНКЕЛС

СОСИАЛИСТ ТӘЛӘБӘЛӘРИН БЕЈНӘЛХАЛГ КОНГРЕСИНӘ[87]

Лондон, 19 декабр 1893-чү ил

Әзиз вәтәндашлар!

Лүтфкарлыг көстәриб мәни сосиалист тәләбәләрин конгресинә дә'вәт етдијиниз үчүн сизә тәшәккүр едир вә сон дәрәчә тәәссүфләнирәм ки, вачиб вә тә'хирәсалынмаз ишләрлә мәшғул олдуғума көрә бу дә'вәтдән истифадә едә билмирәм. Буна көрә дә мән сизин конгресинизә лајиг олдуғу мүвәффәгијјәтләр арзулајырам. Гој, сизин сә'јләриниз тәләбәләр арасында белә бир әгидәнин инкишафына кәтириб чыхарсын ки, мәһз онларын ичәрисиндән әгли әмәк пролетариаты јетишмәлидир вә һәмин пролетариат физики әмәклә мәшғул олан өз фәһлә гардашлары илә чијин-чијинә верәрәк, ваһид сырада јахынлашан ингилабда бөјүк рол ојнамалыдыр.

Кечмишин буржуа ингилабларына университетләрдән буржуа сијаси хадимләринин тәшәккүл тапмасы үчүн ән јахшы хаммал олан јалныз вәкилләр тәләб олунурду. Фәһлә синфинин азадлығы үчүн бундан башга һәкимләр, мүһәндисләр, кимјачылар, агрономлар вә башга мүтәхәссисләр лазым олачагдыр, зира сөһбәт јалныз сијаси машыны идарә етмәји бачармагдан дејил, бүтүн ичтимаи истеһсалы да идарә етмәји бачармагдан кедир, бурада исә һеч дә курултулу ибарәләр дејил, әсаслы биликләр лазымдыр.

Гардашлыг саламы.

М. ЕНКЕЛС

„L'Etudiant socialiste" гәзетинин 1894-чү ил 25 март—10 апрел тарихли 8-чи №-синдә чап едилмишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 22-чи чилд, сәһ. 432.

ЕНКЕЛС—ВИЛҺЕЛМ ЛИБКНЕХТӘ

ШАРЛОТТЕНБУРГ-БЕРЛИНӘ

Лондон. 24 нојабр 1894-чү ил
41. Regent's Park Road, N. W.

...сыралары артан фәһлә партијасында хырда буржуа үнсүрләринин чохалмасы лабүддүр вә «академикләрин»*, мүвәффәгијјәтсизлијә уғрамыш тәләбәләрин вә и. а. сајынын артмасында һеч бир фәлакәт олмадығы кими, бунда да һеч бир фәлакәт јохдур. Бир нечә ил бундан әввәл онлар тәһлүкәли иди. Инди биз онлары һәзм етмәји бачарырыг. Лакин бу просесә тәкан вермәк лазымдыр. Бунун үчүн хлорид туршусу лазымдыр; әкәр бу туршу кифајәт гәдәр дејилсә (Франкфуртун көстәрдији кими), мәһз гејри-пролетар үнсүрләрини бизим лазымынча һәзм едә билмәјимиз үчүн бу туршуну артыран Бебелә тәшәккүр етмәк лазымдыр. Партијада әсил аһәнкдарлығын бәрпа едилмәси һеч дә партијанын дахилиндә һәр һансы һәгигәтән мүбаһисәли мәсәләни бир кәнара атмагдан вә онун үстүндән сүкутла кечмәкдән ибарәт олмајыб, мәһз бундан ибарәтдир...

Рус дилиндә илк дәфә ихтисарла «Правда» гәзетинин 1931-чи ил 17 ијул тарихли 195-чи №-синдә дәрч едилмишдир; сонралар К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләринин I нәшринин XXIX чилдиндә 1946-чы илдә дәрч едилмишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 39-чу чилд, сәһ. 275.

---

* —али тәһсилли шәхсләрин. *Ред.*

ЕНКЕЛС—ФИЛИППО ТУРАТИЈӘ
МИЛАНА

Истборн, 28 ијун 1895-чи ил
4, Royal Parade

...О бири Лабриолаја* кәлдикдә исә она иснад вердијиниз деди-годулар мүмкүндүр вә Италија кими бир өлкәдә, сосиалист партијасынын[88], еләчә дә бүтүн башга партијаларын «синфи симасыны итирмиш буржуа кәнчләри»нин, Бакунинин бир бу гәдәр фәхр етмиш олдуғу бу кәнчләрин чәјирткә һүчумуна бәнзәр һүчумуна мә'руз галдығы бир өлкәдә белә деди-годуларын јашамаға бир гәдәр һаггы вардыр. Нәтичә: сенсасијаја сон дәрәчә мејл едән вә мәтбуатда һөкм сүрән гоһумбазлыгла лабүд сурәтдә әлагәдар олан әдәби дилетантизм үстүнлүк тәшкил едир...

Илк дәфә оринжиналын дилиндә «Lo Stato operaio» журналынын 1933-чү ил 3-чү №-синдә дәрч едилмишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 39-чу чилд, сәһ. 405.

* — Антонио Лабриола. *Ред.*

Ф. ЕНКЕЛС

Ҝ. МАРКСЫН «1848-чи ИЛДӘН 1850-чи ИЛӘ ГӘДӘР ФРАНСАДА СИНФИ МҮБАРИЗӘ»[89] ӘСӘРИНӘ КИРИШ МӘГАЛӘСИ

...Лакин дикәр өлкәләрдә нә олурса-олсун, алман сосиал-демократијасы хүсуси вәзијјәтдәдир, демәли, һеч олмазса јахын заманда онун гаршысында хүсуси бир вәзифә дә дурур. Онун сечки гутулары јанына көндәрдији ики милјон сечичи, һабелә бу ики милјон сечичинин далында дуруб, сечичи олмајан ҝәнҹләр вә гадынлар, сајҹа ән чох вә ән јығҹам бир күтлә олуб бејнәлмиләл пролетар ордусунун һәлледичи «зәрбә дәстәси»ни тәшкил едир. Бу күтлә артыг инди бүтүн верилән сәсләрин дөрддә бир һиссәсиндән чохуну тәшкил едир вә рејхстага кечирилән әлавә сечкиләр, ајры-ајры дөвләтләрин ландтагларына, бәләдијјә идарәләринә вә сәнәт мәһкәмәләринә кечирилән сечкиләр сүбут едир ки, бу күтлә кетдикҹә артыр. Тәбиәтдә баш верән һәр бир просес кими, бу күтлә дә еләҹә өзбашына, еләҹә арасыкәсилмәдән, еләҹә гаршысыалынмаз сурәтдә вә ејни заманда еләҹә сакит бир һалда артыр...

„Die Neue Leit „Bd. 2, журналынын 1894—1895-чи илләрдә 27 вә 28-чи №-ләриндә (ихтисарла) дәрҹ едилмиш вә Karl Marx «Die Klassenkämpfeln in Frankreich 1848 bis 1850» китабында верилмишдир, Berlin, 1895.

Ҝ. Маркс вә Ф. Енкелс. Ики ҹилдлик сечилмиш әсәрләри, I ҹилд. Азәрнәшр, 1953, сәһ. 112—113.

ҜӘНҸЛӘРИН ТӘРБИЈӘСИ ВӘ ТӘҺСИЛИ

3

К. МАРКС

ПЕШӘ СЕЧӘРКӘН КӘНЧИН ДҮШҮНЧӘЛӘРИ[90]

Тәбиәт өзү һејван үчүн еlә бир фәалијјәт даирәси мүәјјән етмишдир ки, о бу даирә ичәрисиндә һәрәкәт едир, бу даирәнин һүдудларындан кәнара чыхмаға сә'ј көстәрмәјәрәк, һәтта башга бир даирәнин олуб-олмадығыны күман етмәдән өз һәрәкәтини бу даирә ичәрисиндә сакит бир сурәтдә баша вурур. Еләчә дә инсана тәбиәт үмуми бир мәгсәд көстәрмишдир ки, бу да бәшәријјәти вә өзүнү нәчибләшдирмәкдән ибарәтдир, лакин бу мәгсәдә наил олмаг васитәләрини ахтарыб тапмағы тәбиәт инсанын өһдәсинә бурахмышдыр, о, инсана чәмијјәтдә өзүнә мүвафиг кәлән, өзүнү вә чәмијјәти нәчибләшдирмәк үчүн она даһа јахшы имкан верән бир мөвге тутмағы һәвалә етмишдир.

Белә бир сечмә имканына малик олмаг дүнјанын бүтүн башга чанлылары гаршысында инсанын чох бөјүк үстүнлүјүдүр, лакин ејни заманда бу сечмә инсанын бүтүн һәјатыны мәһв едә биләр, онун бүтүн планларыны алт-үст едә биләр, ону бәдбәхт едә биләр. Демәли, бу сечмә имканыны чидди сурәтдә өлчүб-бичмәк өз һәјат јолуну башлајан вә өзүнүн ән мүһүм ишләрини тәсадүфүн ахынына вермәк истәмәјән кәнчин биринчи вәзифәсидир.

Һәр кәсин көзләри гаршысында мүәјјән мәгсәд дурур—елә бир мәгсәд ки, һеч олмазса онун өзүнә бөјүк көрүнүр вә әкәр ән дәрин әгидә, гәлбдән кәлән ән тә'сирли сәс буну бөјүк мәгсәд һесаб едирсә, о, доғрудан да бөјүкдүр. Тәбиәт һеч бир заман инсаны әсла рәһбәрсиз гојмур; гәлбин бу тә'сирли сәси сакит, лакин инамла данышыр.

Лакин бу сәс чох тез батырыла биләчәк бир сәсдир вә бизим илһам һесаб етдијимиз шеј бәлкә дә бир анын бәһрәсидир—ејнилә дә ола биләр ки, бир ан ону јенидән мәһв етсин. Бизим тәсәввүрүмүз бәлкә аловланыб јаныр, бизим һиссләримиз бәлкә һәјәчанланмышдыр, көзләримиз өнүндә кабуслар кәзир вә биз тәбиәтин көстәрдији мәгсәдә еһтираслы бир сурәтдә алудә олмушуг; лакин бу гәдәр һәрарәтлә бағрымыза

басдығымыз бир шеј бизи тезликлә өзүндән кәнар едир вә бизим бүтүн варлығымыз сарсылмыш олур.

Буна көрә дә сечдијимиз пешәнин бизи доғрудан да руһландырдығыны, дахили варлығымызын буну бәјәндијини, илһамымызын јанлыш олуб-олмадығыны, тәбиәтин чағырышы һесаб етдијимиз шејин өз-өзүмүзү алдатмаг олуб-олмадығыны чидди сурәтдә көтүр-гој етмәлијик. Лакин биз илһам мәнбәјинин өзүнү тапмасаг, буну өјрәнә биләрикми?

Бөјүк адландырдығымыз шеј көз гамашдырыр, онун парылтысы шөһрәтпәрәстлик јарадыр, шөһрәтпәрәстлик исә чох асанлыгла ја шөвг јарада биләр, ја да бизә шөвг кими көрүнән бир шеј; лакин шөһрәтпәрәстлик иблисинин өзүнә чәзб етдији адамы артыг зәка дајандыра билмир вә о гаршысыалынмаз гүввәнин чәкдији сәмтә доғру атылыр: о артыг чәмијјәтдә өз јерини өзү сечмир, буну тәсадүф вә хәјал һәлл едир.

Бизим вәзифәмиз һеч дә дәбдәбәли олмаға даһа чох имкан верән бир ичтимаи мөвге сечмәкдән ибарәт дејилдир: белә бир мөвге һеч дә елә дејил ки, узун илләр әрзиндә бу мөвгеји тутараг, бир дәфә дә олсун јорулмаг нә олдуғуну билмәјәк, бизим шөвгүмүз һеч бир заман түкәнмәсин, бизим илһамымыз һеч бир заман сөнмәсин. Әксинә, тезликлә биз һисс едәчәјик ки, арзумуз тә'мин олунмамышдыр, идејаларымыз һәјата кечирилмәмишдир, биз тәбиәтә гаршы донгулданмаға, бәшәријјәтә лә'нәтләр јағдырмаға башлајачағыг.

Лакин бу вә ја башга бир пешә барәсиндә илһамы тәкчә шөһрәтпәрәстлик ојатмыр. Ола билсин, биз бу пешәни өз хәјалымызда әлван шәкилдә бәзәмишик,—елә бәзәмишик ки, о, һәјатын верә биләчәји ән јүксәк не'мәтә чеврилмишдир. Биз бу пешәни фикрән һиссәләрә ајырмамышыг, онун бүтүн ағырлығыны, бу пешәнин бизим үзәримизә гојдуғу бөјүк мәс'улијјәти көтүр-гој етмәмишик; биз она јалныз узагдан бахмышыг, узагдан бахмаг исә алдадычы олур.

Бу һалда өз зәкамыз бизә мәсләһәтчи ола билмәз, чүнки о, нә тәчрүбәјә, нә дә дәрин мүшаһидәјә әсасланмыр, чүнки һиссләр ону алдатмышдыр, хәјал онун көзүнү тутмушдур. Бәс биз өз нәзәрләримизи һансы сәмтә јөнәлтмәлијик; зәкамыз бизи тәрк етдији заман ким көмәјимизә кәләчәкдир?

Бөјүк һәјат јолу кечмиш, талејин ачысыны дадмыш атааналарымыз,—дејә гәлбимиз бизә пычылдајыр.

Әкәр шөвгүмүз һәлә өз күчүнү сахлајырса, әкәр биз сечдијимиз пешәни һәлә дә севмәкдә давам едириксә вә ону сојугганлылыгла мүзакирә етдикдән, онун бүтүн ағырлыгларыны, бүтүн чәтинликләрини көрдүкдән сонра да она һәвәс һисс

едириксә, бу заман биз һәмин пешәни сечмәлијик, бу заман шөвг бизи алдатмајачагдыр, тәләскәнлик бизи алудә етмәјәчәкдир.

Лакин биз һеч дә һәмишә һәвәс көстәрдијимиз пешәни сечә билмирик; чәмијјәтдәки мүнасибәтләримиз биз онлара һәлә мүәјјәнедичи тә'сир көстәрмәздән әввәл мә'лум дәрәчәјә гәдәр тәшәккүл тапмаға башлајыр.

Артыг физики тәбиәтимиз тәһдидедичи бир шәкилдә бизә гаршы дурур вә онун һүгугларына мәһәл гојмамаға һеч кәс чәсарәт едә билмәз.

Доғрудур, физики тәбиәтимиздән јүксәкдә дурмаг бизим өз әлимиздәдир, лакин о заман бизим тәнәззүлүмүз дә бир о гәдәр сүр'әтлә баш верә биләр; бу һалда биз бинаны чүрүк тәмәл үзәриндә гурмаға чәсарәт едирик вә бүтүн һәјатымыз мә'нәви принсипләрлә чисмани принсипләр арасында уғурсуз бир мүбаризәјә чеврилир. Лакин өзүндә мүбаризә едән үнсүрләрә галиб кәлмәк әзми олмајан бир кәс һәјатын гаршысыалынмаз тәзјигинә нечә мүгавимәт көстәрә биләр, сакит нечә һәрәкәт едә биләр? Ахы, бөјүк вә көзәл ишләр јалныз сакитликдә јарана биләр; сакитлик елә бир зәминдир ки, јалныз онун үзәриндә јетишмиш мејвәләр бөјүјүб инкишаф едир.

Лакин бизим пешәмизә ујғун кәлмәјән физики вәзијјәт јаранмасына бахмајараг, биз узун мүддәт бир пешәдә ишләмәјә гадир олмуруг вә сон дәрәчә аз һалларда фәрәһлә ишләјирик, нечә олса да өз рифаһымызы вәзифәмизә гурбан вермәјимиз фикри бизи даһа чидди, зәиф гүввәләрлә олса да, даһа әзмлә һәрәкәт етмәјә сөвг едир. Әкәр кифајәт гәдәр габилијјәтимиз олмајан бир пешәни сечмишиксә, биз ону һеч вахт лајигинчә ичра едә билмәјәчәјик вә тез бир заманда утанчаглыг һисси илә өз бачарыгсызлығымызы јәгин едәчәк вә өзүмүзә дејәчәјик ки, биз дүнјада каракәлмәз бир мәхлугуг, биз чәмијјәтин өз вәзифәсини һәјата кечирә билмәјән үзвләријик. О заман ән тәбии нәтичә бу олачагдыр ки, өзүмүз өзүмүзә нифрәт едәчәјик: бундан даһа артыг әзабверичи һисс, харичи аләмин төһфәләри илә бундан даһа аз әвәз едилә биләчәк һисс вармы? Өз-өзүнә нифрәт елә бир иландыр ки, һәмишә үрәји зәһәрләјир вә инчидир, онун һәјатверичи ганыны сорур, ону инсана нифрәт вә үмидсизлик зәһәри илә зәһәрләјир.

Мүфәссәл сурәтдә нәзәрдән кечирдијимиз мүәјјән пешәјә габилијјәтимизә даир јанылмаларымыз өзүнүн интигамыны алан бир сәһвдир вә әкәр бу сәһв харичи аләмин мәзәммәтләринә раст кәлмирсә, харичи аләмин дүчар едә биләчәји дәһшәтли әзаблардан даһа чох әзаб верир.

Әкәр биз бүтүн бунлары көтүр-гој етмишиксә вә әкәр һәјат шәраитимиз һәр һансы бир пешәни сечмәјә имкан верирсә, о заман бизә даһа чох ләјагәт газандыран пешәни сечмәлијик, һәгигилијинә тамам инандығымыз идејалара әсасланан пешәни сечмәлијик. Биз инсанлыг наминә фәалијјәт үчүн вә үмуми мәгсәдә јахынлашмаг үчүн даһа кениш мејдан ачан елә бир пешәни сечмәлијик ки, бу пешәјә нисбәтән һәр һансы бир башга пешә камилләшмәјә јахынлашмаг үчүн анчаг бир васитә ола билсин.

Ләјагәт мәһз одур ки, инсаны һәр шејдән чох јүксәлдир, онун фәалијјәтинә, бүтүн сә'јләринә үлви нәчиблик кәтирир, халгын үзәриндә, онун һејрәтини доғурачаг дәрәчәдә дөнмәдән јүксәлмәјә имкан верир.

Лакин јалныз о пешә ләјагәт газандыра биләр ки, биз онун гул кими аләти олмајыб өз даирәмиздә мүстәгил бир сурәтдә јарадырыг; јалныз о пешә ки, гәбаһәтли һәрәкәтләр—һеч олмазса заһирән гәбаһәтли һәрәкәтләр тәләб етмәсин—вә ән јахшылар да нәчиб бир мәғрурлугла о пешәдән јапыша билсинләр. Бүтүн бунлара ән чох дәрәчәдә малик олан пешә һеч дә һәмишә ән јүксәк пешә дејил, лакин һәмишә һөрмәтли пешәдир.

Лакин ләјагәтимизә мүвафиг олмајан пешә бизи алчалтдығы кими, ејнилә дә биз, нәтичәдә јаланчы һесаб едәчәјимиз идејалара әсасланан пешәнин дә ағырлығы алтында әзилирик.

Бурада биз өзүмүзү алдатмагдан башга ајры бир гуртулуш көрмүрүк, өзүнүалдатмаја әсасланан гуртулуш исә үмидсизликлә долу олан бир гуртулушдур.

Һәјатын өзүнә нүфуз етмәкдән даһа чох абстракт һәгигәтләрлә мәшғул олан пешәләр һәлә мөһкәм принсипләри, мөһкәм вә сарсылмаз әгидәләри олмајан кәнчләр үчүн даһа чох тәһлүкәлидир. Бунунла бирликдә һәмин пешәләр, әкәр гәлбимиздә дәрин көкләр салмышса, әкәр онларда һөкм сүрән идејалара биз өз һәјатымызы вә бүтүн сә'јләримизи гурбан вермәјә һазырыгса, белә пешәләр бизә ән али пешәләр кими көрүнүр.

Белә пешәләр һәвәси оланлары хошбәхт едә биләрләр, лакин онлар һәмин пешәләрдән тәләсәрәк, фикирләшмәдән, ани һиссләрә гапылараг јапышанлары мәһвә мәһкум едирләр.

Әксинә, пешәмизин әсасыны тәшкил едән идејалар һаггындакы јүксәк рә'јләр бизә чәмијјәтдә даһа јүксәк мөвге газандырыр, бизим өз шәхси ләјагәтимизи јүксәлдир, бизим һәрәкәтләримизи сарсылмаз едир.

Јүксәк гијмәтләндирдији пешәни сечмиш олан бир адам

һәмин пешәјә лајиг ола билмәјәчәјини хәјалына кәтирдикдә сарсылар,—о, тәкчә, буна көрә нәчиб һәрәкәт етмиш олачагдыр ки, чәмијјәтдә тутдуғу мөвге нәчиб мөвгедир.

Лакин пешәни сечәркән бизә истигамәт верәчәк әсас рәһбәр инсанын рифаһыдыр, бизим өз јеткинлијимиздир. Белә фикирләшмәк олмаз ки, бу ики мәнафе бир-биринә зидд ола биләр, бир-биринә гаршы мүбаризәјә галхыша биләр, белә фикирләшмәк олмаз ки, онлардан бири о бирисини мәһв етмәлидир; инсанын тәбиәти елә гурулмушдур ки, инсан өз мүасирләринин тәкмилләшмәси үчүн, онларын рифаһы наминә ишләмәклә өзүнүн јеткинләшмәсинә наил ола биләр.

Инсан әкәр јалныз өзү үчүн зәһмәт чәкирсә, о бәлкә дә мәшһур алим, бөјүк мүтәфәккир, чох көзәл шаир ола биләр; лакин һеч вахт һәгигәтән јеткин вә бөјүк инсан ола билмәз.

Тарих о адамлары бөјүк адамлар дејә гәбул едир ки, онлар үмуми мәгсәд үчүн зәһмәт чәкмәклә өзләри даһа аличәнаб олмушлар; тәчрүбә јалныз о адамлары ән хошбәхт адам кими јүксәлдир ки, онлар даһа чох адама сәадәт кәтирмишләр; дин өзү бизи өјрәдир ки, һамынын сә'ј етдији идеал өзүнү бәшәријјәт наминә гурбан вермишдир—белә өјүдләри инкар етмәјә ким чәсарәт едә биләр.

Әкәр биз елә бир пешә сечмишик ки, онун чәрчивәләри дахилиндә бәшәријјәт үчүн даһа чох әмәк сәрф едә биләрик, онда биз бу пешәнин ағырлығы алтында әзилмәјәчәјик, чүнки бу һамынын наминә гурбан вермәк демәкдир; о заман биз тәкчә мискин, мәһдуд, егоист севинч кечирмәјәчәјик, бизим сәадәтимиз милјонлара мәхсус олачагдыр, бизим әмәлләримиз о заман сакит, лакин даим һәрәкәтдә олан һәјатла јашајачагдыр, чәназәмизин үстүндә исә нәчиб инсанлар көз јашлары ахыдачаглар.

К. Маркс тәрәфиндән 1835-чи ил августун биринчи јарысында јазылмышдыр.
Илк дәфә 1925-чи илдә чап едилмишдир.
Имза: К. Маркс

К. Маркс вә Ф. Енкелс, Илк әсәрләриндән, М., Дөвләт Сијаси Әдәбијјат Нәшријјаты, 1956, сәһ. 1—5.

МАРКСЫН АТАСЫНА МӘКТУБУ

ТРИРӘ

Берлин, 10 нојабр [1837-чи ил]

Әзиз атам!

Һәјатда елә анлар олур ки, онлар зәманәнин кечмиш дөврү үчүн бир нөв сәрһәд хәтти олур, лакин бунунла бирликдә, һәјатда нә кими јени истигамәт көтүрмәји там ајдынлыгла көстәрир.

Белә кечид анларында биз фикрин гартал нәзәри илә кечмишә вә кәләчәјә бахмаға вә беләликлә дә өзүмүзүн әсил вәзијјәтимизи дәрк етмәјә өзүмүздә мәчбури еһтијач һисс едирик. Елә үмумдүнја тарихинин өзү дә нәзәрләрини кечмишә јөнәлтмәји севир, о керијә дөнүб кечдији јола бахыр, бу исә чох заман она, куја кериләмә вә дурғунлуг шәкли верир; һалбуки, о, санки күрсүдә әјләшиб фикрә далмыш, јалныз өзүнү дәрк етмәк, өзү-өзүнүн әмәлләринә—руһун әмәлләринә нүфуз етмәк арзусу илә фикрә далмышдыр.

Белә анларда ајры-ајры шәхсијјәтдә лирик һәвәс ојаныр, чүнки һәр бир метаморфоза гисмән гу маһнысыдыр, гисмән јени бөјүк бир поемаја бир мүгәддимәдир, һәлә дә бичимсиз бојаларын көзгамашдырычы парлаг зәнкинлијинә сабит формалар вермәјә чалышан бир мүгәддимәдир. Лакин нечә олурса-олсун артыг бир дәфә һисс едиб кечирдијимиз һаллара абидә учалтмаг истәјирик ки, һиссләримиздә һәрәкәт үчүн итирмиш олдуғу јери бир даһа тута билсин. Лакин дујуб кечирдијимиз һиссләр үчүн ата-ана гәлбиндән даһа мүгәддәс бир јер вармы, бу, ән мәрһәмәтли һаким, ән рәһмдил достдур, бу, елә бир мәһәббәт күнәшидир ки, онун шө'ләси бизим сә'јләримизин ән мүгәддәс мәркәзинә һәрарәт верир! Әкәр белә олмасајды, әкәр белә бир мәһәббәт вачиб, зәрури бир вәзијјәтин тәзаһүрү кими ашкара чыхмасајды, бир чох хошакәлмәз, мәзәммәтә лајиг һаллар бу гәдәр мүвәффәгијјәтлә арадан галдырылыб бағышланмаға лајиг көрүләрдими? Әкәр белә олмасајды, бә'зән тәсадүфүн уғурсуз ојуну вә руһун јанылмалары гәлбин гүсурлу олмасы мәзәммәтләриндән азад ола биләрдими?

Демәли, мән бурада кечирдијим бир илин сонунда дөнүб

жеријә, һадисәләрин бүтүн кедишинә диггәт јетирдикдә, әзиз атам, сәнин Емсдән јаздығын вә мәнә нәһајәтсиз әзиз олан мәктубуна чаваб вермәк үчүн дүшүнүрәм ки, ишләримә үмумијјәтлә һәјаты гијмәтләндирдијим кими, јә'ни елмдә, инчәсәнәтдә, шәхси һәјатда өзүнү һәртәрәфли тәзаһүр етдирән мә'нәви әмәл кими нәзәр салмаг мәнә нәсиб олмалыдыр.

Сизи тәрк едән заман мәним үчүн јени бир аләм, мәһәббәт аләми, һәм дә әввәлчә еһтираслы, үмидсиз мәһәббәт аләми ачылды. Һәтта Берлинә сәјаһәтим заманы башга бир вахтда мәни сон дәрәчә һејран едә биләчәк, тәбиәтин сејринә чәлб едә биләчәк, һәјат ешгини аловландыра биләчәк бу сәјаһәтим заманы мән һәр шејә биканә идим. Бу сәјаһәт һәтта мәним ганымы бәрк гаралтды, чүнки көрдүјүм гајалар мәним һиссләримдән даһа сарсылмаз вә мәғрур дејилдиләр, кениш шәһәрләрдәки гәләбәлик дамарларымда ахан ганымдан даһа гызғын дејилдиләр, меһманханадакы јемәкләр хәјалымда кәздирдијим образлар силсиләсиндән даһа бол вә тез һәзм едилән дејилдиләр, нәһајәт, инчәсәнәт Женни кими көзәл дејилди.

Берлинә кәлдикдән сонра бүтүн әввәлки танышлыглара сон гојдум, һәвәссиз бир нечә көрүшә кетдим вә тамамилә елм вә инчәсәнәтә гапылдым.

О заман мәним кечирдијим руһи вәзијјәт үчүн лирик поезија биринчи мөвзу—һеч олмазса ән хошакәлән вә јахын бир мөвзу олмалы иди. Лакин бу мәним үчүн халис идеалист бир мөвзу иди; бунун сәбәби исә мәним кечирдијим вәзијјәт вә бүтүн әввәлки инкишафым иди. Башымын үстүндәки сәма да, мәним инчәсәнәтим дә мәһәббәтим кими узаг вә һәјат фөвгүндә иди. Һәгигәт олан һәр шеј дағылырды, дағылан бүтүн шејләрин исә һеч бир һүдуду јох иди. Муасир һәјата һүчумлар, гејри-мүәјјән, бичимсиз һиссләр, тәбииликдән узаглыг, башымдан ујдурдуғум зәиф әсәрләр, һәгигәтдә мөвчуд олан илә еһтимал арасында там әкслик, поетик фикирләр әвәзинә риторик дүшүнчәләр, һабелә, бәлкә дә һиссләрдә бир гәдәр һәрарәт вә чәсарәтли хәјал арзусу—бах, мәним Женнијә көндәрдијим илк үч дәфтәрдәки бүтүн ше'рләрим бу руһда иди. Һеч бир һәдд билмәјән сә'јләрин бүтүн кенишлији бурада мухтәлиф формаларда ашкара чыхыр вә ше'рләр зәрури гысалығыны итирәрәк, јајғын бир шејә чеврилирләр.

Лакин поезија јалныз әлавә мәшғулијјәт ола биләрди вә олмалы иди: мән һүгугу өјрәнмәли идим вә һәр шејдән әввәл өз гүввәми фәлсәфәдә сынамаг арзусу дујурдум. Бунларын һәр икиси өз араларында елә говушмушду ки, мән бир тәрәф-

дән һеч бир тәнгиди мүнасибәт көстәрмәдән, шакирд кими Һејнексини[91], Тибону[92] вә мә'хәзләри (мәсәлән, пандектләрин ики илк китабыны алман дилинә тәрҹүмә етдим) охујурдум, дикәр тәрәфдән исә һүгуг фәлсәфәсинин бә'зи системини бүтүн һүгуг саһәсинә шамил етмәјә сә'ј көстәрирдим. Мүгәддимә олараг бә'зи метафизик мүддәалар јаздым вә демәк олар, үч јүз вәрәгдән ибарәт олан бу уғурсуз әсәри үмуми һүгуг дәрәҹәсинә гәдәр кәтириб чыхара билдим.

...мәнә ајдын олду ки, фәлсәфәсиз ирәлијә доғру јол ача билмәрәм. Беләликлә, мән јенидән тәмиз виҹданла фәлсәфәнин гојнуна атыла биләрдим, һәгигәтән дә мән принсипләрин јени метафизик системини јаздым вә ахырда јенә дә һәм бу системин, һәм дә мәним әввәлки ҹәһдләримин јарарсызлығыны јәгин етдим.

Мән ејни заманда охудуғум китаблардан,—мәсәлән, Лессингин «Лаокоон»ундан, Золкерин «Ервин»индән, Винкелманын «Инҹәсәнәт тарихи»ндән, Лүденин «Алман тарихи»ндән[93] парчалар јазыб көтүрмәји өзүмә вәрдиш етмишдим, јери кәлдикҹә өз дүшүнҹәләрими кағыз үзәринә көчүрүрдүм. Ејни заманда мән Татситин. «Алманија»сыны, Овидинин «Елекија»сыны тәрҹүмә етдим вә мүстәгил сурәтдә, јә'ни грамматика китаблары үзрә инкилис вә италјан дилләрини өјрәнмәјә башладым—лакин бу ишдә һәлә бир шеј әлдә едә билмәмишәм; Клејнин «Ҹинајәт һүгугу»ну вә онун «Салнамәләр»ини[94], һабелә бүтүн јени әдәбијјаты охудум, амма сонунҹуну анҹаг јери кәлмишкән охујурдум.

Семестрин ахырында мән јенә дә илһам мәнбәјинә вә сатирләр мусигисинә гајытдым вә артыг сизә көндәрдијим сонунҹу дәфтәрдә идеализм өзүнә әзаблы јумор арасындан («Әгрәб вә Феликс»), мүвәффәгијјәтсиз јазылмыш фантастик драм («Оуланем») арасындан өзүнә јол ачыр вә нәһајәт, шәклини тамамилә дәјишәрәк халис инҹәсәнәт формалары алыр, әксәрән руһландырыҹы објектләр олмадан, идејаларын илһамвериҹи ҹошгунлуғу олмадан.

Лакин, бу сон ше'рләрдә гәфләтән, санки бир сеһрбазын чубуғунун зәрбәсини дујурам, амма бу зәрбә әввәлҹә чох сарсыдыҹы олду, мәним гаршымда санки узаг илаһәләр сарајынын парылтылары көрүнүр, әсил поезија сәлтәнәти башланыр вә мәним јаратдығым һәр нә варса пуч олуб кедир.

Бу мүхтәлиф мәшғулијјәтләр заманы биринҹи семестр әрзиндә јухусуз кеҹәләр аз кечирмәмишәм, аз дөјүшләр кечирмәмишәм, дахили вә хариҹи арзулары сынагдан аз кечир-

мәмишәм. Лакин бунларын һамысы мәни о гәдәр дә зәнкинләшдирмәди, бундан әлавә мән тәбиәти, инчәсәнәти, бүтүн дүнјаны бир јана атдым, достларым исә мәндән узаглашды. Буну санки мәним организмим дә һисс етди. Бир һәким мәнә кәндә кетмәји мәсләһәт көрдү, мән дә илк дәфә олараг шәһәри башдан-баша доланараг Штралова кедән јола ачылан дарвазанын јанына чатдым. Мән һеч күман етмәздим ки, бурада чох зәиф вә чансыз олдуғум һалда, кәнддә сағламлашачаг вә бәдәнчә мөһкәмләнәчәјәм.

Пәрдә көтүрүлдү, мәним ән мүгәддәс арзуларым виранә галды, инди орада јени аллаһлар јаратмаг лазым кәлир.

Идеализмдән—јери кәлмишкән дејим ки, Кант вә Фихте идеализми илә мүгајисә етдијим, бу мәнбәдән она гида вердијим идеализмдән мән идејаны һәјатын өзүндә ахтармаға кечмишәм. Әкәр әввәлләр аллаһлар јерин үзәриндә јашајырдыларса, инди онун мәркәзи олмушлар.

Мән һәлә әввәлләр Һекел фәлсәфәсиндән парчалар охумушам вә онун әчаиб габа мелодијасы мәним хошума кәлмәмишди. Мән јенидән фикир дәрјасына гәрг олмаг, лакин мүәјјән бир нијјәтлә гәрг олуб инанмаг истәрдим ки, мә'нәви тәбиәт чисмани тәбиәт кими ејни дәрәчәдә зәрури, конкретдир вә онун да чисмани кими чидди формалары вардыр; мән даһа гылынч ојнатмагла мәшғул олмаг истәмәдим, инчиләрин сафлығыны Күнәш ишығында сынагдан чыхармаг истәдим.

Мән демәк олар, 24 вәрәгдә бир мүкалимә јаздым: «Клеант вә ја фәлсәфәнин башланғыч нөгтәси вә зәрури инкишафы һаггында». Бир-бириндән тамамилә ајры олан инчәсәнәт вә елм бурада мүәјјән дәрәчәдә бирләшмишдир. Мән исә јорулмаз бир сәјјаһ кими илаһијјатын шеј өзүндә, дин, тәбиәт, тарих кими тәзаһүрләрини фәлсәфи-диалектик чәһәтдән ачыб көстәрмәк ишинә киришдим. Мәним сон тезисим Һекел системинин башланғычы олду вә бу әсәр үчүн бир гәдәр тәбиәтшүнаслыг илә, Шеллинг илә,тарих илә таныш олдум вә һәмин әсәр чох бөјүк әгли сә'јләр баһасына тамам олду вә әсәр о гәдәр concienne* јазылмышдыр ки (әслиндә бу әсәр јени мәнтиг олмалы иди), инди мән өзүм фикрин бу кедишини зорла гавраја биләрәм. Бу мәним ај ишығында пәрвәриш вердијим севимли балам мәкрли бир афәт кими мәни алдадыб дүшмәнин ағушуна салды.

Мән ачығымдан бир нечә күн фикирләшмәјә дә гадир олмадым вә ағылсыз бир адам кими, бағчада ахан, «гәлбләри

* — инчә. *Ред.*

әһатә едән вә бәлкә дә дурулашдыран»[95] Шпре чајынын чиркаблы сулары јанында дәли кими вар-кәл едирдим; мән һәтта, ев саһибимлә бирликдә ова чыхдым, сонра растыма кәлән һәр кәси гучагламаға һазыр вәзијјәтдә Берлинә тәләсдим.

Бундан аз сонра мән тәкчә мүсбәт мәшғәләләрлә мәшғул олмаға башладым. Мән Савинјинин мүлкијјәт һаггында әсәрини, Фејербах вә Гролманын[96] чинајәт һүгугуну, Крамерин «Сөзүн әһәмијјәти һаггында»[97] әсәрини, пандектләр системи һаггында Веннинг-Инкенһејмин әсәрини[98] вә Мүленбрухун «Пандектләрин тә'лими»[99] китабыны охудум вә инди дә бунун үзәриндә ишләјирәм; нәһајәт, мән Лаутербахын күллијјатынын[100] ајры-ајры бөлмәләрини, мүлки просеси, хүсусән килсә һүгугуну өјрәндим вә бунун Гратсиан тәрәфиндән јазылмыш «Зиддијјәтли ганунларын әлагәләндирилмәси» адланан биринчи һиссәсини өјрәндим, «Күллијјаты (килсә һүгугу)» бүтүнлүклә охујараг мүвафиг јерләрини јазыб көтүрдүм; мән һабелә Ланчеллоттинин[101] «Институтсијалар» әсәринә әлавәни дә охудум. Сонра мән Аристотелин «Риторика»сынын биринчи һиссәсини тәрчүмә етдим, мәшһур Бекон Веруламлынын[102] «Елмләрин артмасы» әсәрини охудум, Рејмарусла чох мәшғул олдум, онун «Һејванларын бәдии инстинктләри һаггында»[103] китабындан мән һәзз алдым. Мән Алманија һүгугу үзәриндә ишләмәјә дә киришдим, лакин башлыча олараг она көрә ки, мән Франса кралларынын капитулјарилари вә папаларын онлара мәктублары үзәриндә чалышырдым.

Женнинин хәстәләнмәсиндән вә мәним наһаг, сәмәрәсиз мә'нәви ишимдән, нифрәт етдијим бахышлардан өзүм үчүн пәрәстишкаһ јаратмалы олдуғума көрә һиддәтимдән, әзиз ата, әввәлләр сәнә јаздығым кими, азарламышам. Өзүмә кәлән кими бүтүн ше'рләри, новеллаларын гараламаларыны вә саирәни јандырдым вә мәндә белә бир тәсәввүр јаранды ки, онлардан тамамилә имтина едә биләрәм; һәр һалда мән индијәдәк бунун әксини сүбут едә биләчәк һеч бир шеј етмәмишәм.

Хәстәлијим дөврүндә мән Һекел илә башдан-ајаға гәдәр вә онун шакирдләринин чохунун әсәрләри илә таныш олдум. Штраловда достларымла тез-тез көрүшмәјим сајәсиндә мән «Доктор клубу»на[104] јол ачдым, бу клубун үзвләри ичәрисиндә бир нечә приват-досент вә берлинли, јахын достларымдан доктор Рутенберг дә вар иди. Бурада мүбаһисәләр заманы бир-биринә зидд мүхтәлиф бахышлар ашкара чыхды вә мәним өзүмү мүасир дүнја фәлсәфәси илә бағлајан телләр даһа да мөһкәмләнди; бу фәлсәфәнин тә'сириндән мән јаха гуртармаг һаггында дүшүнүрдүм; лакин бүтүн сәдалар кәсилди, мәни

әсил гәзәбли истеһзалар әһатә етди ки, бу гәдәр чох инкар етдијим шејләрдән сонра беләбир һал тамамилә баш верә биләрди...

Илк дәфә 1897-чи илдә чап едилмишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Илк әсәрләриндән. М., Дөвләт Сијаси Әдәбијјат нәшријјаты, 1956, сәһ. 6—8, 11—14.

Ф. ЕНКЕЛС

ЕРНСТ МОРИТС АРНДТ

...Инди китабын мәзмунуна кечәк*. Онун чох һиссәсини һәјатын кәнчлик дөврүнүн әсил шаир әли илә үмуми шәкилдә тәсвир едилмиш идиллијасы тәшкил едир. Өз кәнчлик илләрини Арндт кими кечирмиш олан бир адам талејинә һәмишәлик миннәтдар ола биләр. Ајрыча бир шәхсијјәтин фәрәһинин бир јығын инсанларын мәнафеји тәрәфиндән әзилдији бөјүк шәһәрин тоз-торпағы ичәрисиндә дејил, јетимханаларында вә чаванлары мәһв едән филантроп һәбсханаларында дејил,— јох, ачыг сәма алтында, мешәдә, чөлдә тәбиәт полад кими мәтин елә бир киши јаратмышдыр ки, нәрмә-назик нәслимиз она тәәччүблә шимал чәнкавәринә бахырмыш кими нәзәр салыр. Арндт өз һәјатынын бу дөврүнү елә бөјүк бир пластик гүввә илә шәрһ едир ки, бу, инсаны тәхминән белә бир фикрә кәтириб чыхарыр: нә гәдәр ки, бизим јазычыларымыз Арндтын кечирдији идиллија *һиссләрини кечирирләр,* һәр чүр идиллик *хәјаллара* еһтијач јохдур. Алман исмәтини Спарта чиддилији илә өзүндә бирләшдирән кәнч Арндтын өз-өзүнү тәрбијәләндирмәси бизим әсримизә хүсусилә јабанчы көрүнәчәкдир. Лакин Јана хас олан ловғалыг гарышығындан тамамилә узаг, бу гәдәр садәдилликлә өз-өзүнә hoc tibi proderit olim**—дејә зүмзүмә едән бу чиддилији бизим нәрмә-назик кәнчләримизә мүмкүн гәдәр даһа чох төвсијә етмәк лазымдыр. Нә дејәсән, гудуз ит кими сојуг судан горхан, азачыг шахтада үч-дөрд јорғана бүрүнән вә зәифлијинә көрә һәрби хидмәтдән азад олмағы өзү үчүн шәрәф һесаб едән кәнчләр вәтәнин әчәб дајағыдырлар. Һәр бир шәһәрдә «евләрин ахырынчы чәркәсинин јерләшдији»[105] јери һәр шејдән әввәл хәбәр алдыглары бизим заманәмиздә исә исмәтдән данышмағы кәнчләр чинајәт һесаб едирләр. Дүзү, мән абстракт әхлаг мүдәрриси дејиләм, һәр чүр аскетик ејбәчәрлијә нифрәт едирәм, һеч бир заман күнаһкар мәһәббәти писләмәк нијјәтиндә дејиләм, лакин чидди мә'-

* Арндт. «Кечмиш һадисәләр һаггында хатирәләр». *Тәртибчи.*
** — бу, бир заман сәнин үчүн фајдалы олар. *Ред.*

нәвијјатын јох олуб кедәчәји тәһлүкәсинин јаранмасы, һиссијјатын исә јүксәк мөвгејә галхмаға чәһд етмәси гәлбими ағрыдыр. Фе'лән шәһвәт азадлығыны тәблиғ едәнләр Арндт кими бир адамын гаршысында һәмишә утаныб гызармалыдырлар...

Ф. Енкелс тәрәфиндән 1840-чы илин октјабр—декабрында јазылмышдыр.
«Telegraph für Deutschland» журналынын 1841-чи илин јанварында 2, 3, 4 вә 5-чи №-ләриндә чап едилмишдир.
Имза: Ф. О.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Илк әсәрләриндән. М., Дөвләт Сијаси Әдәбијјат Нәшријјаты, 1956, сәһ. 364—365.

ЕНКЕЛС—АРНОЛД РУКЕЈӘ

ДРЕЗДЕНӘ

Һөрмәтли ҹәнаб!

Бу дәфә мән сизин үчүн һеч бир шеј көндәрмәјәҹәјими билдирмәк мәгсәдилә Сизә јазырам.

Мән гәрара кәлмишәм ки, мүәјјән бир мүддәт әдәби фәалијјәтдән тамамилә имтина едим вә бунун әвәзиндә тәһсилимлә даһа чох мәшғул олум. Бу гәрарымын сәбәбләри ајдындыр. Мән кәнҹәм вә фәлсәфәни мүстәгил өјрәнмишәм. Өзүмдә мүәјјән әгидә јаратмаг үчүн кифајәт гәдәр мә'луматым вардыр вә лазым кәлдији һалда ону горујуб мүдафиә едә биләрәм, лакин буну һәгигәтән мүвәффәгијјәтлә етмәк үчүн мә'луматым кифајәт дејилдир. Мәнә гаршы хүсусилә тәләбкар олаҹаглар, чүнки мән «фәлсәфә коммиволјажеријәм» вә философлуг етмәк үчүн докторлуг диплому алмамышам. Үмид едирәм ки, мән јенә дә өз имзамла бир шеј јазмыш олсам, бу тәләби тә'мин едә биләҹәјәм. Бундан әлавә, мән инди вахтымы чох да һәдәр јерә сәрф едә билмәрәм, јәгин ки, тезликлә мән јенә дә тиҹарәт ишләринә чох вахт сәрф етмәли олаҹағам. Индијәдәк мәним әдәби фәалијјәтим, әкәр субјектив көтүрсәк, јалныз ҹәһдләрдән ибарәт олмушдур вә һәмин ҹәһдләр мәнә көстәрмәлидир ки, мәним тәбии габилијјәтим тәрәгги ишинә сәмәрәли хидмәт етмәјә, мүасир һәрәкатда јахындан иштирак етмәјә имкан верәҹәкдирми. Мән нәтиҹәдән разы гала биләрәм вә инди даһа бөјүк һәвәслә давам етдирдијим елми мәшғәләләр јолу илә инсана ана бәтниндә верилмәјән кејфијјәтләри даһа әтрафлы өјрәнмәји өзүмә борҹ билирәм.

Мән октјабрда Рејнә, вәтәнимә гајытдыгда Сизинлә Дрезденда көрүшәҹәјими вә бу барәдә Сизә әтрафлы данышаҹағымы күман едирәм. Һәләлик исә Сизә хош арзуларымы билдирир вә вахташыры олараг мәни јада салмағынызы хаһиш едирәм.

Сизин *Ф. ЕНКЕЛС*

Берлин, 26, VII, 42-ҹи ил.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Илк әсәрләриндән. М., Дөвләт Сијаси Әдәбијјат Нәшријјаты, 1956, сәһ. 514.

К. МАРКС

1844-чү ИЛИН ИГТИСАДИ-ФӘЛСӘФИ ӘЛЈАЗМАЛАРЫ[106]

...инсанын мусиги һиссләрини јалныз мусиги ојадыр; мусиги габилијјәти олмајан адам үчүн ән көзәл мусиги өз мә'насыны *итирмиш олачагдыр,* белә бир адам үчүн мусиги предмет дејилдир, чүнки мәним предметим јалныз мәним мөвчуд гүввәләримдән биринин тәсдигидир, јә'ни о мәним үчүн јалныз мөвчуд гүввәмин фәрди бир габилијјәти кими мөвчуд ола биләр, чүнки һәр һансы бир предметин мәним үчүн мә'насы (о, јалныз өзүнә ујғун олан һиссләр үчүн мә'налы ола биләр) *мәним* һиссләримин сон һүдуду гәдәр ола биләр. Буна көрә дә ичтимаи инсанын *һиссләри* гејри-ичтимаи инсанын һиссләриндән *башгадыр.* Инсанын маһијјәтинин јалныз әјани кениш зәнкинлији сајәсиндә, фәрди субјектив *инсан* һиссијјатынын зәнкинлији инкишаф едир, гисмән исә илк дәфә јараныр: мусигијә габил гулаг, форманын көзәллијини һисс едән көз, гыса десәк, инсан зөвгләринә габил олан *һиссләр* вә өзүнү *инсанын* варлығы гүввәси кими тәсдиг едән һиссләр инкишаф едир, јараныр. Зира, јалныз тәкчә беш харичи дујғу дејил, ејни заманда мә'нәви, практики адланан һиссләр дә (ирадә, мәһәббәт вә и. а.),—бир сөзлә, *инсани* һиссләр, һиссләрин инсанилији,—јалныз *мувафиг* предметин олмасы сајәсиндә, инсанлашдырылмыш тәбиәт сајәсиндә мејдана чыхыр. Беш харичи дујғунун *әмәлә кәлмәси*—бүтүн бу вахта гәдәрки үмумдүнја тарихинин фәалијјәтидир. Габа практики тәләбатын әсири олан *һисс* јалныз *мәһдуд* мә'наја малик ола биләр. Ачлыг чәкмиш инсан үчүн јемәјин инсани формасы мөвчуд дејилдир, јалныз онун бир јемәк кими абстракт варлығы мөвчуддур: о, ејни мүвәффәгијјәтлә ән кобуд бир формаја малик ола биләрди вә јемәјин белә јејилмәсинин ону *һејванын* јемәсиндән нә илә фәргләндијини сөјләмәк чәтиндир. Еһтијачы олан инсан мүәјјән гајғылар нәтичәсиндә кәдәрләндикдә, һәтта, ән көзәл мәнзәрә дә һәссас ола билмир; минераллар сатычысы минералын көзәллијини вә спесифик тәбиәтини дејил, јалныз меркантил дәјәрини көрүр; онда минералоҗи һиссләр јохдур.

Беләликлә, инсанын маһиј̀јәтини—һәм нәзәри, һәм дә практики ҹәһәтдән предметләшдирмәк лазымдыр ки, бир тәрәфдән инсанын *һиссләри инсаниләшдирилсин,* дикәр тәрәфдән исә инсанын вә тәбиәтин маһијјәтинин бүтүн зәнкинлијинә мувафиг олан *инсани һисс* јарадылсын.

Хүсуси мүлкијјәтин һәрәкәти, онун зәнкинлији вә јохсуллуғу сајәсиндә—мадди вә мә'нәви зәнкинлији, мадди вә мә'нәви јохсуллуғу сајәсиндә—јаранмагда олан ҹәмијјәт бу *јарадыҹы просес* үчүн бүтүн лазыми материалы тапдығы кими, *јаранмагда* олан ҹәмијјәт дә өзүнүн даими керчәклији олан инсаны онун бүтүн варлығынын зәнкинлији илә бирликдә һазырлајыр, *зәнкин вә һәртәрәфли, бүтүн һиссләриндә вә гавраіјышларында дәрин олан* бир инсан *һазырлајыр...*

К. Маркс тәрәфиндән 1844-чү илин апрел—августунда јазылмышдыр.

Илк дәфә Сов.ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Институту тәрәфиндән рус дилиндә 1927-чи илдә (гисмән), орижиналын дилиндә 1932-чи илдә (там шәкилдә) дәрч едилмишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Илк әсәрләриндән. М., Дөвләт Сијаси Әдәбијјат Нәшријјаты, 1956, сәһ. 593—594.

К. МАРКС

АЛТЫНЧЫ РЕЈН ЛАНДТАГЫНЫН МҮЗАКИРӘЛӘРИ

(Биринчи мәгалә)[107]

МӘТБУАТ АЗАДЛЫҒЫ ҺАГГЫНДА ВӘ СИЛКЛӘР МӘЧЛИСИНИН ПРОТОКОЛЛАРЫНЫН ДӘРЧ ЕДИЛМӘСИ ҺАГГЫНДА МҮЗАКИРӘЛӘР[108]

...*Ушаглар* өзләри һаггында данышаркән, адәтән «мән» сөзүнүн әвәзинә өзләрини адлары илә чағырырлар: «Кеорг» вә и. а.

...Мә'лумдур ки, ағлын һиссијјатла тәфәккүр арасында һәлә тәрәддүд едән биринчи нәзәри фәалијјәти *һесабдыр*. Һесаб *ушағын* ағлынын биринчи сәрбәст нәзәри ишидир.

...Фәза өз бөјүклүјү илә *ушағы* чәзб едән илк варлыгдыр. О, дүнјада ушағын раст кәлдији илк варлыгдыр. Буна көрә дә ушаг үчабој адамы бөјүк адам һесаб едир...

...Лакин *ушағын* нәзәри тәфәккүрү кәмијјәт характери дашыјырса, о заман ушағын практики тәфәккүрү кими мүһакимәси дә һәр шејдән әввәл практики һисс характери дашыјыр. Ушағын организминин дујғулу тәбиәти ону аләмлә бирләшдирән илк телдир. *Практики дујғу органлары,* әсасән бурун вә ағыз биринчи органлардыр ки, ушаг онларын васитәсилә дүнјаны *гијмәтләндирир.*

...Ајдындыр ки, ушаг *һисси гавраjышдан* узаға кедә билмир, о јалныз фәрдини көрүр, бу хүсусини үмуми олан шејлә бағлајан, һәр јердә олдуғу кими дөвләтдә дә мадди һиссәләри чанлы тамын чанлы үзвләринә чевирән көзәкөрүнмәз әсәбтелләринин мөвчудлуғуну ағлына белә кәтирмир. Ушаг инаныр ки, Күнәш Јерин әтрафында, үмуми исә хүсусинин әтрафында һәрләнир. Буна көрә дә ушаг *руһа* инанмыр, амма бунун әвәзиндә о, *кабуслара* инаныр.

...Инкишаф едән һәр шеј камил дејилдир. Инкишаф јалныз өлүмлә гуртарыр. Белә олан тәгдирдә инсаны бу гејри-камил вәзијјәтдән хилас етмәк үчүн онун ишини битирмәк сон дәрәчә мәнтиги оларды. Мәтбуат азадлығына сон гојмағы арзу едән натиг бах белә мүлаһизә јүрүдүр. Онун үчүн әсил тәрбијә бун-

дан ибарәтдир ки, инсан бүтүн һәјаты боју бәләкдә сахлансын, чүнки инсан јеримәји өјрәнмәклә јыхылмағы да өјрәнир, вә о, јалныз јыхыла-јыхыла јеримәји өјрәнир. Лакин биз һамымыз бәләкдә галсаг, бәс бизи ким бәләјәҹәкдир? Әкәр һамымыз бешикдә галсаг, бәс бизи ким јырғалајаҹагдыр?

...Камил олмајанын тәрбијә едилмәјә еһтијаҹы вардыр. Лакин тәрбијә инсан иши дејилми, демәли, гејри-камил иш дејилми? Мәкәр тәрбијәнин өзүнүн тәрбијәләнмәјә еһтијаҹы јохдурму?

К. Маркс тәрәфиндән 1842-ҹи илин апрелиндә јазылмышдыр.
«Rheinische Zeitung»ун 1842-ҹи ил 5, 8, 10, 12, 15 вә 19 мај тарихли 125, 128, 130, 132, 135 вә 139-ҹу №-ләринә әлавәләрдә чап едилмишдир.
Имза: Рејн әјаләтинин сакини

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, I ҹилд, сәһ. 30, 31, 32, 33, 34, 53, 54.

К. МАРКС

«KÖLNISCHE ZEITUNG»УН 179-чу НӨМРӘСИНИН БАШ МӘГАЛӘСИ

...Бизим бөјүк христиан дөвләт философунун дөвләт һаггында «јүксәк» тәсәввүрү олмамасы өз-өзлүјүндә ајдындыр.

«Бизим дөвләтләримиз тәкчә бир *һүгуги тәшкилат* дејил, ејни заманда өз һимајәсини кәнчләрин тәрбијәси үчүн нәзәрдә тутулмуш идарәләрдән чох, јалныз *даһа кениш* шәхсләр даирәсинә аид едән әсил *тәрбијәви идарә* вә и. а. олдуғуна көрә «бизим бүтүн ичтимаи тәрбијәмиз» «христианлыг әсасында» гурулур».

Бизим мәктәбли кәнчләримизин дә тәрбијәси ејни дәрәчәдә гәдим классикләрә вә катехизис кими үмумијјәтлә елми фәнләрә әсасланыр.

Һ.-нин* рә'јинчә дөвләт ушаг јетимханасындан өз вәзифәләринин мәзмунуна көрә дејил, јалныз өзүнүн бөјүклүјүнә көрә фәргләнир,—дөвләтин «һимајәси» даһа кениш шәхсләр даирәсинә аиддир.

Һәгигәтдә исә дөвләтин әсил «ичтимаи тәрбијәви ролу» онун ағыллы вә ичтимаи варлығындадыр. Дөвләт өзү өз үзвләрини бу јолла тәрбијә едир ки, онлары дөвләтин үзвләринә чевирир, о, хүсуси мәгсәдләри үмуми бир мәгсәдә, габа инстинкти әхлаги мејлләрә, тәбии мүстәгиллији мә'нәви азадлыға чевирир; бу јолла чевирир ки, ајры-ајры шәхсијјәт тамын һәјаты илә говушур, там исә өз ин'икасыны һәр бир ајры-ајры шәхсин шүурунда тапыр.

Баш мәгалә исә әксинә, дөвләт дедикдә бир-бирини гаршылыглы сурәтдә тәрбијә едән азад адамларын иттифагыны дејил, тәрбијәли олмалары вә «мәһдуд» мәктәб бинасындан «даһа кениш бинаја» кечмәләри јухарыдан мүәјјәнләшдирилмиш јашлы адамлар дәстәсини баша дүшүр.

Бу тәрбијә вә гәјјумлуг нәзәријјәси бурада мәтбуат азадлығынын досту тәрәфиндән јеридилир; о исә бу көзәлә—мәтбуата олан мәһәббәти үзүндән, лазым кәлән јердә «кениш

* — Һермесин. *Тәртибчи.*

күтләнин анламасы сәвиј̇јәсини» тәсвир етмәји бачаран (бәлкә дә она көрә ки, бу кениш күтләнин анламасы сәвиј̇јәси «Kölnishc Zeitung»а *сон заманлар* елә шубһәли көрүнмүшдүр ки, бу күтлә «гејри-фәлсәфи гәзетин» јүксәк кејфиј̇јәтләрини даһа гијмәтләндирмир?) «сензуранын гүсурларыны» гејд едир вә алимләрә тәлгин едир ки, бә'зи бахышлар сәһнәдә, бә'зиләри исә сәһнә архасында ифадә едилмәлидир!..

К. Маркс тәрәфиндән 1842-чи ил ијунун 29-у илә ијулун 4-ү арасында јазылмышдыр.
«Rheincsche Zeitung»ун 1842-чи ил 10, 12 вә 14 ијул тарихли 191, 193 вә 195-чи №-ләринә әлавәләрдә чап едилмишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 103.

Ф. ЕНКЕЛС

ВУППЕРТАЛДАН МӘКТУБЛАР

...Өзлүјүндә ајдындыр ки, бу дәрәчәдә пијетизм[110] илә јолухмуш олан бир јердә пијетизм руһу бүтүн истигамәтләрдә јајылараг һәјатын там мә'насы илә бүтүн чәһәтләринә нүфуз едир вә онлара фәлакәтли тә'сир көстәрир. О ,өзүнүн башлыча тә'сирини тәһсил ишинә, һәр шејдән әввәл исә халг мәктәбләринә көстәрир. Бу мәктәбләрин бир гисми бүтүнлүклә пијетистләрин әлиндәдир; бунлар һәр ичмада бир мәктәб олмагла килсә мәктәбләридир. Һәләлик килсә гәјјумлуг шурасынын нәзарәти алтында олсалар да башга халг мәктәбләри даһа артыг сәрбәстликдән истифадә едирләр вә бунлара мүлки идарә даһа артыг тә'сир көстәрир. Беләликлә, мистисизмин ләнкидичи тә'сирини ачыг бир сурәтдә көрмәк мүмкүндүр, зира килсә мәктәбләри һәлә дә һеч бир заман олмадығы кими курфүст Карл Теодорун мүгәддәс хатирәси сајәсиндә охумаг, јазмаг, һесаб өјрәтмәкдән башга өз шакирдләринин бејнинә јалныз катехизис долдурдуглары һалда, бүтүн башга мәктәбләрдә һәлә дә бә'зи елмләрин рүшејмләрини тәдрис едир, һабелә бир гәдәр франсыз дили өјрәдирләр, буна көрә дә шакирдләрин чоху бунун тә'сири алтында мәктәби гуртардыгдан сонра да өз тәһсилләрини давам етдирмәјә чалышыр. Бу мәктәбләр сүр'әтлә инкишаф едирләр вә Пруссија идарә үсулу тәтбиг едилдикдән сонра әввәлләр чох кери галдыглары килсә мәктәбләриндән хејли ирәли кетмишләр. Лакин килсә мәктәбләринә даһа сә'јлә давам едирләр, зира онлар хејли учуз баша кәлир вә бир чох валидејнләр өз ушагларыны бу мәктәбләрә һәлә дә гисмән динә мајил олдугларына көрә, гисмән дә она көрә көндәрирләр ки, ушагларынын әгли инкишафыны онлар килсә мәктәби һесабына дүнјәви руһун инкишафы һесаб едирләр.

Вуппертал јүксәктипли мәктәбләрдән үчүнү: Бармендә шәһәр мәктәбини, Елберфелддә реални мәктәби вә кимназијаны өз һесабына сахлајыр.

Бармен шәһәр мәктәбинә олдугча аз пул бурахылыр вә буна көрә дә о мүәллимләрлә пис тә'мин едилмишдир, лакин бу

мәктәб әлиндән кәләни едир. Һәмин мәктәб бүтүнлүклә, һәтта чох һалда мүәллимләри дә пијетистләр сырасындан топлаjан мәһдуд вә хәсис гәјјумлуг шурасынын әлиндәдир. Директор да бу истигамәтин тәрәфдарыдыр, лакин өз вәзифәләрини ичра едиркән сарсылмаз принсипләри рәһбәр тутур вә һәр мүәллимин јерини чох мәһарәтлә көстәрмәји бачарыр. Ондан сонра јахшы дәрслијин үзүндән јахшы дәрс дејән ч-б Иоһанн Јакоб Евих кәлир ки, тарих дәрсини дејәндә чәзбедичи һекајәләрин Несселт системинин тәрәфдары олдуғуну чошгун бир сурәтдә көстәрир. О бир чох педагожи әсәрләрин мүәллифидир, бу әсәрләрдән ән бөјүјү исә—ајдындыр ки, һәчминә көрә—«Инсанпәрвәр» адланыр, Везелдә Бакел тәрәфиндән ики чилддә, 40 вәрәг һәчминдә нәшр едилмишдир, гијмәти 1 рејхсталердир. Онун бүтүн јаздыглары јүксәк идејаларла, көзәл арзуларла вә јеринә јетирилмәси мүмкүн олмајан лајиһәләрлә долудур. Дејирләр ки, онун педагожи тәчрүбәси көзәл нәзәријјәдән хејли кери галыр.

Икинчи баш мүәллим д-р Филипп Шифлин мәктәбин ән ишкүзар мүәллимидир. Ола билсин ки, Алманијада һеч кәс франсыз дилинин мүасир грамматик гурулушуна онун гәдәр дәриндән бәләд дејилдир. Бунун үчүн о, көһнә роман дилини дејил, кечмиш әсрин классик дилини, хүсусилә Волтерин дилини әсас көтүрмүш вә бу дилдән ән јени мүәллифләрин үслубуна кечмишдир. Онун тәдгигатларынын нәтичәси «Үч курсда франсыз дилинин өјрәнилмәсинә даир дәрслик»дә тәгдим едилмиш, бунлардан биринчи вә икинчиси бир нечә нәшрдә чап олунмуш, үчүнчүсү исә инди пасха бајрамынадәк чапдан чыхачагдыр. Бу, Кнебелин дәрслији илә јанашы, франсыз дилинә даир, бизим мә'луматымыза көрә, ән јахшы дәрсликдир; бу дәрслијин биринчи чилди чапдан чыхдыгдан сонра дәрһал һамы тәрәфиндән бәјәнилмиш вә инди бүтүн Алманијада, демәк олар, мисилсиз дәрәчәдә јајылмышдыр, һәтта Мачарыстана вә Русијанын Прибалтика әјаләтләринә гәдәр кедиб чыхмышдыр.

Галан мүәллимләр семинаријалары јеничә гуртармыш кәнчләрдир, бу семинаријаларда онлар әсаслы тәһсил ала билмишләр, бә'зиләринин исә бејни һәр чүр гарма-гарышыг биликләрлә долдурулмушдур. Бу чаван мүәллимләрин ән јахшысы Фрејлигратын досту чәнаб Көстердир; мүәллимләр үчүн јазылмыш бир дәрс вәсаитиндә поетика һаггында онун очерки вардыр; бу очеркдән о, дидактик поезијаны тамамилә чыхармышдыр, һалбуки адәтән дидактик поезијаја аид едилән нөвләри ја епос, ја да лирикаја аид етмишдир; мәгалә мәсәлә-

нин дүзкүн баша дүшүлдүјүнү вә фикрин ајдынлығыны сүбут едирди. Ону Дүсселдорфа дә'вәт етмишдиләр вә гәјјумлуг шурасындакы чәнаблар ону һәр чүр пијетизмин дүшмәни кими танырдыгларындан ону чох һәвәслә керијә гајтардылар. Бунун тамамилә әксинә олан башга бир мүәллим вардыр ки, 4-чү синиф шакирдинин «Көте кимдир?» суалына белә чаваб вермишди: «аллаһсыз».

Елберфелд реални мәктәбинә чох јахшы вәсаит бурахылыр; буна көрә дә о, ән јахшы мүәллимләри сечиб топлаја биләр вә даһа долғун курс кечилмәсини тәшкил едә биләр. Лакин бурада елә бир дәһшәтли әзбәрләмә системи һөкм сүрүр ки, јарым ил әрзиндә шакирди күтбејин бир адама чевирә биләр. Јери кәлмишкән дејәк ки, мүдиријјәт өзүнү көстәрә билмир: директор јарым ил сәфәрдә олур вә јалныз өзүнүн варлығыны сон дәрәчә чидди олмагла көстәрир. Реални мәктәблә пешә мәктәби бирләшдирилмишдир вә бурада шакирдләр һәјатларынын јарысыны һәр чүр чизкиләр чәкмәјә сәрф едирләр. Мүәллимләрин ичәрисиндә д-р Крузе диггәти чәлб едир; о алты һәфтә Инкилтәрәдә олмуш вә тамамилә јарарсыз инкилис тәләффүзү һаггында китабча јазмышдыр; шакирдләр пис ад чыхармышлар, бу да Елберфелд кәнчләриндән шикајәт етмәк үчүн Дистервегин әлинә бәһанә вермишдир.

Елберфелддәки кимназија чох чәтин шәраитдәдир, лакин Пруссија дөвләтиндә ән јахшы кимназијалардан бири һесаб едилир. Бу кимназија реформат ичмасынын мүлкијјәтиндәдир, лакин онун мистисизминдән аз зәрәр көрүр, чүнки хәтибләр онунла марагланмырлар, гәјјумлуг шурасынын үзвләри исә кимназија ишләриндән һеч бир шеј анламырлар; лакин кимназија онларын хәсислијиндән хүсусилә әзаб чәкир. Бу чәнабларын Пруссија кимназија тәһсилинин үстүнлүкләри һаггында кичичик дә олса тәсәввүрләри јохдур, реални мәктәбә һәр шеј — вәсаит дә, шакирдләр дә верир, кимназијаны исә мәзәммәт едирләр ки, о, тәһсил үчүн алдығы пулла һәтта өз хәрчләрини дә өдәјә билмир. Инди кимназијанын һөкумәтә верилмәси һаггында данышыглар кедир, һөкумәт исә бунда чох марагдыдыр; әкәр кимназија һөкумәтә верилмәсә, бир нечә илдән сонра о вәсаит азлығы үзүндән бағланмалы олачагдыр. Мүәллимләрин сечилмәси дә инди гәјјумлуг шурасы үзвләринин әлиндәдир, бу адамлар, доғрудур, бу вә ја башга бир мәгаләни бөјүк китаба дәгигликлә көчүрмәји бачарсалар да, јунан, латын дилләри һаггында вә ја ријазијјат һаггында һеч бир мә'лумата малик дејилләр. Онларын мүәллимләри сечмәкдә башлыча принсипи беләдир: *ишкүзар* лүтеранданса вә ја даһа писи, католикдәнсә, исте'дадсыз реформаты сечмәк

јахшыдыр. Лакин Пруссија филологлары ичәрисиндә реформатдан даһа чох лүтеран олдуғу үчүн гәјјумлуг шурасы әслиндә һеч вахт өз принсипинә әмәл етмәјә габил дејилдир.

Профессор вә мүвәггәти директор д-р Ханчке Лаузитседәки Луккаудандыр, Сисеронун латын дилиндә нәзмлә вә нәсрлә јазыр, бир чох тәблиғи, педагожи мәгаләләрин, гәдим јәһуди дилинин өјрәнилмәсинә даир дәрс вәсаитләринин мүәллифидир. Әкәр о, лүтеран олмасајды вә гәјјумлуг шурасы даһа аз хәсис олсајды, о, чохдан даими директор олмушду.

Икинчи баш мүәллим д-р Ејххоф өзүнүн кичик һәмкары д-р Белтслә бирликдә латын грамматикасы јазмышдыр ки, бунун барәсиндә «Allgemeine Literatur-Zeitung» гәзетиндә Ф. Һаазенин чох да хоша кәлмәјән ресензијасы чап едилмишдир. О, јунан дили мүтәхәссисидир.

Үчүнчү баш мүәллим д-р Клаузен шүбһәсиз, бүтүн мәктәбдә ән ишкүзар адамдыр, һәр саһәдән мә'луматы олан, тарихи вә әдәбијјаты ә'ла билән мүәллимдир. Онун изаһат тәрзи чох хоша кәлир; о, шакирдләрдә поезијаја зөвг ојадан—Вуппертал филистерләри ичәрисиндән ән ачыначаглы бир сурәтдә мәһв олуб кедә биләчәк зөвг ојадан јеканә адамдыр. Бир јазычы кими о, мәнә мә'лум олдуғуна көрә, јалныз «Пиндар—лирикдир» мөвзусунда елми-методики әсәрлә чыхыш етмишдир ки, бу она Пруссијанын кимназија мүәллимләри ичәрисиндә вә Пруссијадан кәнарда курултулу ад газандырмышдыр. Бу әсәр, әлбәттә, китаб базарына чыхарылмамышдыр.

Бу үч мәктәб јалныз 1820-чи илдә тә'сис едилмишдир; әввәлләр Елберфелддә вә Бармендә һәрәсиндә јалныз бир ректор мәктәби вә чохлу хүсуси мәктәб вар иди ки, бунлар кифајәт гәдәр билик верә билмирдиләр. Бунун нәтичәси һәлә дә Бармен тачирләринин јашлы нәслиндә өзүнү бүрузә вермәкдәдир. Зәррә гәдәр дә билик јохдур; вист вә ја билјард ојнајан, сијасәт һаггында бир гәдәр мүлаһизә јүрүтмәји бачаран вә јахшы комплимент дејән адам Бармендә вә Елберфелддә биликли адам сајылыр. Бу адамлар дәһшәтли бир һәјат тәрзи кечирир, лакин өзләрини чох көзәл һисс едирләр; онлар күндүз тамамилә тичарәт һагг-һесаблары илә мәшғул олур, бу һесаблара о гәдәр еһтирас вә марагла гапылырлар ки, һәтта буна инанмаг да чәтиндир; ахшам мүәјјән саатларда һамысы дәстә-дәстә топлашыр вә өз вахтларыны карт ојнамагла кечирир, сијасәт һаггында мүһакимә јүрүдүр, папирос чәкир вә саат доггуз олан кими евә гајыдырлар. Онларын һәјаты һеч бир дәјишиклијә уғрамадан һәр күн белә кечир вә вај о адамын һалына ки, бу һәјат тәрзини позмуш олсун; о, әмин ола

билəр ки, шəһəрин əн јахшы евлəринин һамысында она əн мəрһəмəтсиз бир мүнасибəт бəслəнəчəкдир.—Аталар чаванларын бу јолла кетмəси үзəриндə инадла тə'кид едирлəр; оғуллар, өз нөвбəсиндə аталарынын јолу илə кедəчəклəринə үмид верирлəр. Онларын сөһбəт мөвзулары тамамилə јекнəсəгдир: барменлилəр даһа чох атлардан, елберфелдлилəр исə итлəрдəн данышырлар, өзлəриндəн чыханда исə онларын арасында көзəл гадынын заһири көрүнүшү һаггында сөһбəт башланыр вə ја иш һаггында бошбоғазлыг едирлəр—вəссалам. Ајда-илдə бир дəфə əдəбијјатдан бəһс едирлəр, əдəбијјат дедикдə исə онлар Пол де Коку, Марриети, Тромлитси, Нестроју вə бу кимилəри нəзəрдə тутурлар. Сијасəтдə бунлар əсил пруссијалыдырлар—зира онлар Пруссијанын һөкмранлығы алтындадырлар—онлар a priori* һəр чүр либерализмə гəти дүшмəндирлəр, лакин бүтүн бунлар о вахта гəдəр давам едир ки, та ə'лаһəзрəт онлар үчүн Наполеонун мəчəллəсини горујуб сахламыш олсун, зира бу мəчəллə лəғв едилмиш олсајды, онларын бүтүн вəтəнпəрвəрлији дə јох олуб кедəрди. «Кəнч Алманија»нын[111] əдəби əһəмијјəтини һеч кəс баша дүшмүр, ону кизли бир иттифаг, Һејне, Гутсков вə Мундт чəнабларынын сəдрлији алтында демагоглара бəнзəр адамлар һесаб едирлəр. Нəчиб кəнчлəрдəн бə'зилəри, олсун ки, Һејнедəн мүəјјəн бир шеј охумушлар, ола билсин ки, «Јол мəнзəрəлəрини», орадакы ше'рлəри бурахмаг шəрти илə, охумушлар, вə ја «Хəбəрчи»ни охумушлар, лакин галанлары һаггында онларда кешишлəрин вə ја мə'мурларын ағзындан ешитдиклəриндəн јалныз тутгун бир тəсəввүр вардыр.

Ф. Енкелс тəрəфиндəн 1839-чу илин мартында јазылмышдыр.

«Telegraph für Deutschland» журналынын 1839-чу ил март—апрел тарихли 49, 50, 51, 52, 57 вə 59-чу №-лəриндə чап едилмишдир.

К. Маркс вə Ф. Енкелс. Əсəрлəри, 1-чи чилд, сəһ. 464—467.

---

* — əввəлчəдəн. *Ред.*

К. МАРКС ВӘ Ф. ЕНКЕЛС

МҮГӘДДӘС АИЛӘ ВӘ ЈА ТӘНГИДИ ТӘНГИДИН ТӘНГИДИ

БРУНО БАУЕР ВӘ КОМПАНИЈАСЫ ӘЛЕЈҺИНӘ[112]

...Инсанларын хејрә вә онларын әгли габилијјәтләринин бәрабәрлијә мејл етмәләринин фитри олмасы һаггында, тәчрүбәнин, вәрдишин, тәрбијәнин гүдрәти һаггында, харичи мүһитин инсана тә'сири һаггында, сәнајенин бөјүк әһәмијјәти һаггында, зөвгүн вә и. а. ганунаујғунлуғу һаггында материализмин тә'лими илә коммунизм вә сосиализм арасында зәрури әлагә олдуғуну көрмәк үчүн ити зәкаја малик олмаг лазым кәлмир. Әкәр инсан өзүнүн бүтүн билијини, һиссләрини вә с. дујулан аләмдән вә бу аләмин вердији тәчрүбәдән алырса, демәк, әтраф мүһити елә гурмаг лазымдыр ки, инсан һәмин мүһитдә әсил бәшәри оланы дәрк едиб мәнимсәсин, өзүнү бир инсан кими дәрк етсин. Әкәр дүзкүн дәрк олунмуш мәнафе бүтүн мә'нәвијјатын принсипини тәшкил едирсә, демәли она сә'ј етмәк лазымдыр ки, һәр бир адамын хүсуси мәнафеји үмуми инсани мәнафеләрә ујғун кәлсин. Әкәр инсан чисмани мә'нада азад дејилсә, јә'ни мәнфи гүввәнин тә'сири нәтичәсиндә бу вә ја башга шејдән чәкилмәкдә дејил, мүсбәт гүввәнин тә'сири алтында өзүнүн әсил фәрдилијини тәзаһүр етдирмәкдә азаддырса, ајры-ајры шәхсләрин чинајәтләрини чәзаландырмаг дејил, чинајәтин чәмијјәтә зидд мәнбәләрини мәһв етмәли вә һәр кәсә һәјати тәзаһүрләри үчүн зәрури кениш ичтимаи имкан вермәлидир. Әкәр инсанын характерини шәраит јарадырса, демәли, онда бу шәраити бәшәри шәраитә чевирмәк лазымдыр. Әкәр инсан өз тәбиәти е'тибары илә ичтимаи варлыгдырса, демәли о, өз әсил тәбиәтини јалныз чәмијјәтдә инкишаф етдирә биләр вә онун тәбиәтинин гүввәси һаггында ајры-ајры фәрдијјәтин гүввәсинә көрә дејил, бүтүн чәмијјәтин гүввәсинә көрә мүһакимә јүрүтмәк лазымдыр...

К. Маркс вә Ф. Енкелс тәрәфиндән 1844-чү илин сентјабр—нојабрында јазылмышдыр.

1845-чи илдә Франкфурт-Мајнда ајрыча китаб һалында чап едилмишдир.

Имза: Фридрих Енкелс вә Карл Маркс

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 145—146.

Ф. ЕНКЕЛС

ИНКИЛТӘРӘДӘ ФӘҺЛӘ СИНФИНИН ВӘЗИЈЈӘТИ

ШӘХСИ МҮШАҺИДӘЛӘР ВӘ МӨ'ТӘБӘР МӘНБӘЛӘР ӘСАСЫНДА

...каһ ваһид ахында бирләшән, каһ да ајрылыгда һәрәкәт едән мүхтәлиф фәһлә груплары—иттифагларын үзвләри, чартистләр, сосиалистләр—фәһләләрин интеллектуал сәвијјәсини јүксәлтмәк үчүн өз вәсаитләри һесабына чохлу мәктәб вә гираәтхана јаратмышлар. Бунлар һәр бир сосиалист тәшкилатынын, демәк олар, һәр бир чартист тәшкилатынын нәздиндә, һабелә бир чох ајры-ајры һәмкарлар иттифагларынын нәздиндә вардыр. Бурада ушаглар буржуазијанын һәр чүр тә'сириндән азад олан халис пролетар тәрбијәси алырлар, гираәтханаларда исә јалныз вә ја демәк олар јалныз, пролетар мәтбуаты вә китаблары вардыр. Бунлар буржуазија үчүн чох тәһлүкәлидир, буна көрә дә буржуазија онларын бә'зиләриндә, мәһз «Mechanics'Institutions»да[113] пролетар тә'сирини арадан галдырмаға вә онлары фәһләләр ичәрисиндә буржуазија үчүн фајдалы биликләри јајан органлара чевирмәјә мүвәффәг ола билди. Бурада тәбии елмләр тәдрис олунур ки, бунларын өјрәнилмәси фәһләләри буржуазијаја гаршы мүбаризәдән јајындырыр вә онлардан бә'зиләрини буржуазијанын кәлирини артыра биләчәк кәшфләр етмәјә сөвг едә биләр. Һалбуки фәһләнин өзү үчүн *һазыркы дөврдә* тәбиәти өјрәнмәк тамамилә фајдасыздыр, чүнки о, јашадығы бөјүк шәһәрдә, иш күнү чох узун олдуғу бир шәраитдә тәбиәти һеч вахт көрмүр. Бурада пәрәстишкаһы азад рәгабәт олан сијаси игтисад тәблиғ едилир; бу елмдән фәһлә белә бир јеканә нәтичәни чыхара биләр ки, ән ағыллы шеј—башыны ашағы салыб сакитчәсинә ачындан өлмәкдир. Бурада һәр шеј башыашағы, үзүјола олмағы, һаким сијасәтә вә динә ујғунлашмағы өјрәдир, белә ки, фәһлә јалныз табе олмаг, пассивлик вә өз талеји илә разылашмаг тәблиғаты ешитмәли олур. Бирчә бурасы вар ки, фәһлә күтләси бу мәктәбләри танымаг истәмир; фәһлә күтләси пролетар гираәтханаларына кедир, билаваситә онун өз мә'нафеләринә аид мәсәләләрин мүзакирәси илә мәшғул олур. Бу заман

өзүндән разы буржуазија Dixi et salvavi* сөзләрини тәмтәрагла бәјан едәрәк «гаты демагогларын гәзәбли бағыртыларыны әсаслы тәһсилдән үстүн тутан» синифдән нифрәтлә үз дөндәрир. Амма бурасы вар ки, фәһләләрә тәһсил буржуазијанын тамаһ мәгсәди күдән әлламәлији гарышдырылмадан верилдикдә фәһләләр «әсаслы тәһсили» дә гијмәтләндирирләр; буну бүтүн пролетар тә'сисатларында, хүсусилә дә сосиалист тә'сисатларында елми-тәбии, бәдии, сијаси-игтисади мөвзуларда охунан вә фәһләләрин чох јахшы давам етдији мүһазирәләр сүбут едир. Мән көһнәлмиш иплик көдәкчә кејинмиш, амма кеолокијадан, астрономијадан вә башга фәнләрдән Алманијадакы бә'зи тәһсилли буржуадан даһа артыг мә'луматы олан фәһләләрә чох раст кәлмишәм. Мүстәгил тәһсил алмаг ишиндә инкилис пролетариатынын нә кими мүвәффәгијјәтләрә наил олдуғуну белә бир факт хүсусилә сүбут едир ки, ән јени фәлсәфәнин, сијаси әдәбијјатын вә поезијанын ән көркәмли әсәрләрини демәк олар, јалныз фәһләләр охујурлар. Буржуа мөвчуд ичтимаи гурулушун вә онунла әлагәдар олан хурафатын гулудур; о, тәрәггинин һәгигәтән әләмәти олан һәр шеји горхагчасына рәдд едир вә бундан бојун гачырыр; пролетариат исә бүтүн бунлара ачыг көзлә бахыр вә бунлары зөвглә, мүвәффәгијјәтлә өјрәнир. Бу чәһәтдән сосиалистләр пролетариаты маарифләндирмәк үчүн чох иш көрмүшләр...

Ф. Енкелс тәрәфиндән 1844-чү илин сентјабрында—1845-чи илин мартында јазылмышдыр.

1845-чи илдә Лејпсигдә чап едилмишдир.
Имза: Фридрих Енкелс

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 461—462.

* Dixi et salvavi animam meam—мән дедим вә өз чанымы хилас етдим. *Ред.*

Ф. ЕНКЕЛС

ЕЛБЕРФЕЛД НИТГЛӘРИ

...Соруша биләрләр ки, бу нәзәријјәни* нечә һәјата кечирмәли, онун һәјата кечирилмәсини һазырламаг үчүн биз нә кими тәдбирләр ирәли сүрә биләрик? Бу мәгсәдә наил олмаг үчүн мүхтәлиф јоллар вардыр... Сон заманлар һаггында хејли данышылан бу ишә јанашмағын бир чох мүмкүн јолларындан јалныз бирини хатырладачағам, јә'ни әмәли сурәтдә мүтләг коммунизмә кәтириб чыхармалы олан үч тәдбирин һәјата кечирилмәси үзәриндә дајаначағам.

Биринчи тәдбир—истиснасыз олараг бүтүн ушагларын дөвләт һесабына *умуми-ичбари* тәһсилидир, һамы үчүн, инсанын мүстәгил чәмијјәт үзвү кими чыхыш етмәјә габил олдуғу иш дә дахил олмагла, һамы үчүн ејни олан тәһсил. Бу тәдбир бизим јохсул гардашларымыз барәсиндә әдаләтли бир аддым оларды, чүнки шүбһәсиз, һәр бир адамын өз габилијјәтини долғун бир сурәтдә инкишаф етдирмәк һүгугу вардыр вә чәмијјәт авамлығы јохсуллуғун лабүд нәтичәси етмәклә шәхсијјәтә гаршы икигат чинајәт ишләмиш олур. Чәмијјәтә надан, мәдәнијјәтсиз чәмијјәт үзвләриндән даһа чох савадлы адамларын фајда вердији өз-өзлүјүндә ајдын бир мәсәләдир. Әкәр тәһсил алмыш пролетариат, көзләдијимиз кими мүасир пролетариатын индики мәзлум вәзијјәтиндә галмаг нијјәтиндә дејилсә, о заман, дикәр тәрәфдән, чәмијјәтин динч јолла јенидән гурулмасы үчүн зәрури олан сакитлији вә зәкалылығы јалныз *тәһсил алмыш* фәһлә синфиндән көзләмәк олар. Лакин *тәһсили олмајан* пролетариат да өзүнүн индики вәзијјәтиндә галмаг мејлиндә дејилдир; бунун сүбутуну биз Алманијада, Силезија вә Боһемија һәјәчанларынын тимсалында көрдүк, башга өлкәләр һаггында исә данышмаға еһтијач јохдур.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 543—544.

...әкәр ичтимаи ингилаб вә коммунизмин һәјата кечирилмәси практикада биздә мөвчуд олан мүнасибәтләрин зәрури

* — коммунизм нәзәријјәсини. *Тәртибчи.*

нәтиҹәсидирсә... о заман, ҹәнаблар, биз иҹтимаи мәсәләләрлә, ҹидди сурәтдә вә әдаләтлә мәшғул олмалыјыг; о заман мүасир көләләри инсана лајиг бир вәзијјәтә салмаг үчүн биз бүтүн сә'јләримизи сәрф етмәлијик. Әкәр сизләрдән һәр биринизә, ола биләр белә көрүнүрсә ки, әввәлләр тәһгир едилмиш синифләрин јүксәлмәси онларын һәјат сәвијјәси ашағы салынмадан мүмкүн ола билмәз, о заман јадда сахламаг лазымдыр ки, сөһбәт *бүтүн адамлар* үчүн елә һәјат шәраити јаратмагдан кедир ки, һәр кәс өз инсани тәбиәтини азад сурәтдә инкишаф етдирмәк, өз јахын адамлары илә инсани мүнасибәтләрдә јашамаг вә өз рифаһынын зоракылыгла позулаҹағындан нараһат олмамаг имканы әлдә едә билсин; јадда сахламаг лазымдыр ки, ајры-ајры адамларын верәҹәкләри гурбан һәјатдан алынан әсил инсани зөвг дејил, јалныз бизим мәнфур гурулушумуз нәтиҹәсиндә јаранмыш заһири бир зөвгдүр, инди бу, гондарма үстүнлүкләрдән истифадә едән адамларын зәкасына вә гәлбинә зидд олан бир шејдир. Биз һеч дә әсил инсан һәјатыны онун бүтүн шәраити вә тәләбаты илә бирликдә мәһв етмәк истәмирик, әксинә, биз буну јаратмаг үчүн һәр ҹүр сә'ј көстәририк...

Ф. Енкелсин 1845-чи ил февралын 15-дә Елберфелддәки јығынҹагда сөјләдији нитг. Нитгин мәтни илк дәфә «Rheinische Jahrbücher zur gesellschaftlichen Reform» журналында чап едилмишдир, Bd. I. 1845-чи ил.

Јенә орада, сәһ. 554.

К. МАРКС

ФЕЈЕРБАХ ҺАГГЫНДА ТЕЗИСЛӘР[114]

3

Инсанларын шәраит вә тәрбијәнин мәһсулу олдуғу вә демәли, дәјишилмиш инсанларын башга шәраит вә дәјишилмиш тәрбијәнин мәһсулу олдуғу һаггындакы материалист нәзәријјә,—бу нәзәријјә јаддан чыхарыр ки, шәраити дәјишдирән мәһз инсанлардыр вә тәрбијә верәнин өзүнә дә тәрбијә вермәк лазымдыр. Буна көрә дә һәмин нәзәријјә лабүд олараг белә бир нәтичәјә кәлир ки, чәмијјәти ики һиссәјә бөлүр вә бу һиссәләрдән бири чәмијјәтин фөвгүндә дурур (Роберт Оуендә олдуғу кими).

Шәраитин дәјишилмәси илә инсан фәалијјәти арасындакы мүтабиглик анчаг *ингилаби тәчрүбә* олараг гавранылыб ағыллы баша дүшүлә биләр.

6

Фејербах динин маһијјәтини *инсан* маһијјәтинә мүнчәр едир. Лакин инсанын маһијјәти ајрыча бир фәрдә мәхсус абстракт бир шеј дејилдир. Инсан маһијјәти өз керчәклијиндә ичтимаи мүнасибәтләрин мәчмусудур.

К. Маркс тәрәфиндән 1845-чи илин баһарында јазылмышдыр.

Илк дәфә Ф. Енкелс тәрәфиндән «Лудвиг Фејербах вә классик алман фәлсәфәсинин сону» әсәринин ајрыча нәшринә әлавә кими 1888-чи илдә чап едилмишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Ики чилдлик сечилмиш әсәрләри, II чилд, Азәрнәшр, 1953, сәһ. 406.

К. МАРКС ВӘ Ф. ЕНКЕЛС

АЛМАН ИДЕОЛОКИЈАСЫ

ФЕЈЕРБАХ, Б. БАУЕР ВӘ ШТИРНЕРИН ТӘМСИЛ ЕТДИЈИ ӘН ЈЕНИ АЛМАН ФӘЛСӘФӘСИНИН ВӘ МҮХТӘЛИФ ПЕЈҒӘМБӘРЛӘРИНИН ШӘХСИНДӘ АЛМАН СОСИАЛИЗМИНИН ТӘНГИДИ[115]

...Адамларын өзләринә лазым олан јашајыш васитәләрини истеһсал етмәси үсулу һәр шејдән әввәл адамларын һазыр һалда тапдыглары вә тәкрар истеһсал едилмәли олан бу васитәләрин өзләринин характериндән асылыдыр. Һәмин истеһсал үсулуна тәкчә бу чәһәтдән бахмаг олмаз ки, о фәрдләрин физики варлығынын тәкрар истеһсалыдыр. Бу даһа артыг дәрәчәдә мә'лум фәрдләрин мүәјјән фәалијјәт үсулудур, онларын һәјат фәалијјәтинин мүәјјән нөвүдүр, онларын мүәјјән *һәјат тәрзидир.* Фәрдләрин һәјат фәалијјәти нечәдирсә, онлар өзләри дә еләдирләр. Онларын өзләринин маһијјәти онларын истеһсалына ујғун кәлир—һәм онларын *нә* истеһсал етдикләринә, һәм дә *нечә* истеһсал етдикләринә ујғун кәлир. Фәрдләрин нечәлији онларын истеһсалынын мадди шәраитиндән асылыдыр.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 3-чү чилд, сәһ. 19.

...әмәк бөлкүсү ејни заманда бунун илкин тимсалыны верир: нә гәдәр ки, адамлар кортәбии сурәтдә јаранмыш чәмијјәтдә јашајырлар, демәли, нә гәдәр ки, хүсуси мәнафе илә үмуми мәнафе арасында фәрг давам едир, демәли, нә гәдәр ки, фәалијјәт бөлкүсү көнүллү дејил, кортәбии сурәтдә баш верир,—инсанын өз фәалијјәти онун үчүн јабанчы олур, она гаршы дуран бир гүввә олараг, ону әсарәт алтына алыр, һалбуки инсан бу гүввәнин үзәриндә һаким олмалыдыр. Иш бурасындадыр ки, әмәк бөлкүсү мејдана кәлән кими һәр кәс она зорла гәбул етдирилән мүәјјән, мүстәсна фәалијјәт даирәси әлдә едир вә бу даирәдән чыха билмир: о—овчудур, балыгчыдыр вә ја чобандыр, ја да ки, тәнгиди тәнгидчидир, әкәр һәјат вәсаитиндән мәһрум олмаг истәмирсә—беләчә дә олуб галмалыдыр— о заман, мүстәсна фәалијјәт даирәси илә һеч кәсин мәһдуд олмадығы, һәр кәсин истәдији саһәдә камилләшә биләчәји коммунизм чәмијјәтиндә олдуғу кими, чәмијјәт бүтүн

истеһсаллары тәнзим едир вә мәһз буна көрә мәним үчүн бу күн бир иши, сабаһ исә башга бир иши көрмәјә, сәһәр ова чыхмаға, күнортадан сонра балыг тутмаға, ахшам малдарлыгла мәшғул олмаға, шам јемәјиндән сонра тәнгидә гапылмаға үрәјим истәдији кими имкан јарадыр, буна көрә дә чәмијјәт мәни овчу, балыгчы, чобан вә ја тәнгидчи етмәјәчәкдир.

Јенә орада, сәһ. 31—32.

...фәрдин әсил мә'нәви зәнкинлији тамамилә онун керчәк мүнасибәтләринин зәнкинлијиндән асылыдыр...

Јенә орада, сәһ. 36.

...Әмәк бөлкүсү сајәсиндә шәхси гүввәләрин (мүнасибәтләрин) мадди гүввәләрә чеврилмәси онунла мәһв едилә билмәз ки, фәрдләр онун барәсиндәки тәсәввүрләри бејинләриндән чыхарыб атсынлар, анчаг онунла мәһв едилә биләр ки, фәрдләр бу мадди гүввәләри јенидән өзләринә табе едәр вә әмәк бөлкүсүнү мәһв едәрләр*. Бу, коллективлик олмадан һәјата кечирилә билмәз. Фәрд өз тәмајүлләрини һәртәрәфли инкишаф етдирмәк үчүн она имкан верән руситәләри јалныз коллективдә әлдә едир, демәли, шәхси азадлыг јалныз һаким синфин чәрчивәләри ичәрисиндә инкишаф етмиш фәрдләр үчүн мөвчуд олмушдур, о да јалныз буна көрә ки, онлар һәмин синфин фәрдләри олмушлар. Бу вахта гәдәр фәрдләри бирләшдирән јаланчы коллективчилик һәмишә өзүнү мүстәгил бир гүввә кими фәрдләрә гаршы гојмушдур; о бир синфин башга синфә гаршы бирлији олдуғу үчүн исә табе синифдән өтрү о нәинки хәјали бир коллективчилик, ејни заманда јени бојундуруг олмушдур. Һәгиги коллективчилик шәраитиндә фәрдләр өз чәмијјәтиндә вә онун васитәси илә азадлыг әлдә едирләр.

Бүтүн јухарыда дејиләнләрдән белә бир нәтичә чыхыр ки, фәрдләрин кирдикләри ичтимаи мүнасибәтләр вә онларын һәр һансы башга синфә гаршы үмуми мәнафеләри илә шәртләндирилән бу мүнасибәтләр һәмишә елә коллективчилик тәшкил етмишләр ки, фәрдләр она јалныз орта фәрдләр олдуғу үчүн, онлар өз синфинин варлығы шәраитиндә јашадыглары үчүн мәнсуб олмушлар; онлар бу ичтимаи мүнасибәтләрдә фәрдләр кими дејил, синфин үзвләри кими иштирак едирләр. Ингилабчы пролетарларын коллективчилијиндә бунун тамамилә әксинәдир; онлар һәм өзләринин варлығы шәраитини, һәм дә чә-

* — сәһифәнин кәнарында Енкелсин гејдләри: («Фејербах: Варлыг вә маһијјәт»). *Ред.*

мијјәтин бүтүн үзвләринин јашајыш шәраитини өз нәзарәти алтына алырлар: фәрдләр бу коллективчиликдә фәрдләр кими иштирак едирләр. Бу коллективчилик фәрдләрин елә бирлијидир ки, (ајдындыр ки, артыг бу заман инкишаф етмиш мәһсулдар гүввәләр әсасында), һәмин бирлик бу вахтадәк тәсадүфүн ихтијарына бурахылмыш вә ајры-ајры фәрдләрә гаршы дуран шәраити—онларын бир фәрд кими ајрылмасы нәтичәсиндә, әмәк бөлкүсү илә онларын јаранмыш олан лабүд бирләшмәси нәтичәсиндә вә онларын ајрылмасындан онлара јабанчы олмуш әлагә нәтичәсиндә—фәрдләрин азад инкишафы вә һәрәкәти шәраитини нә исә мүстәгил бир шеј кими нәзарәт алтына алыр.

Јенә орада, сәһ. 75—76.

...Беләликлә, «Инсанын һәјаты»*нын бүтүн тарихи, «нәтичәдә дејәк ки», ашағыдакылардан ибарәтдир:

1) Штирнер һәјати просесин мүхтәлиф пилләләрини јалныз фәрдин «өзүнү әлдә етмәси» кими көтүрүр, һәм дә бу «әлдә етмәләр» һәмишә шүурун мүәјјән мүнасибәтинә мүнчәр олунур. Беләликлә, бурада *шүурун* фәрги фәрдин һәјатыны тәшкил едир. Фәрдләрдә баш верән вә дәјишилмиш шүур доғуран физики вә ичтимаи дәјишикликләрин, әлбәттә, Штирнерә дәхли јохдур. Буна көрә Штирнердә ушаг, кәнч вә киши дүнјаны әввәлчәдән һазыр һалда тапырлар,—онлар «өзләрини» тапдыглары кими «тапырлар»; амма һәр һансы бир шејин «тапылмасы» үчүн,—бунун үчүн онлар гәтијјән һеч бир шеј етмирләр, онлар бунун һеч гајғысына галмырлар. Лакин *шүурун* мүнасибәтинин өзү дә лазыми шәкилдә дејил, мөһтәкирчәсинә тәһриф едилмиш һалда анлашылыр. Буна көрә дә бу образларын һамысы дүнјаја философчасына јанашыр—«ушаг дүнјаја *реалистчәсинә* јанашыр», «кәнч—*идеалистчәсинә»,* киши—һәр икисини инкарын вәһдәти кими, мүтләг инкар кими, бу да јухарыда кәтирилмиш сон чүмләдә дејилмишдир. Бурада «Инсан һәјаты»нын сирри ачылыр, бурада ашкара чыхыр ки, *«ушаг»* анчаг башга палтар кејиндирилмиш *«реализмдир», «кәнч»* анчаг башга палтар кејиндирилмиш

* —Сөһбәт Штирнерин «Јеканә вә онун мүлкијјәти» китабындан кедир; мүәллиф кәнч һекелчиләрин субјектив-идеалист тә'лимини инкишаф етдирәрәк, тәкчә дини дејил, ејни заманда бүтүн ичтимаи тә'сисатлары да—дөвләти, һүгугу, аиләни, мүлкијјәти вә и. а.—ајрыча шәхсијјәтин шүурунун ејбәчәр төрәмәси е'лан едир. Өз китабында Штирнер «өзүнүн јашлара аид гурулушуну өзүнүн арзу етдији вә әввәлчәдән мүәјјән едилмиш мәгсәдә кәтириб чыхарыр» (К. Маркс вә Ф. Енкелс, Әсәрләри, 3-чү чилд, сәһ. 113). *Тәртибчи.*

«идеализмдир», «киши»—бу фәлсәфи әкслији һәлл етмәк үчүн башга палтар кејиндирилмиш чәһддир. Бу чүр һәлл, бу *«мүтләг инкар»* она көрә алыныр ки,—инди артыг ајдын олдуғу кими—она көрә алыныр ки, киши һәм ушағын, һәм дә кәнчин иллүзијаларына инаныб, бунлары кор-коранә гәбул едир вә беләликлә дә *инаныр* ки, маддәләр аләминин вә руһ аләминин өһдәсиндән кәлмишдир.

2) Мүгәддәс Макс* фәрдин физики вә ичтимаи «һәјатына» диггәт јетирмәдији үчүн вә үмумијјәтлә «һәјатдан» данышмадығы үчүн, тамамилә ардычыл олараг тарихи дөврләрдән, милләтдән, синифдән вә и. а. сәрфнәзәр едир, вә ја *ејнилә дә,* онун билаваситә әһатәси олан, она ән јахын олан синфин һаким *шүуруну* шиширдир, ону «инсан һәјатынын» нормал шүуру дәрәчәсинә галдырыр. Бу јерли мәһдудлугдан вә мәктәб тәрбијәчиси педантизминдән јүксәјә галхмаг үчүн о, «өз» кәнчини растына кәлән биринчи кәнч контор ишчиси илә, кәнч инкилис фабрик фәһләси илә, һәлә кәнч гырғыз-гајсаг бир јана галсын, кәнч јанки илә јалныз мүгајисә етмәли иди.

3) Бизим мүгәддәсин ағласығмаз садәдиллији—бу да онун китабынын әсил руһуну тәшкил едир—онунла сакитләшмир ки, өз кәнчини ушаға, кишини—кәнчә инанмаға вадар едир. Бә'зи «кәнчләрин», «кишиләрин»—ја ишдә, ја сөздә өзләри һаггында јаратдыглары иллүзијалары Штирнер өзү дә һисс етмәдән бу сон дәрәчә шүбһәли кәнчләрин, кишиләрин *«һәјаты илә», керчәклији илә* гарышдырыр.

4) Инсанын јашынын бу гурулушу Һекелин «Енсиклопедија»сында[116] прототип шәклиндә вә Һекелин башга әсәрләриндә «мүхтәлиф шәкилләрдә» верилмишдир. «Өз» мәгсәдләрини күдән мүгәддәс Макс бурада да, әлбәттә, бә'зи «чеврилмәләр» етмәли иди: мәсәлән, Һекел емпирик аләмлә о гәдәр һесаблашыр ки, алман бүркерини ону әһатә едән аләмин нөкәри адландырыр, Штирнер исә ону һәмин аләмин ағасы едир, һалбуки, о тәсәввүрдә дә һеч белә дејилдир. Ејнилә дә мүгәддәс Макс өзүнү елә көстәрир ки, емпирик әсаслара көрә ағсаггал һаггында данышмыр: өзүнүн куја ағсаггала чеврилмәсини көзләмәк истәјир...

Јенә орада, сәһ. 113—114.

...«Штирнер» күман едир ки, чәмијјәти ингилабиләшдирән вә истеһсал мүнасибәтләрини вә үнсијјәт формаларыны јени әсас үзәриндә гуран коммунист пролетарлары—белә әсас исә јени адамлар олмаг е'тибарилә онлар өзләридир, онларын

* — Штирнер. *Тәртибчи.*

јени һәјат тәрзидир,—бу пролетарлар «әввәлки кими» галырлар. Бу пролетарларын јорулмадан апардыглары тәблиғат, һәр күн өз араларында кечирдикләри дискуссијалар онларын нә дәрәчәдә «әввәлки кими» галмаг истәмәдикләрини, үмумијјәтлә инсанларын «әввәлки кими» галмағы нә дәрәчәдә истәмәдикләрини кифајәт гәдәр сүбут едир. Онлар бу һалда «әввәлки кими» олараг галардылар ки, Санчо* илә бирликдә «күнаһы өзләриндә ахтармыш» олајдылар; амма онлар чох јахшы билирләр ки, јалныз дәјишилмиш шәраитдә даһа «әввәлки кими» галмазлар вә буна көрә дә белә бир әгидәдәдирләр ки, илк имкан олан кими бу шәраити дәјишдирсинләр. Ингилаби фәалијјәтдә инсанын өзү өзүнү дәјишдирмәси шәраитин дәјишдирилмәсинә ујғун кәлир.

Јенә орада, сәһ. 201.

...Инди биз, нәһајәт, Штирнерин коммунизмә гаршы е'тиразларыны лазымынча баша дүшә биләрик. Онлар Штирнерин өзү илә һәмаһәнк олан егоизминин әввәлчәдән, кизли сурәтдә ганунилэшдирилмәсиндән башга бир шеј дејилдир вә бу е'тиразлар бурада мүәјјән шәкил алыр.

...Беләликлә, јарадычы олмаг е'тибарилә, әсил егоистин өзүнә, јарадычылыға мүнасибәти әввәлчә о мә'нада мүәјјән едилмишди ки, о, өзүнү бир мәхлуг кими гејд етдији тә'рифә гаршы,—мәсәлән, дүшүнән варлыг олмаг е'тибарилә, руһ олмаг е'тибары илә өзүнә гаршы,—о өзүнү бир дә башга чүр мүәјјәнләшмиш мәхлуг кими, чисим кими тәсдиг едир. Сонралар о өзүнү *һәгигәтән* дејил, башга чүр мүәјјәнләшмиш мәхлуг дејил, үмумијјәтлә *башга мүәјјәнлијин мөвчудлуғу һаггында садә тәсәввүр кими,*—демәли, бизим мисалымызда дүшүнмәјән мәхлуг кими, фикирдән мәһрум вә ја тәфәккүрә биканә галан бир мәхлуг кими тәсдиг етмишдир; лакин мә'насызлығы ашкара чыхан кими о, бу тәсәввүрү дә бир кәнара атыр. Тәчрүбәјә әсасланмамаг барәдә јухарыда данышдыг. Демәли, јарадычы фәалијјәт бурада рефлексдән ибарәт олмушдур, бу һалда мүәјјән бир тәфәккүр онун үчүн әһәмијјәтсиз дә ола биләр, јә'ни о үмумијјәтлә рефлектләшдирмәдән ибарәт ола биләр; нәтичәдә о, әкәр бир шеј јарадырса, әлбәттә, јалныз рефлектив тә'рифләр јарадыр.

Бир мәхлуг олмаг е'тибары илә онун *мәзмунуна* кәлдикдә исә биз көрдүк ки, о һеч бир јердә бу мәзмуну, бу мүәјјән хассәләри, мәсәлән, өз тәфәккүрүнү, өз сә'јини јаратмыр, јалныз һәмин мәзмунун бир мәхлуг кими рефлектив тә'рифини верир.

* — Штирнер. *Тәртибчи.*

бу мүәјјән хассәләрин варлыг олмасынын маһијјәти һаггында тәсәввүр верир. Онун бүтүн хассәләри әввәлҹәдән она хасдыр, бу хассәләрин һарадан әмәлә кәлмәсинин исә онун үчүн фәрги јохдур. Демәли, онлары инкишаф етдирмәк—мәсәлән, ајагларына һөкм етмәк үчүн рәгс етмәји өјрәнмәк вә ја өз тәфәккүрүнүн мүлкијјәтчиси олмаг үчүн һеч дә һәр кәсдә олмајан вә һәр кәсә мүјәссәр олмајан материал үзәриндә өз фикрини мәшг етдирмәк она лазым дејилдир; фәрдин нә гәдәр инкишаф едә биләҹәјинин һәгигәтән асылы олдуғу ичтимаи мүнасибәтләр һаггында дүшүнмәк дә она лазым дејилдир.

Штирнер доғрудан да бир хассәдән башга бир хассәнин васитәси илә јаха гуртарыр (јә'ни, өзүнүн саир хассәләрини һәмин «башгалары» васитәси илә әзмәкдән јаха гуртарыр). Лакин көстәрдијимиз кими ишдә о, һәмин хассәдән она көрә јаха гуртарыр ки, бу хассә нәинки азад инкишаф әлдә етмиш вә садәҹә тәмајүл олараг галмамыш, [бир дә она көрә ки, ичтимаи мүнасибәтләр она *бүтөв* бир хассә *мәҹмусуну* мүнтәзәм инкишаф етдирмәјә имкан вермишдир, јә'ни әмәк бөлкүсү сајәсиндә вә буна көрә она јеканә бир шөвгү, мәсәлән, китаб јазмаг шөвгүнү инкишаф етдирмәјә имкан вермишдир. Мүгәддәс Макс кими, белә күман етмәк мә'насыз оларды ки, бүтүн галан шөвгләрдән һәр һансы бирини тә'мин етмәк оларды, ону тә'мин едәрәк], *өзүнү,* бүтөв бир ҹанлы фәрди тә'мин етмәмишдир. Әкәр бу шөвг абстракт, хүсусиләшмиш характер дашыјырса, әкәр о бир нөв јабанчы гүввә кими мәнә гаршы дурурса, беләликлә, әкәр фәрдин тә'мин олунмасы јеканә бир шөвгүн биртәрәфли тә'мин олунмасыдырса,—бу шүурдан вә ја «хејирхаһлыгдан», хүсусилә дә, мүгәддәс Максын тәсәввүр етдији кими, хассә анлајышы үзәриндә рефлексин кифајәтсизлијиндән асылы дејилдир.

Бу *шүурдан* дејил, *варлыгдан* асылыдыр; тәфәккүрдән дејил, һәјатдан асылыдыр; бу емпирик инкишафдан вә фәрдин һәјат тәзаһүрүндән, бу да өз нөвбәсиндә, ичтимаи мүнасибәтләрдән асылыдыр. Әкәр бу фәрдин јашадығы шәраит башга бүтүн хассәләрин һесабына јалныз һәр һансы бир хассәнин биртәрәфли инкишафыны мүмкүн һесаб едирсә, әкәр бунлар тәкҹә бу хассәнин инкишафы үчүн материал вә вахт верирсә, демәли, һәмин фәрд биртәрәфли, ејбәҹәр инкишафдан о јана кедә билмәз. Бурада һеч бир әхлаги тәблиғат көмәк едә билмәз. Бу тәк хассәнин, хүсуси тәблиғ олунан хассәнин неҹә инкишаф едәҹәји үсулу, јенә дә, бир тәрәфдән онун инкишафы үчүн верилән материалдан, дикәр тәрәфдән башга хассәләрин әзилмәси дәрәҹәсиндән вә характериндән асылыдыр. Мәсәлән,

мәhз тәфәккүр hәмин мүәjјән фәрдин тәфәккүрү олдуғуна көрә, *онун* фәрди хүсусиjјәтләри илә вә онун jашадығы чәрчивәләр ичәрисиндәки мүнасибәтләрлә мүәjјән едилән тәфәккүрү олараг галыр; демәли, өз тәфәккүрүнү өзүнүн хүсуси тәфәккүрү, өз мүлкиjјәти е'лан етмәк үчүн фәрдин узун мүддәтли рефлексә әл атмасына еhтиjач јохдур—бу, әввәлдән онун хүсуси, спесифик мүәjјән тәфәккүрүдүр вә мәhз онун спесификлиjи [мүгәддәс Санчода hәмин хассәнин «әксинә» олду, јалныз *«өзүндә»* мөвчуд спесифик хассә олду]. Фәрдин hәјаты мүхтәлиф фәалиjјәтин кениш даирәсини вә дүнјаја әмәли мүнасибәтин мүхтәлиф нөвләрини әhатә етдикдә, беләликлә дә чохчәhәтли hәјат олдугда—белә бир фәрдин тәфәккүрү дә, онун hәјатынын hәр чүр башга тәзаhүрү кими универсал характер дашыјыр. Буна көрә дә тәфәккүр абстракт тәфәккүр кими бәркиjиб галмыр вә фәрд тәфәккүрдән hәјатын hәр hансы тәзаhүрүнә кечдикдә рефлексин мүрәккәб фокусларына еhтиjач дуjмур. Тәфәккүр лап әввәлдән фәрдин бүтөв hәјатында бир ан олур—*лазым кәләндә* јох олуб кедән, бә'зән дә јенидән тәзәләнән ан олур.

Јенә орада, сәh. 250—253.

...О белә хәјал едир ки, әмәк тәшкилатчылары[117] адлананлар hәр бир фәрдин бүтүн фәалиjјәтини тәшкил етмәк истәjирмишләр, hалбуки мәhз онлар тәшкил едилмәли олан билаваситә мәhсулдар әмәк илә билаваситә мәhсулдар олмаjан әмәк арасында фәрг гојурлар. Әмәјин бу сон нөвләринә кәлдикдә исә тәшкилатчылар hеч дә, Санчонун хәјала кәтирдиjи кими, куjа hәр кәсин Рафаелин ишини көрмәсини гәтиjјән фикирләшмирдиләр—онлар анчаг күман едирдиләр ки, гәлбиндә Рафаел олан hәр бир адамын манеәсиз инкишаф етмәк имканы олмалыдыр.

...Аjры-аjры фәрдләрдә мүстәсна бәдии исте'дадын чәмләшмәси вә бунунла әлагәдар олараг, онун кениш күтлә ичәрисиндә әзилмәси әмәк бөлкүсүнүн нәтичәсидир. Әкәр мүәjјән ичтимаи мүнасибәтләрдә hәр бир фәрд ә'ла рәссам олсајды, бу hәр кәсин hәм дә орижинал рәссам олмасы имканыны рәдд етмәзди, демәли бурада да «инсан әмәjи» илә «јеканә әмәк» арасындакы фәрг садәчә мә'насызлыға мүнчәр оларды. Һәр hалда, чәмиjјәт коммунистчәсинә тәшкил едилән заман, тамамилә әмәк бөлкүсүндән ирәли кәлән сәнәткарын јерли вә милли мәhдудлуғу, hабелә сәнәткарын hәр hансы бир сәнәт чәрчивәсиндә гапаныб галмасы, бунун сајәсиндә дә јалныз рәссам, hеjкәлтәраш вә и. а. олмасы јох олуб кедәчәкдир, аj-

дындыр ки, онун фәалиjjәтинин тәкчә ады онун професcионал инкишафынын мәһдудлуғуну вә әмәк бөлкүсүндән асылы олдуғуну кифаjәт гәдәр аjдын ифадә едир. Коммунизм чәмиjjәтиндә рәссамлар jохдур, jалныз өз фәалиjjәтинин бир нөвү кими рәссамлыгла да мәшғул олан адамлар вардыр.

Jенә орада, сәh. 392—393.

...Фитри шаирләр, мусигичиләр, философлар һаггында онун* мә'насыз бошбоғазлығы нәзәрә алынарса, онун мисалы көстәрир ки, бир тәрәфдән, jалныз фитри олан шеj вә и. а. ана бәтниндән *кәлмәдир,*—мәһз буна көрә ана бәтниндән кәлмә олараг *галыр* вә и. а., дикәр тәрәфдән сүбут едир ки, фитри олан вә и. а. бир һалда ки, *тәшәккүл тапыр,* инкишаф едир, «әлверишли олмаjан шәраит jарандығына көрә» *ола биләчәjи* шеj олмаjа биләр. Беләликлә онун мисалы, бир тәрәфдән һеч бир шеj сүбут етмир, дикәр тәрәфдән сүбут едилмәси лазым кәлән шеjин әксини сүбут едир...

Санчо онунла кифаjәтләнмир ки, она чохдан бәри tres mil azotes y trecientos en ambas sus valientes posaderas** вурублар, лап ахырда вәән башлычасы, өзүнү *нәслин фанатики* адландырмагла өзүнә даһа бир зәрбә ендирир. Һәм дә нечә фанатик! Әввәлән, о, әмәк бөлкүсүнү нәслин аjағына jазыр, зира биринин шаир, о биринин мусигичи, үчүнчүсүнүн мәктәб мүәллими олдуғу үчүн мәс'улиjjәти нәслин үзәринә jыхыр, икинчиси, «адамларын ән чохсаjлы синфинин» физики вә әгли гүсурларыны нәслин аjағына jазыр вә нәсли онда күнаһландырыр ки, буржуазиjанын һөкмранлығы дөврүндә фәрдләрин чоху онун өзүнә бәнзәjир. Фитрәтән мәһдуд адамлар һаггында онун дедикләри әсас көтүрүлсә, инди сырача хәстәлиjинин jаjылмасыны белә изаһ етмәк лазым кәләрди ки, анаданкәлмә сырачалы бәдән гурулушу оланлар «адамларын саjча ән чох синфини» тәшкил етдикләри үчүн «нәсил» хүсуси бир зөвг алыр. Өз-өзү илә разылашан егоист «нәсил» тәрәфиндән, «хошакәлмәз шәраит үзүндән» вә «тәсадүфән» алман чамааты гаршысында илк дәфә чыхыш етмәк «вәзифәсини» өз үзәринә көтүрмәздән чох әввәл белә садәлөвһ бахышлардан һәтта ән ади материалистләр вә һәкимләр чохдан хилас олмушлар. Санчо әввәлләр олдуғу кими фәрдләрин еjбәчәрлиjини, бунунла да онларын мүнасибәтләринин еjбәчәрлиjини мәктәб мүәллимләринин тәнкәкәтиричи идеjалары илә изаһ едәрәк, бу идеjаларын нечә меjдана кәлдиjи илә марагланмадығы кими,

* — Штирнерин. *Тәртибчи.*
** — көк сағырына үч мин вә үч jүз гамчы. *Ред.*

инди дә бу ејбәчәрләшмәни халис анадангәлмә физики просес илә изаһ едир. О, бу барәдә гәтијјән фикирләшмир ки, ушагларын инкишаф габилијјәти валидејнләрин инкишафындан асылыдыр, мөвчуд ичтимаи мүнасибәтләр заманы нәзәрә чарпан бу ејбәчәрлик тарихән мејдана кәлмишдир вә јенә дә тарихи инкишаф нәтичәсиндә ләғв едилә биләр. Һәтта, тәбии олараг мејдана кәлмиш нәсли фәргләр, мәсәлән, Санчонун һаггында һеч бир шеј демәдији ирги вә и. а. фәргләр тарихи инкишаф нәтичәсиндә арадан галдырыла биләр вә галдырылмалыдыр.

Јенә орада, сәһ. 424—426.

...Фәрдләр һәмишә вә бүтүн шәраитдә *«өзләрини* әсас көтүрмүшләр», лакин бир-бирилә һеч бир әлагәјә еһтијачлары олмамасы мә'насында онлар *«јеканә* дејилдирләр,—зира *онларын тәләбаты,* јә'ни бу тәләбатын тәбиәти вә тә'мин олунмасы үсулу онлары бир-бирилә бағламышдыр, (чинсләр арасындакы мүнасибәт, мүбадилә, әмәк бөлкүсү),—буна көрә дә бирбирилә гаршылыглы мүнасибәтә кирмәк онлара *лазым иди.* Лакин онлар өз араларында халис Мән дејил, өз мәһсулдар гүввәләринин вә тәләбатынын мүәјјән инкишаф пилләсиндә олан фәрдләр кими үнсијјәтә кирдикләринә көрә вә бу үнсијјәт өз нөвбәсиндә истеһсалы вә тәләбаты мүәјјән етдијинә көрә, мәһз фәрдләрин бир-биринә шәхси, фәрди мүнасибәти, фәрдләр олмаг е'тибарилә онларын гаршылыглы мүнасибәти мөвчуд мүнасибәтләри јаратмыш вә һәр күн јенидән јарадыр. Онлар нә идиләрсә, бу чүр дә бир-бирилә үнсијјәтә кирмишләр, онлар өзләринин һәјата бахышындан асылы олмајараг, «өзләрини» әсас тутараг үнсијјәтә кирмишләр. Бу «һәјата бахыш»—һәтта философларда алынан тәһрифләрә бахмајараг,—һәмишә, әлбәттә, онларын һәгиги һәјаты илә мүәјјән едилмишдир. Бурадан ајдындыр, белә нәтичә чыхыр ки, фәрдин инкишафы онун билаваситә вә долајы јолла әлагәдә олдуғу бүтүн башга фәрдләрин инкишафы илә шәртләндирилмишдир, бирбирилә мүнасибәтә кирән фәрдләрин мухтәлиф нәсилләри араларында бир-биринә бағлыдырлар, сонракы нәсилләрин физики варлығы онларын сәләфләри тәрәфиндән мүәјјән едилир, бу сонракы нәсилләр әввәлки нәсилләрин топладығы мәһсулдар гүввәләри вә үнсијјәт формаларыны ирс алыр ки, бу да онларын өз гаршылыглы мүнасибәтләрини мүәјјән едир. Бир сөзлә, биз көрүрүк ки, инкишаф баш верир вә ајры-ајры фәрдин тарихи нә ондан әввәлки, нә дә онунла мүасир олан фәрдләрин тарихиндән ајрылмаг дејил, онунла мүәјјән едилир.

Фәрди мүнасибәтин онун өз әксинә—халис әшја мүнасибәтинә чеврилмәси, фәрдијјәт илә тәсадүфи оланын фәрдләр тәрәфиндән фәргләндирилмәси, көстәрдијимиз кими, тарихи просесдир вә инкишафын мүхтәлиф пилләләриндә мүхтәлиф, даһа кәскин вә универсал формалар алыр. Мүасир дөврдә әшја мүнасибәтләринин фәрдләр үзәриндә һөкмранлығы, фәрдијјәтин тәсадүфләр тәрәфиндән әзилмәси ән кәскин, ән универсал форма алмыш, бунунла да мөвчуд фәрдләр гаршысында тамамилә мүәјјән вәзифә гојмушдур. О белә бир вәзифә гојмушдур: мүнасибәтләрин вә тәсадүфләрин фәрдләр үзәриндә һөкмранлығы әвәзинә, тәсадүфләр вә мүнасибәтләр үзәриндә фәрдләрин һөкмранлығы мүәјјән едилсин. Әшја мүнасибәтләринин һөкмранлығы Санчонун тәсәввүр етдији кими, «Мән Өзүмү инкишаф етдирмишәм» тәләбини ирәли сүрмәмишдир,— буну һәр бир фәрд Санчонун фајдалы мәсләһәти олмадан да етмишдир,—тамамилә мүәјјән инкишаф үсулундан хилас олмағы гәтијјәтлә тәләб етмишдир. Мүасир мүнасибәтләрин ирәли сүрдүјү бу вәзифә ҹәмијјәти коммунизм әсаслары үзәриндә тәшкил етмәк вәзифәсинә ујғун кәлир.

Биз артыг јухарыда көстәрдик ки, мүнасибәтләрин хүсусиләшиб фәрдләрә гаршы дајандығы гајданын, фәрдин тәсадүфә табе олдуғу гајданын, фәрдләрин шәхси мүнасибәтләринин үмуми синфи мүнасибәтләрә табе олдуғу гајданын мәһв едилмәси—белә бир гајданын мәһв едилмәси нәтиҹә е'тибары илә әмәк бөлкүсүнүн мәһв едилмәси илә шәртләндирилир. Биз һабелә көстәрдик ки, әмәк бөлкүсүнүн мәһв едилмәси үнсијјәтин вә мәһсулдар гүввәләрин елә универсал дәрәҹәјәдәк инкишафы илә шәртләндирилир ки, бу заман хүсуси мүлкијјәт вә әмәк бөлкүсү онлар үчүн бухов олур. Биз сонра көстәрдик ки, хүсуси мүлкијјәт јалныз фәрдин һәртәрәфли инкишафы шәраитиндә мәһв едилә биләр, чүнки мөвҹуд үнсијјәт формалары вә мәһсулдар гүввәләр һәртәрәфлидир вә јалныз һәртәрәфли инкишаф етмиш фәрдләр онлары мәнимсәјә биләр, јә'ни өзүнүн сәрбәст һәјат фәалијјәтинә чевирә биләр. Биз көстәрдик ки, һазырда фәрдләр хүсуси мүлкијјәти мәһв *етмәлидирләр,* чүнки мәһсулдар гүввәләр вә үнсијјәт формалары о гәдәр инкишаф етмишләр ки, хүсуси мүлкијјәтин һөкмранлығы дөврүндә дағыдыҹы гүввә олмушлар, чүнки синифләр арасында әкслик өзүнүн сон һәддинә чатмышдыр. Нәһајәт, биз көстәрдик ки, хүсуси мүлкијјәтин вә әмәк бөлкүсүнүн мәһв едилмәси ејни заманда мүасир мәһсулдар гүввәләр вә дүнја әлагәләри әсасында јаранмыш фәрдләр бирлијидир.

Фәрдләрин орижинал вә азад инкишафынын бош ибарә

олмадығы јеканә чәмијјәтин—коммунизм чәмијјәтинин чәрчивәсиндә бу инкишаф мәһз фәрдләрин әлагәси илә, гисмән игтисади илк шәртләрдән, гисмән һамынын азад инкишафы үчүн зәрури һәмрә'јлијин вә нәһајәт, мөвчуд мәһсулдар гүввәләрин әсасында фәрдләрин фәалијјәтинин универсал характериндән ибарәт олан әлагәләрлә шәртләндирилир. Бурада сөһбәт һеч дә һәр һансы тәсадүфи фәрдләрдән дејил, мүәјјән тарихи инкишаф пилләсиндә дуран фәрдләрдән кедир, биз һәлә фәрдләрин азад инкишафынын үмуми шәраитинин өзү олан лабүд коммунист ингилабыны демирик. Фәрдләрин өз гаршылыглы мүнасибәтләрини дәрк етмәләри дә, әлбәттә, тамамилә башга чүр олачаг, буна көрә дә нә «мәһәббәт принсипи» вә ја devouement*, нә дә егоизм олмајачагдыр.

Беләликлә, өзүнә хас инкишаф вә фәрди давраныш мә'насында баша дүшүлән «бөлүнмәзлик» јухарыда дејилдији кими,—нәинки хејирхаһ арзудан вә дүзкүн шүурдан башга олан бир шеји, ејни заманда Санчонун фантазијасына тамамилә әкс олан шеји нәзәрдә тутур. Онун нәзәриндә бу, һәмишә мөвчуд мүнасибәтләрә бәзәк-дүзәк вермәкдән ибарәтдир, әтраф мүһитин бошлуғунда батыб галмыш заваллы, ачиз бир гәлб үчүн бир дамла балзамдыр...

К. Маркс вә Ф. Енкелс тәрәфиндән 1845—1846-чы илләрдә јазылмышдыр.
Илк дәфә Сов.ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Институту тәрәфиндән орижиналын дилиндә 1932-чи илдә, рус дилиндә 1933-чү илдә чап едилмишдир.

Јенә орада, сәһ. 439—441.

* —фәдакарлыг. *Ред.*

Ф. ЕНКЕЛС

КОММУНИЗМИН ПРИНСИПЛӘРИ[118]

18-чи суал: Бу ингилабын кедиши нечә олачагдыр?

Чаваб: Һәр шејдән әввәл, бу ингилаб демократик гурулуш вә бунунла да билаваситә вә ја долајы јолла пролетариатын сијаси һөкмранлығыны јарадачагдыр.

...Әкәр демократијадан хүсуси мүлкијјәтә билаваситә гәсд едән вә пролетариатын варлығыны тә'мин едән кениш тәдбирләрин һәјата кечирилмәсиндән өтрү бир васитә кими истифадә едилмәсә, демократија пролетариат үчүн тамамилә фајдасыз оларды. Индики мөвчуд шәраитдән лабүд сурәтдә ирәли кәлән бу башлыча тәдбирләр ашағыдакылардан ибарәтдир:

...8) Ушагларын ана бахымы олмадан кечинә биләчәкләри вахтдан е'тибарән дөвләт мүәссисәләриндә вә дөвләтин һесабына тәрбијә едилмәси. Тәрбијәнин фабрик әмәји илә бирләшдирилмәси.

9) Милли маликанәләрдә бөјүк сарајлар тикилмәси, бу сарајлар сәнаје вә кәнд тәсәррүфаты илә мәшғул олачаг, һабелә шәһәр вә кәнд һәјат тәрзинин биртәрәфлилијиндән вә гүсурларындан әзаб чәкмәдән бу ики һәјат тәрзини бирләшдирәчәк коммуналарын вәтәндашлары үчүн үмуми мәнзилләрдән ибарәт олмалыдыр.

20-чи суал: Хүсуси мүлкијјәтин гәти арадан галдырылмасы нә кими нәтичәләр верәчәкдир?

Чаваб: Бүтүн мәһсулдар гүввәләрдән вә үнсијјәт васитәләриндән истифадә едилмәсини, һабелә мәһсулларын мүбадилә вә бөлүшдүрүлмәсини чәмијјәт хүсуси капиталистләрин әлиндән алачагдыр, чәмијјәт бүтүн бунлары үмумән чәмијјәтин мөвчуд еһтијат гүввәләриндән вә тәләбатындан ирәли кәлән плана әсасән идарә едәчәкдир,—һәр шејдән әввәл индики ири сәнајени идарә етмәк системи илә әлагәдар олан бүтүн фәлакәтли нәтичәләр арадан галдырылачагдыр. Бөһранлара сон гојулачаг, мөвчуд ичтимаи гурулуш заманы ифрат истеһсалын јаранмасына кәтириб чыхаран вә јохсуллуғун бу гәдәр күчлү сәбәби олан кениш истеһсал гәтијјән кифајәт етмәјәчәк вә даһа кениш мигјас кәсб етмәли олачагдыр. Чәмијјәтин ән јахын тәләбатындан чох олан истеһсал артыглығы, јохсуллуг төрәтмәк əвәзинә, чәмијјәтин бүтүн үзвләринин тәләбатынын өдә-

нилмәсини тә'мин едәчәкдир, јени тәләбат мејдана чыхарачагдыр вә ејни заманда бу тәләбатын өдәнилмәси үчүн васитәләр јарадачагдыр... Һәмин васитәләри һәрәкәтә кәтирән адамларын габилијјәтини дә буна ујғун олараг инкишаф етдирмәк лазымдыр. Кечән әсрдә кәндлиләр вә мануфактура фәһләләри ири сәнајејә чәлб едилдикдән сонра өзләринин бүтүн һәјат укладыны дәјишдирдикләри вә өзләри дә тамамилә башга адамлар олдуғу кими, ејнилә дә, бүтүн чәмијјәтин гүввәси илә истеһсалын үмуми идарә олунмасы вә бурадан да ирәли кәлән истеһсалын јени инкишафы тамамилә јени инсанлара еһтијач һисс едәчәк вә бунлары јарадачагдыр. Истеһсалын ичтимаи шәкилдә идарә олунмасы индики адамларла һәјата кечирилә билмәз,—бу адамларын һәр бири истеһсалын мүәјјән бир саһәсинә табедир, она бағланмышдыр, бу саһәдә истисмар едилир, өз габилијјәтинин бүтүн башга саһәләри һесабына јалныз *бир* тәрәфини инкишаф етдирир вә истеһсалы идарә етмәјин анчаг *бир* саһәсини, јахуд бүтүн истеһсалын һәр һансы бир саһәсинин анчаг бир һиссәсини билир. Артыг индики сәнајенин белә адамлардан истифадә етмәк имканлары кетдикчә азалыр. Бүтүн чәмијјәт тәрәфиндән бирликдә вә планаујғун сурәтдә идарә олунан сәнаје исә һәртәрәфли инкишаф етмиш габилијјәтә малик адамларын, истеһсалын бүтүн системиндән баш чыхармаға габил адамларын олмасыны нәзәрдә тутур. Демәли, һазырда машынын әзиб сарсытдығы, бирини кәндлијә, дикәрини чәкмәчијә, үчүнчүсүнү фабрик фәһләсинә, дөрдүнчүсүнү биржа алверчисинә чевирән әмәк бөлкүсү тамамилә јох олуб кедәчәкдир. Тәрбијә чаван адамлара истеһсалын бүтүн системини тәчрүбәдә сүр'этлә мәнимсәмәјә имкан верәчәкдир, бу онлара чәмијјәтин тәләбатындан вә ја онларын өз мејлләриндән асылы олараг, нөвбә илә истеһсалын бир саһәсиндән дикәр саһәсинә кечмәјә имкан верәчәкдир. Демәли, тәрбијә онлары мүасир әмәк бөлкүсүнүн һәр бир адама зорла гәбул етдирдији биртәрәфлиликдән азад едәчәкдир. Беләликлә, коммунизм принсипләри әсасында тәшкил олунан чәмијјәт өз үзвләринә һәртәрәфли инкишаф етмиш габилијјәтләрини һәртәрәфли тәтбиг етмәјә имкан верәчәкдир. Лакин бунунла бирликдә мүхтәлиф синифләр дә лабүддән јох олуб кедәчәкдир. Демәли, бир тәрәфдән коммунизм принсипләри әсасында тәшкил едилмиш чәмијјәт кәләчәкдә синифләрин варлығы илә бир араја сығa билмәз, дикәр тәрәфдән исә белә бир чәмијјәт туручулуғунун өзү синфи фәргләрин маһв едилмәси үчүн васитә верир.

Бурадан белә бир нәтичә чыхыр ки, шәһәр илә кәнд арасындакы әксликләр дә јох олуб кедәчәкдир. Ејни адамлар

әкинчилик вә сәнаје әмәји илә мәшғул олмағы ики мүхтәлиф синфә һәвалә етмәк әвәзинә, бу ишләрлә өзләри мәшғул олачаглар. Бу, сон дәрәчә мадди сәбәбләр үзүндән коммунизм чәмијјәтинин зәрури шәртидир. Әкинчиликлә мәшғул олан әһалинин кәндләрә сәпәләнмәси вә бунунла јанашы, сәнаје әһалисинин бөјүк шәһәрләрдә топланмасы јалныз әкинчилијин вә сәнајенин һәлә кифајәт гәдәр јүксәк олмајан инкишаф сәвијјәсинә ујғун кәлир вә һәр чүр кәләчәк инкишаф үчүн әнкәл төрәдир, бу да индинин өзүндә даһа чох һисс едилир.

Мәһсулдар гүввәләрин биркә вә планаујғун сурәтдә истисмар едилмәси үчүн бүтүн чәмијјәт үзвләринин үмуми бирлији; истеһсалын һамынын тәләбатыны тә'мин едәчәк дәрәчәдә инкишафы; адамларын бир гисминин тәләбатынын башга бир гисминин һесабына тә'мин олунмасы кими бир вәзијјәтин ләғв едилмәси; синифләрин вә онларын арасындакы әкслијин тамамилә мәһв едилмәси; әввәлки әмәк бөлкүсүнү арадан галдырмаг јолу илә, истеһсал тәрбијәси, фәалијјәт нөвләринин дәјишдирилмәси, һамы тәрәфиндән истеһсал едилән не'мәтләрдән истифадә олунмасында һамынын иштирак етмәси јолу илә, нәһајәт, шәһәр вә кәндин говушмасы јолу илә чәмијјәтин бүтүн үзвләринин габилијјәтинин һәртәрәфли инкишафы—хүсуси мүлкијјәтин ләғв едилмәсинин башлыча нәтичәләри бунлардыр.

21-чи суал: Коммунизм ичтимаи гурулушу аиләјә нә кими тә'сир көстәрәчәкдир?

Чаваб: Чинсләрин мүнасибәти јалныз вә јалныз хүсуси иш олачагдыр ки, бу анчаг әлагәдар шәхсләрә аид олачагдыр вә чәмијјәтин бу ишә гарышмасына еһтијач јохдур. Бу, хүсуси мүлкијјәтин арадан галдырылмасы вә ушагларын ичтимаи тәрбијәси сајәсиндә мүмкүн олачагдыр, бунун да нәтичәсиндә мүасир никаһын хүсуси мүлкијјәт илә әлагәдар олан һәр ики әсасы—арвадын әриндән, ушагларын валидејнләрдән асылылығы мәһв едилир. Арвадларын коммунизмдәки үздәнираг үмумилији барәсиндә јүксәкәхлаглы мешшанларын фәрјадларына чаваб мәһз будур. Арвадларын үмумилији тамамилә буржуа чәмијјәтинә мәнсуб олан вә һазырда фаһишәлик шәклиндә јајылмыш бир тәзаһүрдүр. Лакин фаһишәлик хүсуси мүлкијјәтә әсасланыр вә онунла бирликдә дә јох олуб кедәчәкдир. Демәли, коммунизм тәшкилаты арвадлары үмумиләшдирмәк әвәзинә, әксинә бу үмумиләшдирмәни мәһв едәчәкдир...

Ф. Енкелс тәрәфиндән 1847-чи илин октјабр—нојабрында јазылмышдыр.

Илк дәфә 1914-чү илдә ајрыча нәшр едилмишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 332—333, 334—337.

К. МАРКС ВӘ Ф. ЕНКЕЛС

КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫНЫН МАНИФЕСТИ

...Мадди мәһсулларын коммунистчәсинә мәнимсәнилмәси вә истеһсалы үсулуна гаршы јөнәлдилән бүтүн е'тиразлар әгли әмәк мәһсулларынын мәнимсәнилмәсинә вә истеһсалына да аиддир. Синфи мүлкијјәтин мәһв едилмәси буржуанын нәзәриндә истеһсалын өзүнүн мәһв едилмәси демәк олдуғу кими, синфи тәһсилин мәһв едилмәси дә онун нәзәриндә үмумијјәтлә тәһсилин мәһв едилмәси демәкдир.

Мәһв олачағына буржуанын јас тутдуғу тәһсил бөјүк чохлуг үчүн машынын әлавәсинә чеврилмәк демәкдир.

Лакин буржуа мүлкијјәтинин ләғв едилмәсини азадлыг, тәһсил, һүгуг вә и. а. һаггындакы өз буржуа тәсәввүрләриниз нөгтеји-нәзәриндән гијмәтләндириб бизимлә мүбаһисә етмәјин. Сизин идејаларынызын өзү буржуа истеһсал мүнасибәтләринин вә буржуа мүлкијјәт мүнасибәтләринин мәһсулудур, ејнилә дә сизин һүгугунуз өз синфинизин анчаг ганун дәрәчәсинә јүксәлдилмиш ирадәсидир, бу ирадәнин мәзмуну исә өз синфинизин мадди һәјат шәраити илә мүәјјән едилир.

Өз истеһсал вә мүлкијјәт мүнасибәтләринизи истеһсалын инкишафы просесиндә кечичи олан тарихи мүнасибәтләрдән тәбиәт вә зәканын әбәди ганунларына чевирмәјә сизи вадар едән гәрәзли тәсәввүрүнүз кечмишдә һөкм сүрүб мәһв олмуш бүтүн синифләрин тәсәввүрүнүн ејнидир. Антик вә ја феодал мүлкијјәти барәсиндә сизә ајдын көрүнән шеји буржуа мүлкијјәтиндән бәһс олунаркән сиз даһа баша дүшмәк чәсарәтиндә олмурсунуз.

Аиләнин мәһв едилмәси! Ән ифрат радикаллар да коммунистләрин бу ијрәнч нијјәтиндән һиддәтләнирләр.

Мүасир аилә, буржуа аиләси нәјә әсасланыр? Капитала, хүсуси варланмаја. Тамамилә инкишаф етмиш шәкилдә бу аилә анчаг буржуазија үчүн мөвчуддур; лакин онун белә бир әлавәси дә вардыр ки, пролетарлар мәчбуријјәт үзүндән аиләсиз галыр вә ачыг фаһишәлик баш верир.

Буржуа аиләсинин бу әлавәси арадан галхдыгда, тәбии олараг, бу аилә дә арадан галхыр вә капитал јох олдугда, бунларын һәр икиси јох олачагдыр.

Бәлкә сиз бизи иттиһам едирсиниз ки, биз ата-аналарын өз ушагларыны истисмар етмәсинә сон гојмаг истәјирик? Биз бу ҹинаәјәти е'тираф едирик.

Лакин сиз иддиа едирсиниз ки, биз ев тәрбијәсини ичтимаи тәрбијә илә әвәз етмәклә, инсан үчүн ән әзиз олан мүнасибәтләри мәһв етмәк истәјирик.

Бәс сизин тәрбијәнизи ҹәмијјәт мүәјјән етмирми? Мәкәр бу тәрбијәни сизин тәрбијә вердијиниз шәраитдәки ичтимаи мүнасибәтләр мүәјјән етмирми, мәктәб вә и. а. васитәси илә ҹәмијјәтин билаваситә вә ја долајы мүдахиләси мүәјјән етмирми? Коммунистләр тәрбијәјә ҹәмијјәтин тә'сирини уйдурмурлар; онлар јалныз тәрбијәнин характерини дәјишдирир, ону һаким синфин тә'сири алтындан чыхарырлар.

Ири сәнајенин инкишафы нәтиҹәсиндә пролетариат арасында бүтүн аилә әлагәләри нә гәдәр чох позулурса, ушаглар нә гәдәр чох ади алвер шејләринә вә иш аләтләринә чеврилирсә, аилә вә тәрбијә һаггында, ата-ана илә ушаглар арасында меһрибан мүнасибәтләр һаггында буржуа бошбоғазлыглары да бир о гәдәр чох нифрәт ојадыр.

...Лакин буржуазијанын коммунизмә гаршы е'тиразларыны бир кәнара гојаг.

Биз артыг јухарыда көрдүк ки, фәһлә ингилабында биринҹи аддым пролетариатын һаким синфә чеврилмәси, демократија әлдә едилмәсидир.

Пролетариат өз сијаси һөкмранлығындан бүтүн капиталы аддымбааддым буржуазијанын әлиндән алмаг, бүтүн истеһсал аләтләрини дөвләтин, јә'ни һаким синиф һалында тәшкил олунмуш пролетариатын әлиндә мәркәзләшдирмәк вә мәһсулдар гүввәләр мәҹмусуну мүмкүн гәдәр сүр'әтлә артырмаг үчүн истифадә едәҹәкдир.

Бу, әлбәттә, әввәлҹә мүлкијјәт һүгугуна вә буржуа истеһсал мүнасибәтләринә анҹаг зоракы мүдахилә васитәси илә, јә'ни игтисади ҹәһәтдән јарытмаз вә әсассыз көрүнән, лакин һәрәкәт кедишиндә бөјүјүб өз ҹәрчивәсиндән кәнара чыхан* вә бүтүн истеһсал үсулунда чеврилиш үчүн бир васитә кими лабүд олан тәдбирләр васитәси илә мүмкүндүр.

Әлбәттә, мүхтәлиф өлкәләрдә бу тәдбирләр мүхтәлиф олаҹагдыр.

Лакин ән габагҹыл өлкәләрин, демәк олар, һамысында ашағыдакы тәдбирләр тәтбиг едилә биләр:

---

* 1888-ҹи ил инкилисҹә нәшриндә «бөјүјүб өз ҹәрчивәсиндән кәнара чыхан» сөзләриндән сонра «көһнә ичтимаи гурулуш үзәринә јени һәмләләри зәрури едән» сөзләри әлавә олунмушдур. *Ред.*

...8. Әмәјин һамы үчүн ејни дәрәчәдә мәчбурилији, сәнаје ордулары тәшкил етмәк, хүсусән әкинчилик үчүн белә ордулар тәшкил етмәк.

9. Әкинчилији сәнаје илә бирләшдирмәк, шәһәрлә кәнд арасындакы фәргин* тәдричән арадан галдырылмасына көмәк етмәк.

10. Бүтүн ушаглара ичтимаи вә пулсуз тәрбијә вермәк. Фабрикләрдә мүасир формадакы ушаг әмәјини арадан галдырмаг. Тәрбијәни мадди истеһсалла бирләшдирмәк вә и. а.

...Синифләрин вә синфи әксликләрин мөвчуд олдуғу көһнә буржуа чәмијјәтинин јерини елә бир ассосиасија тутур ки, бурада һәр кәсин азад инкишафы һамынын азад инкишафы үчүн шәртдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелс тәрәфиндән 1847-чи илин декабрында—1848-чи илин јанварында јазылмышдыр.

Илк дәфә 1848-чи илин февралында Лондонда ајрыча нәшр едилмишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. «Коммунист Партијасынын манифести». Азәрнәшр, 1972, сәһ. 44—45, 48—50.

---

* 1848-чи ил нәшриндә «шәһәрлә кәнд арасындакы әкслијин» јазылмышдыр. 1872-чи ил нәшриндә вә алманча сонракы нәшрләриндә «әкслијин» сөзү «фәргин» сөзү илә əвəз едилмишдир. 1888-чи ил инкилисчә нәшриндә «шәһәрлә кәнд арасындакы фәргин тәдричән арадан галдырылмасына көмәк етмәк» сөзләри әвәзинә «әһалинин бүтүн өлкәдә даһа бәрабәр сурәтдә бөлүшдүрүлмәси јолу илә шәһәрлә кәнд арасындакы фәргин тәдричән арадан галдырылмасы» чап едилмишдир. *Ред.*

К. МАРКС

ƏMƏK ҺАГГЫ[119]

...*тəһсил,* хүсусилə дə *һəртəрəфли истеһсалат* тəһсили буржуазијанын əн чох севдији тəклифдир.

а) Биз белə бир мə'насыз зиддијјəти нəзəрə чарпдырмаг нијјəтиндə дејилик ки, мүасир сəнаје мүрəккəб əмəји кетдикчə даһа артыг дəрəчəдə садə əмəклə əвəз едир, бунун үчүн дə һеч бир тəһсил тəлəб олунмур; биз нəзəрə чарпдырмаг нијјəтиндə дејилик ки, мүасир сəнаје ушаглары једди јашындан башлајараг машын əмəјинə кетдикчə даһа чох мəчбур едир вə онлары нəинки јалныз буржуазија синфи үчүн, ејни заманда онларын өз валидејнлəри, пролетарлар үчүн дə кəлир мəнбəјинə чевирир; фабрик системи мəктəб тə'лими һаггындакы ганунлары фајдасыз бир шејə чевирмишдир: Пруссија буна мисал ола билəр; биз нəзəрə чарпдырмаг нијјəтиндə дејилик ки, əкəр фəһлə əгли тəһсил алмыш олсајды да, бу онун əмəк һаггына билаваситə зəррə гəдəр дə тə'сир көстəрмир, тəһсил үмумијјəтлə һəјат шəраитиндəн асылыдыр, мə'нəви тəрбијə дедикдə буржуа өз принсиплəрини фəһлəлəрин бејнинə јеритмəји нəзəрдə тутур вə нəһајəт, халга əсил тəһсил вермəк үчүн буржуазија синфинин вəсаити јохдур—вə һəмин вəсаит олсајды да о, бу вəсаити сəрф етмəзди.

Биз јалныз бир шеји, халис игтисади нөгтеји-нəзəри гејд етмəклə кифајəтлəнəчəјик.

в) Филантроп игтисадчылар үчүн тəһсилин əсил мə'насы бундан ибарəтдир: һəр бир фəһлə əмəјин мүмкүн олдугча даһа чох саһəси илə елə таныш едилсин ки, јени машынлар тəтбиг едилмəси вə ја əмəјин бөлкүсүнүн дəјишдирилмəси нəтичəсиндə о, бир саһəдəн говулдугда башга бир саһəдə өз гүввəсини имкан дахилиндə асанлыгла тəтбиг едə билсин.

Туталым ки, бу мүмкүн олду.

Бунун нəтичəси белə ола билəрди ки, əмəјин бир саһəсиндə фəһлəлəр артыг олсајдылар, əмəјин башга саһəлəриндə дəр-

һал фәһлә артыглығы әмәлә кәләрди вә бир истеһсалатда әмәк һаггынын азалмасы әмәк һаггынын үмуми азалмасына әввәлкиндән дә тез, билаваситә сәбәб оларды...

К. Маркс тәрәфиндән 1847-чи ил декабрын сонунда јазылмышдыр.
Илк дәфә рус дилиндә «Сосиалистическоје хозјајство» журналында 1924-чү илдә, оричиналын дилиндә исә «Unter dem Banner des Marxismus» журналында 1925-чи илдә дәрч едилмишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 6-чы чилд, сәһ. 590—591.

К. МАРКС

ИНКИЛИС БУРЖУАЗИЈАСЫ

...Әкәр буржуазија классик тәһсил програмынын кечилмәси мәгсәдини өз гаршысына гојмурса, бу о демәк дејилдир ки, буржуазија мүасир елмләри вә мүасир әдәбијјаты өјрәнир. Баш дәфтәр, контор, тичарәт фәалијјәти—буржуазијанын кифајәт һесаб етдији тәһсил бунлардан ибарәтдир. Буржуа гызларынын тәһсилинә күчлү пул сәрф едилсә дә, онлар «дүнјәви тәһсилин» јалныз гырыг-кәсикләрини алыр, интеллектин әсил тәрбијәси вә ја әглин елмлә зәнкинләшмәси барәсиндә исә бурада һеч сөһбәт ола билмәз...

«New-Yopk Daily Tribune» гәзетинин 1854-чү ил 1 август тарихли 4145-чи №-синдә баш мәгалә кими дәрч едилмишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 10-чу чилд, сәһ. 648.

Ф. ЕНКЕЛС

ОРДУ[120]

...Афинада ата-анасы гул олмајан һәр бир киши һәрби хидмәтдә олмаға борчлу иди. Јалныз мүәјјән дөвләт вәзифәләри тутан шәхсләр, даһа әввәлки дөврләрдә исә азад оланларын дөрдүнчү вә ја ән јохсул синфи һәрби мүкәлләфијјәтдән азад едилирдиләр[121]. Бу, көләлијә әсасланан милис системи иди. Һәр бир кәнч 18 јашына чатдыгда ики ил әрзиндә, хүсусән сәрһәдләрин мүһафизәсиндә һәрби хидмәт етмәли иди. Бу мүддәт әрзиндә о, өз һәрби тә'лимини баша чатдырыр вә сонралар 60 јашынадәк һәрби мүкәлләфијјәтли олараг галырды. Мүһарибә баш вердији тәгдирдә вәтәндашларын јығынчағы чағырыша дүшән адамларын сајыны мүәјјән едирди; јалныз фөвгәл'адә һалларда levées en masse*-јә (панстратија) әл атырдылар.

...Јунаныстан дөвләтләри ичәрисиндә Спарта par excellence** һәрби дөвләт иди. Әкәр афиналыларын үмуми физики тәрбијәси чевиклији физики гүввә илә јанашы инкишаф етдирирдисә, спарталылар әсасән әскәрләрдә күчүн, мөһкәмлијин вә дөзүмлүлүјүн инкишафына диггәт јетирирдиләр. Сырада мәтанәтли олмағы вә әскәри шәрәфә риајәт етмәји онлар фәрасәтдән даһа јүксәк гијмәтләндирирдиләр. Афиналы јүнкүл гошун сыраларында вурушурмуш кими тәрбијә едилирди, һәрчәнд о елә һазырланырды ки, мүһарибә вахты ағыр силаһланмыш фалангада мүәјјән јер тута билсин; спарталы исә, әксинә, јалныз фалангада хидмәт етмәк үчүн тәрбијә олунурду. Бурадан ајдын олур ки, фаланга дөјүшүнүн нәтичәсини һәлл едәнәдәк, спарталы нәһајәт е'тибарилә үстүнлүк газанырды. Спартада 20 јашындан 60 јашынадәк һәр бир азад вәтәндашын ады орду сијаһыларында олурду.

...Барыт ишләдилмәјән дөврдә ихтира едилмиш бүтүн пијада тактикасы системләринин ән мүкәммәл нүмунәси Рома ордусундан иди. Бу ордуда ағыр пијада вә бирләшмиш гошун-

---

* — үмуми сәфәрбәрлијә. *Ред*

** — әсас е'тибарилә. *Ред.*

лар үстүн јер тутурду, ејни заманда бу ордуда әлавә олараг ашағыдакылар мөвҹуд иди: кичик дәстәләрин чевик һәрәкәт етмәси, дәрә-тәпә јерләрдә вурушмаг имканы, гошунларын бир-биринин архасынча бир нечә хәтдә дүзүлмәси—бу гисмән көмәк вә әвәз етмәк, гисмән дә кҹчлү еһтијат гүввәси јаратмаг мәгсәдилә едилирди—вә нәһајәт, һәр бир әскәрин ајры-ајрылыгда Спарта ордусунда олдуғундан даһа мәгсәдәујғун тә'лим системи. Бунун сајәсиндә ромалылар өзләринә гаршы чыхан һәр һансы бир силаһлы гүввәни —һәм Македонија фалангасыны, һәм дә Нумидија сүвариләрини мәғлуб едирдиләр.

Ромада 17 јашындан 45 вә ја 50 јашынадәк һәр бир вәтәндаш ән ашағы синфә мәнсуб дејилсә вә ја 20 кампанијада пијада сифәтилә, јахуд 10 кампанијада сүвари сифәтилә иштирак етмәмишсә, һәрби мүкәлләфијјәтли иди. Лакин адәтән гошун сыраларына јалныз ҹаван адамлары топлајырдылар. Әскәрин тә'лими чох сәрт иди вә онун физики гүввәсини мүмкүн олан бүтүн васитәләрлә инкишаф етдирмәји нәзәрдә тутурду. Силаһла давранмағы вә мүхтәлиф һәрәкәтләри өјрәдән низами тә'лимдән башга гачмаг вә тулланмаг, низә илә тулланмаг, гајаја чыхмаг, күләшмәк, үзмәк—әввәлҹә палтарсыз, сонра исә палтар вә бүтүн дөјүш ләвазиматы илә бирликдә үзмәк—кениш мигјасда тәҹрүбәдән кечирилирди. Узун мүддәтли јүрүшләр кечирилирди, бу јүрүшләрдә әскәрләр бүтүн ләвазиматлары илә иштирак едирдиләр, һәр бир әскәрин 40 фунтдан 60 фунтадәк јүкү олурду, јүрүш саатда 4 мил сүр'әтлә кечирилирди. Һәрби тә'лимә сәнкәр аләтләри илә давраныш вә тез мөһкәмләндирилмиш дүшәркә дүзәлтмәк дә дахил иди. Һәм дә тәк јени топланмыш әскәрләр дејил, һабелә ветеран-лекионерләр дә физики гывраглығы вә ҹәлдлији горујуб сахламаг вә јоручу мәшғәләләрә вә мәһрумијјәтләрә вәрдиш етмәк үчүн бүтүн бу тә'лимләри кечмәли идиләр. Белә әскәрләр һәгигәтән дүнјаны фәтһ едә биләрдиләр...

Ф. Енкелс тәрәфиндән 1857-чи илин августунда—сентјабрын 24-дән кеч олмајараг јазылмышдыр.
«New American Cyclopaedia»да чап едилмишдир. 11-чи ҹилд, 1858-чи ил.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 14-ҹү ҹилд, сәһ. 9, 12, 18

К. МАРКС

1857—1859-чу ИЛЛӘРИН ИГТИСАДИ ӘЛЈАЗМАЛАРЫ[122]

(«КАПИТАЛ»ЫН ИЛКИН ВАРИАНТЫ)

...Һәм ајрыча фәрд үчүн, һәм дә чәмијјәт үчүн онун һәртәрәфли инкишафы, онун истеһлакы вә онун фәалијјәти вахта гәнаәт едилмәсиндән асылыдыр. Һәр бир гәнаәт нәтичә е'тибары илә вахта гәнаәтдән ибарәтдир. Ајрыча бир шәхс лазыми нисбәтләрдә билик әлдә етмәк үчүн вә ја онун фәалијјәтинә верилән мүхтәлиф тәләбләри өдәмәк үчүн өз вахтыны дүзкүн бөлүшдүрмәли олдуғу кими, еjнилә дә чәмијјәт өз тәләбатынын мәчмусуна ујғун кәлән истеһсала наил олмаг үчүн өз вахтыны сәмәрәли бөлмәлидир. Демәли, вахта гәнаәт едилмәси, еләчә дә иш вахтынын истеһсалын мүхтәлиф саһәләриндә планлы сурәтдә бөлүнмәси коллектив истеһсал әсасында биринчи игтисади ганун олараг галыр.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 46-чы чилд, I һиссә, сәһ. 117.

...гәдим нөгтеји-нәзәрә көрә, инсан милли, дини, сијаси чәһәтдән нә гәдәр мәһдуд едилмиш олса да, һәр һалда һәмишә, истеһсалын мәгсәди кими чыхыш едир, бу исә истеһсалын инсанын мәгсәди кими, сәрвәтин исә истеһсалын мәгсәди кими заһир олдуғу мүасир аләмә нисбәтән даһа јүксәк көрүнүр. Доғрудан да, мәһдуд буржуа формасы бир кәнара атылмыш олса, сәрвәт фәрдләрин универсал мүбадилә нәтичәсиндә јаратдыглары тәләбатын, габилијјәтин, истеһлак васитәләринин, мәһсулдар гүввәләрин вә и. а. универсаллығы дејил, бәс нәдир? Сәрвәт тәбиәт гүввәләри үзәриндә, јә'ни һәм «тәбиәт» дејиләнин гүввәләри үзәриндә, һәм дә өз тәбиәтинин гүввәләри үзәриндә инсанын һөкмранлығынын там инкишафы дејил, бәс нәдир? Сәрвәт инсанын јарадычылыг исте'дадынын мүтләг дәрәчәдә ашкара чыхарылмасындан башга нә ола биләр ки,

әввәлки тарихи инкишафдан, инкишафын бу бүтөвлүјүнү, јә'ни бүтүн инсан гүввәләринин инкишафыны, *әввәлчә мүәјјән едилмиш* мигјасдан асылы олмајараг, ону сон мәгсәд кими көтүрән әввәлки инкишафдан савајы һәр һансы башга илкин шәрт олмадан инсанын јарадычылыг исте'дадынын мүтләг ашкара чыхарылмасы дејил, бәс нәдир? Бурада инсан өзүнү јалныз һәр һансы бир мүәјјәнликдә тәкрар истеһсал етмир, өзүнүн там бүтөвлүјүндә өзүнү истеһсал едир, о гәти мүәјјән олунмуш һалда галмаға сә'ј көстәрмир, мүтләг тәшәккүл тапмаг һәрәкәти кечирир...

Јенә орада, сәһ. 476.

...Әмәк өзүнүн билаваситә формасында даһа сәрвәтин бөјүк мәнбәји олмадыгда, иш вахты даһа сәрвәт өлчүсү олмур вә олмамалыдыр, буна көрә дә мүбадилә дәјәри даһа истеһлак дәјәринин өлчүсү олмур. *Фәһлә күтләләринин изафи әмәји* үмуми сәрвәтин инкишафы үчүн даһа шәрт олмур, ејнилә дә *аз адамларын гејри әмәји* инсан башынын үмуми гүввәләринин инкишафы үчүн шәрт олмур. Бунунла да мүбадилә дәјәринә әсасланан истеһсал дағылыр вә мадди истеһсалын билаваситә просесиндән зәифлик вә антагонистлик формасы көтүрүлүр. Сәнајенин азад инкишафы баш верир вә буна көрә дә изафи әмәји нәзәрдә тутмаг хатиринә зәрури иш вахты ихтисар едилмәк дејил, чәмијјәтин зәрури әмәјини минимума ендирмәк баш верир ки, буна да һәмин шәраитдә фәрдләрин бәдии, елми вә и. а. инкишафы ујғун кәлир, бу, јалныз һамы үчүн азад олмуш вахтын сајәсиндә вә бунун үчүн јарадылмыш васитәләрлә мүмкүндүр.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 46-чы чилд, II һиссә, сәһ. 214.

...капитал өз ирадәсиндән асылы олмајараг, ичтимаи асудә вахт үчүн шәраит јаратмаг, бүтүн чәмијјәтин иш вахтыны кетдикчә азалан минимума ендирмәк, бунунла да һамынын [чәмијјәт үзвләринин] өз инкишафы үчүн вахт ајырмагдан өтрү бир васитә кими чыхыш едир. Лакин капиталын даими мејли, бир тәрәфдән, *асудә вахт јаратмагдан, дикәр тәрәфдән исә, һәмин асудә вахты изафи әмәјә чевирмәкдән ибарәтдир.* Әкәр биринчи она чох јахшы мүјәссәр олурса, о, артыг истеһсалдан әзаб чәкмәјә башлајыр, о заман зәрури әмәк кәсилир, чүнки *капитал изафи әмәји* реаллашдыра билмир.

Бу зиддијјәт нә гәдәр чох инкишаф едирсә, бир о гәдәр чох ајдын олур ки, мәһсулдар гүввәләрин артмасы өзкәнин изафи әмәјини мәнимсәмәк илә бағлана билмәз вә фәһлә күтлә-

ләри өзләринин изафи әмәјини өзләри мәнимсәмәлидирләр. Онлар буну етмәјә башлајачаглары заман—вә беләликлә дә *асудә вахт* даһа *антагонист формада* олмајачағы заман—бу заман, бир тәрәфдән зәрури иш вахтынын өлчүсү ичтимаи фәрдин тәләбаты олачаг, дикәр тәрәфдән исә ичтимаи мәһсулдар гүввәләрин инкишафы о гәдәр сүр'этлә баш верәчәкдир ки, истеһсал һамынын сәрвәтини нәзәрдә тутса да, һамынын *асудә вахты* артачагдыр. Зира әсил сәрвәт бүтүн фәрдләрин инкишаф етмиш мәһсулдар гүввәләридир. О заман сәрвәтин өлчүсү әсла иш вахты дејил [VII—4], асудә вахт олачагдыр.

Јенә орада, сәһ. 217.

...Әсил гәнаәт,—јығым—иш вахтына гәнаәт етмәкдән ибарәтдир (минимум вә истеһсал хәрчләринин минимума ендирилмәсидир). Лакин бу гәнаәтлә мәһсулдар гүввәләрин инкишафы бир-бирилә охшардырлар. Демәли—*истеһлакдан әсла имтина* етмәк дејил, мәһсулдар гүввәләрин инкишафы, истеһсал етмәк габилијјәтинин инкишафы вә буна көрә һәм истеһлак габилијјәтинин, һәм дә истеһлак васитәләринин инкишафы олмалыдыр. Истеһлак габилијјәти истеһлак үчүн шәртдир, демәли, истеһлак үчүн ән биринчи васитәдир, бу габилијјәт нә исә фәрди тәмајүлүн инкишафыдыр, нә исә мәһсулдар гүввәнин инкишафыдыр.

Иш вахтына гәнаәт едилмәси асудә вахтын артмасына, јә'ни фәрдин елә там инкишафы үчүн лазым олан вахтын артмасына бәрабәрдир ки, бу там инкишаф сонра өз нөвбәсиндә ән бөјүк мәһсулдар гүввә кими әмәјин мәһсулдар гүввәсинә экс тә'сир көстәрир. Билаваситә истеһсал просеси нөгтеји-нәзәриндән иш вахтына гәнаәт едилмәсинә *әсас капиталын* истеһсалы кими бахмаг олар, һәм дә бу әсас капитал инсанын өзүдүр.

Лакин өзлүјүндә ајдындыр ки, билаваситә иш вахтынын өзү асудә вахта абстракт экслик вәзијјәтиндә гала билмәз, бу анчаг буржуа сијаси игтисади нөгтеји-нәзәриндән беләдир. Әмәк Фурјенин арзу етдији кими ојунчаг ола билмәз, лакин буна бахмајараг, Фурјенин белә бөјүк бир хидмәти вардыр ки, о бөлкүнү дејил, истеһсал үсулунун өзүнүн даһа јүксәк формаја чеврилмәсини сон мәгсәд е'лан етмишдир. Истираһәт вахты һесаб едилән асудә вахт вә даһа јүксәк фәалијјәт үчүн вахт—ајдындыр ки, һәмин вахта малик олан адамы башга бир субјектә чевирир вә башга бир субјект олмаг е'тибары илә сонрадан о, билаваситә истеһсал просесинә дахил олур. Тәшәккүл тапан адам барәсиндә бу билаваситә истеһсал про-

сеси ејни заманда низам-интизам мәктәбидир, тәшәккүл тапмыш, чәмијјәтин топладығы биликләри зеһниндә мөһкәмләндирмиш адам үчүн исә о [биликләрин], експериментал елмин, мадди јарадычылығын вә әшја кими тәчәссүм едән елмин тәтбигиндән ибарәтдир. Бунунла бирликдә һәм бунун үчүн, һәм дә о бириси үчүн истеһсал просеси ејни заманда физики тәрминдир, чүнки әмәк әкинчиликдә олдуғу кими, әлләрин ишләмәсини вә сәрбәст һәрәкәт тәләб едир...

Јенә орада, сәһ. 221.

ЕНКЕЛС—ЕЛИЗЕ ЕНКЕЛСӘ

ЕНКЕЛСҺИРҺЕНӘ

Манчестер, 20 апрел 1859-чу ил

...Башга әһвалат—Қарл Зибелин башына кәлән әһвалат—тамамилә ујдурулмушдур. О, һеч дә позғун һәјат сүрмүр, әксинә, бүтүн ахшамлары евдә кечирир, демәк олар, һеч јерә кетмир вә һеч кәслә танышлыг етмир. Мәнчә, Манчестердә һеч 20 нәфәр дә онунла јашыд олан кәнч тапылмаз ки, бу гәдәр тәмкинли һәјат тәрзи кечирмиш олсун. Доғрудур, илк күнләр о бир-ики дәфә артыг бадә ичирди, кәнчләрә мәхсус һәр чүр әјләндиричи зарафатлар едирди, лакин о мәнимлә вә бир нечә танышларла олдугдан сонра көрдү ки, бу ушаглыг һәрәкәтләриндә биз мараглы һеч бир шеј тапмырыг, буна көрә дә белә һәрәкәтләрә даһа сон гојду. О, үмумијјәтлә һәлә јарымушаг вәзијјәтиндәдир, гәтијјән пухтәләшмәмиш вә ән ади шејләрдә ачиз бир адамдыр. Вахты илә бу һал өтүб кечәчәкдир. Көрүнүр, биз барменлиләр јалныз чох кеч јеткинләширик. Мән 23 јашында оланда, јәгин ки, мән дә белә бир надинч адам олмушам. Һәр һалда валидејнләри, јәгин ки, она бир гәдәр биканә јанашмышлар. Көрүнүр, буна көрә дә онун өһдәсиндән кәлә билмәмишләр,—ахы, онун чох јахшы бир чәһәти вар ки, өз зәифлијини дәрк едир; о һеч дә инадкар дејилдир, әксинә, ону чох асанлыгла инандырмаг мүмкүндүр. Мәни онун хејринә сөз демәјә вадар едән будур ки, ше'рләринин бу гәдәр чох тә'рифләнмәсинә бахмајараг, о, өз гәлбинин дәринликләриндә баша дүшүр ки, бунлар гәтијјән јеткин вә там олмајан, сәтһи әсәрләрдир; мән буну јумористик, лакин тамамилә ачыг формада она изаһ етдикдә, бу чох ләјагәтли адам мәнә олдугча миннәтдар олмушду. О, өзүнүн өлмәз әсәрләринин һамысыны кәтириб мәнә тәгдим етдикдә, мән она ачыгча дедим ки, онун исте'дады һисс едилсә дә, бу исте'дад чох өзбашына бурахылмышдыр вә онун бүтүн ше'рләри инчәсәнәт әсәри кими бир гәпијә дәјмәз. Бизим чаван көрүнүр ки, Берлиндә доғрудан да чох өзбашыналыг етмиш вә ән ади тәмтәраглы беллетристикаја јуварланмаг горхусу артмышдыр. Буна көрә дә мән ону көрәндә бунун үстүндә һәмишә данлајыб дејирәм ки, бир мүддәт ше'р гурашдырмагдан ваз кечсин вә

бүтүн халгларын классик ше'рләрини әсаслы сурәтдә өјрәнсин, әввәлчә өзүндә зөвг јаратсын—инди онун зөвгү чох долашыгдыр—вә һәлә билмәдији алман дилини өјрәнсин. Әкәр о буну едәрсә, ондан тамамилә јахшы бир чаван јетишә биләр. Һәр һалда валидејнләри онунла ағыллы, онун өзү үчүн әлверишли мүнасибәт јаратмаг үчүн кифајәт гәдәр ағыллы һәрәкәт етмәли, ја да онун гајғысына галмалыдырлар ки, о бурада вә ја башга бир јердә тичарәт зәмининдә мүстәгил јашамаг үчүн тәдричлә имкан вә вәсаит тапсын. Бу чаван адам бурада өзүнүн әсәрләри илә һәмишә өзүнә јашајыш үчүн пул газана биләр вә әкәр онун мәрһәмәтли атасы онунла бир јашлы адам кими рәфтар етмәк үчүн кифајәт гәдәр ағыллы вә еһтијатлы дејилдирсә, гој тәгсири өзүндә көрүб билсин ки, әкәр бүтүн бунлар һәмин кәнчи нәһајәт, тәнкә кәтирсә, о өзүнү тамамилә јазычылыға һәср едәчәк вә јәгин ки, *тамам мәһв олуб кедәчәкдир*. Гоча Зибел јәгин белә дүшүнүр ки, мән онун оғлунун бејнинә һәр чүр ағылсыз шејләр јеридирәм, лакин о тамамилә сакит ола биләр: мән онун үзәриндә олан нүфузумдан јалныз буна көрә истифадә едирәм ки, ону јазычылыға һәдсиз дәрәчәдә ујмагдан чәкиндирим (ахы, бу чаван һәлә бунун үчүн јеткин дејилдир) вә ону инандырым ки, беллетристика чызмагарачылығындан әлдә едилән кәлирлә јашамагдан даһа мискин бир шеј јохдур. Мән она тәлгин едирәм ки, о, өз ади буржуа пешәсини нә гәдәр тез мәнимсәсә, о гәдәр јахшы олар (чүнки әслиндә о, охумағы севмир, бунсуз исә о һәр чүр сабитлијини итирәр вә тамамилә корланар). Әкәр о буну етсә вә бир гәдәр артыг һәјат тәчрүбәси топлајыб, бу гәдәр ачиз олмаса, мән шүбһә етмирәм ки, о тамамилә јахшы бир чаван олар вә әдәбијјат саһәсиндә гијмәтли әсәр јарада биләр. Мән бу ушағы чох севирәм,—онун инчә гәлби вар, өзүнү өјмәклә арасы јохдур, чох сәдагәтли вә дүз данышандыр. Мән онунла адәтән һәфтәдә ики дәфә көрүшүрәм...

Илк дәфә «Deutsche Revue» журналында чап едилмишдир. Jg. 46, Bd. 2, 1921.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 29-чу чилд, сәһ. 487—488.

Ф. ЕНКЕЛС

ПРУССИЈАДА ҺӘРБИ МӘСӘЛӘ ВӘ АЛМАН ФӘҺЛӘ ПАРТИЈАСЫ[123]

...Әлбәттә, индики заманда әскәр даһа чох өјрәнмәлидир. Лакин бу шәрт һеч вахт икииллик хидмәт мүддәтинә чидди бир е'тираз кими ирәли сүрүлмәмишдир. Адәтән *әсил әскәр руһу* тәрбијә едилмәсинин зәрури олдуғуна иснад едирләр, бу тәрбијә исә куја үчүнчү хидмәт илиндә һасилә кәлирмиш. Әкәр чәнаблара ачыг данышмаг лазымдырса вә әкәр онлар баталјонларын јухарыларда гәбул едилмиш ән јахшы кеј-фијјәтини нәзәрә алмаг арзусунда дејилдирләрсә, демәли, бу мүлаһизә һәрби характердән даһа чох сијаси характер дашыјыр. Әсил әскәр руһу өзүнү харичи Дүппелдән[124] даһа чох дахили Дүппелдә көстәрмәлидир. Биз һеч заман көрмәмишик ки, Пруссија әскәри үчүнчү хидмәт илиндә дарыхмагдан, әскәрлијә јени чағрыланлардан ички пулу алмагдан вә өз рәисләринин үнванына шит зарафатлар етмәкдән савајы башга шеј өјрәнмәмиш олсун. Әкәр забитләримизин әксәријјәти һеч олмазса бир ил сырави әскәр кими вә ја кичик забит кими хидмәт етмиш олсајдылар, онлар буну көрмәмиш олмаздылар. «Әсил әскәр руһу» сијаси характер дашыдығына көрә, тәчрүбәдән көрүндүјү кими тезликлә һәмишәлик тәбәххүр едир. Һәрби руһ исә икииллик хидмәтдән сонра да галыр.

Демәли, бизим әскәрләримизи пијада гошунларында хидмәтә өјрәтмәк үчүн икииллик мүддәт дә кифајәтдир. Сәһра артиллеријасы гала артиллеријасындан ајрылдығы вахтдан бәри бу, пијада артиллеријасына да аиддир; бурада тәсадүф едилә биләчәк ајры-ајры чәтинликләри ја даһа чох әмәк бөлкүсү илә, ја да сәһра артиллеријасынын материал һиссәсини арзу едилән дәрәчәдә садәләшдирмәклә арадан галдырмаг олар. Мүддәтдән артыг хидмәт едәнләрин сајыны даһа да артырмаг һеч бир чәтинлик төрәтмәзди; лакин мәһз бу категоријадан олан адамлары, әкәр онлар кичик забитлијә јарамырларса, Пруссија ордусунда ән арзуолунмаз адамлар һесаб едирләр. Бир бахын ки, бу узун мүддәтли хидмәт *әлејһинә* нәгәдәр дә көзәл бир сүбутдур! Јалныз чох мүхтәлиф материал

һиссәләри олан гала артиллеријасында вә чохлу иш саһәләри олуб бир-бириндән тамамилә фәргләндирилмәси мүмкүн олмајан чохсаһәли техники гошунларда мүддәтдән артыг хидмәт едән тәҹрүбәли адамлар гијмәтли һесаб едилирләр, лакин бурада да белә адамлары бармагла сајмаг олар. Атлы артиллерија да сувари гошун кими хидмәт мүддәти тәләб едир.

Сувари гошуна кәлдикдә исә ушаг јашларындан ат чапмаға алышмыш адамларын јалныз гыса мүддәтли хидмәтә еһтијачы вардыр, јени өјрәдиләнләр исә мүтләг узун мүддәт хидмәт етмәлидирләр. Биздә ушаг јашларындан ат чапмаға адәт етмиш адамлар аздыр вә буна көрә јенидән тәшкилетмә планында нәзәрдә тутулан дөрдиллик хидмәт мүддәти лазымдыр. Сувариләр үчүн јеканә, әсил дөјүш формасы сых сыраларла сијирмәгылынҹ һүҹума кечмәкдән ибарәтдир, буну јеринә јетирмәк үчүн исә чох бөјүк мәрдлик вә адамларын гаршылыглы сурәтдә бир-биринә там е'тимад бәсләмәси лазымдыр. Демәли, адамлар билмәлидирләр ки, онлар һәм бир-биринә, һәм дә өз командирләринә архалана биләрләр. Бунун үчүн узун мүддәтли хидмәт лазымдыр. Лакин сувари өз атына тамамилә архајын олмаса, һеч бир шејә дәјмәз; ахы, инсан ата минмәји бачармалыдыр, онун аты идарә едә биләчәјинә јәгинлик әлдә етмәси үчүн, јә'ни она дүшән һәр һансы бир аты идарә етмәк үчүн инсана узун мүддәт хидмәт етмәк лазымдыр. Гошунларын һәмин нөвләри үчүн мүддәтдән артыг хидмәт едән адамлар, шүбһәсиз, арзу олунур...

Лакин мүддәтдән артыг һәрби хидмәтдә галанларын сајыны чохалтмагдан башга гысамүддәтли һәрби хидмәт заманы ордунун дөјүш габилијјәтини вә дахили бирлијини артырмаг үчүн башга васитәләр дә вардыр. Јери кәлмишкән демәк лазымдыр ки, бураја тә'лим дүшәркәләри дә аиддир вә бу дүшәркәләри һәрби назир фон Роон өзү даһа гыса һәрби хидмәт мүддәтини әвәз едән васитә адландырмышдыр. Сонра, тә'лимин сәмәрәли тәшкили мәсәләси кәлир ки, бу ҹәһәтдән дә Пруссијада һәлә чох иш көрүлмәлидир. Һәрби хидмәт гыса мүддәт давам едәрсә, онун гысалығынын әвәзини чыхмаг үчүн куја тәнтәнәли маршын дәгиглијинин сон дәрәҹә артырылмасы, јүрүшләр заманы «сәрт һәрби тә'лим» нүмајиш етдирилмәси, ајаглары «дизи бүкмәдән» күлүнҹ бир шәкилдә јухары атыб һаваны јармаг кими хурафат,—бүтүн бу хурафат сон дәрәҹә шиширдилмишдир. Бүтүн бунларын зәрурилији һаггында Пруссија ордусунда та бунлар дөнүб шәксиз бир аксиом һалыны алынчаја гәдәр чох бошбоғазлыг едирдиләр. Лакин силаһла тә'лим заманы әскәрләрин түфәнки өз чијинләринә

бәрк вурмаларындан, һәм дә бүтүн сыра боју онларын һеч дә дөјүшчүјә хас олмајан бир дәрәчәдә сарсылмаларындан вә һеч бир башга ордуда тәсадүф едилмәјән белә һаллардан нә фајда?—Нәһајәт, гысалдылмыш хидмәт мүддәтинин еквиваленти вә онун ән мүһүм еквиваленти кәнчләрин јахшы физики тәрбијәси һесаб едилмәлидир. Бу чәһәтдән һәгигәтән бир иш көрүлмәси гајғысына галмаг лазымдыр. Доғрудур, бүтүн кәнд мәктәбләриндә паралел тирләр вә турникләр гојулмушдур, лакин бизим јазыг мәктәб мүәллимләри һәлә бунларла давранмағы јахшы бачармырлар. Гој һәр бир маһала кимнастика мүәллими кими ишләмәји бачаран, истеʼфада олан кичик забит тәʼјин етсинләр вә кимнастика тәʼлиминә рәһбәрлији она тапшырсынлар; гој гајғы көстәрсинләр ки, мәктәбли кәнчләр тәдричән сырада аддымламағы өјрәнсинләр, взвод вә ротанын һәрәкәтләрини мәнимсәсинләр вә мүвафиг командалары јахшы билсинләр. 6—8 ил әрзиндә бунун әвәзи јүзгат чыхар, әскәрләр сајча чохалар вә давамлы оларлар...

Ф. Енкелс тәрәфиндән 1865-чи ил јанварын сонунда—февралын 11-дә јазылмышдыр.

1865-чи ил февралын сонунда Һамбургда ајрыча китабча шәклиндә чап едилмишдир.
Имза: Фридрих Енкелс

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 16-чы чилд, сәһ. 51—53.

К. МАРКС

●

КАПИТАЛ

СИЈАСИ ИГТИСАДЫН ТӘНГИДИ

Биринчи чилд

...Иш гүввәси вә ја әмәк габилијјәти дедикдә биз, организмин, чанлы инсан шәхсијјәтинин малик олдуғу вә һәр дәфә һәр һансы истеһлак дәјәрләри истеһсал едәркән онун ишә салдығы физики вә руһи габилијјәтләрин мәчмусуну нәзәрдә тутуруг.

...иш гүввәси анчаг өз харичи тәзаһүрү јолу илә һәјата кечир, о анчаг әмәкдә һәјата кечир. Иш гүввәсинин һәјата кечмәси просесиндә, әмәкдә мүәјјән мигдар инсан әзәләси, әсәби, бејни вә и. а. сәрф олунур, бунун да јери јенидән долдурулмалыдыр. Бунун күчлү сәрф олунмасы бунун јеринин дә күчлү долдурулмасыны тәләб едир*. Бу күн зәһмәт чәкмиш иш гүввәси мүлкијјәтчиси сабаһ да әввәлки күч вә сағламлыгла ејни просеси тәкрар едә билмәлидир. Демәли, јашајыш васитәләринин мәчмусу зәһмәт чәкән фәрди нормал һәјат фәалијјәти һалында сахламаг үчүн кифајәт етмәлидир. Тәбии тәләбатын өзү, мәсәлән: јемәк, палтар, јаначаг, мәнзил вә и. а. бу вә ја башга өлкәнин иглим хүсусијјәтләриндән вә башга тәбии хүсусијјәтләриндән асылы олараг мүхтәлифдир. Дикәр тәрәфдән, зәрури тәләбат дејилән тәләбатын һәчми, һабелә онун өдәнилмәси үсуллары өзү дә тарихин мәһсулудур вә өлкәнин мәдәни сәвијјәсиндән чох дәрәчәдә асылыдыр, әзчүмлә, азад фәһләләр синфинин нә шәраитдә вә демәли нә кими адәт вә јашајыш тәләбләри илә формалашмасындан да хејли дәрәчәдә асылыдыр...**.

Үмумбәшәр тәбиәтинин дәјишдирилмәси, онун мүәјјән әмәк саһәсиндә һазырлыг вә вәрдишләр әлдә етмәси үчүн, инкишаф

---

* Гәдим Ромада villicus, кәнд тәсәррүфаты гулларына башчылыг едән тәсәррүфат рәиси «гара фәһләләрдән аз ағыр әмәклә мәшғул олдуғуна көрә, аз да алырды». (*Th. Mommsen.* «Römische Geschichte», 1856, S. 810).

** Мүгајисә ет: *W. Th. Thornton.* «Overpopulation and its Remedy». London, 1846.

етмиш вә спесифик бир иш гүввәси олмасы үчүн мүәјјән тәhсил вә ја тәрбијә лазымдыр ки, бу да чох вә ја аз мигдар әмтәә еквивалентләри баhасына баша кәлир. Бу тәhсил хәрчи иш гүввәсинин ихтисасындан асылы олараг мүхтәлифдир. Демәли, бу тәhсил хәрчи,—ади иш гүввәси үчүн тамамилә чүз'и олан бу хәрч,—иш гүввәсинин истеhсалына сәрф едилән дәјәрләр сырасына дахилдир.

К. Маркс. Капитал. I чилд, Азәрнәшр, 1969, сәh. 173, 176—177.

...фабрик ганунунун тәрбијә барәсиндәки маддәләри үмумијјәтлә нә гәдәр әhәмијјәтсиз олса да, бу маддәләр ибтидаи тәhсили иш үчүн мәчбури шәрт е'лан етмишдир*. Бу гәрарларын мүвәффәгијјәт газанмасы илк дәфә сүбут етди ки, тәhсили вә кимнастиканы** физики әмәклә вә демәли, чисмани әмәји дә тәhсил вә кимнастика илә бирләшдирмәк мүмкүндүр. Фабрик мүфәттишләри, мүәллимләрин ифадәләрини динләдикдән сонра тезликлә кәшф етдиләр ки, доғрудур, фабрик ушаглары, мүнтәзәм сурәтдә күндүз мәктәбә кедән мәктәблиләрдән јарыбајары аз охујурлар, амма онлар да ејни гәдәр вә чох вахт hәтта бундан артыг дәрс кечирләр.

«Бунун сәбәби чох садәдир. Күнүн анчаг јарысыны мәктәбдә кечирәнләр hәмишә гывраг олур вә демәк олар, hәмишә дәрс охумаға hазыр вә габил олурлар. Нөвбә илә hәм ишләмәк, hәм дә дәрс охумаг системи бу ики мәшғәләнин бириндән дикәринә кечәндә hәмин мәшғәләләри динчәлмәјә вә гывраглашмаја чевирир вә демәли, ушаг үчүн бу систем hәмин мәшғәләләрдән биринин фасиләсиз давам етмәси системиндән даhа мүнасибдир. Сүбh тездән, хүсусилә исти hава заманы мәктәбдә отуран бир ушаг ишдән чыхыб зеhни ачыг вә гывраг бир hалда охумаға кәлән ушагла ајаглаша билмир»***.

---

* Инкилтәрә фабрик ганунуна әсасән валидејнләр өз ушагларынын ејни заманда ибтидаи тәhсил алмасыны тә'мин етмәсәләр, онлары 14 јашына чатынчаја гәдәр «нәзарәт алтындакы» фабрикләрдә ишләмәјә көндәрә билмәзләр. Фабрикчи ганунун јеринә јетирилмәсинә мәс'улдур. «Фабрикләрдә тәhсил вермәк мәчбуридир, бу, ишләмәк үчүн шәртдир» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865», p. 111).

** Кимнастиканы (оғланлар үчүн исә hәмчинин hәрби мәшгләри) фабрикләрдә вә јохсул мәктәбләриндә ушагларын ичбари тәhсили илә бирләшдирмәјин чох көзәл нәтичәләр вердијини билмәк үчүн бах: Ичтимаи елмләрә hәвәсләндирән милли чәмијјәтин једдинчи иллик конгресиндә Н. У. Сениорун нитги, «Peport of Proceedings etc.». London, 1863, p. 63, 64, hабелә фабрик мүфәттишләринин 1865-чи ил 31 октјабр тарихли hесабаты, сәh. 118, 119, 120, 126 вә сонракылар.

*** «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865», p. 118. Бир нәфәр садәлөвh ипәк фабрикчиси ушаг әмәји шәраитини јохлајан комиссијанын үзвүнә белә демишдир: «Мән тамамилә әминәм ки, јахшы фәhләләр јетишдирмәјин сиррини, ушаг јашларындан башлајараг әмәји тәhсил илә бир-

Бу барәдә әлавә сүбутлары Сениорун 1863-чү илдә Единбургда сосиологлар конгресиндә сөјләдији нитгдә тапмаг олар. О бурада әзчүмлә белә бир чәһәти дә көстәрир ки, јухары вә орта синифләрдә мәктәблиләрин дәрс күнүнүн биртәрәфли сурәтдә сәмәрәсиз вә узун олмасы әбәс јерә мүәллимләрин зәһмәтини артырыр «вә ејни заманда ушагларын зәрәринә олараг онларын вахтыны, сәһһәт вә гүввәсини нәинки һәдәр јерә, һәтта лап зәрәрли бир шәкилдә исраф едир»*. Роберт Оуенин тәчрүбәсиндән әтрафлы сурәтдә көрүндүјү үзрә, кәләчәк дөвр тәрбијәсинин рүшејми фабрик системиндән доғмушдур; о заман мүәјјән јаша чатмыш бүтүн ушаглар үчүн мәһсулдар әмәк тәһсил вә кимнастика илә бирләшдириләчәк вә бу үсул ичтимаи истеһсалы јүксәлтмәк васитәләриндән бири олмагла бәрабәр, һәртәрәфли инкишаф етмиш инсанлар јетишдирмәк үчүн дә јеканә бир васитә олачагдыр.

Јенә орада, сәһ. 483—485.

...әмәјин дәјишилмәси инди анчаг гаршысыалынмаз бир тәбиәт гануну кими вә һәр јердә манеәләрә раст кәлән тәбиәт ганунунун кортәбии бир дағыдычы гүввәси илә өзүнә јол ачырса**, дикәр тәрәфдән, фәлакәтләр доғуран ири сәнајенин

ләшдирмәкдә тапыблар. Әлбәттә, әмәк кәрәк нә һәддән артыг кәркин, нә усандырычы, нә дә сағламлыг үчүн зәрәрли олмасын. Мән истәрдим ки, өз ушагларым дәрсдән сонра ишләјиб, ојнајыб «динчәләјдиләр» («Children's Employment Commission. 5th Report», p. 82, № 36).

* Сениор Ичтимаи елмләрә һәвәсләндирән милли чәмијјәтин једдинчи иллик конгресинин «Report of Proceedings»индә, сәһ. 66. Ири сәнаје мүәјјән инкишаф сәвијјәсинә чатдыгда онун, мадди истеһсал үсулунда вә ичтимаи истеһсал мүнасибәтләриндә чеврилиш јаратмагла нә дәрәчәдә инсанларын башында да чеврилиш јаратдығыны ајдын көрмәк үчүн Н. У. Сениорун 1863-чү илдәки нитгини онун 1833-чү ил фабрик ганунуна гаршы ифшаедичи чыхышы илә мүгајисә етмәк, ја да һәмин конгресин бахышларыны белә бир факт илә мүгајисә етмәк лазымдыр ки, Инкилтәрәнин бә'зи кәнд јерләриндә јохсул ата-аналары ачындан өлмәјә мәһкум етмәклә горхудуб, өз ушагларыны охутмаларыны онлара гадаған едирләр. Мәсәлән, ч-б Снелл дејир ки, Сомерсетширдә бир адам јохсуллуг үзүндән прихода мүрачиәт едиб јардым истәјәндә, адәтән ону өз ушагларыны мәктәбдән чыхармаға мәчбур едирләр. Белә ки, Фелтем кешиши ч-б Уолластон дејир ки, бә'зи аиләләрә гәтијјән һеч бир јардым едилмирди, «чүнки онлар өз ушагларыны мәктәбә гојмушлар».

** Сан-Франсискодан гајытмыш бир нәфәр франсыз фәһләси јазыр: «Мән һеч бир заман күман етмәздим ки, Калифорнијада мәшғул олдуғум пешәләрин һамысы илә мәшғул олмағы бачарарам. Мән гәти јәгин етмишдим ки, китаб чап етмәкдән башга һеч бир ишә јарамарам... Өз пешәләрини көјнәкләриндән даһа тез-тез дәјишән — инанын ки, беләдир! — бу авантүристләр аләминә кәлиб чыхдыгда мән дә башгалары кими едирдим. Филиз газмачысы пешәсинин о гәдәр дә сәрфәли бир пешә олмадығыны көрдүкдә ону бурахыб шәһәрә кетдим вә орада бир-биринин ар-

өзү әмәјин дәјишилмәсини вә демәли, фәһләләрин мүмкүн гәдәр чох ихтисас саһиби олмасыны ичтимаи истеһсал үчүн үмуми ганун һесаб етмәји өлүм-дирим мәсәләси едир вә мүнасибәтләр бу ганунун нормал һәјата кечирилмәсинә ујғунлашдырылмалыдыр. Ири сәнаје өлүм-дирим мәсәләси олараг гаршыја белә бир вәзифә гојур: капиталын дәјишилән истисмар тәләбатыны өдәмәк мәгсәди илә бәдбәхт фәһлә әһалисини еһтијатда сахламаг кими мүдһиш бир гајданын әвәзинә елә едилсин ки, инсан, дәјишилән әмәк тәләбатыны өдәмәјә тамамилә јарарлы олсун; һиссә фәһләси, ичтимаи функсијанын мүәјјән бир һиссәсинин дашыјычысы һәртәрәфли инкишаф етмиш фәрдлә әвәз едилсин вә һәмин мүхтәлиф ичтимаи функсијалар бу фәрд үчүн бир-бирини әвәз едән тәбии фәалијјәт үсулларына чеврилсин. Бу чеврилиш просесинин ири сәнаје әсасында кортәбии олараг мејдана кәлмиш чәһәтләриндән бири политехник мәктәбләр вә кәнд тәсәррүфаты мәктәбләридир, дикәр бир чәһәти исә—«écoles d'enseignement professionnel» [«пешә мәктәбләридир»] ки, бурада фәһлә балалары технолокија илә вә мүхтәлиф истеһсал аләтләринин әмәли тәтбиги илә бир гәдәр таныш олурлар. Капиталдан зорла гопарылмыш илк хырда күзәшт олан фабрик гануну әкәр фабрик әмәји илә анчаг ибтидаи тәһсили бирләшдирирсә, демәли, һеч бир шүбһә ола билмәз ки, фәһлә синфи бир зәрурәт олараг сијаси һакимијјәти әлә алдыгда фәһлә мәктәбләриндә һәм нәзәри, һәм дә әмәли технложи тәһсилдә лајигли јер тутачагдыр. Ејни дәрәчәдә о да шүбһәсиздир ки, капиталист истеһсал формасы вә фәһләләрин буна мүвафиг олан игтисади мүнасибәтләри, бу чүр чеврилиш ферментләринә вә бунларын тә'гиб етдији мәгсәдә—көһнә әмәк бөлкүсүнүн арадан галдырылмасына тамамилә зиддир. Лакин мүәјјән бир тарихи истеһсал формасынын зиддијјәтләринин инкишаф етмәси һәмин форманын дағылмасы вә јени форманын әмәлә кәлмәси үчүн јеканә тарихи јолдур. «Ne sutor ultra crepidam»[125]. Сәнәт һикмәтинин бу nec pulus ultra-сы [зирвәси], саатсаз Уатт бухар машыныны... ичад етдији замандан е'тибарән дөнүб там мә'насыз бир шеј олмушдур.

Јенә орада, сәһ. 488—489.

дынча мән мәтбәә фәһләси, дама дәмир дөшәјән, гурғушун төкән вә и. а. пешәләриндә чалышдым. Тәчрүбәдә һәр чүр ишә јарарлы олдуғуму көрдүм вә инди өзүмү даһа бир моллјуск дејил, һәгиги бир инсан һисс едирәм» (*A. Corbon.* «De l'enseignement professionnel», 2ème éd., p. 50).

К. МАРКС

●

КАПИТАЛ

СИЈАСИ ИГТИСАДЫН ТӘНГИДИ

Үчүнчү чилд

...тичарәт фәһләси јахшы һагг алан муздлу фәһләләр синфинә, әмәји орта әмәкдән јүксәкдә дуран ихтисаслы муздлу фәһләләр сырасына мәнсубдур. Һалбуки капиталист истеһсал үсулу тәрәгги етдикчә, әмәк һаггы һәтта, орта кејфијјәтли әмәјә нисбәтән ашағы дүшмәк мејли көстәрир ки, бу да гисмән кантор дахилиндәки әмәк бөлкүсүнүн нәтичәсидир, бурадан да әмәк габилијјәтинин анчаг биртәрәфли инкишафы мејдана чыхмалыдыр, һәм дә белә бир әмәк габилијјәтинин әлдә едилмәси хәрчләри капиталист үчүн гисмән һаваjы баша кәлир: фәһләнин мәһарәтини функсијанын өзү инкишаф етдирир, һәм дә әмәк бөлкүсү нәтичәсиндә әмәк габилијјәти нә гәдәр биртәрәфли олурса, фәһләнин мәһарәти бир о гәдәр сүр'әтлә инкишаф едир. Икинчиси, онун нәтичәсидир ки, ирәличәдән алынан тәһсил, тичарәт ишинә бәләдлик, дилләри билмәк вә и. а. елмин вә халг маарифинин тәрәггиси илә әлагәдар олараг, кетдикчә даһа тез вә даһа асанлыгла әлдә едилир, кетдикчә даһа чох јајылмыш олур, капиталист истеһсал үсулу тәһсил методларыны вә и. а. әмәли мәгсәдләрә нә гәдәр чох ујғунлашдырырса, бунлар да бир о гәдәр учуз әлдә едилир. Халг тәһсилинин јајылмасы бу чүр фәһләләри, әввәлләр һәмин пешәләрдән мәһрум едилмиш, нисбәтән пис јашамаға адәт етмиш олан синифләр ичәрисиндән топламаг имканы верир. Һәм дә халг тәһсилинин јајылмасы бу фәһләләрин ахышыб кәлмәсини вә бунунла бирликдә рәгабәти артырыр. Буна көрә дә, капиталист истеһсал үсулу тәрәгги етдикчә, бу адамларын иш гүввәси бә'зи истисналарла гијмәтдән дүшүр; онларын әмәк габилијјәти артдығы һалда, онларын әмәк һаггы азалыр.

К. Маркс. Капитал. III чилд. Азәрнәшр, 1960, сәһ. 309—310.

...чәмиjjәтин һәгиги сәрвәти вә бу сәрвәтин тәкрар истеһсалы просесинин даим кенишләнә билмәси изафи әмәjин узун мүддәт давам етмәсиндән дејил, онун мәһсулдарлығындан вә ичрасындакы истеһсал шәртләринин чох бол вә jа аз бол олмасындан асылыдыр. Азадлыг сәлтәнәти һәгигәтдә jалныз о jердә башланыр ки, еһтиjач вә харичи мәгсәдәуjғунлуг үчүн тәләб олунан иш кәсилсин, демәли, бу азадлыг сәлтәнәти маһиjjәтчә әсил мадди истеһсал даирәсиндән о тәрәфдәдир. Вәһши инсан өз тәләбатыны өдәмәк үчүн, өз һәjатыны һифз етмәк вә тәкрар истеһсал етмәк үчүн тәбиәтлә мүбаризә етмәли олдуғу кими, мәдәни адам да мүбаризә етмәлидир, бүтүн ичтимаи формалар шәраитиндә вә бүтүн мүмкүн истеһсал үсуллары шәраитиндә мүбаризә етмәлидир. О инкишаф етдикчә һәмин тәбии зәрурәт сәлтәнәти кенишләнир, чүнки онун тәләбаты кенишләнмиш олур; лакин ejни заманда, һәмин тәләбатын өдәнилмәсинә хидмәт едән мәһсулдар гүввәләр дә кенишләнир. Бу саһәдә азадлыг jалныз ондан ибарәт ола биләр ки, коллектив адам, ичтимаиләшмиш истеһсалчылар өзләринин тәбиәтлә бу маддәләр мүбадиләсини сәмәрәли сурәтдә тәнзим едирләр, маддәләр мүбадиләсинин кортәбии бир гүввә кими истеһсалчыларын үзәриндә һөкмранлыг етмәси әвәзиндә, истеһсалчылар бу мүбадиләни өзләринин үмуми нәзарәти алтына алырлар; ону ән аз гүввә сәрф етмәклә вә өзләринин инсан тәбиәтинә ән лаjиг вә она ән мүтабиг олан бир шәраитдә ичра едирләр. Лакин бу jенә дә зәрурәт сәлтәнәти олараг галыр. Бундан о тәрәфә инсан гүввәсинин мүстәгил бир мәгсәд олан инкишафы, һәгиги азадлыг сәлтәнәти башланыр, лакин бу jалныз, өзүнүн базиси олан һәмин зәрурәт сәлтәнәти үзәриндә чошгун тәрәгги едә биләр. Иш күнүнүн гысалдылмасы әсас шәртдир...

Jенә орада, сәһ. 844.

К. МАРКС

●

ИЗАФИ ДӘЈӘР НӘЗӘРИЈЈӘЛӘРИ

(«КАПИТАЛ»ЫН IV ЧИЛДИ)

...Әкәр һамы ишләмәлидирсә, әкәр һәддән артыг ишләјәнләр илә авара кәзәнләр арасындакы әкслик арадан галхарса,—бу исә һәр һалда, капиталын даһа мөвчуд олмадығынын нәтичәси ола биләрди, мәһсул даһа өзкәсинин *изафи әмәјини* мәнимсәмәјә ихтијар вермәјәјди—вә әкәр буна үстәлик мәһсулдар гүввәләрин капитал тәрәфиндән јарадылмыш олан инкишафы нәзәрә алынса, онда чәмијјәт 6 саат әрзиндә лазыми гәдәр бол мәһсул истеһсал едә биләр, һәмин 6 саат әрзиндә чәмијјәт инди 12 саат әрзиндә истеһсал едилдијиндән артыг истеһсал едә биләр, бунунла да бирликдә адамларын «сәрбәст истифадә едә биләчәкләри» 6 саат вахты олар, јә'ни онлар һәгиги сәрвәтә малик оларлар—елә бир вахта малик оларлар ки, бу вахт билавоситә мәһсулдар әмәјә сәрф олунмајыб, зөвгләр үчүн, истираһәт үчүн сәрбәст вахт олараг галар, бунун да нәтичәсиндә азад фәалијјәт вә инкишаф үчүн кениш мејдан ачылмыш олар. Вахт—габилијјәтләрин вә и. а. инкишафы үчүн *мејдандыр.*

...*Иш вахты* һәмишә сәрвәтин јарадычы субстансијасы вә сәрвәтин истеһсалы үчүн тәләб олунан *хәрчин* өлчүсү олараг галачагдыр. Лакин бош вахт, адамын сәрбәст сурәтдә *истифадә едә билдији вахтын* өзү сәрвәтдир: гисмән мәһсулларын истеһлак едилмәси үчүн, гисмән дә азад фәалијјәт үчүн; бу фәалијјәт, әмәк кими, јеринә јетирилмәли олан вә јеринә јетирилмәси тәбии зәрурәт вә ја ичтимаи вәзифә тәшкил едән,—нечә олурса-олсун,—харичи мәгсәд тәзјиги алтында тә'јин едилмәмәлидир.

Өзлүјүндә ајдындыр ки, иш вахтынын өзү—онун үчүн нормал өлчү васитәси илә һәдд гојулачағындан, һабелә бу иш вахты башгасы үчүн сәрф олунмаг дејил, мәним өзүм үчүн сәрф олуначағындан,—саһибкарлар илә фәһләләр вә и. а.

арасындакы ичтимаи антагонизмләрин мәһв едилмәси илә бирликдә, керчәк бир ичтимаи әмәк олмаг е'тибары илә вә нәһајәт, *бош вахт* үчүн базис олмаг е'тибары илә тамамилә башга, даһа азад бир характер кәсб едәчәкдир вә ејни заманда бош вахты олан белә бир адам үчүн *иш вахты* иш һејванынын иш вахтындан фәргли олан чох јүксәк бир кејфијјәтә малик олачагдыр...

К. Маркс. **Изафи дәјәр нәзәријјәләри.** («Капитал»ын IV чилди), Азәрнәшр, 1974, сәһ. 273—274, 275.

МҮАСИР ҸӘМИЈЈӘТДӘ ҮМУМИ ТӘҺСИЛ ҺАГГЫНДА Ҝ. МАРКСЫН НИТГЛӘРИНИН ЈАЗЫСЫ[126]

БАШ ШУРАНЫН 1869-ҸУ ИЛ АВГУСТУН 10-ДАКЫ ВӘ 17-ДӘКИ ИҸЛАСЛАРЫНЫН ПРОТОКОЛЛАРЫНДАН

I

Вәтәндаш Маркс дејир ки, бу мәсәлә илә хүсуси бир чәтинлик әлагәдардыр. Бир тәрәфдән дүзҝүн тәһсил системи мүәјјән етмәк үчүн ичтимаи шәраитин дәјишдирилмәси тәләб олунур, дикәр тәрәфдән ичтимаи шәраити дәјишдирмәк үчүн мүвафиг тәһсил системи лазымдыр; буна ҝөрә дә биз мөвҹуд вәзијјәтә әсасланмалыјыг.

Ҝонгресләрдә белә бир мәсәлә мүзакирә олунду ки, тәһсил дөвләт һесабынамы вә ја хүсуси[127] олмалыдыр. Дөвләт тәһсили һөкумәт тәһсили һесаб едилир, лакин бунун мүтләг белә олмасы мәҹбури дејилдир. Массачусетсдә һәр бир бәләдијјә идарәси бүтүн ушаглары ибтидаи тәһсил мәктәбләри илә тә'мин етмәлидир. 5.000 нәфәрдән чох әһалиси олан шәһәрләрдә орта техники мәктәб, ири шәһәрләрдә даһа јүксәк дәрәҹәли мәктәб олмалыдыр. Дөвләт, мәктәбләрин хәрҹиндә иштирак едир, лакин о гәдәр дә чох хәрҹ вермир. Массачусетсдә јерли верҝиләрин сәккиздә бир һиссәси, Нју-Јоркда бешдә бир һиссәси тәһсилә сәрф олунур. Мәктәбләрә бахан комитәләр јерли тәшкилатлардыр, онлар мәктәб мүәллимләрини тә'јин едир вә дәрсликләр сечиб ајырырлар. Америка системинин гүсуру ондадыр ки, бу систем сон дәрәҹә јерли характер дашыјыр, тәһсил һәр бир маһалын мәдәнијјәт дәрәҹәсиндән асылыдыр. Буна ҝөрә дә мәркәзи нәзарәтин тәләбләри ирәли сүрүлүр. Мәктәбләрин хејринә верҝи гојулмасы мәҹбуридир, лакин ушагларын мәктәбә ҝетмәси мәҹбури дејилдир. Мүлкијјәтә верҝи гојулур вә верҝи верән адамлар истәјирләр ки, пуллар сәмәрәли хәрҹләнсин.

Тәһсил һөкумәт тәһсили олмадан дөвләт тәһсили ола биләр. Һөкумәт инспекторлар тә'јин едә биләр ки, бунлар тә'лим просесинә мүдахилә ихтијарына малик олмадан фабрик инспекторларынын фабрик ганунларына әмәл олунмасы үзәрин-

дә нәзарәт етдикләри кими, ганунлара риајәт етмәк үзәриндә нәзарәт етмәлидирләр.

Конгрес тәрәддүдсүз белә бир гәрар гәбул етмәлидир ки, тәһсил ичбаридир. Ушагларын ишә көтүрүлә билмәјәчәјинә кәлдикдә исә бир шеј шүбһәсиздир: бу вәзијјәт әмәк һаггыны азалтмајачаг вә адамлар буна вәрдиш едәчәкләр.

Прудончулар иддиа едирләр ки, пулсуз тәһсил—мә'насыздыр, чүнки бу тәһсилин пулуну дөвләт верир. Ајдындыр ки, ким исә пул вермәлидир, лакин пулу имканы олмајанлар вермәмәлидир. Натиг коллечләрдә пулсуз тәһсилин тәрәфдары дејилдир.

Һаггында чох данышылан Пруссија тәһсил системинә кәлдикдә исә о, бу барәдә нитгинин сонунда данышачагдыр вә бу систем јалныз јахшы әскәрләр һазырламағы нәзәрдә тутур.

II

Вәтәндаш Маркс дејир ки, бә'зи мәсәләләрдә һамы јекдилдир.

Ченеврә конгресинин гәтнамәсини тәсдиг етмәк һаггындакы тәклиф дискуссијанын башланмасына сәбәб олду; конгресин гәтнамәси тәләб едир ки, әгли тәһсил физики әмәклә, кимнастика вә политехник тә'лимлә әлагәләндирилсин. Бунун әлеіһинә һеч бир е'тираз олмады.

Пролетар мүәллифләрин мүдафиә етдикләри политехник тә'лим ону нәзәрдә тутур ки, өз иш саһәсиндә әсаслы билик алмагда шакирдләрә мане олан әмәк бөлкүсү нәтичәсиндә әмәлә кәлән гүсурларын әвәзи өдәнилсин. Бундан јапышдылар вә техники тәһсили буржуазијанын баша дүшдүјү мә'нада јанлыш тәфсир етдиләр.

Килсә бүдчәси һаггында ханым Лонун тәклифинә[128] кәлдикдә исә конгресин килсә әлеіһинә чыхышы сијаси чәһәтдән дүзкүн оларды.

Вәтәндаш Милнерин тәклифини[129] мәктәбләр һаггындакы мәсәлә илә әлагәдар олараг мүзакирәјә гојмаға дәјмәз; кәнчләр белә бир тәрбијәни күндәлик һәјат мүбаризәсиндә бөјүкләрдән алмалыдырлар. Натиг Уоррени бир нөв Библија һесаб етмәк нијјәтиндә дејилдир, бу мәсәләдә аз адам ејни фикрин тәрәфдарыдыр. Биз әлавә едиб дејә биләрик ки, мәктәб белә тәрбијә верә билмәз, буну бөјүкләрдән өјрәнмәк лазымдыр.

Нә ибтидаи, нә дә орта мәктәбләрдә партијалы вә ја синфи тәфсирә јол верән фәнләри тәдрис етмәк лазым дејилдир. Јалныз тәбии елмләр, грамматика вә и. а. кими фәнләр мәк-

тәбдә тәдрис едилә биләр. Мәсәлән, грамматика гајдалары һеч дә онлары дини әһвали-руһијјәли торинин вә ја азад фикирли башга бир адамын изаһ едәчәјиндән асылы олараг дәјишмир. Зиддијјәтли нәтичәләрә јол верән фәнләр мәктәбләрдән тәчрид едилмәлидир; онларын өјрәнилмәси илә јашлылар дин һаггында* мүһазирәләр охујан ханым Ло кими мүәллимләрин рәһбәрлији алтында мәшғул ола биләрләр.

Ордуларын ләғв едилмәси[130] мәсәләсинә даир Брүссел конгреси гәтнамә гәбул етмишдир. Бунун јенидән мүзакирәјә гојулмасы мәгсәдәујғун дејилдир.

Илк дәфә дәрч едилир.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 16-чы чилд, сәһ. 595—597.

* Баш Шуранын 1869-чу ил августун 17-дәки ичласы һаггында «Bee-Hive» гәзетинин 1869-чу ил 21 август тарихли 410-чу нөмрәсиндә дәрч едилмиш гыса һесабатда чыхышын бу јери ашағыдакы кими верилмишдир: «Сијаси игтисад, дин вә буна бәнзәр башга фәнләрә кәлдикдә исә, бунлары нә ибтидаи, нә дә орта мәктәбләрдә тәтбиг етмәк лазым дејилдир. Белә тә'лим нөвү јашлылара аиддир вә ханым Ло кими мүәллимләр тәрәфиндән мүһазирә охумаг јолу илә кечирилмәлидир». *Ред.*

К. МАРКС

●

ФРАНСАДА ВӘТӘНДАШ МҮҺАРИБӘСИ

...Көһнә һөкумәтин мадди һакимијјәт аләтләри олан даими гошун вә полис арадан галдырылдыгдан сонра Коммуна килсәни дөвләтдән ајырмаг вә әмлак саһиби тәшкилаты олан бүтүн килсәләри мүлкијјәтдән мәһрум етмәк јолу илә мә'нәви зүлм аләтини, «кешишләрин гүввәсини» дәрһал гырмаға киришди. Руһаниләр башга адамлар кими ади һәјат сүрмәјә кечәрәк, өз апостол—сәләфләри кими диндарларын сәдәгәси илә јашамалы идиләр. Бүтүн мәктәбләр һамы үчүн пулсуз олду вә һәм килсәнин, һәм дә дөвләтин тә'сириндән узаглашдырылырды. Беләликлә, нәинки мәктәб тәһсили һамы үчүн мүјәссәр олду, һәмчинин елм дә синфи мөвһуматын вә дөвләт һакимијјәтинин вурдуғу буховлардан азад едилди.

К. Маркс тәрәфиндән 1871-чи илин апрел—мајында јазылмышдыр.

1871-чи ил ијунун орталарында Лондонда ајрыча нәшр едилмиш вә 1871—1872-чи илләрдә Авропанын мүхтәлиф өлкәләриндә вә АБШ-да дәрч олунмушдур.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Ики чилдлик сечилмиш әсәрләри, I чилд. Азәрнәшр, 1953, сәһ. 507—508.

К. МАРКС

«ФРАНСАДА ВӘТӘНДАШ МҮҺАРИБӘСИ»НИН ИЛКИН ГЕЈДИ[131]

...Халг маарифини (тәһсилини) јенидән тәшкил етмәјә әлбәттә, Коммунанын вахты јох иди, лакин халг маарифини дини вә клерикал үнсүрләрдән тәмизләјәрәк, Коммуна халгын зеһни азадлығынын башланғычыны гојду. Коммуна тә'лимин (ибтидаи) ади (вә пешә тәһсилинин) тәшкили үчүн комиссија тә'јин етди (апрелин 28-дә). Коммуна гәрар верди ки, китаб, хәритә, кағыз вә и. а. кими тәдрис васитәләри мәктәб мүәллимләри тәрәфиндән пулсуз верилсин, онлар да өз нөвбәсиндә бунлары мүвафиг бәләдијјә идарәләриндән алмалыдырлар. Бу тәдрис васитәләри үчүн шакирдләрдән пул алмаға мүәллимләрә һеч вәчһлә ичазә верилмир *(апрелин 28-дә)*.

...Тибб мәктәбинин профессорлары Парисдән гачдыгларына көрә Коммуна, даһа дөвләт түфејлиси олмајан *азад университетләр* тә'сис етмәк үчүн комиссија тә'јин етмишдир; имтаһан верән тәләбәләрә доктор ады олмадан (бу ады факүлтә вермәлидир) һәкимликлә мәшғул олмаг имканы верилир.

...*Әскәр топламаг ләғв едилмишдир.* Һәрби хидмәтә јарарлы олан һәр кәс индики мүһарибәдә (милли гвардијада) хидмәт етмәлидир. Бу тәдбир Парисдә кизләнән хаинләрдән вә горхаглардан јаха гуртармаг үчүн чох көзәл бир үсулдур *(мартын 29-да)*.

...*Гумар ојунлары гадаған едилмишдир (апрелин 2-дә)*.

Килсә дөвләтдән ајрылмышдыр; дини мәгсәдләр үчүн ајрылан бүдчә ләғв едилмишдир; бүтүн килсә әмлакы милли мүлкијјәт е'лан едилмишдир *(апрелин 3-дә)*.

...Орта синиф һисс едир ки, јалныз фәһлә синфи ону кешишләрин һөкмранлығындан азад едә биләр, елми синфин һөкмранлығы аләтиндән халг гүввәсинә чевирә биләр, алимләрин өзләрини синфи хурафат көмәкчиләриндән, шөһрәтпә-

рәст дөвләт түфејлиләриндән вә капиталын мүттәфигләриндән азад фикир әмәкчиләринә чевирә биләр! Елм өзүнүн әсил ролуну јалныз Әмәк Республикасында ифа едә биләр...

Ҝ. Маркс тәрәфиндән 1871-чи илин апрел—мајында јазылмышдыр.

Илк дәфә там шәкилдә инкилис вә рус дилләриндә «Марксын вә Енкелсин архиви»ндә чап едилмишдир, III (VIII) чилд, 1934.

Ҝ. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 17-чи чилд, сәһ. 534, 535, 559.

ГОТА ПРОГРАМЫНЫН ТӘНГИДИ[132]

...B. «Алманија фәһлә партијасы дөвләтин мә'нәви вә әхлаги әсасы олараг тәләб едир:

1. Дөвләт васитәсилә *һамы үчүн үмуми вә бәрабәр халг тәрбијәси.* Мәчбури сурәтдә мәктәбә кетмәк. Пулсуз тәһсил».

Һамы үчүн бәрабәр халг тәрбијәсими? Бу сөзләрлә нә нәзәрдә тутулур? Ону күман едирләрми ки, мүасир чәмијјәтдә (данышыг исә анчаг онун һаггындадыр) тәрбијә бүтүн синифләр үчүн *бәрабәр* ола биләр? Јохса, тәләб олунур ки, јухары синифләр дә мәчбури сурәтдә чүз'и тәрбијә сәвијјәсинә—нәинки муздлу фәһләләрин, һәтта кәндлиләрин дә игтисади вәзијјәтинә јеканә ујғун олан халг мәктәби сәвијјәсинә ендирилсин.

«Мәчбури сурәтдә мәктәбә кетмәк. Пулсуз тәһсил». Бунлардан биринчиси һәтта Алманијада, икинчиси исә—Исвечрәнин вә Бирләшмиш Штатларын халг мәктәбләриндә дә вардыр. Әкәр Шимали Американын бә'зи штатларында орта мәктәбләрдә дә «пулсуз» тәһсил верилирсә, бу һәгигәтдә анчаг о демәкдир ки, јухары синифләр өз тәһсил хәрчләрини үмуми веркн вәсаитиндән өдәјирләр. Өтәри гејд едәк ки, ејни шеј А, 5 бәндинин тәләб етдији «пулсуз мүһакимә ишләринә» дә аиддир. Чинајәт әдлијјәси һәр јердә пулсуздур; мүлки әдлијјә исә, демәк олар анчаг мүлкијјәт мүнагишәләри илә мәшғулдур, беләликлә, демәк олар ки, анчаг варлы синифләрә аиддир. Бәс нә олсун, өз мәһкәмә ишләрини халг вәсаити һесабына көрмәкми онлара тәклиф едилсин?

Мәктәбләрә аид олан параграфда ән азы, халг мәктәби илә бирләшдирилмиш техники мәктәбләр (нәзәри вә әмәли мәктәбләр) тәләб едилмәли иди.

«Дөвләт васитәсилә халг тәрбијәси» һеч бир шејә јарамыр. Халг мәктәбләринин хәрчләрини, мүәллимләр һеј'әтинин ихтисасыны, охунан дәрсләри вә и. а. үмуми ганунла мүәјјән етмәк

вә бу ганун тәләбләринин јеринә јетирилмәсинә, Бирләшмиш Штатларда олдуғу кими, дөвләт мүфәттишләри васитәсилә нәзарәт етмәк,—дөвләти халгын тәрбијәчиси тә'јин етмәкдән тамамилә башга бир шејдир! Әксинә, истәр һөкумәти, истәрсә дә ејни дәрәчәдә килсәни мәктәбә һәр чүр тә'сир көстәрмәкдән кәнар етмәк лазымдыр. Пруссија—Алманија империјасында (бурада да белә бир бош һијлә көмәк етмәз ки, куја «кәләчәјин дөвләти» нәзәрдә тутулур,—бу чәһәтдән ишин нә һалда олдуғуну биз көрдүк), әксинә, дөвләт өзү халг тәрәфиндән чох мөһкәм тәрбијә олунмаға мөһтачдыр.

Бүтүн демократик курултусуна бахмајараг, бүтүн програм башдан-баша, Лассалчылар тәригәтинин дөвләтә бәсләдији итаәткар е'тигадла вә ја бундан һеч дә јахшы олмајан демократик мө'чүзәләрә е'тигадла зәһәрләнмишдир, јахуд даһа доғрусу, мө'чүзәләрә е'тигад етмәјин, сосиализмә ејни дәрәчәдә јад олан бу ики нөвү арасында бир күзәштдир.

«Елм азадлығы»—Пруссија конститусијасынын параграфларындан бириндә белә дејилир. Нә үчүн бу параграф кәлиб бура кирмишдир?

«Вичдан азадлығы»! Әкәр инди, «културкампф»[133] заманы, либераллара өз көһнә шүарларыны хатырлатмаг истәјирдиләрсә, буну анчаг белә бир шәкилдә етмәк олардı: «Һәр кәсә өз дини, һабелә чисмани еһтијачларыны өдәмәк үчүн елә бир имкан верилмәлидир ки, полис бу ишә өз бурнуну сохмасын». Лакин фәһлә партијасы бу фүрсәтдән истифадә етмәли вә өзүнүн буна әмин олдуғуну билдирмәли иди ки, буржуа «вичдан азадлығы» *дини вичдан азадлығынын* бүтүн мүмкүн олан нөвләринә дөзмәкдән артыг бир шеј олмадығы һалда фәһлә партијасы әксинә, вичданы дини мөвһуматдан азад етмәјә чалышыр. Лакин биздә «буржуа» сәвијјәсини ашмағы севмирләр!

Инди мән ахыра чатмышам, чүнки програмда сонра кәлән әлавә онун мүһүм һиссәси дејилдир. Буна көрә дә бурада анчаг гыса гејдләрлә кифајәтләнәчәјәм.

2. «НОРМАЛ ИШ КҮНҮ»

Һеч бир башга өлкәдә фәһлә партијасы белә гејри-мүәјјән бир тәләблә кифајәтләнмәмишдир, о мүәјјән шәраит ичәрисиндә нә гәдәр давам едән иш күнүнү нормал һесаб етдијини һәмишә дүрүст көстәрмишдир.

3. «ГАДЫН ӘМӘЈИНИН МӘҺДУДЛАШДЫРЫЛМАСЫ ВӘ УШАГ ӘМӘЈИНИН ГАДАҒАН ЕДИЛМӘСИ»

Гадын әмәјинин мәһдуд едилмәси иш күнүнүн нормалашдырылмасына дахил олмалыдыр, чүнки бу, иш күнүнүн нә гәдәр давам етмәсинә, фасиләләрин узунлуғуна вә саирәјә аиддир; бундан башга һәмин мәсәлә гадын организми үчүн хүсусилә зәрәрли олан вә ја әхлаг нөгтеји-нәзәриндән гадынлар үчүн јарамајан истеһсал саһәләриндә гадын әмәјинин анҹаг гадаған едилмәси демәк ола биләр. Әкәр мәһз буну нәзәрдә тутурдуларса, белә дә демәк лазым иди.

«Ушаг әмәјинин гадаған едилмәси»! Бурада мүтләг *јаш һәддини* көстәрмәк ваҹиб иди.

Ушаг әмәјинин *тамамилә гадаған едилмәси* ири сәнајенин мөвҹуд олмасына ујғун кәлмир вә буна көрә дә бош, мө'минләрә мәхсус бир арзудур.

Бу тәдбирин көрүлмәси,—әкәр мүмкүн олсајды,—иртиҹачы бир шеј оларды, чүнки иш вахтынын мүхтәлиф јашлара көрә ҹидди сурәтдә низама салынмасы вә ушаглары горумаг үчүн башга тәдбирләрин көрүлмәси шәраитиндә мәһсулдар әмәји лап әввәлдән тәһсиллә бирләшдирмәк мүасир ҹәмијјәти јенидән гурмаг үчүн ән гүввәтли васитәләрдән биридир...

Қ. Маркс тәрәфиндән 1875-ҹи илин апрелиндә—мајын әввәлиндә јазылмышдыр.

Бә'зи ихтисарларла „Neue Zeit“ журналында дәрҹ едилмишдир, I ҹилд, № 18, 1891-ҹи ил.

Қ. Маркс вә Ф. Енкелс. Ики ҹилдлик сечилмиш әсәрләри, II ҹилд, Азәрнәшр, 1953, сәһ. 25—27.

ЕНКЕЛС—АВГУСТ БЕБЕЛӘ

ЛЕЈПСИГӘ

[Лондон], 15 октјабр 1875-чи ил

...Әкәр Алманија вә Австрија нәзәрә алынмазса, бизим ән чох диггәтлә фикир вермәли олдуғумуз өлкә Русијадыр. Биздә олдуғу кими, орада да һөкумәт һәрәкатын башлыча мүттәфигидир, лакин бизим Бисмаркдан вә Штибер—Тессендорфлардан хејли јахшы бир мүттәфигидир. Инди, демәк олар, һаким партија олан рус сарај партијасы 1861-чи илдәки[134] «јени дөвр» вә бундан сонра кәлән илләр әрзиндә едилән бүтүн күзәштләри кери көтүрмәјә, һәм дә әсил рус үсуллары илә кери көтүрмәјә чалышыр. Мәсәлән, јенә дә университетләрә анҹаг «јүксәк силкләрин ушаглары» гәбул едилирләр вә бу тәдбири һәјата кечирмәк үчүн бүтүн галанларыны бурахылыш имтаһанларында кәсирләр. Тәкҹә 1873-чү илдә азы 24 000 нәфәр кәнчин башына бу әһвалат кәлмишдир, бунунла да онларын бүтүн вәзијјәти корланмышдыр, чүнки онларын һәтта ибтидаи мәктәбләрдә мүәллимлик етмәси дә гадаған едилмишдир! Бундан сонра да Русијада «ниһилизм»ин јајылмасына тәәҹҹүб едирләр.

Илк дәфә рус дилиндә «Маркс вә Енкелсин архиви»ндә дәрҹ едилмишдир, I (VI) ҹилд, 1932-чи ил.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Сечилмиш мәктублар. Азәрнәшр, 1955, сәһ. 320—321.

ЕНКЕЛС—ИОҺАНН ФИЛИПП БЕККЕРӘ

ЧЕНЕВРӘЈӘ

Лондон, 24 март 1877-чи ил
122, Regent's Park Road, N. W.

...Сәнин «Neue Welt»дә дәрч едилмиш фрагментин[135] мәнә бөјүк зөвг верди. Сән бу иши давам етдирсән јахшы олар, әввәлки һәрәкатлар һаггында кәнчләрә хатырлатмаг фајдалыдыр, јохса онлар белә дүшүнүрләр ки, һәр шеј үчүн анчаг өзләринә борчлудурлар.

Сәнин гоча *Ф. ЕНКЕЛСИН*

Илк дәфә бу китабда дәрч едилмишдир: F. Engels. „Vergessene Briefe (Briefe Friedrich Engels'an Jahann Philipp Becker)", Berlin, 1920

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 34-чү чилд, сәһ. 201.

АНТИ-ДҮРИНГ

ҸӘНАБ ЈЕВКЕНИ ДҮРИНГИН ЕЛМДӘ ЈАРАТДЫҒЫ ЧЕВРИЛИШ[136]

...Әкәр һәгигәт вә јанылма мәсәләсиндә биз јеримиздән тәрпәнмәдиксә, хејир вә шәр мәсәләсиндә вәзијјәт даһа писдир. Бу әкслик јалныз әхлаг саһәсиндә, демәли, бәшәр тарихинә аид олан бир саһәдә һәрләнир, бурада исә сон мәрһәләдәки гәти һәгигәтләр даһа аз нәзәрә чарпыр. Хејир вә шәр тәсәввүрләри бир халгдан башга халга, бир әсрдән башга әсрә кечдикчә о гәдәр дәјишилмишдир ки, чох заман бир-биринә ачыгча зидд олмушдур.—Лакин бириси е'тираз едиб дејә биләр ки, һәр һалда хејир шәр дејилдир, шәр дә—хејир; әкәр хејирлә шәр гарышдырылса, онда һәр бир мә'нәвијјат арадан галхар вә һәр кәс истәдији иши көрәр вә истәдији кими һәрәкәт едәр. Ҹ-б Дүрингин рә'ји дә, онун әлламәлик дону чыхарылса, мәһз бундан ибарәтдир. Лакин мәсәлә һәр һалда белә садәҹә һәлл олунмур. Әкәр бу иш доғрудан да белә садә олсајды, онда хејир вә шәр һаггында һеч бир мүбаһисә олмазды, һамы биләрди ки, хејир нәдир, шәр нәдир. Бу мәсәлә бәс инди нә вәзијјәтдәдир? Индики заманда бизә нә кими бир әхлаг тәблиғ едирләр. Һәр шејдән әввәл бизә габагкы дини дөврләрдән ирс галмыш христиан-феодал әхлагыны тәблиғ едирләр; бу әхлаг да, өз нөвбәсиндә, әсасән католик әхлагы илә протестант әхлагына бөлүнүр, бунлар да сонра јенә језуит-католик әхлагындан вә ортодоксал-протестант әхлагындан башламыш либерал-маарифчилик әхлагынадәк бир чох голлара ајрылыр. Бунларла јанашы, мүасир буржуа әхлагы, онунла да јанашы олараг кәләҹәјин пролетар әхлагы дурур; беләликлә, тәкҹә габагҹыл Авропа өлкәләриндә кечмиш, инди вә кәләҹәк, ејни заманда вә бир-бирилә јанашы мөвҹуд олан үч бөјүк групдан ибарәт әхлаг нәзәријјәләри јаратмышдыр. Бәс бунлардан һансы һәгигидир? Мүтләг мүкәммәллик өлчүсү илә јанашылса—һеч бири; лакин узун мүддәт јашамаг үмиди верән үнсүрләрин ән чоху, әлбәттә, һазырда мүасир гурулушун деврилмә-

сини тәләб едән, һазырда кәләчәјин мәнафејини мүдафиә едән әхлагдадыр, демәли,—пролетар әхлагындадыр.

Лакин көрдүјүмүз кими, мүасир чәмијјәтин үч синифдән һәр биринин, феодал аристократијасынын, буржуазијанын вә пролетариатын өз хүсуси әхлагы вардырса, биз бурадан јалныз белә бир нәтичә чыхара биләрик ки, инсанлар шүурлу вә ја шүурсуз олараг, өз әхлаг бахышларыны сон нәтичәдә, өз синфи вәзијјәтләринин әсасы олан әмәли мүнасибәтләрдән, јә'ни истеһсал вә мүбадиләнин баш вердији игтисади мүнасибәтләрдән әлдә едирләр.

Лакин јухарыда көстәрилән үч әхлаг нәзәријјәсиндә онларын һамысы үчүн үмуми бир чәһәт вардыр; бәлкә һәмишәлик мүәјјәнләшмиш әхлагын һеч олмазса мүәјјән һиссәчијини тәшкил едән дә məһз бу үмуми чәһәтдән ибарәтдир?—Көстәрилән әхлаг нәзәријјәләри ејни бир тарихи инкишафын үч мүхтәлиф пилләсини ифадә едир, демәли, бунларын үмуми тарихи әсасы вардыр вә артыг буна көрә дә онларын бир чох чәһәтләри үмуми олмаја билмәз. Бундан әлавә. Игтисади инкишафын ејни пилләләриндә вә ја тәгрибән ејни олан пилләләриндә әхлаг нәзәријјәләри дә һөкмән бир-биринә чох вә ја аз дәрәчәдә ујғун кәлмәлидир. Дашынар әмлак үзәриндә хүсуси мүлкијјәт мејдана кәлдији замандан е'тибарән, бу хүсуси мүлкијјәтин мөвчуд олдуғу бүтүн чәмијјәтләрдә «Оғурлуг еләмә»[137] еһкамы үмуми әхлаг еһкамы олмалы иди. Бу сәбәбдән һәмин еһкам әбәди әхлаг еһкамы олурму? Гәтијјән јох. Оғурлуғу доғуран амилләрин арадан галдырылдығы бир чәмијјәтдә, демәли, бир заман јалныз руһи хәстәләрин оғурлуг едәчәји бир чәмијјәтдә: Оғурлуг еләмә!—дејән еһкамы тәнтәнәли сурәтдә әбәди һәгигәт кими гәләмә вермәк фикринә дүшән бир әхлаг тәблиғчисинә нә гәдәр күлмүш оларлар.

Буна көрә биз әхлаг аләминин дә өз даими принсипләри олдуғу вә бу принсипләрин тарихдән вә милли фәргләрдән јүксәкдә дурдуғу бәһанәси илә һәр һансы бир әхлаг еһкамыны бизә әбәди, гәти, бундан сонра дәјишмәз бир әхлаг гануну кими гәбул етдирмәк јолундакы һәр чүр тәшәббүсү рәдд едирик. Биз әксинә, иддиа едирик ки, бу вахтадәк һәр бир әхлаг нәзәријјәси нәтичә е'тибары илә чәмијјәтин мөвчуд игтисади вәзијјәтинин мәһсулу олмушдур. Чәмијјәт исә бу вахтадәк синфи әксликләр дахилиндә һәрәкәт етмиш олдуғуна көрә, әхлаг да һәмишә синфи әхлаг олмушдур: бу әхлаг ја һаким синфин һөкмранлығына вә мәнафејинә һагг газандырмыш, ја да мәзлум синиф кифајәт гәдәр күчләндикдә, һәмин һөкмранлыға гаршы бу синфин һиддәтини ифадә етмиш вә мәзлумла-

рын кәләчәјинин мәнафејини тәмсил етмишдир. Шүбһә јохдур ки, инсан идракынын бүтүн башга саһәләриндә олдуғу кими, әхлагда да үмумијјәтлә бир тәрәгги мүшаһидә олунур. Лакин биз һәлә синфи әхлаг чәрчивәсиндән кәнара чыхмамышыг. Синфи әксликләрдән вә бу әксликләр һаггындакы һәр чүр хатирәләрдән јүксәкдә дуран әсил бәшәри әхлаг чәмијјәтин јалныз елә бир инкишаф пилләсиндә мүмкүн олачагдыр ки, бурада синифләр арасындакы әкслик мәһв едилмәкдән башга, әмәли һәјатда онун изи дә силинмиш олачагдыр. Инди гој, көһнә синфи чәмијјәт батаглығында олан ч-б Дүрингин, ичтимаи ингилаб әрәфәсиндә, кәләчәк, синифсиз чәмијјәтә замандан вә реал дәјишикликләрдән асылы олмајан әбәди бир әхлаг гәбул етдирмәк иддиасына гијмәт версинләр! Бу кәләчәк чәмијјәтин гурулушуну ч-б Дүрингин, һәтта үмуми шәкилдә олса да, баша дүшдүјүнү,—бу исә бизә һәлә мә'лум дејилдир,—фәрз етсәк дә, вәзијјәт јенә беләдир.

Фридрих Енкелс. Анти-Дүринг. Азәрнәшр, 1967, сәһ. 91—93.

...Әхлаг вә һүгугдан бәһс едиркән, ирадә азадлығы дејилән азадлыг, инсанын ағлы башында олмасы, зәрурәтлә азадлыг арасындакы нисбәт мәсәләсиндән данышмамаг олмаз. Керчәклик фәлсәфәси дә бу мәсәләни һәлл едир вә һәтта, бир чүр јох, там ики чүр һәлл едир.

«Һәр чүр ујдурма азадлыг нәзәријјәләринин јеринә, бир тәрәфдән расионал анламанын, дикәр тәрәфдән исә инстинктив арзуларын *санки* мүәјјән әвәзләјичи бир гүввә һалында бирләшдији мүнасибәтин емпирик хассәләрини гојмаг лазымдыр. Бу гәбил динамиканын әсас фактлары мүшаһидәдән көтүрүлмәли вә *мүмкүн олдугча,* кејфијјәт вә кәмијјәт е'тибары илә үмуми чәһәтләри үмуми шәкилдә дә мүәјјән едилмәлидир ки, һәлә баш вермәмиш бир һадисәни онлара әсасән ирәличәдән өлчмәк мүмкүн олсун. Дахили азадлыг һаггында мин илләр боју тәкрар едилиб чејнәнән мә'насыз ујдурмалар бу јолла нәинки тамамилә арадан галдырылмыш олур, һәтта һәјатын әмәли гурулушу үчүн јарарлы сајылан мүсбәт бир шејлә әвәз олунур».

Бу бахыша әсасән азадлыг ондан ибарәтдир ки, расионал анлама инсаны сағa, иррасионал мејл исә сола чәкир вә бу гүввәләр паралелограмы мөвчуд олдугда, керчәк һәрәкәт диагонал үзрә баш верир. Демәли, бурада азадлыг анлајыш илә мејл арасында, зәка илә зәкасызлыг арасында орта бир кәмијјәтдир вә һәр бир адамда бу азадлығын дәрәчәси тәчрүбә јолу илә, астрономија ифадәси ишләдилсә, «шәхси тәнлик» јолу илә мүәјјән едилә биләр[138]. Лакин ч-б Дүринг бир нечә сәһифәдән сонра belә дејир:

«Әхлаг мәс'улијјәтини биз азадлыг үзәриндә гуруруг вә бу азадлыг бизим фикримизҹә, шүурлу һәрәкәтләри фитри вә газанылмыш зәкаја ујғун гаврамагдан ибарәтдир. Бүтүн бу кими һәрәкәтләр, экс һәрәкәтләрин мүмкүн олдуғуну бизим гаврадығымыза бахмајараг, гаршысыалынмаз бир тәбии ганунаујғунлугла баш верир; лакин мә'нәви амилләри һәрәкәтә кәтирдикдә биз мәһз бу лабүд мәҹбуријјәтә архаланырыг».

Азадлыг анлајышына верилән биринчи тә'рифи там бир е'тинасызлыгла рәдд едән бу икинчи тә'риф јенә дә Һекел бахышыны сон дәрәҹә бајағылашдырмагдан башга бир шеј дејилдир. Азадлыгла зәрурәтин нисбәтини илк дәфә дүзкүн тәсәввүр едән Һекел олмушдур. Һекелин фикринҹә азадлыг зәрурәтин дәрк едилмәсидир. «Зәрурәт *анҹаг баша дүшүлмәдијә гәдәр кордур»**. Азадлыг өзүмүзү хәјалән тәбиәт ганунларындан асылы сајмамағымыздан ибарәт дејил, ондан ибарәтдир ки, һәмин ганунлар дәрк едилсин вә бу билик әсасында тәбиәт ганунлары планаујғун бир сурәтдә мүәјјән мәгсәдләр үчүн ишләмәјә мәҹбур едилә билсин. Бу һәм харичи тәбиәт ганунларына, һәм дә инсанын өзүнүн ҹисмани вә мә'нәви варлығыны идарә едән ганунлара аиддир,—бунлар ики гисим ганунлардыр ки, биз бунлары бир-бириндән узагбашы өз тәсәввүрүмүздә ајыра биләрик, һәгигәтдә исә ајыра билмәрик. Демәли, ирадә азадлығы, иши билмәк әсасында бир гәрара кәлмәк габилијјәтиндән башга бир шеј дејилдир. Беләликлә, инсан мүәјјән бир мәсәлә һаггында нә гәдәр *азад* мүһакимә јеридирсә, бу мүһакимәнин мәзмуну да о гәдәр бөјүк бир *зәрурәтлә* мүәјјән олачагдыр; һалбуки билмәмәкдән ирәли кәлән вә имкан дахилиндәки бир чох мүхтәлиф вә бир-биринә зидд гәрарлар арасындан истәдијини сечиб көтүрән инамсызлыг беләликлә дә, өзүнүн азад олмадығыны, мәһз өзүнә табе едәҹәји шејә табе олдуғуну сүбут едир. Демәли, азадлыг тәбиәтин зәрурәтләрини [Naturnotwendigkeiten] дәрк етмәк әсасында өзүмүзә вә харичи тәбиәтә һаким олмагдан ибарәтдир; буна көрә дә азадлыг тарихи инкишафын зәрури мәһсулудур.

Јенә орада, сәһ. 112—113.

...Әсримизин башланғычына гәдәр 30 дәфәдән артыг нәшр едилән бир китабын Лејпсигдә чап едилдији вахтдан демәк олар јүз ил кечир; бу китабы шәһәр вә кәндләрдә һөкумәт даирәләри, ҹүрбәҹүр тәблиғатчылар вә филантроплар јајыр вә ону һәр јердә халг мәктәбләринә оху китабы кими мәсләһәт көрүрдүләр. Бу китаб Роховун «Ушагларын досту» адлы кита-

* Курсив Енкелсиндир. *Ред.*

бы иди. Һәмин китабын мәгсәди кәндлиләрин вә сәнәткарларын кәнч нәслинә өз һәјат јолу, чәмијјәт вә дөвләт бөјүкләри гаршысындакы өз вәзифәләри һаггында нәсиһәт вермәкдән вә ејни заманда онлара өзләринин бу дүнјадакы нәсибиндән, јә'ни гара чөрәк вә картофдан, бијар әмәјиндән, ашағы әмәк һаггындан, ата көтәјиндән вә башга бу кими көзәл не'мәтләрдән разы галмаг һисси ашыламагдан ибарәт иди; һәм дә бунларын һамысы о заман интишар тапмыш маарифчилик васитәсилә едилирди. Бу мәгсәдлә шәһәр вә кәнд чаванларына изаһ едилирди ки, тәбиәт һәкиманә гурулмушдур, инсан өз јашајыш вә зөвг васитәләрини өз әмәји илә әлдә етмәлидир вә демәли, һәр бир кәндли вә сәнәткар өзүнү чох хәшбәхт һисс етмәлидир ки, тале она өз јемәјини ачы әмәклә дада кәтирмәк имканы вермишдир,—һалбуки даим мә'дәсинин позулмасындан, хөрәји һәзмә верә билмәмәкдән вә ја гәбиз олмагдан әзаб чәкән гарынгулу варлылар ән ләззәтли хөрәкләри јалныз ијрәнә-ијрәнә јејирләр.

Јенә орада, сәһ. 186.

...Инсанын иш гүввәсини *әмтәә* вәзијјәтиндән хилас етмәк истәјән сосиализм үчүн буну анламаг чох әһәмијјәтлидир ки, әмәјин дәјәри јохдур вә ола да билмәз. Белә бир бахыша әсасландыгда, кәләчәкдә јашајыш васитәләри бөлкүсүнү әмәк һаггынын бир нөв јүксәк формасы кими тәнзим етмәк чәһдләринин һамысы,—кортәбии фәһлә сосиализминдән ч-б Дүрингә ирс галан бу чәһдләр өз зәминини итирир. Бурадан сонра белә бир нәтичә дә чыхыр ки, бөлкү халис игтисади мүлаһизәләрлә идарә олундуғуна көрә, истеһсалын мәнафејинә әсасән тәнзим едиләчәкдир. Истеһсалын инкишафы үчүн исә белә бир бөлкү үсулу даһа чох стимул јарадыр ки, чәмијјәтин *бүтүн* үзвләринә өз бачарыгларыны даһа мүкәммәл инкишаф вә давам етдирмәк, ишдә көстәрмәк имканы вермиш олсун. Маарифли синифләрдән ч-б Дүрингә ирс галан тәфәккүр үсулуна белә бир һал, әлбәттә, дәһшәтли көрүнмәлидир ки, бир вахт кәләчәк ихтисаса көрә нә арабачылар, нә дә архитекторлар олачагдыр вә јарым саат әрзиндә бир архитектор кими көстәриш верән бир адам сонра бир мүддәт араба сүрәчәк вә бу иши, онун бир архитектор кими ишләмәсинә јенидән еһтијач доғана гәдәр давам едәчәкдир. Пешәкар арабачылары әбәдиләшдирән сосиализм әчәб сосиализм оларды!

Јенә орада, сәһ. 202.

...Роберт Оуен маарифчи-материалистләрин белә бир нәзәријјәсини өјрәнмишдир ки, инсанын характери бир тәрәфдән, онун тәбии тәшәккүлүнүн, дикәр тәрәфдән дә инсанын бүтүн өмрү боју, хүсусән өз инкишаф дөврүндә јашадығы шәраитин мәһсулудур. Оуен илә ејни ичтимаи вәзијјәтдә оланларын чоху белә һесаб едирди ки, сәнаје ингилабы јалныз, буланыг суда балыг тутмаға вә сүр'әтлә варланмаға јарајан бир низамсызлыг вә һәрч-мәрчликдир. Оуен исә сәнаје ингилабыны өз севимли идејасынын һәјата кечирилмәси, бунунла да һәмин һәрч-мәрчлик ичәрисиндә гајда јарадылмасы үчүн әлверишли бир фүрсәт һесаб едирди. Манчестердә 500 нәфәрдән артыг фәһлә ишләдији фабрикин рәһбәри олан Оуен бу идејаны тәтбиг етмәк тәшәббүсүндә олду, һәм дә мүвәффәгијјәт әлдә етди. 1800-чү илдән 1829-чу иләдәк, о, Шотландијада, Нју-Ланаркда бөјүк бир иплик фабрикини идарә етмишди вә мүәссисәнин шәрики-директору олараг, бурада ејни истигамәтдә, лакин хејли чох сәрбәстликлә һәрәкәт етмиш вә елә бөјүк мүвәффәгијјәт газанмышды ки, чох кечмәдән бүтүн Авропада мәшһур олмушду. Әһалиси тәдричлә 2500 нәфәрә чатан вә әвәлләр әксәријјәти әхлагча позғун вә чох гарышыг үнсүрләрдән ибарәт олан Нју-Ланаркы о там нүмунәви бир колонија һалына салмышды; бурада сәрхошлуг, полис, чинајәт мәһкәмәләри, мәһкәмәдә чәкишмә, јохсуллара һимајә, хејријјәчилијә еһтијач кими шејләрдән әсәр-әламәт галмамышды, һәм дә Оуен буна садәчә олараг, адамлар үчүн инсан ләјагәтинә даһа чох ујғун бир шәраит јаратмагла, хүсусән дә кәнч нәслин јахшы тәрбијә едилмәси гајғысына галмагла наил олмушду. Оуенин кичик јашлы ушаглар үчүн дүшүнүб тапдығы мәктәбләр илк дәфә Нју-Ланаркда тәшкил едилмишди. Бу мәктәбләрә ушаглар ики јашындан гәбул олунурду вә бурада ушаглар өз вахтларыны о гәдәр хош кечирирдиләр ки, онлары евә апармаг чәтин олурду. Оуенин рәгибләри өз фәһләләрини күндә 13—14 саат ишләмәјә мәчбур етдикләри һалда, Нју-Ланаркда иш күнү јалныз $10^1/_2$ саат иди. Чит сәнајесиндә башланан бөһран ишләрин дөрд ај дајандырылмасына сәбәб олдугда исә, фәһләләр јенә дә там әмәк һаггы алырдылар. Бүтүн бунлара бахмајараг, мүәссисәнин дәјәри ики дәфәдән чох артмышды вә һәмишә өз саһибләринә чохлу кәлир верирди.

Лакин бүтүн бунлар Оуени гане етмирди. Өз фәһләләри үчүн јаратдығы һәјат шәраити онун нәзәриндә һәлә һеч дә инсан ләјагәтинә ујғун дејилди. О дејирди ки,

«бу адамлар мәним гулларым иди»;

Нју-Ланарк фәһләләри үчүн онун јаратдығы нисбәтән әлверишли шәраит, бу фәһләләрин азад һәјат фәалијјәти һәлә бир јана дурсун, онларын характеринин вә ағлынын дүзкүн вә һәртәрәфли инкишафы үчүн дә әсла кифајәт дејилди.

Јенә орада, сәһ. 265—266.

...Истеһсалын кортәбии јолла инкишаф етмәкдә олдуғу һәр бир чәмијјәтдә,—мүасир чәмијјәт исә мәһз белә бир чәмијјәтдир,—истеһсалчылар истеһсал васитәләринин үзәриндә һөкмранлыг етмәк дејил, истеһсал васитәләри истеһсалчыларын үзәриндә һөкмранлыг едир. Белә бир чәмијјәтдә һәр бир јени истеһсал амили һөкмән, истеһсал васитәләринин истеһсалчылары әсарәт алтына алмасы үчүн јени бир васитәјә чеврилир. Бу дејиләнләр, һәр шејдән әввәл, ири сәнаје мејдана кәләнә гәдәр ән гүдрәтли истеһсал амили олан әмәк бөлкүсүнә аиддир. Артыг илк бөјүк әмәк бөлкүсү—шәһәрин кәнддән ајрылмасы—кәнд әһалисинин мин илләр боју күт олмасына, шәһәрлиләрин исә һәр биринин өз ајрыча сәнәтинин әсарәти алтына дүшмәсинә сәбәб олмушдур. Бу әмәк бөлкүсү бә'зиләринин мә'нәви инкишафынын вә дикәрләринин исә чисмани инкишафынын әсасыны мәһв етмишдир. Кәндли торпаға, шәһәрли исә өз сәнәтинә јијәләнирсә, ејни дәрәчәдә торпаг да кәндлијә, сәнәт дә сәнәткара јијәләнир. Әмәк бөлкүсү илә бирликдә инсан өзү дә бөлүнмүш олур. Тәкчә бир фәалијјәтин инкишафы хатиринә бүтүн башга чисмани вә мә'нәви габилијјәтләр гурбан верилир. Мануфактурада ән јүксәк инкишаф дәрәчәсинә чатан әмәк бөлкүсү нә гәдәр артырса, инсанын белә шикәст едилмәси дә бир о гәдәр артыр. Мануфактура, сәнәти ајры-ајры һиссә әмәлијјатына парчалајыр, бунларын һәр бирини ајрыча бир фәһлә үчүн өмүрлүк пешә едир, беләликлә дә фәһләни бүтүн өмрү боју мүәјјән бир һиссә фәалијјәтинә вә мүәјјән әмәк аләтинә бәнд едир. «Мануфактура фәһләнин анчаг бир бачарығыны сүн'и сурәтдә инкишаф етдирмәклә, онун бир аләм тәшкил едән истеһсал габилијјәтләрини вә исте'дадларыны боғмагла ону ејбәчәрләшдирир. Ајрыча бир фәрд парчаланыб мүәјјән бир һиссә ишини ичра едән автомат аләтә чеврилир» (Маркс)[139],—һәм дә бу автомат аләт бир чох һалларда јалныз фәһләни чисмани вә мә'нәви чәһәтдән там мә'насы илә шикәст етмәк јолу илә тәкмилләшир. Ири сәнаједә тәтбиг олунан машынлар фәһләни бир машын олмаг вәзијјәтиндән машынын садәчә бир әлавәси дәрәчәсинә алчалдыр. «Һиссә аләтини идарә етмәк кими өмүрлүк бир ихтисас дөнүб һиссә машынына гуллуг етмәкдән ибарәт бир өмүрлүк ихтисас

олур. Машындан суи-истифадә едиб фәһләни ушаг јашындан һиссә машынынын бир һиссәсинә чевирирләр» (Маркс)[140]. Тәкчә фәһләләр дејил, онлары билаваситә вә ја долајы јолла истисмар едән синифләр дә әмәк бөлкүсү нәтичәсиндә өз фәалијјәт аләтләринин гулу олурлар: мә'нәви симасыны тамамилә итирмиш олан буржуа өз капиталы вә мәнфәәтә олан еһтирасы тәрәфиндән әсарәт алтына алыныр; һүгугчу өз көһнә һүгуг бахышларынын әсарәти алтына дүшүр, бу бахышлар нә исә мүстәгил бир гүввә кими ону өз тә'сири алтына алыр; «елмли синифләр» үмумијјәтлә мүхтәлиф формаларда јерли мәһдудијјәт вә биртәрәфлијин, өз чисмани вә мә'нәви бәсирәтсизлијинин, мүәјјән бир ихтисас өлчүсү илә бичилмиш олан өз корланмыш тәрбијәсинин, бүтүн өмрү бoју бу ихтисаса, һәтта бу ихтисас садәчә аварачылыгдан ибарәт олдугда да она бағлы галмағын әсарәти алтына дүшүрләр.

Һәлә утопистләр әмәк бөлкүсүнүн нәтичәләрини тамамилә баша дүшүрдүләр, бир тәрәфдән фәһләнин, дикәр тәрәфдән исә әмәк фәалијјәтинин өзүнүн шикәст едилдијини көрүрдүләр; бу һалда әмәк фәалијјәти фәһләнин бүтүн өмрү боју ејни бир әмәлијјаты јекнәсәг, механики бир шәкилдә тәкрар етмәсиндән ибарәтдир. Һәм Фурје, һәм дә Оуен үмумијјәтлә көһнә әмәк бөлкүсүнүн мәһв едилмәси үчүн биринчи вә әсас шәрт олараг, шәһәрлә кәнд арасындакы әкслијин мәһв едилмәсини тәләб едирдиләр. Бунларын һәр икисинин нәзәринчә, әһали өлкәдә 1 600—3 000 нәфәрлик груплар шәклиндә бөлүнмәлидир; һәр груп өз әразисинин мәркәзиндә бөјүк бир сарај јарадыр вә үмуми ев тәсәррүфаты илә мәшғул олур. Фурје бә'зән шәһәрләрдән бәһс етсә дә, һәмин шәһәрләрин өзү јалныз, бир-биринин гоншулуғунда олан бу чүр дөрд вә ја беш сарајдан ибарәтдир. Һәр икисинин нәзәринчә, чәмијјәтин һәр бир үзвү һәм әкинчиликдә, һәм дә сәнаје илә мәшғул олур. Фурјенин фикринчә сәнаједә башлыча ролу сәнәт вә мануфактура ојнајыр; Оуенин фикринчә исә әксинә, башлыча ролу ири сәнаје ојнајыр, Оуен артыг ев тәсәррүфаты ишләриндә бухар вә машын гүввәсинин тәтбиг олунмасыны тәләб едир. Лакин онларын һәр икиси белә бир тәләб ирәли сүрүр ки, әкинчиликдә вә сәнаједә һәр бир ајрыча шәхсин мәшғәләләри бир-бирини мүмкүн гәдәр чох әвәз етсин вә буна ујғун олараг, кәнчләр мүмкүн гәдәр һәртәрәфли техники фәалијјәт көстәрә билмәк руһунда тәрбијә едилсинләр. Бунларын һәр икисинин фикринчә, инсан һәртәрәфли әмәли фәалијјәт јолу илә өз габилијјәтләрини һәртәрәфли инкишаф етдирмәлидир вә әмәк бөлкүсү нәтичәсиндә әмәјин итирдији чазибәдарлыг, һәр шејдән әввәл,

мәшғәләләрин көстәрилән шәкилдә бир-бирини әвәз етмәси вә буна ујғун олараг һәр бир ајрыча ишә һәср едилән (Фурјенин дедији кими)[141] «сеансын» гыса олмасы јолу илә јенидән она гајтарылмалыдыр. Көстәрилән утопистләрин һәр икиси ч-б Дүрингин истисмарчы синифләрдән ирс олараг алдығы тәфәккүр тәрзиндә мүгајисәедилмәз дәрәчәдә јүксәкдир; һәмин тәфәккүр тәрзинә көрә шәһәрлә кәнд арасындакы әкслик өз тәбиәтинә көрә дә арадан галдырылмаздыр. Бу мәһдуд тәфәккүр тәрзиндән мүгајисәедилмәз дәрәчәдә јүксәкдир; һәмин дә *бирчә* нөв мәһсул истеһсал етмәјә мәһкум олмалыдырлар: беләликлә дә өз һәјат тәрзинә көрә бир-бириндән фәргләнән, дикәр ишдә дејил, мәһз бу ишлә мәшғул олмаларындан һәзз алан вә демәли, әсарәт алтына дүшдүкләринә, биртәрәфли вүчуда чеврилмәләринә *севинмәк* дәрәчәсинә алчалан инсанлар арасында «игтисади мүхтәлифлији» әбәдиләшдирмәк истәјирләр. Һәлә дә тамамилә әмәк бөлкүсүнүн әсири олан ч-б Дүринги «сарсаг» Фурјенин һәтта һәдсиз чәсарәтли хәјалларындакы әсас фикирләри илә мүгајисә етдикдә, һәтта «кобуд, сөнүк вә мискин» Оуенин ән мискин идејалары илә мүгајисә етдикдә мә'лум олур ки, ч-б Дүринг јалныз ловға бир чыртдандыр.

Чәмијјәт бүтүн истеһсал васитәләрини ичтимаи-планаујғун сурәтдә тәтбиг етмәк мәгсәди илә бу истеһсал васитәләринин һамысына јијәләндикдә, инсанларын өз истеһсал васитәләринин онлары әсарәт алтына алмасыны,—инди мөвчуд олан бу һалы арадан галдырачагдыр. Өзлүјүндә ајдындыр ки, чәмијјәт ајрылыгда һәр бир адамы азад етмәсә, өзүнү азад едә билмәз. Демәли, көһнә истеһсал үсулу көкүндән арадан галдырылмалыдыр, хүсусилә дә көһнә әмәк бөлкүсү јох олмалыдыр. Бунун јерини истеһсалын елә бир тәшкили тутмалыдыр ки, бурада бир тәрәфдән һеч кәс инсанларын мөвчуд олмасынын тәбии шәрти олан мәһсулдар әмәкдәки өз иштирак һиссәсини башгасынын үзәринә јыха билмәсин вә дикәр тәрәфдән мәһсулдар әмәк инсанларын әсарәт алтына алынмасы васитәси дејил, онларын азадлығa чыхмасы васитәси олсун, һәр кәсә өз габилијјәтләрини, истәр чисмани, истәрсә мә'нәви габилијјәтләрини һәртәрәфли инкишаф етдириб лазымынча мејдана чыхармаг имканы версин, демәли, мәһсулдар әмәк ағыр бир јүк олмајыб зөвгә чеврилсин.

Бүтүн бунлар инди даһа әсла хәјал вә хејирхаһ бир арзу дејилдир. Мәһсулдар гүввәләрин индики инкишафы шәраитиндә мәһз бу гүввәләрин ичтимаиләшдирилмәси фактынын өзүндән ирәли кәләчәк истеһсал артымы, капиталист истеһсал

үсулундан төрәјән чәтинлик вә манеәләрин, мәһсуллары вә истеһсал васитәләрини исраф етмәјин арадан галдырылмасы,—артыг бунлар имкан верәр ки, һамынын әмәкдә иштирак етмәси шәрти илә һәр кәсин иш вахты индики тәсәввүрләрә көрә чүз'и бир дәрәчәјә ендирилсин.

Јенә орада, сәһ. 295—298.

...Капиталист сәнајеси артыг инди өзүнә лазым олан хам материалларын јерли истеһсалынын мәһдуд чәрчивәләриндән нисбәтән азад олмушдур. Тохучулуг сәнајеси әсасән кәнардан кәтирилән хаммалы е'мал едир. Испанијанын дәмир филизи Инкилтәрәдә вә Алманијада е'мал едилир, Испанијанын вә Чәнуби Американын мис филизи—Инкилтәрәдә. Һәр бир даш көмүр һөвзәси өз һүдудларындан хејли узаглардакы сәнајени јаначагла тәчһиз едәрәк, илдән-илә даһа кениш бир саһәни әһатә едир. Авропанын бүтүн саһил һиссәсиндә бухар машынларыны Инкилтәрәнин даш көмүрү, бә'зи јерләрдә исә Алманијанын вә Белчиканын даш көмүрү һәрәкәтә кәтирир. Капиталист истеһсалы буховларындан азад олан чәмијјәт бу јолда даһа чох ирәлиләјә биләр. Чәмијјәт бүтүн сәнаје истеһсалынын елми әсасларыны баша дүшән вә ајрылыгда һәр биринин там бир сыра истеһсал саһәләрини әмәли сурәтдә башдан-баша өјрәнмиш олан һәртәрәфли инкишаф етмиш истеһсалчылардан ибарәт јени бир нәсил јетишдирмәклә јени бир мәһсулдар гүввә јаратмыш олур ки, бу гүввә дә даһа узаг јерләрдән хаммал вә јаначаг дашынмасына сәрф едилән әмәјин әвәзини артыгламасы илә өдәмиш олачагдыр.

Јенә орада, сәһ. 300—301.

...Мүхтәлифлик хатиринә кәлин, өзү өзүнә архаланан инсанын ч-б Дүрингин рәһбәрлији алтында чәсарәтлә ирәлиләјә билмәк үчүн әсасландығы «вәзијјәти» нәзәрдән кечирәк.

Инсанын өзү өзүнә дајаг олмасына имкан верән вәзијјәтин биринчи чәһәти—инсанын доғулмасыдыр. Сонра,

тәбии һәдди-булуға чатана гәдәр о, «ушагларын тәбии тәрбијәчисинин», јә'ни ананын һимајәсиндә олур. «Бу дөвр гәдим Рома һүгугунда олдуғу кими, јеткинләшәнә гәдәр, јә'ни тәгрибән 14 јаша гәдәр давам едә биләр». Јалныз тәрбијәсиз бөјүк оғлан ушагларынын анаја кифајәт гәдәр еһтирам етмәјәчәји һалларда атанын ишә гарышмасы, хүсусән дә ичтимаи тәрбијә тәдбирләри бу нөгсанын гаршысыны алмалыдыр. Ушаг јеткинләшдикдән сонра «атанын тәбии һимајәсинә» кечир, бу шәртлә ки, ата мөвчуд олсун, һәм дә «онун ата олдуғуна шүбһә едилмәсин»; экс тәгдирдә ичма гәјјум тә'јин едир.

Јухарыда көрдүјүмүз кими, ҹ-б Дүринг истеһсалын өзүнү дәјишдирмәдән капиталист истеһсал үсулунун иҹтимаи истеһсал үсулу илә әвәз едилмәсини тамамилә мүмкүн һесаб едир, еләҹә дә хәјал едир ки, ејни заманда бүтүн аилә формасыны көкүндән дәјишдирмәдән мүасир буржуа аиләсини онун бүтүн игтисади әсасындан гопармаг олар. Бу аилә формасы она о гәдәр дәјишилмәз көрүнүр ки, һәтта «гәдим Рома һүгугуну»,— бир гәдәр «нәҹибләшдирилмиш» шәкилдә олса да,—аилә мүнасибәтләри үчүн әбәдилик рәһбәр принсип едир, аиләни јалныз «мирас гојуб кедән», јә'ни мүлкијјәти олан бир ваһид кими тәсәввүр едир. Бу мәсәләдә утопистләр ҹ-б Дүрингдән мүгајисә едилмәјәҹәк дәрәҹә јүксәкдирләр. Онларын фикринҹә, инсанларын ҹәмијјәт һалында азад сурәтдә бирләшмәләринин бәргәрар олмасы вә хүсуси ев ишинин иҹтимаи сәнајеjә чеврилмәси илә бәрабәр, билаваситә кәнҹләрин тәрбијәси дә иҹтимаиләшдирилир, бунунла бирликдә исә аилә үзвләри арасында һәгигәтән азад гаршылыглы мүнасибәтләр јараныр. Сонра, һәлә Маркс («Капитал», сәһ. 515 вә сонракылар) мүәјјән етмишдир ки, «ири сәнаје евдән кәнарда, иҹтимаи гурулушлу истеһсал просесиндә гадынларын, јенијетмә вә ушаг јашларында олан оғлан вә гызларын ролуну һәлледиҹи рол дәрәҹәсинә чатдырараг, аиләнин вә киши илә гадын арасындакы мүнасибәтләрин даһа јүксәк формасы үчүн јени игтисади тәмәл јарадыр»[142].

Ҹ-б Дүринг дејир: «Тәбиидир ки, һәр бир сосиал-ислаһатчылыг фантазијачыларынын әлиндә, онун өз јени иҹтимаи һәјатына ујғун олан һазыр педагокикасы вардыр».

Бу нөгтеји-нәзәрдән ҹ-б Дүринг өзү сосиал-ислаһатчылыг фантазијачыларынын «ән бетәридир». Кәләҹәк мәктәбинә о ән азы, мүәллиф һүгугуна јетирдији гәдәр диггәт јетирир, бунун исә јәгин, бир мә'насы вар. Онда јалныз бүтүн «нәзәрдән кечирилән кәләҹәк» үчүн дејил, һабелә кечид дөврү үчүн дә мәктәб вә университетләрин гәти һазырланмыш планы вардыр. Лакин тәкҹә сон мәрһәләдәки гәти сосиалитетдә оғлан вә гызлара нә вериләҹәјинин фәрз олундуғуну нәзәрдән кечирмәклә кифајәтләнәк.

Үмумхалг мәктәби өз шакирдләринә «инсан үчүн өзлүјүндә вә принсипҹә ҹазибәдар ола билән һәр шеји», демәли, хүсусилә—«дүнјанын вә һәјатын баша дүшүлмәсинә даир бүтүн елмләрин әсасларыны вә башлыҹа наилијјәтләрини» верир. Орада, һәр шејдән әввәл, ријазијјат өјрәдәҹәкләр, һәм дә елә өјрәдәҹәкләр ки, ади һесаб вә ҹәмләмәдән башламыш интеграл һесабламасына гәдәр бүтүн принсипиал анлајыш вә үсуллар «тамамилә кечилмиш» олаҹагдыр.

Лакин бу о демәк дејилдир ки, бу мәктәбдә һәгигәтән диференсиал вә интеграл алачаглар. Тамамилә әксинә: орада бүтөвлүкдә көтүрүлән ријазијјатын тамамилә јени үнсүрләри—һәм ибтидаи, һәм дә али ријазијјат рүшејмләринә малик олан үнсүрләр кечиләчәкдир. Һәрчәнд ч-б Дүринг инандырмаға чалышыр ки,

бу кәләчәк мәктәбинин «дәрсликләринин мәзмуну» «өз нәзәриндә башлыча чәһәтләри илә схематик шәкилдә артыг индидән чанланыр».

лакин, тәәссүф ки, һәмин

«бүтөвлүкдә көтүрүлән ријазијјатын үнсүрләрини»

о индијәдәк кәшф едә билмәмишдир,
онун ичра етмәк игтидарында олмадыгларыны исә

«һәгигәтдә јени ичтимаи гурулушун јалныз азад вә артан гүввәләриндән көзләмәк лазымдыр».

Лакин кәләчәјин ријазијјатынын мејвәләри һәлә чох галдырса, кәләчәјин астрономијасы, механикасы вә физикасы чәтин бир шеј олмајыб,

«бүтүн мәктәб тәдрисинин өзәјини» тәшкил едир. Һалбуки «бүтүн өз нәзәријјәләринә бахмајараг, һәлә дә әсасән тәсвири характер дашыјан ботаника вә зоолокија» «ән чох јүнкүл вә әјләндиричи бир сөһбәт үчүн» истифадә едиләчәкдир.

«Фәлсәфә курсу»нун 417-чи сәһифәсиндә белә дејилир. Ч-б Дүринг бу күнә гәдәр дә әсасән јалныз тәсвири ботаниканы вә зоолокијаны билир. Үзви аләмин мүгајисәли анатомијасыны, ембриолокијасыны вә палеонтолокијасыны әһатә едән бүтүн үзви морфолокијанын о һеч адыны да билмир. Онун хәбәри олмадан биолокија саһәсиндә, демәк олар, онларча тамамилә јени елмләр мејдана кәлдији һалда, онун ушаг гәлби «тәбиијјат тәфәккүрү тәрзинин јүксәк мүасир елми үнсүрләрини» һәлә дә Раффын «Ушаглар үчүн тәбиәт тарихи» китабындан көтүрүр вә үзви аләмин бу конститусијасыны һабелә бүтүн «нәзәрдән кечирилән кәләчәјә» дә бәхш едир. Кимјанын мөвчуд олдуғуну о өз адәти үзрә бурада да тамамилә унудур.

Тәрбијәнин естетик чәһәтинә кәлинчә, ч-б Дүринг бу саһәдә һәр шеји јенидән јаратмаг фикриндәдир. Бүтүн әввәлки поезија бунун үчүн јарамыр. Һәр чүр динин гадаған едилдији јердә, әлбәттә, адәтән кечмиш ше'рләрдә олан «мифоложи вә башга дини һәдјана» мәктәбдә јол верилә билмәз. Еjнилә дә, «мәсәлән, Көтенин чох мејл көстәрдији поезија мистисизми» дә

təsləнмəjə лajиғдир. Белəликлə, ч-б Дүринг өзү «ағылла барышдырылмыш фантазиjанын даһа jүксəк тəлəблəринə» уjғун олан али поезиjа нүмунəлəрини бизə вермəли олачаг вə «дүнjанын баша чатдырылмасы демəк олан» əсил идеалы тəсвир етмəли олачагдыр. Анчаг гој о, лəнкимəсин. Тəсəррүфат коммунасы jалныз о заман бүтүн дүнjаны фəтһ едə билəр ки, ағылла барышдырылмыш Искəндəриjjə ше'ринин ити аддымлары илə сəфəрə чыхсын.

Кəлəчəjин кəнч вəтəндашына филолокиjа илə о гəдəр дə əзиjjəт вермəjəчəклəр.

«Өлү диллəр тамамилə арадан галхыр... чанлы харичи диллəрин өjрəнилмəси исə... икинчи дəрəчəли бир шеj кими галачагдыр». Jалныз о jерлəрдə ки, халглар арасында əлавə халг күтлəлəринин бир jердəн башга jерə көчмəсиндəн ибарəт олур,—о jерлəрдə харичи диллəр, лазым кəлдикчə, һəр кəсə асанлыгла мүjəссəр бир һала салынмалыдыр. «Диллəри өjрəнəркəн һəгиги елми нəтичəjə» наил олмаг үчүн бир нөв үмуми грамматика олмалыдыр, хүсусилə дə «ана дилинин материjасы вə формасы» олмалыдыр.

Мүасир адамларын милли мəһдудлуғу, ч-б Дүрингин нəзəриндə һəлə дə чох космополитдир. О, мүасир алəмдə мəһдуд милли нөгтеjи-нəзəрдəн jүксəкдə дурмаға һеч олмазса бир гəдəр имкан верəн ики амили дə арадан галдырмаг истəjир. О, гəдим диллəрин өjрəнилмəсини арадан галдырмаг истəjир, һалбуки бу диллəрин өjрəнилмəси, мүхтəлиф миллəтлəрдəн олуб мəһз классик тəһсил алмыш адамларда, онларын һамысына мəхсус даһа кениш бир көрүш даирəси jарадыр. Бунунла бирликдə о, jени диллəрин өjрəнилмəсини дə арадан галдырмаг истəjир, һалбуки мүхтəлиф миллəтлəрə мəнсуб олан адамлар бу диллəрин васитəси илə өз фикирлəрини бир-биринə баша сала билир вə өз сəрһəдлəри харичиндə баш верəн һадисəлəрлə таныш олурлар. Бунларын мүгабилиндə ана дилинин грамматикасы мөһкəмчə əзбəрлəнмəли олачагдыр. Лакин «ана дилинин материjасы вə формасы» jалныз о заман баша дүшүлə билир ки, онун доғулушу вə тəдричəн инкишафы излəнилсин, бу исə, əввəлəн, онун арадан галхмыш олан өз формаларына, икинчиси дə, гоһум чанлы вə өлү диллəрə диггəт верилмəдəн мүмкүн деjилдир. Белəликлə, биз jенə гадаған саһəсинə кəлиб чыхырыг. Лакин бир һалда ки, ч-б Дүринг бүтүн мүасир тарихи грамматиканы өз тəдрис планындан силиб атыр, онда диллəри өjрəтмəк үчүн онун jалныз, көһнə классик филолокиjа үслубунда бичилмиш олан гəдим техники грамматика вə онун тарихи тəмəлə малик олмамагдан ирəли кəлəн бүтүн казуистикасы вə əсассызлығы галыр. Көһнə филолокиjаjа нифрəт ону о дəрəчəjə чатдырыр ки, бу филолокиjа-

нын ән пис мәhсулуну «дилләрин hәгигәтән елми сурәтдә өјрәнилмәсинин мәркәзи маддәси» сәвијјәсинә гәдәр јүксәлдир. Ајдындыр ки, гаршымыздакы бу филолог, сон 60 ил әрзиндә чох гүдрәтли вә сәмәрәли инкишаф етмиш олан тарихи дилчилик hаггында бирчә кәлмә дә ешитмәмишдир,—мәhз буна көрә дә ч-б Дүринг дилләрин өјрәнилмәсинин «мүасир јүксәк елми үнсүрләрини» Боппда, Гриммдә вә Дитсдә дејил, рәhмәтлик hејзедә вә Беккердә ахтарыр.

Лакин кәләчәјин кәнч вәтәндашы бүтүн бу тәдрисдән сонра да hәлә «өзүндә бир дајаг тапмыр». Бундан өтрү

«фәлсәфәнин сон әсасларыны өјрәнмәк» јолу илә даhа дәрин бир тәмәл јаратмаг лазымдыр. Лакин ч-б Дүринг бу саhәдә кениш јол ачандан сонра «белә бир дәринлик... чох бөјүк бир вәзифә тәшкил етмир». Доғрудан да, «варлығын үмуми схематикасынын фәхр едә биләчәји бә'зи чидди елми мүддәалары ујдурма схоластик чәhәтләрдән тәмизләсәк вә hәр јердә јалныз ч-б Дүринг тәрәфиндән «тәсдиг едилән керчәклијин әhәмијјәтини гәбул етмәк гәрарына кәлсәк», онда ибтидаи фәлсәфә кәләчәјин кәнчләринә дә тамамилә мүјәссәр олар. «Сонсузлуг анлајышларынын вә бунларын тәнгидинин әhәмијјәтини индијә гәдәр мисли көрүнмәмиш бир јүксәклијә галдырмағымыза имкан верән *сон дәрәчә бәсит* үсуллары хатырласаг», онда «инди дәринләшдирилиб чиддиләшдирилдијинә көрә бу гәдәр садә бир шәкил алмыш олан универсал мәкан вә заман анлајышы үнсүрләринин, нәhајәт, hазырлыг билилкләри чәркәсинә кечмәмәсинә гәтијјән hеч бир әсас јохдур...» Ч-б Дүрингин «... ән әсаслы идејалары јени чәмијјәтин универсал тәhсил систематикасында икинчи дәрәчәли рол ојнамамалыдыр». Материјанын өзү өзүнә бәрабәр hалы вә сајылмыш сајсызлыг, әксинә, «инсаны нәинки ајаг үстә гојмалы, hабелә ону вадар етмәлидир ки, *мүтләг* дејилән шејин *өз ајаглары алтында олдуғуну* өз гүввәси илә баша дүшсүн».

Охучунун көрдүјү кими, кәләчәјин халг мәктәби әслиндә, бир гәдәр «нәчибләшдирилмиш» Пруссија кимназијасындан башга бир шеј дејилдир. Бу мәктәбдә јунан вә латын дилләри даhа чох мигдар халис вә тәтбиги ријазијјатла, хүсусән дә керчәклик фәлсәфәси үнсүрләри илә әвәз едилмишдир, алман дилинин тәдриси исә јенә дә рәhмәтлик Беккер дәрәчәсинә, башга сөзлә десәк, тәгрибән ибтидаи мәктәб сәвијјәсинә ендирилмишдир. Доғрудан да, ч-б Дүрингин «билилкләринин», јә'ни онун бәhс етдији бүтүн саhәләри арашдырдығымыз заман лап мәктәбли билији сәвијјәсиндә олдуғу ашкара чыхан «билилкләринин», јахуд, даhа доғрусу, әввәлчәдән әсаслы сурәтдә «тәмизләдикдән» сонра бу «билилкләрдән» үмумијјәтлә нә галмышса, нәhајәт, тамамилә вә бүтүнлүклә hазырлыг билилкләри чәркәсинә кечмәмәсинә «гәтијјән hеч бир әсас јохдур», чүнки ч-б Дүрингин билији hеч вахт бу сәвијјәдән јүксәјә галхмамышдыр. Әлбәттә, ч-б Дүринг гулағынын учу илә ешитмишдир ки, сосиализм чәмијјәтиндә әмәк вә тәрбијә бир-

ләшдириләчәк, бунунла да кәнч нәсилләрин мүхтәлифчәһәтли техники тәһсил алмасы, һабелә елми тәрбијә үчүн әмәли әсас тә'мин едилмиш олачагдыр; буна көрә дә ч-б Дүринг һәмин мүддәаны да өз ади үсулу илә сосиалитетә тәтбиг едир. Лакин ч-б Дүрингә көрә, истеһсал саһәсиндә әввәлки әмәк бөлкүсү, көрдүјүмүз кими, өз әсас хүсусијјәтләри е'тибары илә саламат сахландығындан мәктәбләрдә вериләчәк бу техники тәһсил сонра әмәли тәтбиг олунмаг имканындан мәһрум едилир, истеһсалын өзү үчүн һәр бир әһәмијјәтдән мәһрум едилир,—техники тәһсил јалныз мәктәб мәгсәди дашыјыр: һәмин тәһсил бизим әсаслы јениликчинин һеч ешитмәк дә истәмәдији идманы әвәз етмәлидир. Мәһз буна көрә ч-б Дүринг бу саһәдә бизә јалныз 2—3 мә'насыз чүмлә тәгдим едә билир; мәсәлән:

«Гочалар кими чаванлар да сөзүн ән чидди мә'насында ишләмәлидирләр».

Бу ачиз вә мәзмунсуз бошбоғазлыг «Капитал»ын мүвафиг јери илә (сәһ. 508—515) мүгајисә едилдикдә, һәгигәтән ачыначаглы бир тә'сир бағышлајыр; «Капитал»ын һәмин јериндә Маркс белә бир мүддәа ирәли сүрүр: «Роберт Оуенин тәчрүбәсиндән әтрафлы көрмәк олур ки, кәләчәк дөвр тәрбијәсинин рүшејми фабрик системиндән доғмушдур; бу тәрбијә үсулу мүәјјән јаша чатмыш бүтүн ушагларын мәһсулдар әмәјини тәһсил вә идманла бирләшдирәчәк вә бу үсул ичтимаи истеһсалы јүксәлтмәк үсулу олмагдан башга, һабелә һәртәрәфли инкишаф етмиш инсанлар јетишдирмәк үчүн јеканә бир үсул олачагдыр»[143].

Кәләчәјин университетини һәлә бир тәрәфә гојаг—орада керчәклик фәлсәфәси бүтүн билијин өзәјини тәшкил едәчәк вә тибб факүлтәси илә јанашы һүгуг факүлтәси дә мөвчуд олачагдыр; «ихтисас мәктәбләрини дә» бир тәрәфә гојаг—бунларын барәсиндә биз јалныз буну өјрәнмиш олуруг ки, һәмин мәктәбләр анчаг «ики-үч фәнн» үчүндүр...

Ф. Енкелс тәрәфиндән 1876-чы илин сентјабрында—1878-чи илин ијунунда јазылмышдыр.

1877-чи ил јанварын 3-дән 1878-чи ил ијулун 7-дәк «Vorwarts» гәзетиндә чап едилмишдир. 1878-чи илдә Лејпсигдә ајрыча китаб шәклиндә нәшр олунмушдур.

Јенә орада, сәһ. 322—327.

ЕНКЕЛС—МИННА КАРЛОВНА ГОРБУНОВАЈА

БИАРРИСӘ

Лондон, 22 ијул 1880-чы ил
122, Regent's Park Road, N. W.

Һөрмәтли ханым!

Сизин Биаррисдән јаздығыныз мәктуб[144] бир гәдәр кәздикдән сонра, артыг он илдән бәри јашадығым јердә сағ-саламат мәнә чатдырылмышдыр. Әлимдә олан мә'луматы тез Сизә чатдырмаг истәјирәм.

Бу мәсәләни мән достум Марксла мүзакирә етдим вә һәр икимиз бу фикирдәјик ки, инкилис сәнәт мәктәбләринә даир Сизин әлиниздәки рәсми һесабатлардан јахшы мәнбә јохдур[145]. Бу мәсәлә һаггындакы дикәр, гејри-рәсми әдәбијјат, демәк олар, анчаг бәзәк-дүзәк вермәклә мәшғулдур, ја да мәгсәди садәчә оларaг һәр һансы бир шарлатанлығы тә'рифләмәкдән ибарәтдир. Мән мәктәб идарәләринин вә маариф назирлијинин сон илләрә аид һесабатларыны нәзәрдән кечирәрәм, бәлкә Сизи марагландыра биләчәк бир шеј тапылды вә онда, әкәр Сиз ики һәфтәдән сонра, јахуд пајызда (чүнки мән бир мүддәтә Лондондан кедирәм[146]) мәктублары вә ја бағламалары Сизә һансы адресә көндәрмәк мүмкүн олдуғуну мәнә лүтфән билдирсәниз, бу барәдә Сизә даһа әтрафлы мә'лумат верәрәм. Кәнчләрин сәнәт тәһсили бурада, континент өлкәләринин әксәријјәтиндәкинә нисбәтән, даһа пис вәзијјәтдәдир; нә едилирсә, адәтән анчаг заһири көрүнүш үчүн едилир. Сиз һесабатларын өзүндән, јәгин, көрмүшсүнүз ки, бурадакы сәнәт мәктәбләри дејилән мәктәбләр континентдәки сәнәт мәктәбләринә әсла мүвафиг дејилдир, бунлар мәһкәмәнин гәрары әсасында бахымсыз ушагларын бир нечә иллијә көндәрилдији бир нөв ислаһ мүәссисәләридир.

Лакин америкалыларын бу саһәдәки тәшәббүсләри Сизи, јәгин ки, даһа чох марагландырмалыдыр. Бирләшмиш Штатлар Парис сәркисинә[147] бу мәсәләјә даир чох зәнкин материал көндәрмишди вә һәмин материал, јәгин, Ришел'е күчәсиндәки бөјүк китабханада[148] галмышдыр. Бу барәдә Сиз орадача, сәркинин каталогундан даһа әтрафлы мә'лумат әлдә едә биләрсиниз.

Сонра мән Парисдә олан ч-б Да Коста адлы бирисинин адресини Сизин үчүн өјрәнмәјә чалышырам, онун оғлу* 1871-чи ил Парис Коммунасында иштирак етмишдир. Ата Да Коста халг маарифи саһәсиндә чалышыр, өз пешәсилә гызғын марагланыр вә бөјүк мәмнунијјәтлә Сизә јардым көстәрәр.

Бурада јашлы фәһләләр үчүн олан әлавә мәктәбләр дә адәтән бир шеј дејилдир. Әкәр бир јердә јахшы бир иш көрүлүрсә дә јалныз мүстәсна шәраитә көрә вә ајры-ајры шәхсләрин сајәсиндә көрүлүр, јә'ни бу ишләр мүвәггәти вә јерли характерли ишләрдир. Бурада бүтүн бу ишләрдә даим анчаг бирчә шејә: шарлатанлыға тәсадүф едилир. Јахшы мүәссисәләри чох кечмәдән өлдүрүчү бир әталәт басыр, онларын кујә дашымагда олдуглары мәгсәд исә кетдикчә даһа артыг бир дәрәчәдә гуллугчулар үчүн ишдә өзләринә мүмкүн гәдәр аз зәһмәт вериб мааш алмаг бәһанәсинә чеврилир. Бу о гәдәр ади бир һалдыр ки, һәтта орта синфин—буржуазијанын—ушаглары тәһсил алан мүәссисәләр дә истисна тәшкил етмир. Мән сон вахтларда мәһз бу саһәдә јенидән көзәл мисаллара раст кәлдим.

Чох тәәссүф едирәм ки, артыг өзүм Сизә јени материал верә билмирәм. Тәәссүф ки, там бир сыра илләр әрзиндә халг тәһсилини әтрафлы изләмәјә имканым олмамышдыр. Јохса бөјүк шадлыгла Сизә чохлу мәнбә көстәрә биләрдим. Үмумдүнја-тарихи бөһран әрәфәсиндә олан вә мисилсиз әзмкарлыға вә фәдакарлыг габилијјәтинә малик бир ингилаби партија јаратмыш олан Русија кими бир өлкәдә халг тәһсилинә, онунла да бирликдә, һеч олмазса долајысы илә ингилаби һәрәката јардым едән һәр шејлә биз олдугча марагланырыг.

Сизә дәрин һөрмәт вә сәдагәт бәсләјән

Ф. ЕНКЕЛС

Рус дилиндә вә орижиналын дилиндә илк дәфә «Ф. Енкелсин нәшр едилмәмиш мәктублары» китабында дәрч едилмишдир, Ленинград, 1924. К. Маркс вә Ф. Енкелсин рус сијаси хадимләри илә јазышмасы. Азәрнәшр, 1957, сәһ. 246—247.

* — Шарл Никола̀ Да Коста. *Ред.*

ЕНКЕЛС—МИННА КАРЛОВНА ГОРБУНОВАЈА

ПАРИСӘ

Лондон, 5 август 1880-чы ил
122, Regent's Park Road, N. W.

...Мән Сизин Москвадакы фәалијјәтиниз һаггында, һабелә земство* идарәси сәдринин көмәји илә сәнәт мәктәби ачмаг үмидиндә олдуғунуз һаггында вердијиниз мә'луматы бөјүк бир марагла охудум. Бурада бизим әлимиздә бүтүн рус земстволарынын** статистика һесабатлары вә үмумијјәтлә Русијанын игтисади вәзијјәти һаггында чох көзәл материал вардыр. Тәәссүф ки, мән һазырда бунлары нәзәрдән кечирә билмәдим, чүнки бунлар Марксдадыр, о исә бүтүн аиләси илә бирликдә инди дәниз курортундадыр[149]. Һәм дә, бу Сизин суалыныза чаваб вермәкдә мәнә аз көмәк едәрди[150], чүнки бундан өтрү кустар сәнајенин мүвафиг саһәләрини, һәмин саһәләрдәки истеһсалын характерини, бу саһәләрин истеһсал етдији мәһсуллары вә бунларын рәгабәт бачарығыны о дәрәчәдә билмәк лазымдыр ки, буну да анчаг јерләрдә әлдә етмәк олар. Үмумијјәтлә, мәнә елә кәлир ки, Сизин көстәрдијиниз сәнаје саһәләри, һәр һалда бунларын чоху, һәлә мүәјјән мүддәт ири сәнаје илә рәгабәт едә биләчәкдир. Бу чүр сәнаје чеврилишләри сон дәрәчә јаваш баш верир; Алманијада бир чох саһәләрдә һәлә индијә гәдәр дә һәтта әл илә ишләјән тохучу дәзкаһы тамамилә сыхышдырылыб арадан чыхарылмамышдыр, һалбуки Инкилтәрәдә бу дәзкаһ һәмин саһәләрдән һәлә 20—30 ил бундан әввәл арадан галдырылмышдыр. Русијада бу, даһа ләнк баш вермәлидир. Ахы орада гыш узун сүрдүјүнә көрә кәндлинин хејли бош вахты галыр; һәм дә күн әрзиндә о бир шеј газанса, һәр һалда удмуш олар. Әлбәттә, бу ибтидаи истеһсал методлары лабүд сурәтдә нәһајәт мәһв олмалыдыр вә мәсәлән, бурада олдуғу кими, јүксәк инкишаф етмиш сәнајеси олан бир өлкәдә иддиа етмәк оларды ки, бу позулма просесини ләнкитмәкдәнсә, ону сүр'әтләндирмәк даһа инсанпәрвәр бир һәрәкәтдир. Лакин тамамилә мүмкүндүр ки, Ру-

* «Земство» сөзүнү Енкелс русча јазмышдыр. *Ред.*
** «Земстволар» сөзүнү Енкелс русча јазмышдыр. *Ред.*

сијада вәзијјәт башга чүрдүр,—хүсусилә она көрә ки, орада үмуми сијаси вәзијјәтдә чох бөјүк дәјишикликләр олачағыны ирәличәдән ајдын көрмәк олар. Сизин өзүнүзүн јәгин етдијиниз кими, Алманијада вә башга јерләрдә сон дәрәчә аз фајда вермиш кичик вә әһәмијјәтсиз јарымчыг тәдбирләр Русијада бәлкә дә бә'зи јерләрдә халга, өз сөзүнү сөјләмәк имканы әлдә едәчәји вахта гәдәр сијаси бөһрана давам кәтирмәкдә вә өз сәнајесини сахламагда көмәк етсин. Һәм дә, бәлкә, мәктәбләр һеч олмазса мүәјјән дәрәчәдә халгын баша дүшмәсинә көмәк едәр ки, о мәһз *нә* сөјләмәли олачагдыр. Халг ичәрисиндә јајылан һәр чүр һәгиги маариф үнсүрләри буна аз-чох көмәк едир. Әкәр техники тәһсил, бир тәрәфдән, сәнајенин, һеч олмазса, јашамаға ән чох гадир олан вә ән чох јајылмыш саһәләриндә истеһсалы даһа сәмәрәли сурәтдә тәшкил етмәјә чалышсајды, дикәр тәрәфдән дә, ушаглара онларын башга сәнаје саһәләринә кечмәсини асанлашдыран үмуми техники биликләр версәјди, техники тәһсил өз мәгсәдинә, бәлкә дә, ән асанлыгла чатарды. Бүтүн бунлардан узагларда јашајаркән, бу үмуми мүлаһизәләрдән әлавә даһа бир шеј сөјләмәк чәтин ки, мүмкүн олсун.

Илк дәфә рус дилиндә вә орижиналын дилиндә «Ф. Енкелсин нәшр едилмәмиш мәктублары» китабында дәрч едилмишдир, Ленинград, 1924.

К. Маркс вә Ф. Енкелсин рус сијаси хадимләри илә јазышмасы. Азәрнәшр, 1957, сәһ. 256—257.

ЕНКЕЛС—ЖЕННИ ЛОНКЕЈӘ

ПАРИСӘ

[Лондон], 24 феврал 1881-чи ил

...«Лорд Дерби милли мәктәбләр системи тә’сис етмишдир»[151].—*Тамамилә доғрудур,* лакин о буну нә үчүн етмишдир? Фитсһиббонун «Ирландија 1868-чи илдә» китабына, мө’мин протестант вә торинин әсәринә вә ја Ирландијада халг маарифи парламент комиссијасы үзвләринин 1826-чы ил рәсми һесебатына бах. Ирландијалылар ушагларынын тәһсилини инкилис һөкумәти лагејдлик көстәрдијинә көрә өз әлләринә алмышлар. Инкилис ушагларынын ата вә аналары ушагларыны мәктәбдә охумаға көндәрмәк әвәзинә фабрикә газанч далынча көндәрмәк һүгугу үзәриндә тә’кид етдикләри заман, Ирландија кәндлиләри өз вәсаитләринә мәктәб тәшкил етмәкдә бир-бири илә јарышырдылар. Мәктәб мүәллими сәјјар мүәллим олараг һәр бир кәнддә бир нечә ај галырды. Она ев ахтарыб тапырдылар, һәр бир ушаг үчүн она һәфтәдә 2 пенс вә гышда бир гәдәр торф верирдиләр. Јајда һавалар хош кечәндә тә’лим чөлдә чәпәр јанында кечирди вә белә мәктәбләр «чәпәрјаны мәктәбләр» [hedge-schools] ады илә мәшһур идиләр. Сәјјар шакирдләр дә вар иди, бунлар китабларыны голтугларына вуруб мәктәбдән-мәктәбә кәзир, кәндлиләрдән јашамаг үчүн јери вә јемәји һеч бир чәтинлик көрмәдән алырдылар. 1812-чи илдә Ирландијада 4 600 белә «чәпәрјаны мәктәбләр» вар иди вә парламент комиссијасы үзвләринин һәмин ил үчүн олан һесабатында дејилирди ки, белә тәһсил

«хејирдән даһа чох шәр кәтирир», «белә тәһсили *адамлар әслиндә өзләри үчүн алырлар* вә бу тәһсилә бә’зи дүзәлишләр етмәји мүмкүн һесаб едириксә дә, амма *көрүнүр ки, бунун јајылмасыны дајандырмаг мүмкүн дејилдир:* ону јалныз јахшылашдырмаг олар, амма *онун гаршысыны алмаг олмаз».*

Беләликлә, бу әсил *милли* мәктәбләр инкилис мәгсәдләринә ујғун кәлмир. Бунлары мәһв етмәк үчүн *гондарма* милли мәктәбләр ачылмышдыр. Бу мәктәбләрдә *дүнјәви мәктәб әламәтләринин нә гәдәр аз* олдуғу бундан көрүнүр ки, оху китаблары һәм католик, һәм дә протестант библијаларындан көтү-

рулмуш вә Дублинин католик вә протестант архијепископлары тәрәфиндән бәјәнилмиш парчалардан тәртиб едилмишдир. Һәлә бу күнә гәдәр дә мәктәбләрә мәчбури давам етмәк һаггында аһ-налә едән инкилис кәндлиләрини һәмин Ирландија кәндлиләри илә мүгајисә ет!..

Илк дәфә рус дилиндә «Орта әсрләр» мәчмуәсиндә дәрч едилмишдир, XIX бурахылыш, 1961.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 35-чи чилд, сәһ. 135—136.

ЕНКЕЛС—КАРЛ КАУТСКИЈӘ

ВЈАНАЈА

Лондон, 12 сентјабр 1882-чи ил

...Әкәр Валтер вә д-р Браун бураја кәлсәләр, онлары көрмәк мәнә хош олар вә мән онлар үчүн өзүмдән асылы олан һәр шеји һәвәслә едәрәм. Галан шејләр исә јолуна дүшәр. Ахы, бурада Валтер *нәји* өјрәнмәк нијјәтиндәдир? Мәһз буну һәр шејдән әввәл һәлл етмәк лазымдыр. Сосиализми? Бунун үчүн она һеч дә бураја кәлмәк лазым дејил, о буну Австријадан вә Алманијадан кәнарда һәр јердә едә биләр; бундан башга белә мәшғәләләр үчүн мәнбәләр, јә'ни охунмасы лазым кәлән әдәбијјат чох тезликлә түкәнмиш олачагдыр. Сијаси игтисады? Тарихи? Бу мәсәләләрә даир Британија музејиндә материал олдугча чохдур, һәтта тәчрүбәси олмајан адамын һәмин материалларын ичәрисиндә чашыб галмасы горхусу вардыр. Тәбиәт елмләрини? Бунун үчүн мүһазирәләр лазымдыр, һәмин мүһазирәләр исә бурада ағласығмаз дәрәчәдә баһадыр. Мән белә күман едирәм ки, бу адамы бураја көндәрмәздән әввәл онун мәшғәләләринин мүәјјән планыны,—һеч олмазса, әсас чәһәтләрдә — гәрарлашдырмаг лазым иди вә әкәр һәмин планы мәнә билдирсәләр, бу планын һарада—бурадамы вә ја башга бир јердә даһа јахшы јеринә јетириләбиләчәји һаггында мүһакимә јүрүтмәк мәнә асан оларды. Бир дә ки, инкилис дилиндә *бә'зи* билијә малик олмадан о бурада чох чәтин вәзијјәтә дүшмүш оларды. Зәннимчә, харичә кетмәздән әввәл франсыз вә инкилис дилләриндә биртәһәр охумағы бачармаг үчүн әввәлчә һеч олмазса јарым ил ики дилләмәшғул олмаг она даһа фајдалы оларды. Бундан әлавә әкәр о, мүвәффәгијјәтлә мәшғул олмаг истәјирсә, һәр һалда тарих, чоғрафија вә мүмкүн гәдәр ријазијјат вә тәбиәт елмләри һаггында мүәјјән тәсәввүрә малик олмалыдыр. Бу сарыдан онун вәзијјәти мәнә мә'лум дејилдир, лакин әкәр һәмин биликләрдән ахсајырса, ону өз достларынын рәһбәрлији алтында әввәлчәдән бу биликләри алмаг үчүн вә үмумијјәтлә адамын тәкбашына чидди бир шеј өјрәнмәклә *нечә* мәшғул олачағыны өјрәнмәк үчүн ону әввәлчә Вјанаја көндәрмәк даһа јахшы оларды. Әкс-тәгдирдә бурада, Лондонда, пуллар хејли дәрә-

чәдә һәдәр хәрчләнәчәкдир. Бу иши мән белә тәсәввүр едирәм; бәлкә дә бүтүн бунлар јерсиздир, амма мән бу чаван адамын билик дәрәчәси барәсиндә һеч бир шеј билмирәм вә белә күман едирәм ки, мән һәр һалда өз мүлаһизәләрими сөјләмәли идим. Әкәр Сиз бу барәдә мәнә даһа әтрафлы мә'лумат версәниз чавабыны чох көзләмәли олмајачагсыныз. Үмумијјәтлә исә, Сизин билдијиниз кими, мән һәмишә харичә чаван вә үмид верән адамларын көндәрилмәсинә тәрәфдарам ки, онлар өз билик даирәләрини кенишләндирсинләр вә вәтәндә лабүд олан јерли хурафатдан хилас олсунлар...

Рус дилиндә илк дәфә там шәкилдә «Маркс вә Енкелсин архиви»ндә дәрч едилмишдир, I (VI) чилд, 1932.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 35-чи чилд, сәһ. 296—297.

ЕНКЕЛС—АВГУСТ БЕБЕЛӘ

СҮРИХӘ

Лондон, 24 ијул 1885-чи ил

...Каутскидә сән онун мәһз башлыча зәиф чәһәтини көрә билмисән. Онун кәнчләрә мәхсус әлимјанды нәтичә чыхармаг адәти, университетләрдә, хүсусилә дә Австрија университетләриндә тарихин пис методларла тәдриси сајәсиндә даһа да мөһкәмләнмишдир. Орада тәләбәләри тарихә аид әсәрләри һәмишә әввәлчәдән онлара мә'лум олан материаллар әсасында јазмаға өјрәдирләр ки, бу да кифајәт дејилдир, амма онлар буну *кифајәт һесаб етмәлидирләр*—демәли, дүзкүн олмадығыны јахшы билдикләри, лакин дүзкүн һесаб етмәли олдуглары шејләр һаггында јазмалыдырлар. Бунларын һамысыны Каутски, әлбәттә, чох мәһарәтлә едир. Сонрасы исә әдәбијјатчынын һәјатында олдуғу кимидир—гонорар хатиринә јазмаг, һәм дә чох јазмаг. Беләликлә, әсил елми ишин нә демәк олдуғу һаггында онун зәррә гәдәр дә тәсәввүрү јохдур. Сонра о бир нечә дәфә—һәм әһали тарихинә аид әсәрләриндә, һәм дә ибтидаи чәмијјәтдә никаһ һаггындакы мәгаләләриндә мүвәффәгијјәтсизлијә уғрады[152]. О заман мән она достчасына јаман тәнбеһ етдим, бу чәһәтдән мән она рәһм етмирәм вә онун јаздыгларыны *бу* нөгтеји-нәзәрдән амансызчасына тәнгид атәшинә тутурам. Амма мән она хошбәхтликдән белә бир тәсәлли верә биләрәм ки, кәнчликдә тәрәддүд етдијим илләрдә мән дә ејнилә бу чүр һәрәкәт едирдим вә нечә ишләмәк лазым кәлдијини јалныз Марксдан өјрәндим. Мәним тәнгидим она хејли фајда верир...

Рус дилиндә илк дәфә «Маркс вә Енкелсин архиви»ндә дәрч едилмишдир, I (VI) чилд, 1932.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 36-чы чилд, сәһ. 297.

ЕНКЕЛС—ИОҺАНН ФИЛИПП БЕККЕРӘ

ЧЕНЕВРӘЈӘ

Лондон, 5 декабр 1885-чи ил

...Сон заманлар мән әсаслы сурәтдә ишләмишәм вә сән буну Сүрихдә китаб нәшриндән көрә биләрсән, хүсусилә кәнчлијимин көзәл чағлары олан 1848—1849-чу илләрдә[153] јаздығым бә'зи әсәрләрими тәзәләмәк үчүн һәмин фүрсәтдән истифадә етдим. Бу сон дәрәчә зәрури бир иш олур, зира бүтүн бунлары унутмуш вә ја үмумијјәтлә һеч бир вахт билмәјән кәнч нәсилдә о заман нәләр баш вердијини өјрәнмәк арзусу јараныр вә буна көрә дә чохлу јаланчы мәнбәләр вә мә'лумат олдуғуну нәзәрә алараг, кәнч нәслә даһа доғру тәсәввүр вермәк лазымдыр. Сәнин өз мемуарларыны гуртармағын олдугча вачибдир. Бир нечә ил әввәл «Neue Welt»-дә бир нечә чох көзәл парча дәрч олунмушду[154], сәнин һадисәни чох көзәл нағыл етмәк исте'дадын вардыр, бундан башга сәнин хатирәләрин мәнимкиләрдән там 10—15 ил әввәл башлајыр вә 1830-чу илдән 1840-чы илә гәдәр олан дөврү әһатә едир, сонракы инкишаф үчүн бунун да олдугча бөјүк әһәмијјәти вардыр...

Илк дәфә бу китабда дәрч едилмишдир: F. Engels, „Vergessene Briefe (Briefe Friedrich Engels'an Johann Philipp Becker)". Berlin, 1920.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 36-чы чилд, сәһ. 339.

ЕНКЕЛС—ЕМИЛ ЕНКЕЛСӘ

ЕНКЕЛСҺИРҺЕНӘ

Лондон, 22 декабр 1886-чы ил

...Чох шадам ки, сиздә саламатлыгдыр, хүсусилә дә ушагларын вә нәвәләрин гајғысы сәнин ананы јенидән һәјата гајтарыр. Атанызын* олмамасыны сиз һәлә узун мүддәт һәм аиләдә, һәм дә ишдә һисс едәчәксиниз. О, камил адам иди вә аиләдә һеч бир заман ону әвәз етмәк олмаз, ишдә исә әвәз етмәк даһа чәтиндир. Бунунла белә мәһз сиз кәнчләрә лап илк чағлардан мәс'ул мөвге тутмаг чох фајдалыдыр, мәним вахтымда Алманијада бу чох тәәссүф ки, аз-аз һалларда баш верирди, һалбуки бу, зәканы вә хүсусилә характери инкишаф етдирмәк үчүн тамамилә зәруридир. Гој гочалар Бармендә әјләнсинләр, јајда исә иш үчүн кетмәкдән даһа чох курорт кими Енкелсһирһенә кетсинләр. Ишләри сиз өзүнүз көрә билсәниз, даһа јахшы олар—бу, сиздә өзүнүзә инам јарадар...

Илк дәфә «Feutsche Revue» журналында дәрч едилмишдир, Jg.46, Bd. III 1921.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 36-чы чилд, сәһ. 495.

---

*— Емил Енкелсин. *Ред.*

ЕНКЕЛС—КОНРАД ШМИДТӘ

БЕРЛИНӘ

Лондон, 5 август 1890-чы ил

...Үмумијјәтлә, Алманијада бир чох кәнч јазычылар «материалист» сөзүнү садә бир ибарә кими ишләдирләр, бу сөзү мүхтәлиф шејләрә тәтбиг едирләр, даһа зәһмәт чәкиб мәсәләни әтрафлы өјрәнмирләр, јә'ни бу сөзү һәр јердә ишләдир вә бунунла да мәсәләни битмиш һесаб едирләр. Лакин бизим тарих анлајышымыз һекелчилик кими гурамачылыгла мәшғул олмаг васитәси дејил, һәр шејдән әввәл өјрәнмәк үчүн рәһбәр тутулан бир васитәдир. Бүтүн тарихи јенидән өјрәнмәјә башламаг лазымдыр. Мүхтәлиф ичтимаи формасијалара ујғун олан сијаси, мүлки һүгуг, естетик, фәлсәфи, дини вә с. көрүшләри бу ичтимаи формасијалара әсасән мејдана чыхармаг үчүн әввәлчә һәмин формасијаларын мөвчуд олдуғу шәраити әтрафлы тәдгиг етмәк лазымдыр. Бу чәһәтдән индијәдәк олдугча аз иш көрүлмүшдүр, чүнки олдугча аз адам бу ишлә чидди мәшғул олмушдур. Бу чәһәтдән бизә бөјүк јардым көстәрилмәлидир, бу саһә сон дәрәчә кенишдир, һәм дә ким чидди чалышмаг истәсә, чох шеј јарадыб ад газана биләр. Лакин бунун әвәзиндә кәнч нәсилдән олан бир чох алманларын тарихи материализм һаггындакы ибарәләрлә (ахы, *һәр шеји* ибарәјә чевирмәк олар) мәшғул олмагдан мәгсәдләри јалныз одур ки, тарихә даир өзләринин нисбәтән чох чүз'и олан биликләрини мүмкүн гәдәр тезликлә тәртиб едиб гурашдырсынлар (ахы, игтисад тарихи һәлә бәләкдәдир!), сонра да ифтихарла өз рәшадәтләринә бахсынлар. Мәһз о заман Барт кими бириси мејдана чыха биләр вә һәтта, онун өз мүһитиндә, һәр һалда, артыг бош ибарәјә чеврилмиш бир шејә киришә биләр.

Лакин бунларын һамысы дүзәлмәкдәдир. Инди Алманијада биз о гәдәр кучлүјүк ки, чох шејә дөзә биләрик. Сосиалистләр әлејһинә ганунун[155] бизә көстәрдији чох бөјүк хидмәтләрдән бири бу олду ки, о, бизи сосиалист өртүјүнә бүрүнмүш алман «алиминин» зәһләтөкәнлијиндән хилас етди. Инди биз о гәдәр кучлүјүк ки, јенидән чох ловғаланмыш олан бу алман «алимини» дә һәзм едә биләрик. Артыг сиз өзүнүз һәгигәтән бир гәдәр иш көрмүшсүнүз вә билмәлисиниз ки, партијаја

гошулан кәнч әдибләр арасында зәһмәт чәкиб сијаси игтисады, сијаси игтисад тарихини, тичарәтин, сәнајенин, әкинчилијин, ичтимаи формасијаларын тарихини өјрәнәнләр олдугча аздыр. Онларын ичәрисиндә Мауререрин тәкчә адындан башга онун һаггында дикәр мә'луматы оланлар чохдурму! Журналистин иддиасы һәр шејә үстүн кәлмәлидир, нәтичәләр дә буна ујғун олур. Бу чәнаблар чох заман белә хәјал едирләр ки, фәһләләрә һәр нә версән јарајар. Каш онлар биләјдиләр ки, Маркс өзүнүн һәтта ән јахшы шејләрини дә фәһләләр үчүн һәлә лазымынча јарарлы һесаб етмирди, ән јахшы олмајан бир шејин фәһләләрә тәгдим едилмәсини чинајәт сајырды!..

Илк дәфә там шәкилдә «Sozialistische Monatshefte» журналынын 1920-чи ил, 18—19-чу №-ләриндә дәрч едилмишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Сечилмиш мәктублар. Азәрнәшр, 1955, сәһ. 442—443.

ЕНКЕЛС—ЈОЗЕФ БЛОХА

КӨНИГСБЕРГӘ

Лондон, 21 [—22] сентјабр 1890-чы ил

...Сонра, мән Сиздән хаһиш едирәм бу нәзәријјәни* илк мәнбәләрдән өјрәнәсиниз, башгаларынын дедикләриндән өјрәнмәјәсиниз—ахы, доғрудан да бу хејли асандыр. Маркс һеч елә бир әсәр јазмамышдыр ки, орада бу нәзәријјә рол ојнамасын. Хүсусилә *«Луи Бонапартын 18 брүмери»,* һабелә *«Капитал»да* чохлу көстәришләр һәмин нәзәријјәнин тәтбиг едилмәсинин чох көзәл нүмунәсидир. Сонра мән, әлбәттә, өз әсәрләримдән бунлары көстәрә биләрәм: «Ҹәнаб Јевкени Дүрингин елмдә јаратдығы чеврилиш», «Лүдвиг Фејербах вә классик алман фәлсәфәсинин сону». Бу әсәрләрдә мән өзүмә мә'лум олдуғуна көрә, тарихи материализмин бүтүн мөвчуд шәрһләри ичәрисиндә онун ән әтрафлы шәрһини вермишәм.

Маркс вә мән гисмән өзүмүз тәгсиркарыг ки, ҝәнҹләр бә'зән игтисади ҹәһәтә лазым ҝәлдијиндән артыг әһәмијјәт верирләр. Биз өз әлејһдарларымыза е'тираз едиркән, онларын инкар етдикләри башлыҹа принсипи хүсусилә нәзәрә чарпдырмалы олурдуг, лакин гаршылыглы тә'сирдә иштирак едән галан ҹәһәтләрә дә лазыми диггәт вермәк үчүн һеч дә һәмишә кифајәт гәдәр вахт, јер вә мүнасибәт олмурду. Лакин мүәјјән бир тарихи дөврү тәсвир етмәк, јә'ни буну әмәли сурәтдә тәтбиг етмәк лазым ҝәлдикдә дәрһал мәсәлә дәјишилирди вә артыг бурада һеч бир сәһв ола билмәзди. Тәәссүф, чох заман белә ҝуман едирләр ки, јени нәзәријјәни тамамилә анламышлар вә әсас мүддәалар баша дүшүлдүкдән, һәм дә чох заман дүзҝүн олмајараг, баша дүшүлдүкдән сонра, ону дәрһал тәтбиг едә биләрләр. Бунда мән бир чох ән јени «марксистләри» төһмәтләндирә биләрәм; ахы, буна көрә дә һејрәт едиләҹәк бир долашыглыг мејдана ҝәлмишдир...

Илк дәфә «Der sozialistische Akademiker» журналынын 1895-чи ил 19-чу №-синдә дәрч едилмишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Сечилмиш мәктублар. Азәрнәшр, 1955, сәһ. 445.

---

* — марксизми. *Тәртибчи.*

ЕНКЕЛС—КОНРАД ШМИДТӘ

СҮРИХӘ

Лондон, 4 феврал 1892-чи ил

...Әлбәттә, чох јахшыдыр ки, партија ишләринин кедишиндән наразы олан чәнаб тәләбәләрин бә'зиләри јенидән дәрс охумаға башлајырлар. Онлар нә гәдәр охусалар, һәгигәтән мәс'ул мөвге тутан вә өз вәзифәләрини вичданла јеринә јетирмәјә чалышан адамлара бир о гәдәр дөзүмлү јанашарлар; вахт кәләр онлар көрәрләр ки, бөјүк мәгсәдә чатмаг үчүн вә бундан өтрү лазым олан милјонлуг ордуну сых бирләшдирмәк үчүн һәмишә башлыча мәсәләни јадда сахламаг, хырда өчәшмәләрлә өзүнү јолдан сапдырмаға имкан вермәмәк лазымдыр. Онлар ејни заманда билмәлидирләр ки, фәһләләрин гаршысында ловғаланмаларына сәбәб олан «тәһсил» һәлә чох да јахшы дејилдир, фәһләләр инстинктлә, Һекелин дили илә десәк—«билаваситә», тәләбәләрин чох чәтинликлә әлдә етмәјә чалышдыглары биликләрә маликдирләр. «Кәнчләр» Ерфуртда чох ачиз бир вәзијјәтә дүшдүләр[156], онларын гәзети* исә көрдүјүм нөмрәләрдән нәзәрә чарпдығы кими, бурадакы анархист мухтаријјәтинин јалныз мискин тәкрарындан башга бир шеј дејилдир.

Әкәр Һекели охујаркән, Сиз чашыб «батаглыг зәминә» дүшмүш олсаныз, гој бу, Сизи дајандырмасын, јарым илдән сонра Сиз һәмин батаглыгдан сағ-саламат јола чыхмағыныза көмәк едән истинад нөгтәләри ашкар едәчәксиниз. Анлајышын инкишафында биткин ардычыллығы Һекел *системә, өтәри* шејә аид едир вә бу ардычыллығы мән, нә гәдәр ағыллы олса да, ән зәиф чәһәт һесаб едирәм, зира Һекел бүтүн чәтинликләри ағыллы чинаслар васитәсилә арадан галдырмаға чалышыр: мүсбәт вә мәнфи *мәһв олур* вә буна көрә *бүнөврә*** кате-

* —«Der Sozialist». *Ред.*

** Орижиналда чинас: «zu Grunde gehen»—«мәһв олмаг»; «Grund»—«бүнөврә». *Ред.*

горијасына кәтириб чыхарыр («Енсиклопедија»[157]). Буну, әлбәттә, һәр һансы башга бир дилдә башга чүр етмәк лазым кәләрди. «Маһијјәт һаггында тә'лим»дә анлајышларын ардычыл сырасыны башга дилә тәрчүмә един, көрәрсиниз ки, әксәр һалларда кечидләр гејри-мүмкүн олачагдыр.

Сизә чохлу саламлар

Сизин *Ф. ЕНКЕЛСДӘН*

Илк дәфә «Sozialistische Monatshefte» журналынын 1920-чи ил 24-ү нөмрәсиндә чап едилмишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 38-чи чилд, сәһ. 234—235.

ЕНКЕЛС—АВГУСТ БЕБЕЛӘ

БЕРЛИНӘ

Лондон, 16 март 1892-чи ил

...Мән «Neue Zeit»дә Мерингин «Лессинг һаггында әфсанә»-сини охудум вә чох бөјүк һәзз алдым. Бу, доғрудан да чох көзәл әсәрдир. Мән бә'зи шејләри башга чүр әсасландырар вә нәзәрә чарпдырардым, амма үмумијјәтлә, о, һәдәфә вурмушдур. Чох фәрәһлидир ки, тарихин материалистчәсинә анлашылмасы, 20 ил әрзиндә, чаван партија үзвләринин әсәрләриндә курултулу бир ибарә олараг галдыгдан сонра, нәһајәт, лазыми тәрздә—тарихи өјрәниркән јол көстәрән васитә мә'насында тәтбиг едилмәјә башлајыр. Каутски вә Еде* бу чәһәтдән бир нечә јахшы әсәр јазмышлар, Мерингин исә өз хүсуси мөвзусу вардыр—Алманија тарихинин Пруссија хәфәси; буну о, даһа әтрафлы өјрәнмишдир; онун үмумијјәтлә даһа сәрбәст, һәр шејдән әввәл исә даһа мөһкәм, мүәјјән ифадә үсулу вардыр. Үмид едирәм ки, бу әсәр «Neue Zeit»дә чап едилиб гуртардыгдан сонра ајрыча нәшр олуначагдыр...

Рус дилиндә илк дәфә «Болшевик» журналында чап едилишдир, № 22, 1940-чы ил.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 38-чи чилд, сәһ. 268—269.

---

* — **Едуард Бернштејн.** ***Тәртибчи.***

Ф. ЕНКЕЛС

АВРОПА ТӘРКСИЛАҺ ОЛА БИЛӘРМИ[158]

...бејнәлхалг сазиш васитәси илә һәгиги һәрби хидмәт мүддәтинин тәдричлә ихтисар едилмәсини,—мәним мүлаһизәләримин әсас бәндини тәшкил едән буну,—мән даими ордулардан һәр јердә милис һалында халгын үмуми силаһланмасына кечилмәси үчүн үмумијјәтлә, ән садә вә ән гыса јол һесаб едирәм. Белә бир сазишин формалары истәр сазиш бағлајан һөкумәтләрин характериндән, истәрсә дә мөвчуд сијаси шәраитдән асылы олараг, ајдындыр ки, дәјишилә биләр. Шәраит исә инди олмазын дәрәчәдә әлверишлидир; она көрә дә әкәр инди икииллик һәгиги һәрби хидмәт мүддәти *ән чох мүддәт* кими әсас көтүрүлсә, бир нечә илдән сонра, јәгин ки, хејли гыса мүддәт мүәјјән етмәк олар.

Киши чинсиндән олан кәнч нәслин кимнастиканы вә һәрби иши өјрәнмәсинин јени системинә кечмәјин мүһүм шәрти кими ирәли сүрмәклә, мән ајдын шәкилдә баша салырам ки, бурада тәклиф едилән милис системини һазырда, мәсәлән, Исвечрәдә мөвчуд олан һәр һансы бир милис формасы илә һеч дә гарышдырмаг лазым дејилдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 22-чи чилд, сәһ. 385—386.

1870—1871-чи илләр мүһарибәсиндән сонра еһтијат гүввәләри вә ландверлә[159] бирликдә үмуми һәрби мүкәлләфијјәт системинин—һәтта, о заманкы ејбәчәрләшдирилмиш Пруссија формасында белә—әвәзчилик һүгугу илә әскәр топламаг системи үзәриндә үстүнлүјү гәти сүбут едилмиш олду. Бүтүн континентал өлкәләр һәмин системи бөјүк вә кичик дәјишикликләрлә гәбул етмишләр. Өзлүјүндә бу елә бөјүк бир бәла дејилди. Башлыча еһтијаты орта јашлы евли кишиләрдән ибарәт олан орду Луи-Наполеонун ордусундан,—әскәр топланмаг әсасында дүзәлмиш вә өз тәркибиндә чохлу мигдарда әвәзчиләри—пешәкар муздлу әскәрләри олан бу ордудан,—өз тәбиәти е'тибарилә даһа аз тәчавүзкар ордудур. Лакин Елзас-Лотаринкијанын илһаг едилмәси буна әлавә олду, нәтичәдә

Тилзит сүлһү Пруссија үчүн[160] нә дәрәчәдә барышыг идисә, Франкфурт сүлһү дә Франса үчүн о дәрәчәдә барышыг олду. Беләликлә, Франса илә Алманија арасында силаһланма саһәсиндә елә бир јарыш башланды ки, Русија, Австрија, Италија да тәдричән бу јарыша чәлб едилдиләр.

Әввәлчә ландвердә хидмәт мүддәтини узатмаға башладылар. Франсада мәһәлли орду јашлылардан ибарәт еһтијат гүввәси алды; Алманијада икинчи чағырыш ландвер, һәтта ландштурм[161] бәрпа едилди. Беләликлә, бу иш аддым-аддым о вахтадәк давам етди ки, тәбиәтин өзүнүн мүәјјән етдији јаш һәддинә чатдылар, һәтта ону өтүб кечдиләр.

Сонра чағырышчыларын сајы артырылды вә буна мүвафиг олараг јени топланан әскәрләрә тә'лим вермәк үчүн јени кадрлар тәшкил едилди; лакин бурада да сон јаш һәддинә тәхминән вә ја тамамилә чатдылар, Франсада исә бу һәдди өтүб кечдиләр. Сон илләр Франса ордусуна чохлу мигдарда елә кәнчләр чағырылмаға башланмышдыр ки, онлар һәрби хидмәтин ағырлығына дөзмәк үчүн кифајәт гәдәр вә ја гәтијјән мөһкәмләнмәмишләр. Бу чәһәтдән гәрәзсиз олан инкилис забитләри,—1891-чи илдә Шампанда бөјүк маневрләрдә иштирак етмиш вә индики франсыз ордусунун јүксәк дөјүш кејфијјәтләрини тамамилә, чох заман исә һејранлыгла е'тираф етмиш һәмин забитләр јекдилликлә е'тираф едирләр ки, чаван әскәрләрин чох һиссәси јүрүшләр вә тактики тә'лим вахты сырадан чыхырдылар. Алманијада һәрби хидмәтә јарарлы олан еһтијатдакы сырави әскәрләрин, доғрудур, һәлә һамысы ордуја чағрылмамышдыр, демәлијик ки, һәрби ганунун јени лајиһәси дә мәһз буну нәзәрдә тутараг ирәли сүрүлмүшдүр. Хүласә, биз бу саһәдә дә мүмкүн гәдәр иш көрмүшүк.

Пруссија һәрби системинин мүасир, *ингилаби* чәһәти дә мәһз белә бир тәләбдән ибарәтдир ки, силаһ дашымаға габил олан һәр бир киши јашына көрә һәрби хидмәтә јарарлы олдуғу бүтүн мүддәт әрзиндә өз гүввәсини милли мүдафиә ишинә сәрф етмәлидир. 1870-чи илдән башлајараг, ордунун бүтүн инкишафында гејд едилә биләчәк јеканә ингилаби әламәт мәһз ондан ибарәтдир ки, әввәлләр шовинистләрин хәјалында јеринә јетирилән бу тәләби, һөкумәтләр—чох заман ирадәнин зиддинә олараг—ишдә кетдикчә даһа чох јеринә јетирмәјә мәчбур олмушдулар. Һәм адамларын һәрби мүкәлләфијјәтли олдуғу вахтын узун давам етмәси, һәм дә һәрби хидмәтә јарарлы олан бүтүн кәнчләрин һәрби хидмәтә гәбул едилмәси, һәр һалда Алманијада инди сарсылмаз бир шејдир вә Сосиал-демократ партијасы тәрәфиндән ән аз мүгавимәт көрә биләр;

һәмин партија, әксинә, бу тәләби дә Алманијада тәчрүбәдә тамамилә һәјата кечирмәјә габил олан јеканә партијадыр.

Јенә орада, сәһ. 387—389.

...мүәјјән олунмуш һәрби хидмәт мүддәтиндән нечә истифадә едилмәсиндән чох шеј асылыдыр. Бүтүн ордуларда елә адамлар вар ки, онлара имкан верилмиш олсајды, бу барәдә дејәчәк сөзләри тапылардыр; зира, һәмишә пул азлығы үзүндән чағырышчыларын бир һиссәсинә анчаг «атүстү», бир нечә ајын әрзиндә тә'лим вермәк лазым кәлирди. Бурадача там бир јығын ән'әнәви ујдурманы бир кәнара атараг, ән башлыча мәсәлә илә кифајәтләнмәк лазым кәлир, белә олдугда адамлар, өзләри дә тәәччүбләндикләринә бахмајараг, јәгин едирләр ки, физики чәһәтдән инкишаф етмиш чаван адамдан әскәр һазырламаг үчүн чох аз вахт лазымдыр...

Јенә орада, сәһ. 391.

...Мән јухарыда көстәрмәјә чалышдым ки, икииллик һәгиги һәрби хидмәт мүддәти артыг индинин өзүндә дә бүтүн гошун нөвләриндә мүәјјән едилә биләр, бу шәртлә ки, әскәрләрә јалныз мүһарибәдә онлара лазым олачаг шејләр өјрәдилсин вә онлар һәр чүр ән'әнәви көһнә тә'лим үсулларындан азад едилсин. Лакин мән дәрһал әввәлчәдән белә бир гејд-шәрт ирәли сүрдүм ки, икииллик мүддәтлә кифајәтләнмәк олмаз. Һәм дә сөһбәт ондан кедир ки, бејнәлхалг мигјасда икииллик һәрби хидмәтин мүәјјән едилмәси тәклифи хидмәт мүддәтинин кәләчәкдә тәдричлә ихтисар едилмәси үчүн анчаг илк аддым олсун,—туталым ки, бу мүддәт ихтисар едилиб, әввәлчә, он сәккиз ај,—ики јај вә бир гыш олсун,—сонра бир ил олсун, сонра да?.. Бурада исә кәләчәјин дәвләти башланыр, әсил милис системи мүәјјән едилир, лакин бу барәдә биз ишә һәгигәтән башландыгда әтрафлы данышачағыг.

Әсас мәсәлә дә будур ки, бу ишә башланылсын. Фактлара диггәтлә јанашдыгда бизә бәлли олачагдыр ки, һәрби хидмәт мүддәтинин ихтисар едилмәси бүтүн өлкәләрин игтисади инкишафы үчүн вә Авропада сүлһү горумаг үчүн лазымдыр, бундан да билаваситә белә бир нәтичә һасил олур ки, *һәрби тә'лимин ағырлыг мәркәзини кәнчләрин тәрбијәси үзәринә кечирмәк лазымдыр.*

Он иллик сүркүндән сонра мән Рејнә[162] гајытдыгда һәр јердә кәнд мәктәбләринин һәјәтләриндә паралел тирләр вә турникләр көрдүкдә чох севинмишдим. Бу чох көзәл иди, лакин

тəəссүф ки, иш бундан о јана кетмəди. Əсил Пруссија руһуна ујғун олараг кимнастика алəтлəри əмрə əсасəн алынмышды, амма онлардан истифадə олунмасы иши һеч чүр јолуна гојула билмирди. Онлар лазыми гајдада ишлəдилмирди, əслиндə исə чох һалда үмумијјəтлə истифадə едилмəмиш галырды. Бу ишлə нəһајəт, чидди мəшғул олмаг үчүн чох шејми тəлəб олунур? Јахшы олмазмы ки, бүтүн синиф шакирдлəринə, нə гəдəр ки, онларын бəдəн үзвлəри өз еластиклијини вə чевиклијини итирмəмишдир, мүнтəзəм вə əсаслы сурəтдə сəрбəст кимнастика вə кимнастика алəтлəриндə мəшғул олмаг тə'лими верилсин, нəинки, инди едилдији кими, ијирми јашында кəнчлəр үзəриндə онлар тəр төкəнəдəк вə онларла бирликдə тə'лиматчылар да тəр төкəрəк əллəшиб, бу кəнчлəрин ишдəн кобудлашмыш сүмүклəринə, əзəлəлəринə вə бəндлəринə əввəлки ојнаглыг вə чевиклији гајтармаг үчүн əбəс јерə чəһд едилсин. Һəр бир һəким сизə дејə билəр ки, əмəк бөлкүсү, онун тə'сиринə мə'руз галан һəр бир адамы шикəст едəрəк, онда башга əзəлəлəрин һесабына бүтөв бир сыра əзəлəлəри инкишаф етдирир, əмəјин һəр бир ајрыча саһəсиндə бу, мүхтəлиф шəкилдə тəзаһүр едир, əмəјин һəр бир нөвү адамы өзүнəмəхсус бир шəкилдə шикəст едир. Əввəлчə адамлары шикəст етмəјə јол вермəк, сонра исə һəрби хидмəтдə онлары јенидəн гамəтли вə чевик етмəјə чалышмаг ағылсызлыг дејилми? Бəлкə дə бу шикəстетмəнин ибтидаи вə орта мəктəблəрдə вахтында гаршысы алынарса, əскəрлəр үчгат јахшы оларлар,—дејəн һəгигəт рəсми фикир үчүн анлашылмаз бир шеј олараг галыр?

Анчаг бу, һəлə башланғычдыр. Шакирдлəр һəрби сыра гајдаларыны вə сых сыра илə һəрəкəт етмəји мəктəбдə асанлыгла өјрəнə билəрлəр. Мəктəбли, хүсусəн кимнастика илə мəшғул олан мəктəбли, һəмишə башыны уча тутур вə дүз јеријир; бизим јени əскəрлəримизин сырада нечə дурдуғуну, сырада дуранда, јол кедəндə гывраглығы мүһафизə етмəји онлара өјрəтмəјин нə гəдəр чəтин олдуғуну һəр биримиз һəрби хидмəт заманы мүшаһидə етмишик. Взвод вə рота тəркибиндə һəрəкəт етмəји һəр бир мəктəбдə өјрəтмəк олар, һəм дə елə асанлыгла өјрəтмəк олар ки, буну ордуда һеч тəсəввүрə кəтирə билмəзлəр. Јени əскəрин нифрəт етдији бир шеј, бə'зəн дə арадан галдырылмасы, демəк олар, мүмкүн олмајан бир чəтинлик,—мəктəбли үчүн ојун вə əјлəнчə олур. Кениш сырада һəрəкəт заманы, һабелə дөнмə заманы мəсафəни көзлəмəк вə сəф сахламаг бачарығы,—јашлы јени əскəрлəр үчүн чəтин мүјəссəр олан бу бачарыг,—мəктəблилəр үчүн су ичмəк кими

бир шејдир, бу шәртлә ки, онларла бу һәрәкәтләр үзрә мүнтәзәм мәшғ кечилмиш олсун. Әкәр јајын чох һиссәси јүрүшләрә вә ачыг һавада мәшгләрә сәрф едилсә, бу һәм мәктәблиләрин физики вә мә'нәви инкишафына, һәм дә һәрби хәзинәјә фајда вермиш оларды, чүнки бунун нәтичәсиндә хәзинә һәрби хидмәтә бир нечә ај гәнаәт етмиш оларды. Белә һәрби кәзинтиләрдән мәктәблиләри дөјүш хидмәти илә әлагәдар олан мәсәләләри һәлл етмәјә өјрәтмәк үчүн ә'ла шәкилдә истифадә етмәк олар, һабелә бу кәзинтиләр мәктәблиләрин әгли инкишафына хејли дәрәчәдә көмәк едир вә нисбәтән гыса мүддәтдә хүсуси һәрби һазырлыг кечмәјә имкан верир—буну кечмишдә Пруссија забити олмуш көһнә достум Бејст Сүрихдәки мәктәбиндә әмәли сүбут етмишдир. Мүасир һәрби ишин характери бу гәдәр мүрәккәб олдуғу бир заманда кәнчләрин габагчадан һәрби һазырлығы олмадан милис системинә кечмәк һаггында һеч дүшүнмәјинә белә дәјмәз вә мәһз бу чәһәтдән Бејстин мүвәффәгијјәтли тәчрүбәси бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

Инди мән мәсәләнин спесифик Пруссија чәһәтинә тохунмаг истәрдим. Хидмәт мүддәтини гуртармыш кичик забитдән һарада истифадә етмәк мәсәләси Пруссија дөвләти үчүн чох вачиб бир мәсәләдир. Бу вахта гәдәр ондан жандарм, сәрһәд кешикчиси, гапычы, мирзә, мүхтәлиф мүлки мә'мур кими истифадә едирдиләр; Пруссија бүрократија системиндә елә бир мәнфур дешик јохдур ки, мүлки тә'мината ихтијары олан кичик забитләри ораја сохмамыш олсунлар. Беләликлә, сиз кичик забитләри бир јерә дүзәлтмәк үчүн вар гүввәнизи сәрф едирсиниз; сиз онлары јарамадыглары вәзифәјә инадла дүзәлтмисиниз, онлара баш чыхармадыглары ишләр тапшырмысыныз; онлары һеч олмаса бир шеј баша дүшдүкләри вә мүәјјән фајда верә биләчәкләри саһәләрдә истифадә етмәјин вахты, нәһајәт, кәлиб чатмамышдырмы? Гој онлар мәктәб мүәллимләри олсунлар, лакин онлар оху, јазы, һесаб дәрсләрини дејил, кимнастика, сыра тә'лими дәрсләрини десинләр — бу һәм онларын өзү үчүн, һәм дә шакирдләр үчүн фајдалы олар. Беләликлә, кичик забитләр худмани казармалары тәрк едән кими мәктәб һәјатинә дүшмүш олсалар, һамынын көзү габағында олсалар, онларын иши һәрби мәһкәмәјә дејил, мүлки чинајәт мәһкәмәсинә аид олса,—онда мәрч кәлирәм ки, бизим үсјанкар мәктәбли кәнчләримиз кечмишдә әскәрләрин гәддар залымы олан кичик забитә дә өзүнү јахшы апармағы өјрәдәрләр.

Јенә орада, сәһ. 395—398.

...Тамамилә шүбһәсиздир ки, әһалинин сајы илә мүгајисәдә һеч бир өлкәнин орта вә али мәктәбләриндә мәһз Алманијадакы гәдәр чохлу мигдарда чаван тәһсил алмыр вә бириллик хидмәт мүддәти олан көнүллү забит тә'сисаты сијаси нөгтејинәзәрдән нә гәдәр гејри-демократик вә гәбаһәтли олса да, кифајәт гәдәр үмуми тәһсил һазырлығы алмыш һәмин кәнчләрин әксәријјәтинә забит хидмәтини јеринә јетирмәк үчүн һәрби тәһсил вермәкдән өтрү һәрби команданлығын әлинә көзәл бир васитә вермиш олур. 1866-чы илин мүһарибәси илк дәфә буну әјани сурәтдә көстәрди вә о вахтдан бәри, хүсусилә дә 1871-чи илдән сонра Алманијанын һәрби гүдрәтинин бу чәһәтинә тамамилә хүсуси, бәлкә дә мүстәсна диггәт верилмәјә башланды.

Јенә орада, сәһ. 400.

...Бүтүн ордулар *бөјүк мәғлубијјәтдән* сонра тә'лимә гејриади бир сә'ј көстәрирләр. Буна көрә дә сазишлә мүәјјән едилмиш һәрби мүддәтдән һәр јердәкинә нисбәтән Франсада даһа јахшы истифадә едилмәси асан оларды; Франсада орду кими, мәктәб дә ингилаби јолла јенидән гурулма вәзијјәтиндә олдуғуна көрә, һәр јердәкинә нисбәтән орада кәнчләрин үмуми физики вә хүсуси һәрби һазырлығыны даһа сүр'әтлә вә асанлыгла тәшкил етмәк мүмкүндүр. Лакин бу, Алманијаја нисбәтән Франсанын һәрби гүдрәтинин күчләнмәси демәк оларды.

Јенә орада, сәһ. 413.

1893-чү илин февралында јазылмышдыр. Мәгаләләр серијасы шәклиндә (мүгәддимәсиз) «Vorwärts» гәзетинин 1893-чү ил, 1—5, 7, 9 вә 10 март тарихли 51—56, 58 вә 59-чу №-ләриндә чап едилмиш вә мүгәддимә илә бирликдә (28 март тарихли) ајрыча китабча шәклиндә 1893-чү ил мартын сонунда нәшр олунмушдур.

Имза: Фридрих Енкелс

ЕНКЕЛС—РУДОЛФ МЕЈЕРӘ

ПРУГОНИТСӘ (БОҺЕМИЈА)

Лондон, 19 ијул 1893-чү ил

...Бүтүн өмрү боју кәнд тәсәррүфаты ишләринә јарамајан заваллы шәһәр адамлары барәсиндә сизин тәнгиди гејдләринизә* кәлдикдә исә, дејәсән, бу, тамамилә доғрудур. Мән јер бечәрмәјә, әкмәјә, бичмәјә вә һәтта картоф чыхармаға белә габил олмадығымы һәвәслә бојнума алмаға һазырам, лакин хошбәхтликдән биздә, Алманијада кәнд әһалиси о гәдәр чохдур ки, истеһсал сәмәрәли тәшкил едиләрсә, биз һәр бир ишчинин иш вахтыны дәрһал хејли дәрәчәдә азалда биләрик, амма јенә дә артыг иш гүввәси галачагдыр. Бүтүн Алманијаны 2000—3000 моркендән ибарәт олан — тәбии шәраитдән асылы олараг, аз вә ја чох ола биләр—тәсәррүфатлара чевирин, машынлы истеһсалы вә бүтүн мүасир тәкмилләшдирмәләри тәтбиг един; мәкәр бу һалда кәнд әһалиси ичәрисиндә кифајәт етдијиндән даһа чох, өјрәдилмиш фәһләләримиз олмајачагмы? Ахы, бу заман һәмин әһалини ил боју мәшғул етмәк үчүн әкинчилик иши чатышмајачагдыр. Адамларын чох һиссәси әкәр биз онлары сәнаједә мәшғул едә билмәсәк, бекар галачагдыр. Бизим сәнаје фәһләләримизә дә әкәр тәмиз һавада вә хүсусән кәнд тәсәррүфатында ишләмәјә имкан верилмәсә, онлар чисмән солачаглар. Туталым ки, һәтта индики јашлы нәсил бунун үчүн јарамыр. Кәнчләри ки буна өјрәтмәк олар. Әкәр бир нечә ил далбадал, јајда, иш олан заман, оғланлар вә гызлар кәндә кетсәләр,—әкинчи, бичинчи елми дәрәчәси алмаг үчүн онлар чохму семестр әрзиндә әзбәрләмәли олачаглар вә и. а.? Сиз иддиа етмәјәчәксиниз ки, бүтүн өмүр боју ајры һеч бир шејлә мәшғул олмаг лазым дејилдир, иддиа етмәјәчәксиниз ки, ишдән бизим кәндлиләримиз гәдәр күтләшмәк лазымдыр вә анчаг бу јолла кәнд тәсәррүфатында ка-

* — А. Бебелин «Гадын вә сосиализм» китабынын «Сосиализм вә кәнд тәсәррүфаты» адлы 22-чи фәсли барәсиндә. *Тәртибчи.*

ра кәлән бир шеј өјрәнмәк олар? Бебелин китабында ајры бир шеј дејил, мәһз бу дејилмишдир, јә'ни орада дејилмишдир ки,

«инсанларын физики вә мә'нәви инкишафы кими, истеһсалын өзү дә, јалныз шәһәр илә кәнд арасында, әкинчилик илә сәнаје арасында көһнә әмәк бөлкүсү арадан галхдыгда, јалныз бу заман јүксәк мәгсәдә наил ола биләр»...

Илк дәфә «Monatsschrift fur Christliche Social-Reform» журналында дәрч едилмишдир, Heft 3. 1897.

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 39-чу чилд, сәһ. 88—89.

ЕНКЕЛС—ПОЛ ЛАФАРГА

ЛЕ-ПЕРРЕЈӘ

Лондон, 3 јанвар 1894-чү ил
122, Regent's Park Road, N. W.

...Ваjjанын тәклифи* һәрбчиләр тәрәфиндән belә бир бәһанә илә е'тираза сәбәб олачагдыр ки, Исвечрәдәки кими милис,—дағлыг өлкә үчүн бәлкә дә јарарлы олан бу милис,—һәр чүр топографија шәраитиндә вурушмалы олан бөјүк ордунун мәгсәдләри үчүн кифајәт гәдәр е'тибарлы дејилдир. Онлар belә демәкдә һаглы олачаглар. Милис типли јахшы ордуја малик олмаг үчүн кәнчләрин кимнастика вә һәрби тәрбијәсиндән башламаг лазымдыр, бу исә беш илдән сәккиз иләдәк вахт тәләб едәрди, belә бир орду әсрин сонунда һазыр оларды. Әкәр елә бир ганун лајиһәси вермәк истәјирләрсә ки, онун әлејһинә буржуа вә һәрбчиләр әсаслы бир дәлил ирәли сүрә билмәсинләр, онда һәмин бу факт илә һесаблашмаг лазымдыр...

Илк дәфә бу китабда дәрч едилмишдир: F. Engels, P. et L. Lafargue. „Çorrespondance", t. III, Paris, 1959.

К. Маркс вә Ф. Енкелс, Әсәрләри, 39-чу чилд, сәh. 164.

---

* — даими ордунун ләғв едилмәси вә онун милли милис илә әвәз олунмасы һаггында тәклиф. *Тәртибчи.*

ӘЛАВӘ

•

МАРКС вә ЕНҜЕЛС ҺАГГЫНДА ХАТИРӘЛӘР

4

ПОЛ ЛАФАРГ

МАРКС ҺАГГЫНДА ХАТИРӘЛӘР

...Карл Марксы мән илк дәфә 1865-чи илин февралында көрдүм.

...О заман мәним 24 јашым вар иди; бу илк көрүшүн мәнә бағышладығы тә'сири өмрүм боју унутмајачағам. Бу вахт Маркс кефсизләмишди вә «Капитал»ын биринчи чилди үзәриндә ишләјирди. Биринчи чилд јалныз ики ил сонра, 1867-чи илдә чапдан чыхды. Маркс горхурду ки, өз әсәрини баша чатдыра билмәсин, буна көрә дә о, кәнчләри мәмнунијјәтлә гәбул едирди. О дејирди: «Мән адамлар һазырламалыјам ки, мәндән сонра коммунист тәблиғатыны давам етдирсинләр».

...Мән узун илләр әрзиндә онун јанынча Һемпстед-Һисдә ахшам кәзинтиләринә кетмишәм; чәмәнликләрдәки мәһз бу кәзинтиләр заманы ондан игтисади тәрбијә алмышам. О заман Маркс «Капитал»ын биринчи чилдини јаздыгча, китабын бүтүн мәзмунуну бәлкә өзү дә сезмәдән јаваш-јаваш мәнә данышырды.

Һәр дәфә евә гајыдаркән мән јеничә ешитдикләрими бачардығым гајдада јазырдым; Марксын фикринин дәрин вә мүрәккәб чәрәјаныны изләмәк әввәлләр мәнә чох чәтин олурду. Тәәссүф ки, мән бу гијмәтли гејдләри итирмишәм. Парис Коммунасындан сонра мәним Парисдә вә Бордода олан кағызларым полис тәрәфиндән тамамилә талан едилмишди.

Бәшәр чәмијјәтинин инкишафы һаггында Марксын өз даһијанә нәзәријјәсини, јалныз она хас олан зәнкин сүбутлар вә мүлаһизәләрлә мәнә изаһ етдији бир ахшам јаздығым гејдләрин итмәсинә хүсусилә чох һејфсиләнирәм. О заман елә бил ки, көзләрим јенидән ачылды: дүнја тарихинин мәнтигини илк дәфә ајдын һисс етдим, чәмијјәтин вә идејаларын инкишафында заһирән чох зиддијјәтли көрүнән һадисәләри онларын үмуми мадди сәбәбләри әсасында анлаја билдим. Бу мәни тамамилә һејран етмишди вә бу тә'сири узун илләр унутмадым.

...Тәләбкар алим характеринин архасында Марксын инсан гәлбини дујуб севмәк үчүн ону ев шәраитиндә, аилә үзвләри ичәрисиндә, китаб вә дәфтәрләри кәнара гојдуғу вахт, јахуд базар күнләри ахшам достлары арасында көрмәк лазым иди. Белә анларда Маркс хошсөһбәт—һазырчаваб, чох зарафатчыл, үрәкдән күлән бир инсан олурду. Һәр дәфә сөһбәт едәнләрдән бири мәзәли бир сөз дедикдә, јахуд мәһарәтлә сәрраст чаваб вердикдә Марксын галын вә узун гашлары алтындан гара көзләри шән вә истеһзалы бир бахышла парылдајырды.

Маркс меһрибан, мүлајим вә мәрһәмәтли бир ата иди. Бә'зән о дејәрди: «Ушаглар өз ата-аналарыны тәрбијә етмәлидирләр». Өзүнә бөјүк сәмимијјәтлә бағлы олан гызларына гаршы Маркcда аталыг забитәсиндән әсәр-әламәт дә јох иди. О, гызларына һеч бир заман һеч бир шеји әмр етмәзди; әкәр гызларындан бир шеј истәсәјди, буну бир миннәт кими хаһиш едәрди, јахуд хошуна кәлмәјән бир шејдән чәкиндирмәк үчүн онлары дилә тутарды. Буна бахмајараг, Марксын өвладлары гәдәр итаәтли ушаглары олан ата аз тапыларды. Маркс өз гызлары үчүн бир дост иди, буна көрә дә онлар аталары илә бир јолдаш кими рәфтар едирдиләр. Онлар Марксы ата дејә чағырмырдылар, гарајанызлығына вә сач-саггалынын шәвә кими гаралығына көрә Маркса зарафатла «Мавр» дејирдиләр. Коммунистләр иттифагынын үзвләри исә һәлә, 1848-чи илдән әввәл она һөрмәтлә «Маркс ата» дејә мүрачиәт едирдиләр, һалбуки бу заман онун һәлә һеч 30 јашы да јох иди...

Маркс өз ушаглары илә бә'зән саатларла ојнарды. Марксын ушаглар үчүн кағыздан гајырдығы, су илә долу бөјүк ләјәнә бурахдығы вә сонра да һәдсиз дәрәчәдә севинән ушагларын көзү гаршысында јандырдығы кағыз кәмичикләр донанмасындакы вуруш вә јанғынлар индијәдәк ушагларынын јадындадыр.

Гызлары Марксы базар күнләри ишләмәјә гојмаздылар: о, бүтүн күн гызларынын ихтијарында олурду. Һава јахшы олдугда бүтүн аилә шәһәр кәнарына бөјүк сејрә чыхарды; јолда садә бир јемәкханаја кириб зәнчәфилли пивә ичир вә пендир-чөрәк јејирдиләр. Гызлары һәлә кичик икән Маркс узун јолу гысалтмаг үчүн онлара узун сүрән гәрибә сеһрли нағыллар данышырды,—бу нағыллары Маркс јолда өзү уйдуруб, јолун галан һиссәсинин узун-гысалығындан асылы олараг, һадисәләри каһ узадыр, каһ да гысалдырды, ушаглар да ону динләркән јорғунлугларыны унудурдулар.

Марксын мисилсиз поетик фантазијасы вар иди. Онун биринчи әдәби тәчрүбәси ше'р јазмаг олмушду. Марксын арвады өз әринин кәнчлик ше'рләрини гајғы илә горујуб сахлајыр, лакин һеч кәсә көстәрмирди. Ата-анасы Марксын әдиб вә ја профессор олмасыны арзу едирдиләр; онларын зәннинчә, Маркс сосиалист тәшвигатына ујмагла вә о заманкы Алманијада һәлә дә хор бахылан сијаси игтисады өзү үчүн мөвзу сечмәклә өзүнү алчалтмышды.

Маркс бир драм әсәри јазмағы гызларына вә'д етмишди; Гракхларын тарихи бу драм үчүн сүжет олмалы иди. Тәәссүф ки, о, вердији бу вә'ди јеринә јетирә билмәди; көрмәк мараглы оларды ки, «синфи мүбаризә чәнкавәри» адланан бу шәхс гәдим дүнјанын синифләр мүбаризәси тарихинин бу фачиәли вә ејни заманда әзәмәтли сәһнәсини нечә тәсвир едәрди.

Маркс вә Енкелс һаггында хатирәләр. Азәрнәшр, 1960, сәһ. 63—64, 69—70, 74—75.

ПОЛ ЛАФАРГ

ЕНКЕЛС ҺАГГЫНДА ХАТИРӘЛӘР

...Енкелс кәнҹләрлә бир јердә олмағы чох севирди вә һәмишә гонагпәрвәр ев саһиби кими һәрәкәт едирди. Базар күнләри онун гардашлыг сүфрәсинин башына Лондонун нә гәдәр сосиалисти, Инкилтәрәдән кечиб кедән нә гәдәр јолдаш, бүтүн өлкәләрдән ҝәлмиш нә гәдәр мүһаҹир јығышарды! Онларын һамысы Енкелсин евиндән онун өз һазырҹаваблығы, ҹазибәдар шухлуғу вә түкәнмәз нәш'әсилә шәнләндирдији бу көрүш кечәләринин тә'сири алтында гајыдырдылар.

Маркс вә Енкелс һаггында хатирәләр. Азәрнәшр, 1960, сәһ. 84.

ВИЛҺЕЛМ ЛИБКНЕХТ

МАРКС ҺАГГЫНДА ХАТИРӘЛӘРДӘН

...Мавр биздән ҹәми 5—6 јаш бөјүк олдуғу һалда биз «кәнҹләрә» нисбәтән өзүнүн јеткин јашынын бүтүн үстүнлүкләрини һисс едирди вә бизи, хүсусән мәни јохламаг үчүн һәр бир фүрсәтдән истифадә етмәјә чалышырды. Онун чох кениш билији вә тәсәввүредилмәз гүввәтли һафизәси гаршысында бир чохумуз пис вәзијјәтдә галырдыг. Һәр дәфә Маркс һәр һансы бир «тәләбәчији» мүшкүл суал гаршысында гојдугда севинир, дәрһал бу ...дан истифадә едиб университетләримизин вә академик тәһсилимизин бүтүн һечлијини сүбут едирди.

Лакин еjни заманда Маркс адамлары тәрбијә етмәклә, һәм дә мүнтәзәм сурәтдә тәрбијә етмәклә мәшғул олурду. Онун һаггында дејә биләрәм ки, о ики мә'нада, сөзүн һәм дар мә'насында, һәм дә кениш мә'насында мәним мүәллимим олмушдур. Бу, бүтүн саһәләрә аид иди. Мән һәлә сијаси игтисады демирәм: папа сарајында пападан данышмазлар. Коммунистләр иттифагында Марксын сијаси игтисаддан охудуғу мүһазирәләр барәсиндә ашағыда данышаҹағам. Гәдим вә јени дилләри о чох көзәл билирди. Мән филолог идим вә Маркс Аристотелин, јахуд Есхилин әсәрләриндә, мәним бирдән-бирә баша дүшә билмәдијим чәтин јерләри мәнә көстәрә билдикдә ушаг кими севинирдим. Бир дәфә мәни... испан дилини билмәдијимә көрә нә гәдәр данлады! Дәрһал бир јығын китаблар ичәрисиндән «Дон-Кихот» әсәрини тапыб чыхартды вә орадаҹа мәнә дәрс вермәјә башлады. Роман дилләринин мүгајисәли грамматикасы һаггында Дитсин әсәриндән мән грамматиканын әсасларыны вә сөзләрин тәркибини әввәлдән билирдим, буна көрә дә Маврын көзәл рәһбәрлијилә вә мәним билмәјиб көзүмү дөјдүјүм, јахуд бүдрәдијим һалларда онун гајғыкеш көмәјилә ишләр чох рәван

кедирди. Адәтән чох чошгун вә сәбирсиз олан Маркс дәрс дејәркән нә гәдәр сәбирли иди! Јалныз отаға кәнар бир адамын кирмәси бизим дәрсимизи дајандырырды.

Маркс мәни һәр күн јохлајырды, мән дә она «Дон-Кихот» китабындан, јахуд испанча башга бир китабдан тәрҹүмәләр етмәли олурдум; бу ҹүр мәшғәләләр билијим она кафи көрүнәнә гәдәр давам етди.

...Дил вә үслубун тәмизлији мәсәләләриндә Марксын тәләбкарлығы бә'зән педантлыг дәрәҹәсинә чатырды. Мәндән инадла әл чәкмәјән, јахуд мәним инадла әл чәкмәк истәмәдијим Јухары Һессен шивәсиндә данышмағым үстүндә Маркс мәни дәфәләрлә мәзәммәт етмишди. Мән бу тәфәррүаты јалныз она көрә гејд едирәм ки, о, Марксын биз «кәнчләр» барәсиндә өзүнү нә дәрәҹәдә мүәллим кими һисс етдијини көстәрир.

Онун бу сә'ји, әлбәттә, башга саһәләрдә дә өзүнү көстәрирди. О, чох тәләбкар иди. Бир адамын билијиндә кәсир олдуғуну көрдүкдә, һәмин кәсирин арадан галдырылмасында гәти исрар едирди вә бунун үчүн лазыми мәсләһәтләр верирди.

Маркс бизимлә тәк галдыгда бизи там мә'насы илә имтаһан едирди вә бу имтаһанлар чох ҹидди кечирди. Маркса башдансовду ҹаваб вермәк олмазды. Әкәр көрсәјди ки, онун көстәрдији сә'јләр нәтиҹә вермир, онда достлуғу да гәти кәсирди. Онун бизимлә бу ҹүр «мәшгләрини» биз өзүмүзә шәрәф һесаб едирдик. Һәр көрүшүмдә ондан бир шеј өјрәнирдим...

...Маркс шөһрәтпәрәстлијә нифрәт едирди вә шөһрәтпәрәстлик далынҹа гачанлар ону чох гәзәбләндирирди. Бошбоғазлыг едәнләрдән Марксын бәрк ачығы кәлирди вә вај о адамын һалына ки, онун јанында ибарәбазлыг етмәјә башлајырды. Белә һалларда Маркс амансыз иди. «Ибарәбаз» сөзү Марксын дилиндә ән пис сөз иди вә кими ибарәбаз адландырсајды, онунла әлагәсини һәмишәлик кәсәрди. Јери кәлдикдә биз «кәнчләрә» нәсиһәт едиб, «мәнтиги дүшүнмәк вә фикри ајдын ифадә етмәк» лазым олдуғуну сөјләјир вә бизи даим охујуб өјрәнмәјә вадар едирди.

Чох зәнкин китаб хәзинәси олан Британија музејинин көзәл гираәтханасы бу заманлар тикилиб гуртармышды вә Маркс өзү бүтүн күнүнү бурада кечирдији кими, бизи дә ораја кетмәјә мәҹбур едирди.

Охумаг! Охумаг! Онун тез-тез бизә вердији гәти тапшырыг белә иди; лакин бу тапшырыг ејни заманда онун шәхси тимсалындан вә бу бөјүк зәканын даими, гүввәтли фәалијјәти үзәриндәки мүшаһидәмиздән дә чыхарылан бир нәтиҹә иди.

Галан мүһаҹирләр дүнја чеврилиши һаггында һәр күн планлар тәртиб етмәклә мәшғул олдуглары вә «Сабаһ башланаҹагдыр!» кими ибарәләрлә өзләрини тирјәк чәкәнләр кими мәст етдикләри бир заманда, биз «гулдурлар дәстәси», «гулдурлар», «бәшәријјәтин төр-төкүнтүләри» Британија музејиндә отуруб билик топламаға вә гаршыдакы вурушмалар үчүн силаһ һазырламаға чалышырдыг.

Бә'зән јемәјә һеч бир шеј тапмырдыг, амма бу һал музејә кетмәјимизә мане олмурду; ахы орада раһат стуллар вар иди, гышда исә ора чох раһат вә исти иди, бүтүн бунлар,—әкәр арамызда үмумијјәтлә еви вә ја аиләси оланлар вардыса,—һеч дә онларын ев шәраитинә бәнзәмирди.

Маркс забитәли бир мүәллим иди; о, нәинки өз шакирдләрини охујуб өјрәнмәјә вадар едирди, һәмчинин бизим һәгигәтән охујуб өјрәндикләримизи дә јохлајырды.

Мән Инкилтәрә тред-јунионларынын тарихилә узун мүддәт мәшғул олдум. Маркс нә гәдәр охујуб өјрәндијими һәр күн мәндән сорушурду вә јалныз хејли мигдар динләјичи гаршысында кифајәт гәдәр узун мүһазирә охудугдан сонра мәни раһат бурахды. О өзү дә мүһазирәјә гулаг асмаға кәлмишди. Онун дилиндән тә'риф ешитмәдим; амма мәни тәнгид дә етмәди; тә'риф етмәк онун адәти олмадығына вә чох вахт јалныз јазығы кәлдији адамлары тә'риф етдијинә көрә, бу мәним үчүн тәскинлик олду. Маркс мәним бир мүддәам һаггында мәнимлә мүбаһисәјә башладыгда, мән буну долајы тә'риф кими гәбул етдим.

Бир мүәллим олмаг е'тибарилә Марксда надир бир хүсусијјәт дә вар иди. О, шакирдләрини пәрт етмәдән чох забитәли олмағы бачарырды.

Мүәллим олмаг е'тибарилә Марксда башга көзәл бир кејфијјәт дә варды: о, бизи өзүнүтәнгидә алышдырырды вә разы олмурду ки, биз әлдә етдијимиз мүвәффәгијјәтләрлә кифајәтләнәк. Хәјалпәрвәр сејрчилији Маркс өз истеһза гамчысы илә бәрк дөјәчләјирди.

...Бүтүн гүввәтли вә сағлам шәхсијјәтләр кими, Маркс да ушаглары чох севирди. О өз балалары илә саатларла ушаг кими ојнаја билән чох меһрибан бир ата олмагдан башга, јолда раст кәлдији өзкә ушагларыны, хүсусән бәдбәхт вә бичарә ушаглары да бир магнит кими өзүнә чәкә билирди. Бизимлә бирликдә јохсулларын мәнзилләринә јүз дәфәләрлә баш чәкән заман Маркс гәфләтән биздән ајрылыб евин кандарында отуран чындыр палтарлы ушаға јахынлашар, онун башыны сығалламаға башлајар вә ушағын овчуна бир пенни, јахуд јарым пенни пул басарды.

...Марксын сәмимијјәтини баша дүшмәк үчүн бу елм гәһрәманыны өз ушаглары арасында көрмәк лазым иди. Маркс бош вахтларында, јахуд кәзмәјә чыхдығы заман ушагларла гачышыр, онларла ән һај-күјлү вә шән ојунлар ојнајыр,—бир сөзлә, өзү дә ушаға чеврилирди. Һемпстед тәпәләриндә биз бә'зән «ат-ат» ојнајырдыг. Маркс гызларын бирини, мән дә дикәрини чијнимизә миндирирдик вә гачышмаға башлајырдыг. Бә'зән исә һәтта сувари вурушмалары да олурду: гызлар лап оғлан ушаглары кими дәчәллик едирдиләр вә һәтта, јүнкүлчә вурулдугда ағламырдылар.

Бөјүк гыз Женнихен лап атасына охшајырды: гара көзләри ејнән атасынын көзләри, алны да ејнән атасынын алны иди,—бә'зән пејғәмбәр кими вәчдә кәлирди; пифија кими она да «вәһј» кәлир, көзләри парлајыр, алов сачырды вә о, чох вахт ән көзәл вә әфсанәви декламасија охумаға башлајырды. Бир дәфә Һемпстед тәпәләриндән гајыдаркән гыза белә бир чошгун һәвәс кәлди; улдузларда јашајыш һаггында декламасија оху-

маға башлады; бәдаһәтән сөјләдији сөзләр нәзм шәкли алырды. Марксын артыг бир нечә ушағы өлмүш олан арвады буну көрәркән чох тәшвишә дүшдү вә нараһат олду; ушағын бу чүр тез инкишаф етмәси она хәстәлик әламәти кими көрүнүрдү; Мавр арвадыны тохтатмаға чалышырды; мән дә бу заман она пеј ғәмбәрлик јухусундан ајылмыш «пифијанын» күлә-күлә әтрафымызда тулландығыны көстәрдим,—гыз там сағламлыг мүчәссәмәси иди...

Марксын ики оғлу олмуш, икиси дә өлмүшдү: Лондонда доғулан бир оғлу чох тез, Брүсселдә доғулан дикәр оғлу исә хејли узун сүрән давамлы хәстәликдән сонра вәфат етмишди...

Икинчи оғлунун өлүмү Маркса сон дәрәчә ағыр тә'сир етмишди.

Сағалмасына даһа үмид олмајан ушағын кечирдији сон кәдәрли хәстәлик һәфтәләри индики кими јадымдадыр. «Муш»* дејә чағырылан бу ушаг (онун әсил ады, дајысына хатирә олараг Едгар иди) чох фәрасәтли иди, амма тәәссүф ки, анадан олдуғу күндән хәстәлик кечирирди; гәшәнк көзү вә зәиф бәдәни үчүн сон дәрәчә ағыр көрүнән ири башлы јазыг ушаг!

Заваллы Муш гајғыкеш адамларын диггәтли нәзарәти алтында дәниз саһилиндә вә ја мешәлик бир јердә сахланылсајды, бәлкә дә сағалардыг лакин мүһачирәт һәјаты, һәмишә бир јердән башга јерә көчүб кетмәк, Лондонда диләнчи һәјаты сүрмәк бу зәриф фидана һәјат уғрунда мүбаризәдә көмәк едә билмәди, ата-анасынын сәмими мәһәббәти вә аналыг гајғысы да чарә олмады. Муш өлдү...

Мән бу сәһнәни һеч бир заман унутмарам: ана өлмүш ушағын үзәринә әјиләрәк һычгырыгла ағлајырды; һөнкүртү илә ағлајан Ленхен вә һәр чүр тәсәлли сөзләрини кәскин бир сурәтдә рәдд едән сон дәрәчә һәјәчанлы Маркс да бурада дурмушду; сәссиз ағлајан вә аналарына гысылан ики гыз да бурада иди... Һүзнә гәрг олан ана гызларыны елә әсәби бир һалда гучаглламышды ки, елә бил онлары өзүнә рәбт етмәк вә оғланларыны әлиндән алмыш өлүмдән гызларыны горујуб сахламаг истәјирди.

Ики күндән сонра ушаг дәфн едилди. Гәбиристана мән, Лесснер, Пфендре, Лохнер, Конрад Шрамм вә Гырмызы Волф** кетдик; мән Марксын јанында идим; о, башыны әлләри ичәрисинә алыб сәссиз отурмушду...

Бу һадисәдән бир гәдәр сонра Тусси, бу кичик вә шән мәхлуг,—ағ күл илә гырмызы күл,—топ кими јумруча гыз анадан олду. Әввәлчә ону ушаг арабасында, сонра гучагда кәздирирдиләр, чох кечмәдән гыса ајаглары илә гачмаға башлады. Мән Алманијадан гајыдан заман Тусси 6 јашында иди, бу заман мәним бөјүк гызымын 12 јашы вар иди вә о, базар күнләри Һемпстед тәпәләринә кәзинтиләримиздә ики ил иди ки, далбадал иштирак едирди.

Ушаглар арасында олмаг Маркс үчүн һәјати тәләбат иди; о, ушаглар

---

* — Mouche—милчәк демәкдир. *Ред*

** — Фердинанд Волфун ләгәбидир. *Ред.*

арасында динҹәлир вә јүнкүлләширди. Онун өз ушаглары бөјүдүкдә бунларын јерини нәвәләри тутду. Јетмишинҹи илләрин әввәлләриндә Коммуна мүһаҹири Лонкеја әрә кедән Женнихен өз оғлан ушаглары илә—чох дәҹәл олан бу ушагларла—Марксын евини ҹанландырды. Бунлардан хүсусилә бөјүјү Жан вә ја Ҹонни бабасынын севимлиси иди. Ҹонни бабасынын башына истәдији ојуну кәтирә биләрди вә өзү дә буну јахшыҹа билирди. Бир дәфә мән Лондона гонаг кәлдијим заман Ҹоннини ата-анасы Парисдән бураја көндәрмишдиләр (ону илдә бир неҹә дәфә бураја көндәрирдиләр); Ҹонни Мавры омнибус етмәк фикринә дүшмүшдү; о, омнибусун гозласына, јә'ни Марксын чијнинә чыхыб әјләшди; Енкелслә мән исә омнибусун атлары олдуг. Биз лазыми гајдада гошулдугдан сонра говһагов башланды,—јә'ни демәк истәјирәм ки, Мејтленд-парк-родда Марксын балаҹа евинин далындакы хырдаҹа бағда ушаг бизи сүрмәјә башлады. Бәлкә дә бу әһвалат Риченс-паркын јахынлығында Енкелсин һәјатындә олмушдур; Лондонун коттеҹләри бир-биринә о гәдәр бәнзәјир ки, бунлары, хүсусән бунларын хырдаҹа бағчаларыны чох асанлыгла гарышдырмаг олур. Бу бағчалар Лондонун галын «гара гары» илә, јә'ни лопа-лопа јаған һисла өртүлмүш бир неҹә квадратметр чынгыллыгдан вә отлугдан ибарәт иди, јери һис елә өртүрдү ки, адам чынгылын һарадан башландығыны вә отун һарада гуртардығыны билмирди. Лондон «бағы» белә бир шеј иди.

Ҹонни бизи «Go on! Plus vite! Hurrah!»* кими бејнәлхалг алман-франсыз-инкилис чығыртылары илә говмаға башлады. Мавр елә гачырды ки, үзүндән тәр сел кими ахырды. Енкелс, ја мән бир аз јаваш чапмаг истәдикдә исә, бизим рәһимсиз сүрүҹүмүз әлиндәки гамчыны вжылты илә башымыза ендириб бағырырды: «You naughty horse! En avant!»**. Бу ојун Маркс тагәтдән дүшәнә гәдәр давам едирди. Јалныз бу заман биз Ҹонни илә данышыға кирир вә барышыг сазиши бағлајырдыг...

Маркс вә Енкелс һаггында хатирәләр. Азәрнәшр, 1960, сәһ. 96—97, 99, 100—101, 114, 115—118.

ЕЛЕОНОРА МАРКС-ЕВЕЛИНГ

ФРИДРИХ ЕНКЕЛС

...Мән бурада атамын, еләҹә дә Енкелсин хасијјәтинин бир ҹәһәтиндән данышмалы вә ону хүсусилә гејд етмәлијәм, чүнки бу ҹәһәт кәнар адамлара мә'лум дејилдир вә чохуна инанылмаз кими көрүнүр. Һәлә инди дә дөнә-дөнә атамы һәм достларынын, һәм дә дүшмәнләринин башына һәмишә одалов јағдырмаға һазыр олан ачыдил Јупитер кими тәсвир едирләр. Һалбуки онун чох көзәл, чох тә'сирли вә ејни заманда чох мүлајим, зарафатҹыл вә лүтфкар гонур көзләринә бирҹә дәфә диггәтлә баханлар, онун сирајәтедиҹи

* —«Ирәли! Тез ол! Ура!». *Ред.*
** —«Еј, тәнбәл ат! Ирәли!». *Ред.*

вә гәлбләри севиндирән күлүшүнү бирчә дәфә ешидәнләр билирләр ки, она иснад верилән истеһзалы вә сојуг гәлбли Јупитер сифәтләри јалныз халис ујдурмадыр.

Енкелс дә бунун кимидир. Елә адамлар вар ки, Енкелси бир нөв һаким-мүтләг, диктатор, ачыдил вә ирадчыл тәнгидчи кими тәсвир едирләр. Бу исә һәгигәтә әсла ујғун дејилдир...

Енкелсин кәнчләрә сон дәрәчә меһрибан олмасындан мәним данышмағым артыгдыр. Һәр өлкәдә буну тәсдиг едә биләчәк бир чох адамлар тапылар. Мән јалныз буну дејә биләрәм ки, кәнчләрдән биринә меһрибанлыгла көмәк етмәк үчүн Енкелсин өз ишини бир кәнара гојдуғуну чох көрмүшәм; дәфәләрлә јени бир јолдаша көмәк етмәк үчүн өз ишини тә'хирә салырды.

Енкелс јалныз бир шеји һеч вахт бағышламыр ки, бу да ријакарлыгдыр. Өзү өзүнә сәмими олмајан, хүсусилә дә партијаја сәдагәтли олмајан адам Енкелсдән һеч бир аман көзләјә билмәз. Белә адама аман вермәк, Енкелсә көрә ән бағышланмаз күнаһдыр.

Маркс вә Енкелс һаггында хатирәләр. Азәрнәшр, 1960, сәһ. 199—200.

ЕЛЕОНОРА МАРКС-ЕВЕЛИНГ

КАРЛ МАРКС

...мәнә елә кәлирди ки, Маркс ушагларла рәфтарында даһа севимли иди. Бәли, ушагларын һеч бир заман ондан јахшы ојун јолдашы ола билмәзди!

Маркс һаггында мәним ән илк хатирәм тәгрибән үч јашында олдуғум дөврә аиддир; бу заман Мавр (аилә ичәрисиндә она вердијимиз бу көһнә ләгәб гејри-ихтијари олараг дилимә кәлир) мәни чијнинә алыб Графтен-терресдәки бағчамызда кәздирир вә гара телләримә сармашыг чичәкләри санчырды.

Бүтүн ушагларын фикринчә Мавр онлар үчүн чох јахшы ат иди. Чох габаглар,—бу мәним јадымда дејилдир, буну мәнә сөјләмишләр,—бачыларым, һәмчинин мән анадан олландан бир аз сонра вәфат едән вә өлүмү атамла анамы бүтүн өмүрләри боју чох кәдәрләндирән хырдача гардашым, Мавры стуллара «гошармышлар», өзләри исә стуллара миниб сүрдүрәрмишләр.

Мән өзүм исә бәлкә дә јашча мәнә тај бачыларым олмадығына көрә, Маврдан миник аты кими истифадә етмәји үстүн тутурдум. Онун чијинләринә минәр, о заман һәлә гара олуб јеничә дән дүшән узун, сых сачыны әлләримә долајар, ону балача бағчамызда вә о заман Графтен-терресдәки евимизин әтрафында һәлә тикинтисиз олан ачыг чәмәнликдә севинчлә бәрк чапдырардым.

«Мавр» ады һаггында да анчаг бир нечә кәлмә дејим. Евимиздә һамынын ләгәби вар иди («Капитал» охучулары Марксын нечә бачарыгла ләгәбләр вердијини билирләр). «Мавр» ләгәби Марксын ади, онун демәк олар, рәсми ады иди вә јалныз биз дејил, бүтүн јахын достлары да ону бу адла чағырардылар. О бизим үчүн һәмчинин Чали (бу ләгәб еһтимал ки, тәһриф едилмиш Чарли, јә'ни Карл адындан әмәлә кәлмишдир) вә «Old Nick» (гулјабаны) иди.

Анам һәмишә бизим үчүн «Меме» иди.

Бизим әзиз достумуз—ата-анамызын вәфалы досту Јелена Демут, әввәлләр она верилән бир чох башга ләгәбләрдән сонра, ахырларда бизим үчүн «Ним» олмушду.

Енкелс 1870-чи илдән сонра бизим үчүн «Кенерал» олмушду.

Чох јахын достумуз олан Лина Шөлерә «Old mole» (гоча көстәбәк) дејирдик.

Бачым Женни—«Кви-Кви—Чин императору» вә «Ди» иди.

Бачым Лаура (Лафаргын арвады)—«Готтентот» вә «Какаду» иди.

Мәнә Тусси—бу ад о замандан үстүмдә галмышдыр—вә «Кво-Кво—Чин шаһзадәси» дејирдиләр, узун мүддәт һәмчинин «Чыртдан Алберих» («Нибелунглар маһнысы»ндан) дә дејирдиләр.

Мавр ушаглар үчүн јахшыча ат сајылырдыса да, бундан башга о, даһа јүксәк бир ихтисаса да малик иди. Нағыл сөјләмәкдә јеканә иди вә тајыбәрабәри јох иди.

Бибиләримдән чох ешитмишдим ки, ушаглыгда Мавр бачыларынын башына од јағдырармыш; о, гызлары ат кими гошуб Трирдә Маркусбергдән чапараг говармыш вә даһа писи бу имиш ки, онлары чох чиркли әли илә чиркли хәмирдән һазырладығы «гоғаллары» јемәјә мәчбур едәрмиш. Гызлар да, өзләрини јахшы апардыгларына көрә мүкафат олараг Карлын онлара сөјләдији нағыллар мүгабилиндә, бәрк сүрүлмәјә вә «гоғаллары» јемәјә динмәзчә разы олармышлар.

Бундан чох илләр сонра Маркс өз ушагларына нағыл сөјләрди. О, кәзинти заманы бачыларыма (мән о заман һәлә чох балача идим) нағыл дејәрмиш вә бу нағыллар да фәсилләрә дејил, милләрә бөлүнәрмиш. Һәр ики гыз тәләб едиб дејәрмиш ки, «бизә даһа бир мил нағыл даныш».

Мәнә кәлдикдә Маврын мәнә сөјләмиш олдуғу сајсыз-һесабсыз гәрибә әһвалатлар ичәрисиндә ән гәрибәси вә ән һејрәтлиси «Һанс Рөкле» нағылы иди. Бу нағыл ајларла давам едирди; о, бир сыра нағылларын мәчмусу иди. Һејф ки, ше'ријјәтлә долу, чох мәзәли вә күлмәли олан бу нағыллары јаза биләчәк адам јох иди!

Һанс Рөкле—Һофманын гәһрәманлары типиндә бир сеһрбаз иди. Онун ојунчаг дүканы вар иди, пул ишләри дә һәмишә долашыг олурду. Дүкан чох гәрибә шејләрлә долу иди: бурада ағачдан гајрылмыш кәлинчикләр, нәһәнкләр вә чыртданлар, краллар вә краличалар, фәһләләр вә ағалар, Нуһ кәмисиндә олдуғу гәдәр чохлу дөрдајаглы һејванлар вә гушлар, столлар

вә стуллар, фајтонлар, мүхтәлиф нөв вә бичимли гутулар вар иди. Лакин өзү сеһрбаз олдуғуна бахмајараг, о һеч бир заман нә шејтана, нә дәгәссаба борчуну вериб гуртара билмирди, буна көрә дә әсла истәмәдији һалда, ојунчагларыны даим шејтана сатмалы олурду. Амма бир чох гәрибә сәркүзәштләрдән сонра бу шејләрин һамысы јенә Һанс Рөкленин дүканына гајыдырды.

Һәмин сәркүзәштләрин бә'зиләри Һофманын нағыллары гәдәр горхунч вә һејбәтли, бә'зиләри исә мәзәли иди, лакин Мавр бунларын һамысыны чох мараглы, ширин вә күлмәли бир шәкилдә данышырды.

Маврын бир адәти дә ушагларына учадан китаб охумаг иди. О, һәм мәндән әввәл бачыларыма, һәм дә мәнә бүтүн Һомери, бүтүн «Нибелунглар маһнысы»ны, «Гудрун»у, «Дон-Кихот»у, «Мин бир кечә»ни вә башгаларыны охумушду. Шекспирин әсәрләринә кәлдикдә исә, бунлар бизим евимиздә әлдәндүшмәз китаблар иди, бунлар һәмишә ја әлимиздә, ја да дилимиздә олурду; һәлә алты јашында икән мән Шекспирин әсәрләриндән бүтөв бир нечә сәһнәни әзбәр билирдим.

Алты јашымын тамам олмасы мүнасибәти илә Мавр мәнә илк дәфә өлмәз «Сәдәдил Пјотр» романыны* бағышлады. Бир гәдәр сонра мәнә Марриет вә Куперин әсәрләри күллијјатыны верди; бүтүн бу һекајәләри атам мәнимлә бирликдә охујур вә өз хырдача гызы илә там чидди мүзакирә едирди. Марриетин дәниз һекајәләриндән мүтәәссир олан гызчығаз «кәми капитаны» олмаг истәдијини (бунун нә демәк олдуғуну тамамилә баша дүшмәдән) билдирдикдә вә «оғлан палтары» кејиб, «һәрб кәмисиндә ишә кирмәк үчүн евдән гачмағын» мүмкүн олуб-олмадығыны атасына сөјләдикдә атасы ону инандырмышды ки, бунлар һамысы, әлбәттә, тамамилә мүмкүндүр, амма бу планлары һәртәрәфли дүшүнүб һазырлајана гәдәр һеч кәсә һеч бир шеј демәк лазым дејилдир.

Лакин бу планлар һәлә һазыр олмадан гызчығаз Валтер Скоттун әсәрләринә алудә олду вә мәнфур Кампбелл нәсли илә узаг гоһумлуғу олдуғуну өјрәнәркән дәһшәтә кәлди. Сонра Дағлыг Шотландијада үсјан һазырламаг вә «45-чи или» (1745-чи ил) тәкрар етмәк** планлары меjдана чыхды. Буну да әлавә етмәлијәм ки, Маркс Валтер Скоттун әсәрләрини даим дөнә-дөнә охујурду, бу әсәрләри чох севирди вә онлара Балзак вә Филдингин әсәрләри гәдәр јахшыча бәләд иди.

Маркс бу әсәрләр вә бир чох башга китаблар һаггында өз гызчығазы илә сөһбәт едәркән, һәмин әсәрләрдәки ән көзәл вә ән јахшы чәһәтләри нечә тапмаг лазым кәлдијини она көстәрирди, амма буну елә едирди ки, гыз бурада тә'лим чәһди олдуғуну сезмәсин; беләликлә, гыз она тә'лим

---

* — инкилис јазычысы Ф. Марриетин романыдыр. *Ред.*

** Валтер Скоттун «Уаверлеј» романы нәзәрдә тутулур; һәмин романда 1745-чи илдә Шотландијада баш верән һадисәләр—инкилисләрин һөкмранлығына гаршы үсјан тәсвир едилмишдир. *Ред.*

верилдијини һисс етмәдән,—јохса буна гаршы инад көстәрмәјә башларды,— дүшүнмәк вә баша дүшмәк јолларыны атасындан өјрәнирди.

Бу «сәрт вә гәзәбли» адам хырдача гызла сијасәт вә дин һаггында да еjни гајдада сөһбәт едирди. Јахшы јадымдадыр, беш вә ја алты јашында олдуғум заман бир дәфә үрәјимдә дини шүбһәләр ојанмаға башладыгда (биз католик килсәсиндә көзәл бир мусигијә гулаг асмышдыг, бу мусиги мәнә чох бөјүк тә'сир бағышламышды), мән бу барәдә, әлбәттә, Маврла сөһбәт етдим. О мәнә һәр шеји о гәдәр ајдын вә инандырычы шәкилдә баша салды ки, о вахтдан индијәдәк мәндә даһа һеч бир шүбһә ојанмыр.

Варлылар тәрәфиндән өлдүрүлмүш дүлкәр һаггында атамын сөјләдији әһвалат исә бејнимдә нә гәдәр дәрин нәгш олунмушдур! Мәнә белә кәлир ки, атама гәдәр вә ја ондан сонра һеч ким бу әһвалаты белә нағыл едә билмәзди!

Маркс дејә биләрди: «Бурахын, ушаглар јаныма кәлсинләр вә бунун үстүндә онлары данламајын». Доғрудан да Маркс һараја кедирдисә, һәмишә ушаглар онун јанына топлашырды. Истәр Һемпстед тәпәләриндә—Лондонун шимал тәрәфиндә, көһнә евимиздән бир аз аралы, кениш вә ачыг дүздә, истәрсә дә паркларданбириндә отураркән, узун сачлы, топсаггал вә меһрибан гонур көзлү бу ири адама ән сәмими достлуг һисси бәсләјән ушаглар дәрһал онун башына јығышырдылар. Әсла танымадығы ушаглар күчәдә она јахынлашыр вә чох вахт ону дајандырыб сөһбәт едирдиләр.

Јадымдадыр, бир дәфә он јашында хырдача бир мәктәбли Интернасионалын «зәһмли» рәһбәрини Мејтленд-паркда һеч чәкинмәдән дајандырыб она тәклиф етди: «Swop knives» («Кәл бычагларымызы дәјишәк»). Ушаг «swop» сөзүнүн мәктәблиләр дилиндә «дәјишмәк» демәк олдуғуну Маркса билдирдикдән сонра һәр икиси бычагларыны чыхарыб тутушдурдулар. Ушағын бычағы јалныз биртијәли, Марксын бычағы исә икитијәли, амма чох күт иди. Узун-узады мүбаһисәдән сонра разылыға кәлдиләр, бычаглар дәјишилди вә Интернасионалын «горхунч» рәһбәри әлавә олараг бир пенни дә пул верди, чүнки онун бычағы чох күт иди.

Јенә јадымдадыр ки, Америка мүһарибәси һаггында* кедән сөһбәтләрин вә Мави китабларын Марриети вә Валтер Скотту бир мүддәтә јаддан чыхардығы вахтларда Мавр мәним бүтүн суалларыма нечә түкәнмәз сәбр вә тәмкинлә чаваб верәрди. Мавр һеч бир заман шикајәтләниб демирди ки, мән ону ишдән ајырырам; амма јәгин ки, онун өз бөјүк әсәри үзәриндә ишләдији вахтларда, мән даим онун јанында һәрләниб битмәз-түкәнмәз ушаг лаггыртыларымла она чох мане олмушдум. Лакин атам ушагда белә бир фикир ојанмасына һеч бир заман имкан вермирди ки, куја ушаг атасынын ишинә мане олур. О заман,—бу чох јахшы јадымдадыр,—мән гәти јәгин етмишдим ки, Америка Бирләшмиш Штатларынын президенти Авраам Линколн һәрби мәсәләләрдә мәним мәсләһәтләримі динләмәдән әсла кечинә

* —XIX әсрин 60-чы илләриндә АБШ-да Шимал вә Чәнуб штатлары арасында кедән вәтәндаш мүһарибәси һаггында. *Ред.*

билмəз; буна көрə дə мəн она узун мəктублар јазырдым, һəмин мəктубларı да Мавр, əлбəттə, охумалы вə «апарыб почта салмалы» иди. Бир чох иллəр сонра атам, чох мараглы олдуғуна көрə јығыб сахладығы һəмин ушаглыг мəктубларымы мəнə көстəрди.

Бүтүн ушаглыг вə кəнчлик иллəримдə Мавр мəним белə чох көзəл бир достум олмушдур.

Маркс вə Енкелс һаггында хатирəлəр. Азəрнəшр, 1960. сəһ. 271—275.

М. КОВАЛЕВСКИ

МАРКС ИЛƏ КӨРҮШЛƏР

«Капитал» мүəллифилə чох јахын əлагə сахладығым ики ил əрзиндə онда бир дəфə дə олсун елə бир һəрəкəт көрмəдим ки, бөјүклəрин кичиклəрə хор бахмасы һалларына, һəтта азачыг да олса бəнзəјə билсин, Чичеринлə вə Лев Толстојла тəсадүфи көрүшлəрим заманы исə белə бир һалы мүшаһидə етмишдим. Карл Маркс даһа артыг дəрəчəдə авропалы иди вə бəлкə дə, өзүнүн «јалныз елм достларыны» (scientific friends), јүксəк гијмəтлəндирмəјəрəк, пролетариатын синфи мүбаризəси саһəсиндəки јолдашларыны онлардан үстүн тутурдуса да, бу шəхси мејллəрини өз давранышында бүрузə вермирди. Ијирми беш илдир ки, мəн онун нəчиб хатирəсини, мəнə олан мүнасибəтилə елми фəалијјəтимə мүəјјəн дəрəчəдə истигамəт вермиш əзиз бир мүəллимин хатирəси кими јад етмəкдə давам едирəм. Бу тəсəввүрлə башга бир шеј дə əлагəдардыр, јə'ни онун шəхсиндə мəн бəшəријјəтин елə бир зеһни вə мə'нəви рəһбəрлəриндəн биринə раст кəлмəк сəадəтинə наил олмушдум ки, һəмин рəһбəрлəр һаглы олараг бөјүк һесаб едилə билəрлəр, чүнки онлар дөврлəриндə ичтимаијјəтин тəрəггипəрвəр чəрəјанларынын əн бөјүк ифадəчисидирлəр.

Маркс вə Енкелс һаггында хатирəлəр. Азəрнəшр, 1960, сəһ. 333.

ЕДУАРД ЕВЕЛИНГ

ЕНКЕЛС ӨЗ ЕВИНДƏ

...Енкелс əтрафдакылара əн көзəл тə'сир бағышлајырды. Онун мəчлисдə иштирак етмəсинин өзү һамыны руһландырырды. Онда икид чəсурлуғу вə никбинлик вар иди. Кəнчлəрин ајры-ајры нүмајəндəлəри бə'зəн мə'јуслуға вə руһ дүшкүнлүјүнə гапылдыглары һалда бу сарсылмаз мүбариз һеч бир заман руһдан дүшмүрдү, даим башгаларыны үрəклəндирирди. Енкелсин вəфаты, сон иллəр əрзиндə онунла һəр базар күнү, һəмчинин һəфтəдə бир нечə дəфə көрүшəнлəр үчүн əвəзсиз иткидир.

О, һәр чәтинлијә раст кәлдикдә мүрачиәт етдијимиз вә мәсләһәтинә һәмишә әмәл етдијимиз бир адам иди. О өзүнүн һәртәрәфли билијини һәмишә достларына вермәјә һазыр иди, һәтта мүәјјән саһәләрин мүтәхәссисләри дә белә һесаб едирдиләр ки, Енкелс бу мәсәләләрә онлардан даһа јахшы бәләддир. Мәсәлән, тәбиәтшүнаслыг мәсәләләриндә, онун һәр һансы саһәсиндән вә ја проблеминдән сөһбәт кетдикдә, Енкелс һәмишә јени бир фикир ирәли сүрә билир вә көмәк көстәрирди.

Сијасәтә, јә'ни онун бүтүн достларыны марагландыран мөвзуја кәлдикдә, онлар рәһбәр көстәришләр алмаг үчүн даим она мүрачиәт едирдиләр. Һәр бир өлкәдә игтисадијјатын, тарихин, сијаси һәрәкатын јалныз үмуми принсипләри дејил, һәмчинин ән хырда тәфәррүаты да Енкелсә ајдын иди...

Маркс вә Енкелс һаггында хатирәләр. Азәрнәшр, 1960, сәһ. 346—347.

Н. С. РУСАНОВ

ЕНКЕЛСЛӘ ТАНЫШЛЫҒЫМ

...Мәни, танымадығым бир паркын* јахынлығында јерләшән чох кениш бир мәнзилин бөјүк вә ишыглы отағына апардылар. Отагда ики-үч киши отуруб инкилис пивәси ичирди, онлардан бир аз аралы пәнчәрәнин габағында исә кәнч бир гадын отурмушду. Мәнә дедиләр ки, бу гадын Қаутскајадыр.

Қишиләр өз араларында каһ алманча, каһ да инкилисчә сөһбәт едирдиләр, мән онлара јахынлашаркән кишиләрдән бири—јашлы вә учабој, чидди сифәтини өртән узун вә чох ағармыш саггалы олан бир адам јериндән галхды вә фамилијамы ешитчәк мәнә јанашыб әлими бәрк-бәрк сыхды.

Учабој киши:

— Мән Енкелсәм... Сизи гаибанә олараг бир гәдәр танıјырам. Достум Лавров сизин бураја кәләчәјинизи јазыб мәнә хәбәр вермишдир,—дејә инкилисчә сөзә башлады вә онунла һансы дилдә сөһбәт етмәји мүнасиб көрдүјүмү мәндән сорушду.

Бунун чавабында мән франсызча данышачағымы сөјләдим вә бирдәнбирә һисс етдим ки, Енкелсә дәрин һөрмәт бәсләдијими она сөјләмәкдән өзүмү сахлаја билмәјәчәјәм. О заман мән һәлә марксист олмамышдым. Лакин мәним мүбариз антимарксистлијим дә сакитләшмишди. Мән гаршымда, столун јанында дуран тарихи шәхсијјәтин әһәмијјәтини гијмәтләндирә билирдим.

— Вәтәндаш Енкелс,—дедим,—изин верин, бөјүк Марксын ләјагәтли досту вә индијәдәк сосиалист Интернасионалынын мә'нәви башчысы олан

* — Ричентс-паркын. *Ред.*

сизə үрəкдəн һејран олдуғуму бир рус сосиалисти кими билдирим... Мəн өзүм һəлə чох кəнч икəн сизин Инкилтəрə фəһлə синфинин вəзијјəти һаггындакы əсəринизи охумушам вə бу əсəр мəнə чох бөјүк тə'сир бағышламышдыр, о замандан бəри, дүнјада олан бүтүн сосиалистлəр кими, мəн дə сизин фикринизə чох бөјүк диггəтлə гулаг асыр вə сизин һəр бир јени əсəриниз мејдана чыхан кими онунла дəрһал таныш олурам... Мəн сизи Марксын чанлы давамы, онун тəчəссүмү һесаб едирəм...

Учабој адам күлдү вə əлини галдырыб мəни дајандырды:

— Јетəр, чаван јолдаш, јетəр!.. Бəсдир, биз сосиалистлəрин бир-биримизə бу чүр лүтфкарлыг көстəрмəјимизин нə мə'насы вар? Бир гəдəр садə данышмаг олмазмы? Јəгин ки, бу натиглик мəшги нəтичəсиндə боғазыныз гурумушдур... Кəлин, стол башында əјлəшин вə бир парч пивə илə боғазынызы јашлајын.—Буну дејиб Енкелс мəнə өз јанында јер көстəрди.

Бу заман гонаглар чыхыб кетдилəр вə пəнчəрəнин габағында əјлəшиб, көрүнүр, бүтүн фикри-зикри гаршысындакы балача дəјирми столун үстүндəки мəктублары, китабчалары, китаблары ајырмагда олан кəнч гадын нəзəрə алынмазса, отагда Енкелслə икимиз галдыг.

Енкелс ачлыг чəкəн Русијадан бизим, рус сосиалистлəринин алдығы хəбəрлəри мəндəн чох диггəтлə сорушурду. «Лавров групу»нун (о бизи белə адландырырды) планлары һаггында суаллар верирди, үмумијјəтлə, мəнимлə чох меһрибан данышырды, лакин «Плехановун вə онун достларынын əсил сосиалист фəалијјəтини» хүсуси олараг гејд едир вə онларын əлејһдарларынын «сијаси романтизмини» дүзкүн һесаб етмирди...

Маркс вə Енкелс һаггында хатирəлəр. Азəрнəшр, 1960, сəһ. 352—354.

ГЕЈДЛӘР

1 Марксын бу мәгаләси «Vorwärts!» гәзетинин 60-чы №-синдә «Пруссијалы» тәхәллүсү илә чыхыш едән А. Рукеjә гаршы јөнәлдилмишдир.

„Vorwärts!“ («Ирәли!») — алман гәзетидир; 1844-чү илин јанварындан декабрынадәк Парисдә һәфтәдә ики дәфә чыхмышдыр. Марксын ады чәкилән мәгаләсиндән башга гәзетдә Енкелсин дә мәгаләләри дәрч едилмишдир. 1844-чү илин јајындан е'тибарән гәзетин редактәсиндә јахындан иштирак едән Марксын тә'сири алтында гәзет коммунист характери алмаға башламышды; гәзет Пруссијадакы мүртәче гајдалары кәскин тәнгид едирди. Пруссија һөкумәтинин тәләби илә Кизонун назирлији 1845-чи илин јанварында Марксы вә гәзетин бә'зи башга әмәкдашларыны Франсадан сүркүн етмәк һаггында сәрәнчам верди; «Vorwärts!»ын нәшри дајандырылды.—37.

2 *«Вупперталдан мәктублар»*—Енкелсин «Telegraph für Deutschland» журналында әмәкдашлыға башладығы илк публисистик әсәридир; бу әмәкдашлыг 1839-чу илдән 1841-чи иләдәк давам етмишдир.

« *„Telegraph für Deutschland“* («Алман телеграфы»)—әдәби журналдыр; К. Гутсков тәрәфиндән тә'сис едилмиш, 1838-чи илдән 1848-чи иләдәк Һамбургда чыхмышдыр. 30-чу илләрин ахырларында вә 40-чы илләрин әввәлләриндә «Кәнч Алманија»нын—өз бәдии вә публисистик әсәрләриндә хырда буржуазијанын мүхалифәтчилик әһвали-руһијјәсини әкс етдирән әдәби групун бахышларыны ифадә едирди.—40, 233.

3 *«Сијаси игтисадын тәнгидинә даир гејдләр»*—Енкелсин буржуа чәмијјәтинин игтисади гурулушуну вә буржуа сијаси игтисадынын әсас категоријаларыны социализм бахымындан нәзәрдән кечирдији илк игтисади әсәридир.—41.

4 *«Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти»* китабыны Енкелс 1844-чү илин сентјабрындан 1845-чи илин мартынадәк Бармендә јазмышдыр. Енкелс Инкилтәрәдә оларкән (нојабр 1842—август 1844-чү ил) инкилис пролетариатынын һәјат шәраитини өјрәнмәклә мәшғул иди; бу мәсәләни Инкилтәрәнин ичтимаи тарихинә даир јазмаг истәдији әсәрин фәсилләриндән бириндә ишыгландырмағы нәзәрдә тутмушду. Лакин буржуа чәмијјәтиндә пролетариатын хүсуси ролунун ајдынлашдырылмасы Енкелси инкилис фәһлә синфинин вәзијјәтинин тәдгигинә ајрыча әсәр һәср етмәјә вадар етди.—42, 239.

5 *1802-чи ил гануну* шакирд ушагларын иш вахтыны 12 саатла мәһдудлашдырыр вә онлары кечә вахты ишләтмәји гадаған едирди. Бу ганун анчаг памбыг-парча вә јун сәнајесинә шамил едилирди; ганун фабрик мүфәттишлијинин нәзарәт гојмасыны нәзәрдә тутмурду вә әслиндә она фабрикчиләр әмәл етмирдиләр.—53.

6 *1819-чу ил гануну* әјиричи вә тохучу памбыг-парча фабрикләриндә 9 јашынадәк ушаглары ишләтмәји, һабелә 16 јашынадәк ушаглары вә јенијетмәләри кечә вахты ишләтмәји гадаған едирди; онларын һамысы үчүн иш күнү јемәк фасиләси һесаб едилмәдән 12 саатла мәһдудлашдырылмышды; бу фасиләни фабрикчиләр истәдикләри кими дүзәлтдикләри үчүн иш күнү әслиндә 14 саата гәдәр узаныр вә даһа чох олурду.

1825-чи ил гануну мүәјјән етмишди ки, јемәк фасиләси үст-үстә күндә $1^1/_2$ саатдан чох олмамалыдыр ки, бүтөвлүкдә иш күнү $13^1/_2$ сааты кечмәсин. 1819-чу ил гануну кими 1825-чи ил гануну да фабрик мүфәттишлијинин нәзарәт гојмасыны нәзәрдә тутмурду вә она фабрикчиләр әмәл етмирдиләр.—56.

7 *«Коммунист Партијасынын манифести»*—елми коммунизмин илк програм сәнәдидир. «Манифест»дә Маркс вә Енкелсин бөјүк тә'лиминин әсаслары там вә ардычыл шәкилдә шәрһ едилмишдир. Коммунистләр иттифагынын програмы кими јазылан «Манифест» илк дәфә 1848-чи илин февралында Лондонда ајрыча нәшр едилмишдир. 1848-чи илин март—ијулунда «Манифест» алман мүһачирләринин демократик органы олан «Deutsche Londoner Zeitund»да («Алман Лондон гәзети») дәрч едилмишдир. Елә һәмин ил сәнәд бир сыра Авропа дилләринә тәрчүмә олунмушдур.

«Коммунист Партијасынын манифести»нин биринчи русча нәшри 1869-чу илдә Ченеврәдә Бакунинин тәрчүмәсиндә чапдан чыхмышдыр; Бакунин «Манифест»ин бир сыра јерләриндә онун мәзмунуну тәһриф етмишди. Биринчи нәшрин гүсурлары 1882-чи илдә Ченеврәдә Плехановун етдији тәрчүмәнин нәшриндә арадан галдырылмышды. Бу тәрчүмә илә «Манифест» идејалары Русијада кениш јајылмаға башламышды. Марксизмин Русијада тәблиғинә чох бөјүк әһәмијјәт верән Маркс вә Енкелс һәмин нәшрә хүсуси мүгәддимә јазмышдылар.—65, 258.

8 Даһа сонралар јаздыглары әсәрләриндә Маркс вә Енкелс «әмәјин дәјәри», «әмәјин гијмәти» анлајышлары әвәзинә, Марксын јаратдығы даһа дәгиг анлајышлар,—«иш гүввәсинин дәјәри», «иш гүввәсинин гијмәти» анлајышларыны ишләтмишләр.—65.

9 *«Алманијада Коммунист Партијасынын тәләбләри»* Маркс вә Енкелс тәрәфиндән 1848-чи ил мартын 21-и илә 29-у арасында Парисдә јазылмышдыр. «Тәләбләр» башланмыш Алманија ингилабында Коммунистләр иттифагынын сијаси платформасы иди. Мартын 30-на јахын ајрыча вәрәгә шәклиндә чап едилмиш вә апрелин әввәлләриндә бир сыра алман демократик гәзетләриндә дәрч олунмушду. «Тәләбләр» Коммунистләр иттифагынын вәтәнә гајыдан үзвләринә директив сәнәд кими тәгдим едилирди. Ингилабын кедишиндә Маркс, Енкелс вә онларын тәрәфдарлары бу програм сәнәди халг күтләләри ичәрисиндә тәблиғ етмәјә чалышырдылар.—67.

10 «Neue Rheinische Zeitung» үзәриндә мәһкәмә просеси 1849-чу ил февралын 7-дә олмушду. Маркс гәзетин баш редактору, Енкелс редактору вә Г. Корф мәс'ул нашири кими Көлндә андлы ичласчылар мәһкәмәсинә верилмишдиләр. Онлара белә бир иттиһам верилмишди ки, 1848-чи ил ијулун 5-дә гәзетдә дәрч олунмуш «Һәбсләр» мәгаләсиндә гуја баш прокурор Свејфел тәһгир едилмиш вә Коммунистләр иттифагынын үзвләри А. Готшалкы вә Ф. Аннекени һәбс едән жандармлара бөһтан атылмышды. Андлы ичласчылар мәһкәмәси мүттәһимләрә бәраәт газандырмышдыр ки, бу да мәһкәмә просеси һаггында һесабатда дејилдији кими «салондакы чамаат тәрәфиндән бөјүк шадлыгла гаршыланмышды».

„Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie“ («Јени Рејн гәзети. Демократијанын органы») Маркс вә Енкелс тәрәфиндән јарадылмышды, 1848-чи ил ијунун 1-дән 1849-чу ил мајын 19-дәк Көлндә һәр күн чыхырды. Демократијанын пролетар ганадынын мүбариз органы олан бу гәзет халг күтләләринин тәрбијәчиси ролуну ојнајыр, онлары әксингилаба гаршы мүбаризәјә галдырырды. Гәзетин гәтијјәтли вә барышмаз мөвгеји, мүбариз бејнәлмиләлчилији, онун сәһифә-

ләриндә Пруссија һөкумәтинә гаршы вә Көлнүн јерли һакимијјәт органларына гаршы јөнәлдилән ифшаедичи сијаси материаллар дәрч едилмәси,—бүтүн бунлара көрә «Neue Rheinische Zeitung» гәзети өз варлығынын елә илк ајларындан феодал-монархија вә либерал буржуа мәтбуатынын тә'гибинә мә'руз галырды. Бүтүн тә'гибләрә вә полис әнкәлләринә бахмајараг «Neue Rheinische Zeitung» ингилаби демократијанын мәнафејини, пролетариатын мәнафејини мәрдликлә мүдафиә едирди. Гәзетин гырмызы рәнклә чап едилмиш ахырынчы, 301-чи нөмрәсиндә онун редакторлары Көлн фәһләләринә вида мүрачиәтиндә билдирмишдиләр ки, «һәмишә вә һәр јердә онларын сон сөзү бу олачагдыр: фәһлә синфинин азадлығы!».—70.

11 *«Муздлу әмәк вә капитал»* әсәри Маркс тәрәфиндән 1847-чи ил декабрын икинчи јарысында Брүсселдә Алман фәһлә чәмијјәтиндә охунмуш мүһазирәләр әсасында јазылмышдыр. «Муздлу әмәк вә капитал»ын һәлә 1849-чу илин апрелиндә «Neue Rheinische Zeitung»да баш мәгаләләр шәклиндә илк дәфә чап олунмасы алман фәһләләри ичәрисиндә елми социализм идејаларынын тәблиғинә көмәк етмишди. Мәсәлән, Көлн Фәһлә иттифагы комитәсинин гәрары илә Марксын бу мәгаләләри Көлнүн вә башга шәһәрләрин фәһлә иттифагларында мүзакирә үчүн төвсијә едилмишди.

Әсәрин илк ајрыча нәшри 1880-чи илдә Бреславлда бурахылмышдыр.—71.

12 Марксизм баниләри башга мәгаләләриндә дә, мәсәлән, Енкелс «10 саатлыг иш күнү мәсәләси» (1850-чи ил), Маркс «Лејардын сорғусу.—Он саатлыг иш күнү һаггындакы ганун әтрафында мүбаризә» (1853-чү ил) мәгаләләриндә он саатлыг иш күнү һаггында ганунун ичтимаи-игтисади тәһлилини вермишләр. Сонралар Марксын «Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин тә'сис манифести» әсәриндә вә «Капитал»ын I чилдиндә ганунун даһа да кениш характеристикасы верилмишдир.—73.

13 Бу мәгалә Марксын инкилис дилиндә јаздығы илк мәгаләдир.—76.

14. A. Quetelet. Sur l'homme et le dêvelloppement de ses facultes, on Essai de physiqne sociale. Tomes I—II. Paris, 1835 *(А. Кетле.* Инсан вә онун габилијјәтинин инкишафы һаггында, јахуд Ичтимаи физика тәчрүбәси. I—II чилдләр. Парис, 1835). Маркс бу китабын 1842-чи илдә Единбургда чапдан чыхмыш инкилисчә тәрчүмәсиндән истифадә етмишдир.—76.

15. „Reports of the Inspectors of Factories to Her Maiesty's Principal Secretary of State for the Home Departament, for the Half Year ending 31 st October 1858". London, 1858 («1858-чи ил октјабрын 31-дә гуртармыш јарым ил әрзиндә Үлјаһәзрәтин дахили ишләр назиринә фабрик мүфәттишләринин һесабатлары». Лондон, 1858) нәзәрдә тутулур.—81.

16 8 јашындан кичик ушагларын фабрикдә ишә көтүрүлмәсини гадаған едән вә 8 јашындан 13 јашынадәк ушагларын иш вахтыны 6 саат јарымла мәһдуд едән 1844-чү ил гануну нәзәрдә тутулур. Бу ганун һәмчинин 1833-чү ил ганунунун мүәјјән етдији ичбари ушаг тәһсилини бә'зи дәјишикликләрлә тәсдиг етмишдир.—85.

17 Сөһбәт 1844-чү ил ганунунун гәбул едилмәси илә әлагәдар олараг, 1833-чү ил ганунунда дәјишикликләр һаггында кедир; 1844-чү ил ганунуна көрә ипәк истеһсалатында ишләјән вә јашы 11-дән јухары олан ушагларын мәктәбә кетмәмәсинә ичазә верилирди.—87.

18 *«Мүвәггәти Мәркәзи Шураның нүмајәндәләринә ајры-ајры мәсәләләрә даир тә'лимат»* Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин 1866-чы ил сентјабрын 3—8-дә Ченеврәдә кечирилмиш биринчи конгресинин нүмајәндәләри үчүн Маркс тәрәфиндән тәртиб едилмишди. 1866-чы ил ијулун 17-дә Баш Шуранын ичласында гаршыдакы конгресин күндәлијини әтрафлы ишләјиб һазырламаг вә мүзакирә етмәк гәрара алынмышды. Ијулун 31-дә Шуранын ичласында Даими Комитә адындан Маркс күндәлик мәсәләләрә даир мә'рузә етди; тә'лимат мәтнинин өзүнү Маркс бир гәдәр сонра инкилис дилиндә тәртиб етмиш вә П. Лафарг ону франсызчаја тәрчүмә етмишди.

Ченеврә конгресиндә Баш Шурадан, Бирлијин мүхтәлиф бөлмәләриндән вә Инкилтәрә, Франса, Алманија вә Исвечрәнин фәһлә чәмијјәтләриндән 60 нүмајәндә иштирак едирди. Конгресин сәдри К. Јунг иди. Марксын тәртиб етдији «Тә'лимат» Баш Шуранын рәсми мә'рузәси кими охунду. Конгресдә сәсләрин үчдә биринә малик олан прудонистләр күндәлијин бүгүн бәндләри үзрә өзләринин хүсуси мәктубда шәрһ олунмуш кениш програмыны «Тә'лимат»а гаршы гојдулар. «Тә'лимат»ын Маркс тәрәфиндән мүәјјән едилмиш доггуз бәндиндән алтысы конгресин гәтнамәләри, о чүмләдән иш күнүнүн гысалдылмасы һаггында, ушагларын вә гадынларын әмәји һаггында гәтнамәләр кими гәбул олунду. Ченеврә конгреси Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин Низамнамәсини вә Регламентини тәсдиг етди.

Конгрес материалларынын рәсмән чап едилмәси Баш Шураја тапшырылмышды; материаллар 1867-чи ил февралын 20-дә вә мартын 13-дә «International Courier» гәзетиндә, 1867-чи ил мартын 9-да вә 16-да «Coourrier international» гәзетиндә вә бир сыра башга мәтбуат органларында дәрч едилди.

„*The International Courier*„ («Бејнәлхалг курјер»)—1864-чү илин нојабрындан 1867-чи илин ијулунадәк Лондонда инкилис вә франсыз дилләриндә нәшр едилән һәфтәлик гәзет иди; франсыз дилиндә „*Le Courrier international*“ ады алтында чыхырды. 1867-чи илдә гәзет Интернасионалын органы иди.

1868-чи илин октјабрында Баш Шура 1866-чы ил Ченеврә конгресинин ән мүһүм гәтнамәләрини јенидән кечирилмиш Брүссел конгресинин гәтнамәләри илә бирликдә ајрыча китабча шәклиндә нәшр етмәји гәрара алды. Китабчаны тәртиб етмәк Маркса тапшырылды. Маркс китабчаја онун мүгәддимәсиндә көстәрилдији кими, Ченеврә конгресинин «Интернасионал програмынын тәркиб һиссәси һесаб едилмәли олан» гәтнамәләрини, јә'ни «Тә'лимат»ын 2, 3, 5 вә 6-чы бәндләринә ујғун олан гәтнамәләри дахил етди. Китабча 1869-чу илдә Лондонда „The International Working Men's Association. Resolutions of the Congress of Geneva, 1866, and the Congress of Brussels. 1868“. ады алтында чапдан чыхды.—91.

19 Фәһлә синфинин вәзијјәтинин статистик тәһгигатына даир Марксын тәклиф етдији үмуми схем Ченеврә конгреси тәрәфиндән јекдилликлә гәбул едилмишди, лакин мә'лумат топламаг вә ону мүвафиг материаллар әлавә етмәклә Баш Шуранын мә'рузәләри шәклиндә нәшр етмәк әмәли сурәтдә сон дәрәчә чәтин иди, чүнки Шуранын сәрәнчамында кифајәт гәдәр мадди вәсаит јох иди вә јерли тәшкилатлар бу ишә лазымынча фикир вермирдиләр. Бирлијин сонракы конгресләриндә—Лозаннада (1867-чи ил), Брүсселдә (1868-чи ил), Базелдә (1869-чу ил) фәһлә статистикасы һаггында Ченеврә конгресинин гәрарыны һәјата кечирмәк лүзуму барәдә сөһбәт кетмишди, 1871-чи ил Лондон конфран-

сы исə «Тə'лимат»ын икинчи бөлмəсинин «с» бəндини бүтүнлүклə Бирлијин Тəшкилат регламентинин мəтнинə дахил етмишди.

1880-чи илдə Маркс «La Revue Socialiste» («Сосиалист ичмалы») франсыз журналынын нашири Б. Малонун хаһиши илə «Фəһлəлəр үчүн анкет» тəртиб етмишди. Анкетдə 100 суал вар иди, бунларын 10-у билаваситə ушагларын вə јенијетмəлəрин вəзијјəтинə аид иди. Маркс тəһгигат схеминə нисбəтəн «чаванлар» суалларынын мəзмунуну кенишлəндирмиш вə ејни заманда конкретлəшдирмишдир. Анкет сорушурду: ушаглар əн азы нечə јашындан ишə көтүрүлүрлəр; мүəссисəдə шакирдлəр вармы вə онларын сајы нə гəдəрдир; онларла мүгавилə шəртлəри нечəдир; 16 јашындан кичик ушагларын вə јенијетмəлəрин иш вахты, онларын күндəлик вə һəфтəлик əмək һаггы; һөкумəт ушаг əмəјини тəнзим едəн ганунверичилик актлары гəбул етмишдир, ја јох, саһибкарлар бу ганунверичилик актларына чидди əмəл едирлəрми; сəнајенин һəмин саһəсиндə ишлəјəн ушаглар вə јенијетмəлəр үчүн мəктəб вармы, əкəр варса, онда ушаглар мəктəбдə һансы саатларда мəшғул олурлар, нə өјрəнирлəр вə и. а. (бах: К. Маркс вə Ф. Енкелс. Əсəрлəри, 19-чу чилд, сəһ. 233—240). Анкет һəмин илин апрелиндə Малонун журналында дəрч едилмиш, һабелə ајрыча оттиск шəклиндə чап едилмиш вə онун нүсхəлəри бүтүн Франсада јајылмышды.—92.

20 АБШ-да Вəтəндаш мүһарибəси гуртардыгдан сонра ганунверичилик јолу илə 8 саатлыг иш күнү мүəјјəн едилмəси уғрунда һəрəкат күчлəнмишди. Өлкəнин һəр јериндə 8 саатлыг иш күнү уғрунда мүбаризə апармаг үчүн чəмијјəтлəр дүзəлмишди. Милли фəһлə иттифагы бу һəрəката гошулду, о, 1886-чы илин августунда Балтиморда өзүнүн үмуми гурултајында 8 саатлыг иш күнү тəлəбини əмəјин капиталист көлəлијиндəн азад олмасы үчүн зəрури шəрт е'лан етди.—92.

21 *«Капитал»* марксизмин даһијанə əсəридир, игтисад елминдə ингилаби чеврилиш етмишдир. Маркс өзүнүн башлыча əсəрини јаратмаг үзəриндə 40-чы иллəрин əввəллəриндəн өмрүнүн ахырынадəк гырх ил чалышмышдыр.

Маркс сијаси игтисадла мүнтəзəм сурəтдə 1843-чү илин ахырларындан Парисдə мəшғул олмаға башламышдыр. О, игтисади əдəбијјаты өјрəнəркəн өз гаршысында мөвчуд гурулушу вə буржуа сијаси игтисадыны тəнгид едəн бөјүк бир əсəр јазмаг мəгсəдини гојур. Онун бу саһəдəки илк тəдгиглəри өз ин'икасыны «1844-чү ил игтисади-фəлсəфи əлјазмалары», «Алман идеолокијасы», «Фəлсəфə јохсуллуғу», «Муздлу əмəк вə капитал», «Коммунист Партијасынын манифести» вə башга бу кими əсəрлəриндə тапмышдыр. Артыг һəмин əсəрлəрдə капиталист истисмарынын əсаслары, капиталистлəрлə муздлу фəһлəлəрин мəнафејинин бир-бири илə барышмаз əкслији, капитализмин бүтүн игтисади мүнасибəтлəринин антагонист вə кечичи характери ачылыб көстəрилир.

1857-чи илин августундан 1858-чи илин ијунунадəк олан мүддəтдə Маркс 50 чап вəрəгинəдəк һəчмдə əлјазмасы јарадыр ки, бу да кəлəчəк «Капитал»ын илкин гарасыны тəшкил етмиш олур. Һəмин əлјазмасы илк дəфə јалныз 1939—1941-чи иллəрдə Сов.ИКП јанында Марксизм-Ленинизм Институту тəрəфиндəн орижиналын өз дилиндə «Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie» («Сијаси игтисадын тəнгидинин əсас чəһəтлəри») ады илə дəрч едилмишдир. 1857-чи илин нојабрында Маркс, бундан əлавə, игтисади категоријаларын тəнгидинə һəср едилəн əсəринин планыны тəртиб едир. «Сијаси игтисадын тəнгидинə даир» китабы 1859-чу илдə чап едилмишдир.

«Капитал»ын биринчи чилди 1867-чи илин сентјабрында чапдан чыхды. Бу əсəр коммунистлəрин, ингилабчы пролетариатын гүдрəтли

силаһы олду. Марксизмин баниләри фәһләләри буржуа вә хырда буржуа идеолокијасынын тә'сириндән хилас етмәк, фәһлә һәрәкатыны әсил елми ингилаби нәзәријјә илә силаһландырмаг мәгсәдилә «Капитал»ын јајылмасы вә тәблиғи үчүн мүмкүн олан бүтүн тәдбирләри көрмәји зәрури һесаб едирдиләр.

«Капитал»ын биринчи чилдинин нәшриндән сонра Маркс әсәрин алманча јени нәшрләринин һазырланмасы вә харичи дилләрә тәрчүмәси илә әлагәдар олараг онун үзәриндә ишләмәкдә давам едир. О, икинчи нәшриндә (1872-чи ил) бир чох дәјишикликләр едир, 1872-чи илдә Петербургда чыхмыш вә «Капитал»ын харичи дилләрә биринчи тәрчүмәси олан русча нәшри илә әлагәдар олараг мүһүм көстәришләр верир, франсызча тәрчүмәсини хејли дәрәчәдә јенидән ишләјиб редактә едир.

Ејни заманда Маркс бүтүн әсәри тезликлә баша чатдырмаг мәгсәдилә «Капитал»ын сонракы чилдләри үзәриндә чалышмагда давам едир. Лакин бу она мүјәссәр олмур. I Интернасионалын Баш Шурасында чохчәһәтли фәалијјәти ондан чох вахт алыр. Сәһһәти пис олдуғуна көрә иши кетдикчә даһа тез-тез дајандырмалы олур. Бунунла бирликдә Марксын фөвгәл'адә дәрәчәдә елми вичдан вә дәгиглији, өзүнә олдугча тәнгиди јанашмасы вә бәләликлә, Енкелсин дедији кими, «өз бөјүк игтисади кәшфләрини е'лан етмәмишдән әввәл бунлары там мүкәммәл сурәтдә ишләјиб һазырламаг» сә'ји ону бу вә ја башга проблеми нәзәрдән кечирдикдә дөнә-дөнә әлавә тәдгигләр апармаға вадар едир. Бу јарадычылыг ишинин өз кедишиндә бир чох јени мәсәләләр дә гаршыја чыхырды.

«Капитал»ын сонракы ики чилди Енкелс тәрәфиндән, Марксын анчаг вәфатындан сонра—икинчи чилд 1885-чи илдә вә үчүнчү чилд—1894-чү илдә чапа һазырланыб нәшр едилмишдир. Бунунла Енкелс елми коммунизм хәзинәсинә чох гијмәтли төһфә вермишдир.—96, 275.

22 *Баш гејдчи*—Инкилтәрәдә Вәтәндашлыг вәзијјәти актларыны гејдә алан мәркәзи бүроја башчылыг едән мә'мур белә адланырды. Һәмин бүро ади вәзифәләриндән башга, 10 илдә бир дәфә әһалинин сијаһыја алынмасыны да кечирирди.—114.

23 *Көј китаблар* (Blue Books)—Инкилтәрә парламенти тәрәфиндән дәрч едилән материалларын вә Харичи Ишләр Назирлији тәрәфиндән дәрч едилән дипломатик сәнәдләрин үмуми адыдыр. Көј үз габыгларына көрә Көј китаблар ады верилмиш бу китаблар Инкилтәрәдә XVII әсрдән бәри нәшр олунур вә бу өлкәнин игтисади вә дипломатик тарихини өјрәнмәк үчүн әсас рәсми мәнбәдир.—118.

24 Һинд аллаһы Вишнунун тәчәссүмү олан Чәккәрнаутун (Чаһаннәтһанын) шәрәфинә ән'әнәви бајрамлар заманы ифрат дини фанатизмә гапылан диндарлар чох вахт өзләрини Вишнунун һејкәли апарылан арабанын чархы алтына атырдылар.—120.

25 Бу ифадә Ш. Фурјенин «Le nouveau monde industriel et sociétaire» («Јени тәсәррүфат вә сосијетар дүнјасы») әсәриндә ишләдилир, бешинчи бөлмә, XXXVI фәслә әлавәләр; алтынчы бөлмә, үмумиләшдиричи нәтичәләр.—123.

26 Иш күнүнү гысалтмаг һаггында нитги Маркс 1868-чи ил августун 11-дә Баш Шуранын ичласында Брүссел конгресинин програмына дахил едилмиш бу мәсәләнин мүзакирәси кедишиндә сөјләмишдир.

Нитгин јазысы Баш Шуранын протокол китабына 358 №-ли, 1868-чи ил 22 август тарихли «Bee-Hive» гәзетиндән кәсик шәклиндә јапышдырылыб сахланмышдыр; јазыја катиб бә'зи дүзәлишләр етмишдир.—124.

27 Маркс һәмин ичласда И. Еккариусун өз чыхышында узун иш күнүнү

фәһләләрин сәһһәтинә зәрәрли тә'сири мәсәләсини әтрафлы сурәтдә әсасландырмасыны нәзәрдә тутур.—124.

28 1892-чи ил декабрын 13-дә А. Бебел рејхстагда бөјүк нитг сөјләјиб јени һәрби ганунун һөкумәт лајиһәсини кәскин тәнгид етмишдир.

Һејнтсе ганунунун ады адам өлдүрмәкдә вә гапы сындырыб оғурлуг етмәкдә тәгсирләндирилән сутенјор Һејнтсенин 1891—1892-чи илләрдә кечирилмиш мүһакимәсиндән көтүрүлмүшдүр. Бу иш фаһишәлијә гаршы ганунлар верилмәсинә сәбәб олмушду. 1891-чи илдә рејхстага верилән вә арадүзәлтмәк, сутенјорлуг вә порнографик әдәбијјат јајмаг үстүндә чәзанын күчләндирилмәсини нәзәрдә тутан Һејнтсе гануну узун мүзакирәләрдән сонра јалныз 1900-чү илдә гәбул едилмишдир.

Һејнтсе гануну лајиһәсинин мүзакирәсиндә иштирак едән Бебел 1892--чи ил декабрын 15-дә рејхстагда сөјләдији нитгиндә фаһишәлик һаггындакы буржуа ганунларынын ријакарлығыны вә икиүзлүлүјүнү ифша етмишдир.—126.

29 Бу мәгаләдә Енкелс Арндтын 1840-чы илдә Лејпсигдә чапдан чыхмыш «Erinnerungen aus dem äuberen Leben» («Башыма кәлән һадисәләр һаггында хатирәләр») китабыны тәһлил едир. Мәгаләнин адындан сонра онун мүәллифинин ады көстәрилир: «Ф. Освалд» (Енкелсин тәхәллүсү), сәтир алтында «Telegraph für Deutschland» журналы редаксијасынын ашағыдакы гејди верилмишдир: «Дәфәләрлә мүзакирә едилмиш китаба «Telegraph» журналы нөгтеји-нәзәрдән верилән гијмәт».—133, 224.

30 *«Сәдагәтли Еккарт»*—орта әср алман әфсанәләринин гәһрәманыдыр. Танкејзер һаггында әфсанәдә о, Венера дағынын кешијини чәкир вә бу дағa јахынлашанларын һамысыны Венера сеһри тәһлүкәсиндән хәбәрдар едир.—133.

31 *Зигфрид* — «Нибелунглар һаггында нәғмә» поемасынын — тәгрибән 1200-чү илдә гәдим алман әсатирләри вә рәвајәтләри әсасында јарадылмыш алман гәһрәманлыг дастаны абидәсинин баш образыдыр.—135.

32 1819-чу ил әсас алман дөвләтләри назирләринин Карлсбад конфрансынын гәрарларында Наполеон Франсасынын мүһарибәләриндән сонракы дөврдә мүхалифәт һәрәкатынын иштиракчылары *«демагоглар»* адландырылмышдылар. Һәрәкат зијалылар вә тәләбәләр арасында, хүсусән тәләбә кимнастика чәмијјәтләриндә јајылмышды. Онун иштиракчылары алман дөвләтләринин мүртәче гурулушуна гаршы чыхыш едир, сијаси нүмајишләр дүзәлдиб Алманијаны бирләшдирмәк тәләбини ирәли сүрүрдүләр. Мүртәче һакимијјәт органлары «демагоглары» тә'гиб едирдиләр. 30-чу илләрдә, Франсада 1830-чу ил ијул ингилабынын тә'сири алтында Алманијада вә башга Авропа өлкәләриндә мүхалифәт һәрәкаты вә ингилаби һәрәкат күчләндикдә һәмин тә'гибләр јенидән башланмышды.—136.

33 Сөһбәт IV Фридрих-Вилһелмин тахта чыхмасы илә әлагәдар олараг, 1840-чы илдә сијаси мәһбуслара верилән амнистијадан кедир—136.

34 *Реставрасија*—Наполеон мүһарибәләри гуртардыгдан вә Франсада Бурбонлар сулаләсинин һакимијјәти бәрпа едилдикдән сонра башланмыш дөврдүр (1814, 1815—1830-чу илләр).—136.

35 «Rheinisches Jahrbuch»—«Rheinisches Jahrbuchfür Kunst und Poesie» («Инчәсәнәт вә поезија мәсәләләринә даир Рејн иллији») әдәби журналынын ихтисар едилмиш ады. Журнал 1840—1841-чи илләрдә Көлндә Ф. Фрејлигратын, Х. Матсератын вә К. Зимрокун редакторлуғу илә чыхырды.—137.

36 1688-чи илдәки дөвләт чеврилиши Инкилтәрә буржуа тарихшүнаслығын-

да «шанлы ингилаб» адыны алмышдыр; бу чеврилиш нәтичәсиндә Инкилтәрәдә торпаг саһиблиjи аристократиjасы илә малиjjә буржуазиjасы арасында компромисә әсасланан конститусиjалы монархиjа мөһкәмләнмишди.—143.

37 Енкелсин *«23 иjун», «24 иjун», «25 иjун»* мәгаләләри, һабелә Марксын *«Иjун ингилабы»* мәгаләси Франсада ингилабын кедишинин тәһлилинә һәср едилмишдир.—145, 146, 147, 149.

38 Сарагосанын мүдафиәчиләри Наполеонун һөкмранлығына гаршы испан халгынын азадлыг мүһарибәсиндә өзләринин гәһрәманчасына мәтанәти илә шөһрәт газанмышдылар; франсызлар шәһәри ики дәфә (1808-чи илин иjун—августунда вә декабрында) мүһасирәjә алмышдылар; 1809-чу илин февралында Сарагоса 40 миндән чох адам итириб, франсызларын үстүн гүввәләри гаршысында тәслим олмушду.—146.

39 «National» партиjасы А. Марраст башда олмагла мө'тәдил буржуа республикачыларыны бирләшдирирди; онлар сәнаjе буржуазиjасына вә либерал зиjалыларын онунла бағлы олан һиссәсинә архаланырдылар. 40-чы илләрдә бу партиjанын тәрәфдарлары 1830-чу илдән 1851-чи иләдәк Парисдә чыхан *„Le National“* («Милли гәзет») гәзети әтрафында топланмышдылар.—149.

40 *„Reforme“* партиjасы Ледрү-Роллен башда олмагла хырда буржуа республикачы демократлары бирләшдирирди; Луи Блан башда олмагла хырда буржуа сосиалистләри һәмин партиjаjа гошулмушдулар. Бу партиjанын тәрәфдарлары 1843-чү илдән 1850-чи иләдәк Парисдә нәшр едилән *„La Reforme“* («Ислаһат») гәзети әтрафында топлашмышдылар.—149.

41 Марксын *«1848-чи илдән 1850-чи илә гәдәр Франсада синфи мүбаризә»* әсәри «1848-чи илдән 1849-чу илә гәдәр» үмуми башлығы алтында хүсуси олараг ««Neue Rheinische Zeitung Politisch-ökonomische Revue» журналы үчүн jазылмыш мәгаләләр сериjасыдыр. Бу әсәрдә Франса тарихинин бүтөв бир дөврү материализм нөгтеjи-нәзәриндән изаһ едилмиш вә пролетариатын ингилаби тактикасынын ән мүһүм мүддәалары ишләниб һазырланмышдыр. Гит'әдә 1849-чу ил иjун һадисәләринин тә'сири вә Инкилтәрәдә вәзиjjәт мәсәләләри журналын башга материалларында, хүсусән Маркс вә Енкелсин бирликдә jаздыглары беjнәлхалг ичмалларда ишыгландырылмышдыр. 1895-чи илдә «Франсада синфи мүбаризә» Берлиндә Енкелсин мүгәддимәси илә аjрыча бурахылмышдыр. Бу нәшрә Енкелс дөрдүнчү фәсил әлавә етмиш вә һәмин фәслә «Үчүнчү беjнәлхалг ичмал»ын Франса һадисәләринә һәср едилән бөлмәләри дахил олмушдур (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 7-чи чилд, сәһ. 464—467, 473—483).—150.

42 *Лассарониләр* Италиjада синфи симасыны итирмиш лүмпен-пролетар үнсүрләрин ләгәбидир; иртичачы монархист даирәләр либерал вә демократик һәрәката гаршы мүбаризәдә лассаронилардән дәфәләрлә истифадә етмишдир.—150.

43 *«Алманиjада ингилаб вә әксингилаб»* әсәриндә 1848—1849-чу илләрдәки Алманиjа ингилабынын ән мүһүм мәсәләләринә даир марксизм баниләринин бахышлары шәрһ едилмишдир. Әсәр мәгаләләр сериjасы шәклиндә «New-York Daily Tribune»дә дәрч едилдикдән сонра Маркс вә Енкелсин сағлығында jенидән нәшр едилмәмишди. Бу әсәри илк дәфә Марксын гызы Елеонора Маркс-Евелинг 1896-чы илдә инкилисчә аjрыча китаб шәклиндә нәшр етдирмишдир. Китабын инкилис дилиндән рус дилинә тәрчүмәсинин биринчи там нәшри 1900-чү илдә Лондонда чыхмыш, китабын бир сыра jени нәшрләри Русиjада биринчи рус ингилабы илләриндә бурахылмышдыр.

„New-Yopk Daily Tribune" («Нју-Јорк күндәлик трибуну») гәзети 50-чи илләрин орталарынадәк Америка виғләринин сол ганадынын органы иди, сонралар исә республикачылар партијасынын органы олмушду. 40—50-чи илләрдә гәзет мүтәрәгги мөвгеләрдә дурур вә гулдарлыға гаршы чыхыш едирди. Гәзетдә Американын бир сыра көркәмли јазычы вә журналистләри иштирак етмишдир.—152.

44 Сөһбәт Марксын сијаси игтисада даир әсәр үзәриндәки иши һаггында кедир. Һәлә 1844-чү илин јазында Маркс буржуа сијаси игтисадыны мәтбуатда материализм вә коммунизм мөвгеләриндән тәнгид етмәк вәзифәсини өз гаршысында гојмушду. Онун әлјазмаларындан бизә анчаг «1844-чү ил игтисади-фәлсәфи әлјазмалары» ады илә мәшһур олан бир гисми кәлиб чатмышдыр (бах: Маркс вә Ф. Енкелс. Илк әсәрләриндән. М., 1956, сәһ. 517—642). «Мүгәддәс аилә» китабы үзәриндә ишләмәси илә әлагәдар олараг Маркс сијаси игтисадла мәшғул олмағы мүвәггәти тә'хирә салды вә буна јалныз 1844-чү илин декабрында јенидән башлады. Инкилис, франсыз игтисадчыларынын вә башга игтисадчыларын әсәрләрини өјрәнәркән Марксын 1845—1846-чы илләрдә тутдуғу чохлу конспект, етдији чыхарышлар вә гејдләр сахланмышдыр. Лакин ики чилдлик «Сијасәтин вә сијаси игтисадын тәнгиди» әсәринин нәшри үчүн Марксын 1845-чи ил февралын 1-дә имзаладығы мүгавилә нашир тәрәфиндән 1847-чи илин февралында позулду. 1848—1849-чу илләр ингилабындан сонра Маркс јенидән сијаси игтисадла мәшғул олмаға башлады. Лакин онун һазырладығы игтисад әсәри үчүн нә Алманијада, нә дә Америкада нашир тапмаг мүмкүн олмады. Јалныз Маркс 1857—1858-чи илләрдә кениш игтисади әлјазмаларыны јазыб гуртардыгдан сонра о, 1859-чу илдә өз әмәјинин нәтичәләрини «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» китабынын биринчи бурахылышы шәклиндә гисмән нәшр етмәјә мүвәффәг олду. Хејли кечәндән сонра 1867-чи илдә Маркс «Капитал»ын биринчи чилдини бурахды.—155.

45 *«Ингилаби Испанија»* мәгаләләр серијасыны Маркс «New-York Daily Tribune» үчүн 1845-чи илин август—декабрында јазмышды. Авропада ингилаби һәрәкатын бүтүн әламәтләрини изләјән Маркс 1854-чү илин јајында Испанијада баш верән һадисәләрә бөјүк диггәт јетирирди; о белә һесаб едирди ки, Испанијада ингилаби мүбаризә дикәр Авропа өлкәләриндә дә ингилаби һәрәкатын инкишафына тәкан верә биләр. Јени Испанија ингилабынын спесифик характерини вә хүсусијјәтләрини даһа јахшы баша дүшмәк үчүн Маркс XIX әсрин биринчи јарысындакы испан ингилабларынын тарихини диггәтлә өјрәнмишди; Марксын инкилис, франсыз, испан мүәллифләринин әсәрләриндән чыхарышлар јазылмыш 5 дәфтәри сахланмышдыр.—156.

46 Сөһбәт Һовелјаносун тәртиб етдији бу мә'рузәдән кедир: „Informede la sociedad econom ca de esta corte al realy supremo Consjo de Castilla en el expediente ley agrar a" («Аграр ганунуна даир Кастилијанын али Крал шурасына Мадрид игтисад чәмијјәтинин меморандуму»); мә'рузә илк дәфә 1795-чи илдә Мадриддә нәшр едилмишдир. Маркс Һовелјаносун 1839—1840-чы илләрдә Барселонада нәшр олунмуш сәккизчилдлик әсәрләри күллијјатынын једдинчи чилдиндән истифадә етмишдир.—156.

47 *Керилја* Испанијада вә Латын Америкасы өлкәләриндә партизан мүһарибәсинин адыдыр. 1808—1813-чү илләрдәки испан керилјасы даһа чох мәшһурдур; бу керилја Франса ишғалына гаршы мүбаризәни буржуа ислаһатлары уғрунда, феодализмә гаршы мүбаризә илә бирләшдирмишди. *Керилјерос* партизанлар демәкдир.—156.

48 1865-чи илин декабрында—1866-чы илин јанварында Франсада тәләбә иғтишашлары баш вермишди; иғтишашлара 1865-чи ил октјабрын ахырларында Лјеждә (Белчика) кечирилмиш бејнәлхалг тәләбә конгресинин иштиракчысы олан тәләбәләри харич етмәк һаггында Парис академијасы шурасынын гәбул етдији гәрар сәбәб олмушду. Бир чох Авропа өлкәләринин тәһсил алан кәнчләринин тәмсил едилдикләри конгресдә ән чохсајлы нүмајәндә һеј'әти франсыз тәләбәләрин нүмајәндә һеј'әти иди (П. Лафарг, Ш. Лонге, Ш. В. Жаклар, А. Рејнер вә башгалары). Конгресдә натигләрин әксәријјәтинин чыхышлары Икинчи империја режиминә гаршы ингилабчы кәнчләрин кортәбии протестини ифадә едирди.—158.

49 Елә һәмин мәктубда Маркс сијаси чәһәтдән тәчрүбәсиз вә нәзәри чәһәтдән зәиф һазырлыглы адамлара П. Прудонун идејаларынын зәрәрли тә'сириндән данышараг гејд едир: «Парисли чәнабларын бејинләри ән бош прудончулуг ибарәләри илә долудур. Онлар елмдән дәм вururлар, өзләри исә һеч бир шеј билмирләр. Онлар һәр бир *ингилаби* фәалијјәтә, јә'ни синфи мүбаризәнин өзүндән ирәли кәлән фәалијјәтә, һәр чүр бирқә ичтимаи һәрәката, јә'ни *сијаси васитәләрлә* дә (мәсәлән, иш күнүнүн *ганунверичилик* јолу илә гысалдылмасы) кечирилә билән һәрәката нифрәтлә јанашырлар. Ән биабырчы бир истибдада 16 ил чох сакитликлә дөзмүш вә дөзмәкдә олан бу чәнаблар *азадлыг* вә антигувернаментализм вә ја һәр чүр авторитетләрә дүшмән олан фәрдијјәтчилик *бәһанәси* илә ишдә анчаг прудончасына идеализә едилмиш ади бир буржуа тәсәррүфаты тәблиғ едирләр!» (К. Маркс вә Ф. Енкелс. Ики чилдлик сечилмиш әсәрләри, II чилд, 1953, сәһ. 466).—159.

50 Сөһбәт Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин Ченеврә конгреси һаггында кедир.—159.

51 *Панславизм*—славјан өлкәләрини чар Русијасынын башчылығы илә бирләшдирмәјә чан атан вә бу мәгсәдлә түрк вә Австрија-мачар зүлмүндән азад олмаг уғрунда славјанларын мүбаризәсиндән истифадә етмәјә чалышан мүртәче сијаси чәрәјан.—160.

52 Маркс бөјүк ингилабчы демократларын—Чернышевски вә Добролјубовун ардычылы олан разночин демократ кәнчләрдән ибарәт рус сијаси мүһачирләри групу һаггында данышыр. 1870-чи илин јазында онлар Ченеврәдә *I Интернасионалын Рус бөлмәсини* тәшкил етмишдиләр. Интернасионалын үзвү, 1869-чу илдә вәфат етмиш А. Серно-Соловјевич бу бөлмәнин һазырланмасы вә јарадылмасы ишиндә бөјүк рол ојнамышды. 1870-чи ил мартын 12-дә бөлмәнин Комитәси Баш Шураја өзүнүн програмыны, низамнамәсини көндәрмиш, һабелә Маркса мәктуб јазыб Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин Баш Шурасында бөлмәнин нүмајәндәси олмағы хаһиш етмишди. Рус бөлмәсинин програмында бөлмәнин гаршысында дуран вәзифәләр белә мүәјјән едилмишди: «1. Бејнәлмиләл чәмијјәтин идејаларыны вә принсипләрини мүмкүн олан бүтүн сәмәрәли васитәләрлә—хүсуси нөвү вә үсулу өлкәнин өз вәзијјәтиндән ирәли кәлән васитәләрлә Русијада тәблиғ етмәк. 2. Рус фәһлә күтләләри арасында Интернасионал бөлмәләринин дүзәлдилмәсинә көмәк етмәк. 3. Русијанын вә Гәрби Авропанын зәһмәткеш синифләри арасында мөһкәм һәмрә'јлик әлагәләринин јарадылмасына вә онларын азадлыгдан ибарәт үмуми мәгсәдинә мүвәффәгијјәтлә наил олмаға гаршылыглы јардым јолу илә көмәк көстәрмәк» («Народноје дело» № 1, 15 апрел 1870-чи ил).

1870-чи ил мартын 22-дә Баш Шуранын ичласында Рус бөлмәси Интернасионала гәбул едилди вә Маркс ону Баш Шурада тәмсил ет-

мәк вәзифәсини өз үзәринә көтүрдү. Бөлмә бакунистләрин тәфригәчилик фәалијјәтинә гаршы мүбаризәдә Маркса вә Енкелсә бөјүк јардым көстәрди. Бөлмәнин үзвләри—Н. Утин, А. Трусов, Ј. Бартенева, Г. Бартенев, Ј. Дмитријева, А. Корвин-Круковскаја Исвечрә вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкатында фәал иштирак едирдиләр. Бөлмә Русијанын өзүндә ингилаби һәрәкатла әлагә јаратмаға чәһд едирди. Бөлмәнин фәалијјәти фе'лән 1872-чи илдә дајандырылды.—160.

53 Рус бөлмәсинин үзвләринә Марксын рәсми чавабы.—Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин Баш Шурасы—Ченеврәдәки Рус бөлмәси Комитәсинин үзвләринә» (бах: сонракы мәктуб)—1870-чи ил апрелин 15-дә «Народноје дело» гәзетинин 1-чи №-синдә дәрч едилмишди.

1870-чи ил мартын 28-дә Маркс Алман сосиал-демократ партијасынын Комитәси үчүн «Мәхфи мә'лумат» јазды. Маркс мәктубда хүсусән билдирмишди: «...Ченеврәдә кәнч рус мүһачир тәләбәләринин колонијасы мәскән салмышдыр. Онлар өз әгидәләринә һәгигәтән вичданла јанашырлар вә буну онунла сүбут етмишләр ки, *панславизмә гаршы мүбаризәни* өз програмынын башлыча бәнди кими ирәли сүрмүшләр.

Онлар Ченеврәдә *«Народноје дело»* журналыны бурахырлар. Тәгрибән ики һәфтә бундан әввәл онлар Лондона мүрачиәт етмиш, өз низамнамә вә програмыны көндәриб, онларын јаратдыглары бөлмәни—Интернасионалын Рус бөлмәсини тәсдиг етмәји хаһиш етмишдиләр. Хаһиш јеринә јетирилмишдир.

Маркса ајрыча мәктубда онлар Баш Шурада онларын мүвәггәти нүмајәндәси олмағы ондан хаһиш етмишдиләр. Буна да разылыг верилмишдир. Бунунла бирликдә онлар Марксдан санки *үзр истәјирмишләр* кими билдирдиләр ки, јахын кәләчәкдә Бакунинин маскасыны гопарачаглар, чүнки бу адам *ики чүр сијасәт:* «Русијада бир сијасәт, Авропада исә тамамилә башга сијасәт јеридир» (К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 16-чы чилд, сәһ. 441).

«Народноје дело»—1868—1870-чи илләрдә Ченеврәдә рус ингилабчы мүһачирләри групу тәрәфиндән нәшр едилән журнал (1870-чи илин апрелиндән—гәзет); биринчи нөмрәси Бакунин тәрәфиндән һазырланмышды, Н. Утин вә башгаларынын дахил олдуглары редаксија сонралар 1868-чи илин октјабрындан Бакунин илә әлагәни кәсиб онун бахышларына гаршы чыхыш етмишдир; 1870-чи илин апрелиндән Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин Рус бөлмәсинин органы олмуш, Марксын вә Баш Шуранын хәттини јеритмишдир; Интернасионалын сәнәдләрини дәрч едирди.—161.

54 *Омладина* (башга сөзлә Серб кәнчләри бирлији)—серб либерал буржуазијасынын сијаси тәшкилаты; бу тәшкилат 1866—1872-чи илләрдә Австрија—Мачарыстана мәхсус олан Нови-Сад шәһәриндә фәалијјәт көстәрирди. Рәсмән мәдәни-маариф вәзифәләри ирәли сүрән Омладина бүтүн серб вилајәтләринин сијаси бирлијини тәләб едирди. С. Маркович башда олмагла демократик ганад Омладинада һөкм сүрән вә мәсәләнин синфи чәһәтинә е'тинасызлыг көстәрән либерал чәрәјана гаршы чыхыш едирди. Кәскин дахили мүбаризә Омладинанын бурахылмасына кәтириб чыхартды.

Буршеншафтлар—алман тәләбә тәшкилатлары, Наполеона гаршы азадлыг мүһарибәси заманы Алманијанын бирләшдирилмәси уғрунда чыхыш едирдиләр. Буршеншафтлар ичәрисиндә мүтәрәгги идејаларла јанашы, ифрат милләтчилик идејалары да кениш јајылмышды.—164.

55 *«Франсада вәтәндаш мүһарибәси»* елми коммунизмин ән мүһүм әсәрләриндән биридир, бу әсәрдә синфи мүбаризә, дөвләт, ингилаб вә пролетариат диктатурасы һаггында марксизм тә'лиминин башлыча мүддәа-

лары Парис Коммунасынын тәчрүбәси әсасында даһа да инкишаф етдирилмишдир. Бирлијин Авропада вә Бирләшмиш Штатлардакы бүтүн үзвләринә Интернасионалын Баш Шурасынын мүрачиәтнамәси кими јазылмышды.

Елә Парис коммунасы е'лан едилдикдән сонракы илк күнләрдән е'тибарән Маркс Парис Коммунасынын фәалијјәти һаггында бүтүн мә'луматы: франсыз, инкилис вә алман гәзетләринин материалларыны, Парисдән алынмыш мәктублардакы информасијаны вә саирәни диггәтлә топлајыб өјрәнир. 1871-чи ил апрелин 18-дә Баш Шуранын ичласында Маркс Франсада «мүбаризәнин үмуми мејли» барәдә Интернасионалын бүтүн үзвләринә мүрачиәтнамә бурахмағы тәклиф етди; Баш Шура мүрачиәтнамәни һазырламағы Маркса тапшырды. 1871-чи ил мајын 30-да, Парисдә сон баррикаданын сүгутундан ики күн сонра Баш Шура мүрачиәтнамәнин Маркс тәрәфиндән охунан һазыр мәтнини јекдилликлә бәјәнди.

«Франсада вәтәндаш мүһарибәси» илк дәфә Лондонда 1871-чи ил ијунун 13-нә јахын инкилисчә 1000 нүсхә тиражла китабча шәклиндә чап едилмишди. Биринчи нәшр тез сатылыб гуртардығына көрә, аз сонра 2000 нүсхә тиражла инкилисчә икинчи нәшри бурахылды. 1871—1872-чи илләрдә мүрачиәтнамә франсыз, алман, рус, италјан, испан вә һолланд дилләринә тәрчүмә едилиб Авропанын мүхтәлиф өлкәләриндә вә АБШ-да дөври мәтбуатда дәрч олунду.

1905-чи илдә «Франсада вәтәндаш мүһарибәси» 1891-чи ил алманча нәшриндән рус дилинә тәрчүмә едилиб В. И. Ленинин редактәси илә чапдан чыхды. («Буревестник» нәшријјаты, Одесса). В. И. Ленин мәтнә дәгиг игтисади вә сијаси терминләр дахил етди, әввәлки нәшрдәки чохлу тәһрифи вә гејри-дүрүстлүјү арадан галдырды, әввәлки нәшрдә чар сензурасынын мәтндән чыхарыб атдығы јерләри бәрпа етди.— 167.

56 Көркәмли мадзиничи хадимләрдән бири, «Roma del Popolo»нун редактору Ч. Петронијә Ч. Һарибалдинин 1871-чи ил 21 октјабр тарихли мәктубу нәзәрдә тутулур. Бу мәктубда Һарибалди Ч. Мадзининин Коммунаја вә Интернасионала гаршы һүчумлары илә әлагәдар олараг, Мадзининин фикирләри илә разылашмадығыны билдирмишди. 1871-чи ил нојабрын 7-дә Енкелс Баш Шуранын ичласында мәктубун мәзмуну һаггында мә'лумат вериб гејд етди ки, мәктуб «Италијада бөјүк тә'сир бағышлајачагдыр». Италија мәтбуатында дәрч олунмуш мәктубун мәтнини алдыгдан сонра Енкелс ону тәрчүмә едиб, демәк олар, бүтүнлүклә Шуранын ичласы һаггында һесабата дахил етди; һесабат 1871-чи ил нојабрын 11-дә «Eastern Post»да чап едилмишди.—169.

57 *«Сосиалист демократијасы алјансы вә Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији»* әсәрини Маркс вә Енкелс П. Лафаргын иштиракы илә 1873-чү илин апрел—ијул ајларында јазмышдылар.

«Сосиалист демократијасы алјансы»нда Авропа фәһлә һәрәкатында һөкмранлыг барәдә бакунистләрин бүтүн иддиаларына гәти зәрбә вурулмушду. Чохлу фактик материал әсасында (бу материал Һаага конгресиндә там шәкилдә нәзәрдән кечирилә билмәмишди) мүәллифләр бакунистләрин бүтүн Интернасионалы өзләринә табе етмәк, онун нүфузундан вә тәшкилатындан өз мәгсәдләри наминә истифадә етмәк үчүн әл атдыглары кизли фитнәләри вә чүрбәчүр фырылдагчылыг кәләкләрини ачыб көстәрмишдиләр. Бу әсәрлә Интернасионалда бакунистләрә гаршы нәзәри вә тәшкилати мүбаризәјә јекун вурулмуш олду.

Бу әсәр Бакунинин башчылыг етдији кизли сосиалист демократијасы алјансынын фәалијјәтини јохлајан Һаага конгреси комиссијасынын

тәгдим етдији чохлу сәнәд әсасында јазылмышдыр (әсәрин јарымсәрлөвһәси беләдир: «Интернасионалын Һаага конгресинин гәрары илә дәрч едилмиш мә'рузәләр вә сәнәдләр»).

«Сосиалист демократијасы алјансы» 1873-чү илин августунда франсызча китабча шәклиндә нәшр едилмишдир; 1874-чү илдә әсәр Брауншвејгдә алманча «Ein Complot gegen die Internationale Arbeiter-Association» («Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинә гаршы гәсд») ады алтында чапдан чыхмышдыр; Нју-Јоркда чыхан «Arbeiter-Zeitung»да дәрч едилмишдир. «Сосиалист демократијасы алјансы» рус дилиндә илк дәфә 1928-чи илдә В. Полонскинин «М. Бакунинин тәрҹүмеји-һалы үчүн материаллар» китабында ихтисарла чап олунмушдур.—171.

58 Чернышевски 1862-чи илин ијулунда һәбсә алынмышды. 1864-чү илә дәк Петропавловск галасында галмыш, сонра Сибирдә једди иллијә каторга ишләринә вә һәмишәлик орада јашамаға мәһкум едилмишди.—172.

59 Бакунинин «Русијадакы кәнч гардашларыма бир нечә сөз» (Ченеврә, мај, 1869-чу ил) вә Нечајевин «Петербургда Университет, Академија вә Технолокија институту тәләбәләринә» (Ченеврә, 1869-чу ил) вәрәгәләри нәзәрдә тутулур.—173.

60 *«Авам гардашлар»*—1680-чи илдә Рејмсдә мејдана кәлән дини чәмијјәтин ләгәби; онун үзвләри өз һәјатларыны јохсулларын ушагларыны охутмаға һәср етмәји өһдәләринә алырдылар. Чәмијјәтин мәктәбләриндә шакирдләрә башлыча олараг дини тәрбијә верилирди, башга саһәләрдә исә онлар чох чүз'и билик алырдылар.—174.

61 «Ингилаби мәсәләнин гојулушу» (мај 1869-чу ил) вә «Ингилабын башланмасы» (1869-чу илин јајы) вәрәгәләри Бакунин тәрәфиндән јазылмышдыр.—174.

62 Авропа фәһлә вә демократик һәрәкатында јени мејлләрин тәһлилинә һәср едилмиш *«Мүһачир әдәбијјаты»* мәгаләләр серијасы үзәриндә Енкелс 1874—1875-чи илләр әрзиндә фасиләләрлә ишләмишдир. Мәгаләләр јазылдыгча алман сосиал-демократларынын «Volksstaat» гәзетиндә дәрч едилирди; мәгаләләр елә һәмин гәзет үчүн дә нәзәрдә тутулмушду.

1894-чү илдә «Мүһачир әдәбијјаты» серијасындан биринчи, икинчи вә бешинчи мәгаләләри Енкелс өз әсәрләринин «Internationales aus dem «Volksstaat» (1871—1875)», («Volksstaat» гәзетиндән бејнәлхалг мөвзуларда мәгаләләр» (1871—1875)») адлы мәчмуәсинә дахил етмишдир.

«Мүһачир әдәбијјаты» мәгаләләр серијасы русча там шәкилдә К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләринин биринчи нәшриндә чап едилмишдир, XV чилд, 1933.

„Der Volksstaat“ («Халг дөвләти»)—алман Сосиал-демократ фәһлә партијасынын мәркәзи органы иди. 1869-чу ил октјабрын 2-дән 1876-чы ил сентјабрын 29-дәк Лејпсигдә нәшр едилмишдир. Өз чәсарәтли ингилаби чыхышларына көрә гәзет даим һөкумәт вә полис тәрәфиндән тә'гиб едилирди. Редакторларын һәбс едилмәси илә әлагәдар олараг, гәзетин редаксија һеј'әти ара вермәдән дәјишилирди, лакин гәзетә үмуми рәһбәрлик В. Либкнехтин әлиндә галмагда иди. «Volksstaat» нәшријјатынын мүдири олан А. Бебел гәзетдә мүһүм рол ојнајырды. Маркс вә Енкелс гәзетин редаксијасы илә сых әлагә сахлајыр, гәзетин ишини диггәтлә изләјир, ајры-ајры хәталарыны вә сәһвләрини тәнгид едир, онун хәттини дүзәлдирдиләр, бунун сајәсиндә «Volksstaat» XIX әсрин 70-чи илләриндә ән јахшы фәһлә гәзетләриндән иди.—177.

63 *«Вперјод!* Непериодическоје обозренијe»—П. Лавров тәрәфиндән 1873—1877-чи илләрдә Сүрихдә вә Лондонда нәшр едилән рус журналы (чәми 5 чилди чыхмышдыр) ингилаби халгчылығын саг чинаһынын бахыш-

ларыны әкс етдирирди. Журнал Гәрбдә фәһлә һәрәкатына вә Интернасионалын фәалиjjәтинә чох фикир верирди. Елә һәмин башлыг алтында («Вперjод!») 1875—1876-чы илләрдә Лондонда еjни мәсләкли гәзет нәшр едилирди.—178.

64 Енкелс бурада П. Ткачевин «Русиjада ингилаби тәблиғатын вәзифәләри. «Вперjод!» журналынын редакторуна мәктуб» китабчасындан ситат кәтирир; китабча 1874-чү илин апрелиндә Лондонда рус дилиндә нәшр едилмишди.—178.

65 1863—1864-чү илләрдәки Полша үсjанынын он икинчи илдөнүмү мүнасибәтилә 1875-чи ил jанварын 23-дә Лондонда кечирилмиш тәнтәнәли jығынчагда Маркс вә Енкелсин чыхышларыны әкс етдирән бу мәгалә Енкелс тәрәфиндән «Volksstaat» гәзети үчүн тәртиб едилмишди.—181.

66 «Вперjод!» гәзетиндәки һесабатдан көрүндүjү кими, 1875-чи ил jанварын 23-дә кечирилмиш jығынчагда гәзет редаксиjасынын катиби В. Смирнов чыхыш едиб рус фәһлә синфинин мәнафеjи илә полjак фәһлә синфинин мәнафеjинин еjни олдуғуну көстәрмиш вә рус ингилабчылары адындан билдирмишди ки, онларын һәр бири «ингилаб вахты чатанда полjак халгынын ичтимаи азадлығына наил олмаг үчүн полjакларын сырасында кетмәjә» һазырдыр. Рус мүһачири Соловjов да чыхыш едиб пан либерал партиjасы илә чар һөкумәти арасында ола биләчәк сөвдәләшмәjә гаршы хәбәрдарлыг етмишди.—181.

67 Одесса университети тәләбәләринин Марксын мәзары үстүнә әклил гоjмаг истәдикләри барәдә хәбәр 1883-чү ил апрелин 19-да «Sozialdemokrat» гәзетинин 17-чи №-синдә дәрч едилмишди. Онларын хаһишинә көрә әклилин үзәриндә бу сөзләр jазылмалы иди: «Капитал»ын jарадычысы вә Беjнәлхалг Фәһлә Бирлиjинин баниси Карл Маркса, Одесса сосиалистләринин, онун шакирд вә ардычылларынын бир групундан».—183.

68 Сөһбәт рус сосиал-демократларынын 1883-чү илин сентjабрында Чеиеврәдә jаратдыглары *«Әмәк азадлығы»* групундан кедир.

К. Плеханов, П. Акселрод, В. Засулич, Л. Деjч вә В. Игнатовдан ибарәт биринчи марксист групу Маркс вә Енкелсин ән мүһүм әсәрләрини рус дилинә тәрчүмә етмәк, нәшр едиб Русиjада jаjмаг саһәсиндә гызғын фәалиjjәтә башламышды. Бу груп «Коммунист Партиjасынын манифести»ндән әлавә 1883-чү илин паjызында Марксын «Муздлу әмәк вә капитал» әсәрини нәшр етди. Марксын 1878-чи илдә Енкелс тәрәфиндән чап етдирилмиш тәрчүмеjи-һалынын чох һиссәси вә «Капитал»ын бөлмәләриндән бири һәмин китабчаjа әлавә едилмишди. 1884-чү илдә Енкелсин «Сосиализмин утопиjадан елмә доғру инкишафы» әсәри Засуличин тәрчүмәсиндә чапдан чыхды. Енкелсин «Анти-Дүринг» әсәриндән «Зоракылыг нәзәриjjәси» фәсли бу китаба әлавә шәклиндә чап едилди 1886-чы илдә Марксын «Фәлсәфә jохсуллуғу» әсәри jенә Засуличин тәрчүмәсиндә нәшр олунду. 1885-чи илдә Плеханов Марксын «Тичарәт азадлығы һаггында нитг» ады илә мәшһур олан нитгини тәрчүмә етди, 1892-чи илдә исә онун тәрчүмәсиндә Енкелсин «Лүдвиг Феjербах вә классик алман фәлсәфәсинин сону» әсәри чапдан чыхды. Китаба Марксын Феjербах һаггында тезисләри, Маркс вә Енкелсин «Мүгәддәс аилә» әсәриндән бир бөлмә әлавә едилмишди. «Әмәк азадлығы» групу Русиjа һаггында әсәрләрдән Енкелсин «Русиjада ичтимаи мәсәлә һаггында» адлы мәшһур китабыны, һабелә онун «Рус чаризминин харичи сиjасәти» мәгаләсини нәшр етмишди. Марксизм баниләринин бир сыра әсәрләри груп үзвләринин тәрчүмәсиндә билаваситә Русиjада литографиjа шәклиндә нәшр едилмишди ки, бу да групун өлкәнин өзүндәки геjри-легал рус тәшкилатлары илә, мәсәлән, Москва

тәләбәләринин «Тәрҹүмәчиләр вә нaширләр ҹәмијјәти» илә әлагә сахладыгларына сүбутдур.

«Әмәк азадлығы» групу башга өлкәләрин фәһлә вә сосиалист һәрәкатынын бир чох көркәмли хадимләри илә: Инкилтәрәдән Елеонора Маркс вә Ед. Евелинг, Болгарыстандан Благојев, Франсадан Кед вә Лафарг, Италијадан Лабриола вә башгалары илә әлагә сахлајырды. Алман сосиал-демократијасынын хадимләри илә әлагәләр даһа сых иди. Плеханов В. Либкнехт, К. Каутски илә јазышырды; групун үзвләри (Плеханов, Акселрод, Засулич) алман мәтбуатында әмәкдашлыг едирдиләр. Алманијанын вә башга өлкәләрин фәһлә һәрәкаты хадимләри исә «Сосиал-демократ» журналында мәгаләләрини дәрҹ етдирирдиләр. Групун рәһбәрләри Енкелс илә сых достлуг әлагәләри сахлајырдылар, Енкелс Русијада елми сосиализм идејаларынын јајылмасы саһәсиндә онларын фәалијјәтинә бөјүк јардым вә һәртәрәфли көмәк көстәрирди.—185.

69 1881-ҹи ил мартын 1-дә (јени үсулла 13-дә) Петербургда «Народнаја волја» Иҹраијјә комитәсинин һөкмү илә император II Александр өлдүрүлмүшдү.—185.

70 Енкелс Плехановун «Бизим ихтилафларымыз» әсәриндә дәфәләрлә ишләтдији белә бир ифадәни нәзәрдә тутур ки, Русијада иҹма мүнасибәтләри сәбатсыз мүвазинәт вәзијјәтиндәдир.—185.

71 Плехановун «Бизим ихтилафларымыз» китабынын бу јери нәзәрдә тутулур: «Зәннимҹә, рус ингилабынын потенсиал енержиси олдугҹа бөјүкдүр, мәғлубедилмәздир вә әкәр иртиҹа баш галдырырса, демәли, биз бу потенсиал енержини кинетик енержијә чевирмәји баҹармырыг».—186.

72 Енкелс бурада Һекелин сөзләрини онун «Фәлсәфә тарихинә даир мүһазирәләр» әсәринин икинҹи ҹилдиндән мисал кәтирир. Бах: G. W. F. H e g e l, Werke. Bd. XIV. Berlin, 1833, S 62 (К. В. Ф. Һ е к е л. Әсәрләри. XIV ҹилд. Берлин, 1833, сәһ. 62).—186.

73 Сосиалистләрә гаршы ганунун гүввәдә олмасы мүддәти гуртардығына көрә Бисмарк һөкумәти 1887-ҹи илин нојабрында ганунун мүддәтини даһа 5 ил узатмаг вә ону бир сыра јени, даһа сәрт маддәләрлә тамамламаг һаггында ганун лајиһәси ирәли сүрдү. Ганун лајиһәси сосиалист әдәбијјатыны јајмаға вә сосиал-демократ иттифагларында иштирак етмәјә көрә ҹәзаны күҹләндирмәји, һәтта өлкәдән сүркүн етмәји вә тәбәәликдән мәһрум етмәји нәзәрдә тутурду.

Сосиалистләрә гаршы мүстәсна гануну Бисмарк һөкумәти сосиалист вә фәһлә һәрәкатына гаршы мүбаризә мәгсәди илә 1878-ҹи ил октјабрын 21-дә рејхстаг әксәријјәтинин она тәрәфдар олмасы илә тәтбиг етди. Бу ганун Алманија Сосиал-демократ партијасыны гејри-легал вәзијјәтә салды; партијанын бүтүн тәшкилатлары, күтләви фәһлә тәшкилатлары, сосиалист вә фәһлә мәтбуаты гадаған едилмишди, сосиалист әдәбијјаты мүсадирә едилирди, сосиал-демократлар тә'гиб олунурдулар. Ганунун гүввәдә олмасы мүддәти һәр 2—3 илдән бир узадылырды. Лакин өз сыраларында һәм оппортунист, һәм дә «ифрат сол» үнсүрләри Маркс вә Енкелсин фәал көмәји сајәсиндә рәдд едә билмиш сосиал-демократ партијасы, мүстәсна ганунун гүввәдә олдуғу мүддәтдә, гејри-легал иши легал имканлардан истифадә етмәклә дүзкүн әлагәләндирәрәк, күтләләр ичәрисиндә өз нүфузуну хејли мөһкәмләдиб кенишләндирмәјә мүвәффәг олду. Күтләви фәһлә һәрәкатынын тәзјиги алтында мүстәсна ганун 1890-ҹы ил октјабрын 1-дә ләғв едилди. Бу гануна Енкелсин неҹә гијмәт вердији һаггында онун «Бисмарк вә Алманија фәһлә партијасы» мәгаләсинә бах: (К. М а р к с вә Ф. Е н к е л с. Әсәрләри, 19-ҹу ҹилд, сәһ. 289—291).—189.

74 1890-чы илин ахырларында Берлин сосиал-демократларынын бир групу, о чүмләдән игтисадчы вә публисист М. Шиппел «Мајын 1-дә нәләр баш вермәлидир?» адлы мүрачиәт дәрч едиб фәһләләри һәмин күн үмуми тә'тил кечирмәјә чағырмышды. Бу чыхыш «чаванларын»—1890-чы илдә алман сосиал-демократијасында гәти формалашмыш олан хырда буржуа јарыанархист мүхалифәтчи групун мөвгејини әкс етдирирди. Онун әсас өзәји партијанын нәзәријјәчиләри вә рәһбәрләри ролу иддиасында олан тәләбәләр вә јеничә јазмаға башлајан әдәбијјатчылар (мүхалифәтин ады да бурадан көтүрүлмүшдүр) иди. П. Ернст, П. Қампфмејер, Г. Мүллер, Б. Вилле, Қ. Вилдерберкер, В. Вернер вә башгалары «чаванларын» идеологлары кими чыхыш едирдиләр. Сосиалистләрә гаршы мүстәсна ганун ләғв едилдикдән сонра «чаванлар» партија фәалијјәти шәраитинин дәјишилмәсинә е'тинасызлыг көстәрир, мүбаризәнин легал формаларындан истифадә етмәк лүзумуну инкар едир, сосиал-демократијанын парламент сечкиләриндә иштиракынын вә парламент трибунасындан истифадә едилмәсинин әлејһинә чыхыр, партијаны вә онун идарә һеј'әтини хырда буржуазијанын мәнафејини мүдафиә етмәкдә, оппортунизмдә, партија демократијасыны позмагда демагогчасына иттиһам едирдиләр. «Чаванларын» анархист тәригәтчилик характери дашыјан чыхышлары партијанын бирлији үчүн бөјүк тәһлүкә иди (бах: гејд 156).—190.

75 Енкелсин көстәрдији сосиал-демократ јығынчаглары 1890-чы ил августун 10-да Дрезендә, августун 13-дә Магдебургда вә августун 25-дә Берлиндә олмушдур. Үч јығынчағын үчүндә дә Бебелин вә рејхстагда онун башчылыг етдији сосиал-демократ фраксијасынын сијасәти тамамилә мүдафиә едилди.—191.

76 Сосиалистләрә гаршы мүстәсна ганун ләғв едилдикдән сонра *алман сосиал-демократијасынын* биринчи *гурултајы* 1890-чы ил октјабрын 12—18-дә Һалледә олду. Гурултајда 410 нүмајәндә иштирак едирди. Гурултај партијанын низамнамәсини тәсдиг етди. В. Либкнехтин тәклифи илә Ерфуртда нөвбәти партија гурултајы үчүн јени програмын лајиһәсини һазырламаг вә ону јерли партија тәшкилатларында вә мәтбуатда мүзакирә үчүн гурултаја үч ај галмыш дәрч етмәк һаггында гәрар гәбул етди. Партија мәтбуаты һаггында, тә'тилләр вә бојкот барәсиндә партијанын мөвгеји һаггында мәсәлә дә мүзакирә олунду.—191.

77 Һәмин материалдан әввәл «Sächssche Arbeiter-Zeitung» редаксијасына чавабын гарасы» јазылмышды; ону Енкелс һәмин гәзетин мүхалифәтчи «чаванлар» групу нүмајәндәләриндән ибарәт редаксијасынын (бах: гејд 74) алман сосиал-демократијасы рәһбәрлијинин хәттинә гаршы өз чыхышлары илә Енкелсин һәмрә'ј олдуғуну е'лан етмәк чәһди илә әлагәдар олараг јазмышды. Гәзетин чыхышлары 1890-чы ил августун ахырларында онун редаксијасынын ишдән кәнар едилмәсинә сәбәб олду; редаксија вида мәгаләсиндә демагогчасына чыхыш едиб өз истеʼфасыны гуја партијада «хырда буржуа парламент сосиализминин» күчләнмәсинин нәтичәси кими гәләмә вермәјә вә Енкелсин нүфузундан өз мәгсәдләри үчүн һәјасызчасына истифадә етмәјә чәһд көстәрмишди. Бундан гәзәбләнән Енкелс «чаванлара» чамаат гаршысында гулагбурмасы вермәји гәрара алды. Сон вариант «Sozialdemokrat» вә «Berliner Volksblatt» гәзетләриндә дәрч едилди вә «Чаванларын» мөвгејинин ифшасында бөјүк рол ојнады.

„Sächsische Arbeiter-Zeitung“ («Саксонија фәһлә гәзети»)— күндәлик алман сосиал-демократ гәзети. 90-чы илләрин әввәлләриндә мүхалифәтчи «чаванлар» групунун органы иди; 1890-чы илдән 1908-чи илә дәк Дрездендә чыхмышдыр.—192.

78 *Мығмығаны гәлбирдән кечирмәк вә дәвәни дири-дири удмаг*—библијадан көтүрүлмүш инкилис мәсәли; әсас мәсәләләрә әһәмијјәт вермәјиб хырда мәсәләләрә диггәт јетирмәк демәкдир.—193.

79 Енкелсин фикрини тәһриф едән вә ону «чаванларын» (бах: гејд 74) чыхышлары илә һәмрә'ј е'лан етмәјә чалышан П. Ернестин мәгаләсинин 1890-чы ил сентјабрын 16-да «Volksstimme» гәзетиндә дәрч едилмәси илә әлагәдар олараг Енкелс «Чәнаб Паул Ернестә чаваб» мәгаләсини јазды (бах: сәһ. 195—196) вә она өзүнүн Ернестә 1890-чы ил 5 ијун тарихли мәктубунун бир һиссәсини дахил етди.

„*Volksstimme*" («Халгын сәси»)—күндәлик сосиал-демократ гәзети иди, 1890-чы илдән 1933-чү иләдәк Магдебургда чыхмышдыр.—197.

80 Көрүнүр, «Arbeiter Zeitung» гәзетинин 1890-чы ил 10 октјабр тарихли 41-чи №-синдә «Ausland. Deutschland» («Харич. Алманија») рубрикасы алтында дәрч едилмиш бир мәктуб нәзәрдә тутулур; мәктубун алтында јазылмышды: «Berlin, 7 October» («Берлин, 7 октјабр»).—197.

81 Сөһбәт Алманија Сосиал-демократијасынын Ерфурт гурултајы (14—21 октјабр 1891-чи ил) һаггында кедир.—199.

82 «Чаванларын» лидерләри—тәфригәчилик вә бөһтанчылыг фәалијјәти үстүндә Ерфурт гурултајында партијадан харич едилмиш Вернер вә Вилдерберкер тәрәфиндән 1891-чи ил октјабрын 20-дә Берлиндә чағырылмыш јығынчаг нәзәрдә тутулур. Мүхалифәтә тәрәфдар чыхмајан Берлин нүмајәндәләринин һәлә гурултајда олмасындан истифадә едән мүхалифәт лидерләри Берлин тәшкилатыны өз тәрәфләринә чәкиб гурултајын гәрарыны писләмәји гәрара алмышдылар. Мүхалифәтин һәрәкәтләриндән гурултај нүмајәндәләри хәбәр тутдугда (Берлиндән Ерфурта көндәрилән телеграм гурултајда охунмушду), Берлин нүмајәндә һеј'әтинин үзвләри Берлинә мәктуб көндәриб, гурултај гуртармамыш онун гәрарларынын мүзакирә едилмәсинә протестләрини билдирмишдиләр. Ментсер тәрәфиндән имзаланмыш мәктуб «Vorwärts»ын 1891-чи ил 21 октјабр тарихли 246-чы №-синдә «An die Parteigenossen Berlins!» («Берлиндәки партија јолдашларымыза!») башлығы алтында дәрч едилмишди.

1891-чи ил нојабрын 8-дә Берлин мүхалифәти јени јығынчаг чағырды вә орада «Мүстәгил сосиалистләр иттифагы» кими рәсмиләшдирилди. «Der Sozialist» гәзети онун органы олду; гәзет 1891-чи илдән 1899-чу иләдәк чыхмышдыр.—201.

83 Бах: гејд 81.—201.

84 *Алман фәһләләринин Лондон Коммунист Маариф Чәмијјәти* нәзәрдә тутулур; чәмијјәт 1840-чы илин февралында К. Шаппер, И. Молл тәрәфиндән вә Әдаләтлиләр иттифагынын дикәр хадимләри тәрәфиндән тә'сис едилмишди. Коммунистләр иттифагы тәшкил едилдикдән сонра чәмијјәтдә Коммунистләр иттифагынын јерли ичмалары рәһбәр рол ојнајырдылар. Маркс вә Енкелс 1847-чи илдә вә 1849—1850-чи илләрдә чәмијјәтин фәалијјәтиндә јахындан иштирак едирдиләр. 1850-чи ил сентјабрын 17-дә Маркс, Енкелс вә онларын бир сыра тәрәфдарлары чәмијјәтдән чыхдылар, чүнки Коммунистләр иттифагы Мәркәзи комитәсинин марксизм баниләри тәрәфиндән рәһбәрлик едилән чохлуғу илә тәригәтчи-авантүрист азлыг (Виллих-Шаппер фраксијасы) арасында мүбаризәдә чәмијјәтин хејли һиссәси азлығын тәрәфинә кечмишди. I Интернасионал тә'сис едилдикдән сонра чәмијјәт,—онун рәһбәрләриндән бири Ф. Лесснер иди,—Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинә дахил олду. Лондон маариф чәмијјәти 1918-чи иләдәк, јә'ни Инкилтәрә һөкумәти тәрәфиндән бағланана гәдәр өз фәалијјәтини давам етдирмишдир.

80-чи илләрдә чәмијјәт Лондонун гәрб һиссәсиндәки Уест-Енддә, Tottenham street 49-да јерләширди.—201.

85 *«Алманијада сосиализм»* мәгаләси Енкелс тәрәфиндән 1891-чи ил октјабрын 13-ү илә 22-си арасында јазылмышды вә илкин шәкилдә «Almanach du Parti Ouvrier pour 1892» үчүн нәзәрдә тутулмушду. Фәһлә партијасынын тапшырығы илә 1891-чи ил сентјабрын 23-дә Лаура Лафарг алманах үчүн мәгалә јазмағы Енкелсдән хаһиш етмиш вә билдирмишди ки, мәгаләнин мөвзусуну Ж. Кед вә П. Лафарг тәклиф етмишләр. Енкелсин өзүнүн көстәрдији кими, бу хаһишдән о, бир фүрсәт кими истифадә едиб, мүһарибә башланмасы тәһлүкәси илә әлагәдар олараг, франсыз вә алман сосиалистләринин мөвгеји мәсәләси барәсиндә өз фикрини сөјләмишдир. Мәгаләни Лаура Лафарга көндәрәркән Енкелс 1891-чи ил 22 октјабр тарихли мәктубунда ону партијанын рәһбәрлијинә вермәји вә мәгалә барәсиндә рәһбәрлијин фикрини она чатдырмағы хаһиш етмишди. П. Лафаргын Енкелсә 1891-чи ил 24 октјабр тарихли мәктубундан көрүндүјү кими, мәгалә бәјәнилмиш вә 1891-чи ил декабрын әввәлләриндә чапдан чыхан алманаха дахил едилмишдир.

Бундан сонра Енкелс әсәрини «Neue Zeit» журналы үчүн алманчаја тәрчүмә етмиш, һәм дә она кичик мүгәддимә вермиш вә јекун һиссәсини јазмышдыр.

Мәгалә фәһлә вә сосиалист мәтбуатында кениш јајылмышды. Енкелсин әсәрләринин рус дилинә илк тәрчүмәләри 1892—1893-чү илләрдә һектографла чап едилмишди; 1906-чы илдә әсәр алман дилиндән тәрчүмә едилиб Петербургда вә Кијевдә ајрыча китабчалар шәклиндә нәшр олунмушду.

„*Almanach du Parti Ouvrier*" («Фәһлә партијасынын алманахы»)—франсыз сосиалист иллији иди; 1892—1894-чү илләрдә вә 1896-чы илдә Лиллдә Ж. Кедин вә П. Лафаргын редакторлуғу илә чыхмышдыр.—203.

86 *14 ијул 1789-чу ил*—Парисин халг күтләләри тәрәфиндән Бастилијанын алынмасы вә XVIII әсрин ахырларында Франса буржуа ингилабынын башланмасы күнү.

22 сентјабр 1792-чи ил—1792-чи ил сентјабрын 21-дә Конвент тәрәфиндән е'лан едилмиш Франса республикасынын варлығынын биринчи күнү. Һәмин күн 1793-чү илдә Конвент тәрәфиндән тәсдиг олунмуш ингилаби тәгвимин биринчи күнү һесаб едилмәјә башлады.—205.

87 Һәмин тәбрик сосиалист тәләбәләрин Бејнәлхалг конгресинин ишиндә иштирак етмәк һаггында дә'вәтлә әлагәдар олараг Енкелс тәрәфиндән јазылмышды вә «L'Etudiant socialiste» гәзетиндә (Плехановун вә сосиалист һәрәкатынын дикәр хадимләринин тәврикләри илә бирликдә) һабелә «Ден» болгар сосиал-демократ журналынын 1894-чү ил 4—5-чи китабында дәрч едилмишди.

Сосиалист тәләбәләрин бејнәлхалг конгреси Ченеврәнин бир груп сосиалист тәләбәсинин тәшәббүсү илә чағырылмыш вә 1893-чү ил декабрын 22-дән 25-дәк Ченеврәдә кечирилмишдир. Конгресдә ермәни, Белчика, болгар, италјан, алман, полјак, румын, рус, франсыз вә Исвечрә тәләбә тәшкилатларындан 26 нүмајәндә иштирак етмишди. Конгрес зеһни әмәк ишчиләринин сосиалист һәрәкатында иштиракы, антисемитизм, анархизм, «дөвләт сосиализми» һаггында мәсәләләри вә башга мәсәләләри нәзәрдән кечирмишди. Конгресин гәтнамәләри II Интернасионалын Брүссел вә Сүрих конгресләри руһунда тәртиб едилмишди. Конгрес һәмчинин тәләбәләр арасында фәал сосиалист тәблиғаты апармағы төвсијә етди вә мүхтәлиф өлкәләрин сосиалист тә-

ләбәләри арасында әлагә јаратмаг вә мөвчуд әлагәләри мөһкәмләтмәк мәгсәдилә Ченеврәдә Бејнәлхалг катиблик јаратмағы гәрара алды.
„*L'Etudaint socialiste*". («Сосиалист тәләбә»)—икиһәфтәлик сосиалист гәзети, 1891-чи илдән Брүсселдә чыхырды; әввәлчә Белчика сосиалист тәләбәләри федерасијасынын органы иди, 1893-чү илин ахырларындан е'тибарән сосиалист тәләбәләрин Бејнәлхалг катиблијинин органы олмушдур.—207.

88 Италија зәһмәткешләринин Сосиалист партијасы нәзәрдә тутулур; бу партија 1892-чи илдә Кенуја гурултајында тә'сис едилмишдир. (1893-чү илдән белә адланырды, 1895-чи илдән е'тибарән исә «Италија сосиалист партијасы» адланмаға башламышды). Италија зәһмәткешләринин сосиалист партијасы анархистләрдән гәтијјәтлә узаглашмышды вә бә'зи реформист сәһвләринә бахмајараг, 90-чы илләрдә Италија фәһлә синфинин күтләви һәрәкатына фәал рәһбәрлик етмишди.—209.

89 Марксын *«1848-чи илдән 1850-чи илә гәдәр Франсада синфи мүбаризә»* әсәринә мүгәддимәни Енкелс әсәрин 1895-чи илдә Берлиндә бурахылан ајрыча нәшри үчүн февралын 14-ү илә мартын 6-сы арасында јазмышдыр. Бу нәшр бурахылмаздан бир гәдәр әввәл мүгәддимә Енкелсин тә'киди илә «Neue Zeit» журналынын 1895-чи ил 27-чи вә 28-чи №-ләриндә бә'зи ихтисарларла дәрч едилмишди; бу ихтисарлары Енкелс Алманија сосиал-демократ партијасы идарә һеј'әтинин хаһиши илә етмәјә мәчбур олмушду, чүнки әсәрин һәддән артыг ингилаби характер дашыдығыны күман едән идарә һеј'әти буну јумшалтмағы вә ону даһа еһтијатлы шәклә салмағы хаһиш етмишди. Елә һәмин ихтисарларла мүгәддимә Марксын әсәринин ајрыча нәшриндә дә дәрч олунмушду. Енкелсин мүгәддимәсинин там мәтни илк дәфә ССРИ-дә 1930-чу илдә бу китабда дәрч едилмишдир: К. Маркс. 1848—1850-чи илләрдә Франсада синфи мүбаризә.—210.

90 Бу әсәр Маркс тәрәфиндән Трир кимназијасында бурахылыш имтаһанында јазылмыш иншадыр.—213.

91 И. Г. Һејнексинин 1728-чи илдә Амстердамда чыхмыш „Elementa juris civilis secundum ordinem Pandectarum" («Пандектләр гајдасына көрә мулки һүгугун әсаслары») китабы нәзәрдә тутулур.—220.

92. (A. F. J. Thibaut. System des Pandectenrechts. Jena, 1803 (А. Ф. Ј. Тибо. Пандект һүгугу системи. Ијена, 1803).—220.

93 Сөһбәт бу китаблардан кедир:
G. E. Lessing. Laokoon, oder über die Grenzen der Malerey und Poesie. Berlin, 1766. (Г. Е. Лессинг. Лаокоон, јахуд рәнккарлыг илә поезијанын һүдудлары һаггында. Берлин. 1766).
K. W. F. Solger. Erwin. Vier Gespräche über das Schöne und die Kunst. 1.—2. Theile. Berlin, 1815. (К. В. Ф. Золкер. Ервин. Көзәллик вә инчәсәнәт һаггында дөрд диалог. 1—2-чи һиссәләр. Берлин, 1815).
J. J. Winckelmann. Geschichte der Kunst des Altertums. Dresden, 1764. (И. И. Винкелман. Гәдим инчәсәнәтин тарихи. Дрезден, 1764).
H. Luden. Ceschichte des deutschen Volkes. 12 Bände. Gotha, 1825—1837. (Һ. Лүден. Алман халгынын тарихи. 12 чилдлик. Гота, 1825—1837).—220.

94. E. F. Klein. Grundsätze des Qemeinen deutschen peinlichen Rehts Halle, 1799 (Е. Ф. Клејн. Үмуми Алманија чинајәт һүгугунун принсипләри. Һалле, 1799); Annalen der Gesetzgebung und Rechtsgelehrsamkeit in den preussischen Staaten. 26 Bände. Berlin, 1788—1809

(«Пруссија дөвләтләриндә ганунверичилик вә јуриспруденсија салнамәләри». 26 чилдлик. Берлин, 1788—1809).—220.

95 Һ е ј н е. Шимал дәнизи (биринчи силсилә, «Дүнја» ше'ри).—222.

96. A. F e u r b a c h. Revision der Grundsatze und Grundbegriffe des positiven peinlichen Rechts. Bd. I, Erfurt. 1799, Bd. II. Chemnitz, 1800 А. Ф е ј е р б а х. Мүсбәт чинајәт һүгугу принсипләринин вә әсас анлајышларынын дәјишдирилмәси. I чилд, Ерфурт, 1799; II чилд, Һемнитс, 1800); Lehrbush des gemeinen in Deutschland geltenden peinlichen Rechts. Giessen. 1801 (Алманијада гүввәдә олан үмуми чинајәт һүгугуна даир дәрслик. Һиссен, 1801).
K. L. W. von G r o l m a n n. Grundsätze der Kriminalwissenschaft Giessen, 1798 (Ҝ. Л. В. ф о н Г р о л м а н. Чинајәт һүгугу елминин принсипләри. Һиссен, 1798).—222.

97 А. В. Крамерин 1811-чи илдә Ҝилдә нәшр едилмиш «De verborum significatione» китабы нәзәрдә тутулур.—222.

98. I. N v o n W e n n i n g-Ingenheim. Lehrbuch des gemeinen Civilrechtes, nach Heises Grndri B. Bd. 1—3. München, 1822—1825 (И. Н. ф о н В е н н и н г-И н к е н һ е ј м. Һејзенин «Әсаслары» үзрә тәртиб едилмиш үмуми мүлки һүгуг дәрслији. 1—3-чү чилдләр. Мүнхен, 1822—1825).—222.

99 Сөһбәт Х. В. Мүленбрухун 1823—1825-чи илләрдә Һалледә чапдан чыхмыш үччилдлик ««Doctrina Pandectarum» китабы һаггында кедир.—222.

100 Маркс пандектләрә әсасән В. А. Лаутербах тәрәфиндән тәртиб олунмуш вә XVII әсрин икинчи јарысында—XVIII әсрин биринчи јарысында Түбинкендә нәшр едилмиш чохлу дәрс вәсаитини вә мә'лумат китабчасыны нәзәрдә тутур.—222.

101 Сөһбәт Ч. П. Ланчеллоттинин 1598-чи илдә нәшр едилмиш «Institutiones juris canonici» («Килсә һүгугу институтсијалары») китабы һаггында кедир.—222.

102 Ф. Беконун 1623-чү илдә Лондонда чапдан чыхмыш «De Dignitate et Augmentis Scientiarum» («Елмин мәзијјәти вә артмасы») әсәри нәзәрдә тутулур.—222.

103. H. S. R e i m a r u s. Allgemeine Betrachtungen über die Triebe-hauptsächlich über ihre Kunst-Triebe. Hamburg, 1760 (Һ. С. Р е ј м а р у с. Һејванларын инстинктләри, әсасән онларын бәдии инстинктләри һаггында үмуми дүшүнчәләр. Һамбург, 1760).—222.

104 *Доктор клубу*—Берлиндә кәнч һекелчиләр дәрнәји белә адланырды. Дәрнәкдә Б. Бауер, Ҝ. Ф. Көппен, А. Рутенберг вә башгалары иштирак едирдиләр.—222.

105 Көтенин «Аллаһ вә рәггасә» балладасындан.—224.

106 *«1844-чү ил игтисади-фәлсәфи әлјазмалары»*. Марксын бу әсәри бизә үч әлјазмасы шәклиндә кәлиб чатмышдыр; онларын һәр бири нөмрәләнмишдир (рум рәгәми илә). Әсәрин башлығы Сов.ИКП МҜ јанында Марксизм-Ленинизм Институту тәрәфиндән верилмишдир.—227.

107 *«Алтынчы Рејн ландтагынын музакирәләри (биринчи мәгалә). Мәтбуат азадлығы һаггында вә силкләр мәчлисинин протоколларынын дәрч едилмәси һаггында музакирәләр»*. Алтынчы Рејн ландтагынын музакирәләринә Маркс үч мәгалә һәср етмишдир, бунлардан анчаг биринчиси вә үчүнчүсү дәрч едилмишдир (бах: К. М а р к с вә Ф. Е н к е л с. Әсәрләри, I чилд, сәһ. 30—84 вә 119—160). Бу серијанын биринчи мәгаләсиндә Маркс мүртәче Пруссија сензурасынын тәнгидини, һәлә о заман дәрч олунмамыш «Ән јени Пруссија сензура тә'лиматы һаггында гејдләр»дә (бах: К. М а р к с вә Ф. Е н к е л с. Әсәрләри, I чилд, сәһ. 3—27) башладығы тәнгиди давам етдирәрәк, Пруссија мүртәче

мәтбуатынын мискинлијини ифша едир вә халгын еһтијач вә арзуларыны ифадә едән чәсарәтли, мүбариз мәтбуат нүмунәсини она гаршы гојур. Маркс бу мәгаләдә башга бир мәсәләни дә, ингилабдан әввәлки Алманијада халг күтләләрини вә буржуазијанын тәрәггипәрвәр һиссәсини нараһат едән нүмајәндәли гурулуш мәсәләсини ишыгландырыр. Мәтбуат азадлығы һаггында вә силкләр мәчлисинин протоколларынын дәрч едилмәси һаггында мәсәләнин мүзакирәси тимсалында Маркс көстәрди ки, ландтагын халг нүмајәндәлији илә һеч бир әлагәси јохдур, ландтаг халгын мәнафеји зиддинә олараг силки имтијазлары горујуб сахламышдыр.

Мәтбуат азадлығы һаггында мүзакирәләрә һәср олунмуш мәгаләләрин дәрч едилмәси Марксын «Rheinische Zeitung»да әмәкдашлығынын башланғычыны гојду.

„Rheinische Zeitung für Politik, Handel und Gewerbe“ («Сијасәт, тичарәт вә сәнаје мәсәләләринә даир Рејн гәзети»)—күндәлик гәзет, 1842-чи ил јанварын 1-дән 1843-чү ил мартын 31-дәк Көлндә чыхмышдыр. Гәзет Пруссија мүтләгијјәти барәсиндә мүхалифәтчилик әһвал-руһијјәсиндә олан Рејн буржуазијасынын нүмајәндәләри тәрәфиндән тә'сис едилмишди. Гәзетдә әмәкдашлыг етмәјә бә'зи сол һекелчиләр дә чәлб олунмушдулар. Маркс 1842-чи илин апрелиндән «Rheinische Zeitung»ун әмәкдашы, елә һәмин илин октјабрындан исә онун редакторларындан бири олмушдур. «Rheinische Zeitung»да Енкелсин дә бир сыра мәгаләләри дәрч едилмишдир. Марксын редакторлуғу заманы гәзет кетдикчә даһа ајдын ингилаби-демократик характер алмаға башламышды. Алманијада кетдикчә даһа да мәшһурлашан «Rheinische Zeitung»ун бу истигамәти һөкумәт даирәләриндә тәшвиш вә наразылыг доғурур вә гәзетин мүртәче мәтбуат тәрәфиндән кинли тә'гибинә сәбәб олурду. 1843-чү ил јанварын 19-да Пруссија һөкумәти «Rheinische Zeitung»у 1843-чү ил апрелин 1-дән е'тибарән бағламағы, галан вахтда исә онун үчүн хүсуси, икигат сензура тәтбиг етмәји гәрара алды. «Rheinische Zeitung» сәһмдарларынын гәзетә даһа мө'тәдил аһәнк вермәк вә бу јолла һөкумәт гәрарынын ләғв едилмәсинә наил олмаг нијјәти илә әлагәдар олараг 1843-чү ил мартын 17-дә Маркс гәзетин редаксијасындан чыхдығыны билдирди (бах: К. М а р к с вә Ф. Е н к е л с. Әсәрләри, I чилд, сәһ. 218).—229.

108 *Әјаләтләрин силки мәчлисләри (ландтаглары)* 1823-чү илдә Пруссијада тә'сис едилмишди. Торпаг мүлкијјәтинә саһиб олмаг ландтаг сечкиләриндә иштирак етмәк үчүн әсас шәрт олдуғундан әһалинин чох һиссәси бу сечкиләрдән кәнарда галмышды. Сечки сензи вә бүтүн сечки механикасы ландтагларда задәканларын чохлуғуну тә'мин етмишди. Ландтаглар крал тәрәфиндән чағырылырды, онларын сәлаһијјәти јерли тәсәррүфат вә әјаләтләрин идарә едилмәси мәсәләләри илә мәһдудлашдырылырды. Сијасәт саһәсиндә ландтагларын чох мәһдуд мәшвәрәтчи вәзифәләри вар иди—онлар һөкумәт тәрәфиндән ландтагларын мүзакирәсинә верилән бу вә ја башга ганун лајиһәләри барәсиндә өз фикирләрини сөјләмәк һүгугуна малик идиләр.

Алтынчы Рејн ландтагы 1841-чи ил мајын 23-дән 25-дәк Дүсселдорфда ичлас етмишдир. Мәтбуат азадлығы һаггында мүзакирәләр ландтаг протоколларынын дәрч едилмәси мәсәләси нәзәрдән кечирилләркән, һабелә мәтбуат азадлығы һаггында бир сыра шәһәрләрин петисијалары илә әлагәдар олараг башланмышды.—229.

109 *„Kölnische Zeitung“* («Көлн гәзети»)—күндәлик алман гәзети бу ад алтында 1802-чи илдән Көлндә чыхырды. XIX әсрин 30-чу илләриндә вә 40-чы илләрин әввәлләриндә Пруссија дөвләтиндә һөкмранлыг

едән протестантизмә гаршы католик килсәсини мудафиә едирди. 1842-чи илдә сијаси редактору мүртәче публисист, Пруссија һөкумәтинин кизли акенти Һермес олан «Kölnische Zeitung» Марксын редакторлуғу илә чыхан «Rheinische Zeitung»а гаршы шиддәтли мүбаризә апарырды.—

110 *Пијетизм* (латынча pietas—мө'минлик сөзүндән) Лүтеран килсәсиндә чәрәјан, XVII әсрдә Алманијада мејдана кәлмишди. Пијетизмин мејдана чыхмасы динин нүфузуну мөһкәмләтмәк арзусундан ирәли кәлирди. Буржуа гәнаәтчиллији руһуна бир чох чәһәтдән ујғун олан пијетизм XVIII әсрдә Алманијанын хырда вә орта буржуазијасы арасында хүсусилә кениш јајылмыш, һабелә башга өлкәләрә дә нүфуз етмишди.—233.

111 *«Кәнч Алманија»*—30-чу илләрдә Алманијада мејдана чыхан, Һејне вә Бөрнүн тә'сири алтында олан әдәби груп. Өз бәдии вә публисистик әсәрләриндә хырда буржуазијанын мүхалифәтчилик әһвал-руһијјәсини әкс етдирән «Кәнч Алманија» јазычылары (Гутсков, Винбарг, Мундг вә башгалары) вичдан вә мәтбуат азадлығынын мүдафиәсинә галхырдылар. «Кәнч Алманија»чыларын бахышлары идејача јеткин дејилди вә сијаси чәһәтдән гејри-мүәјјән иди, аз сонра онларын әксәријјәти ади буржуа либералына чеврилди.—237.

112 *«Мүгәддәс аилә вә ја тәнгиди тәнгидин тәнгиди. Бруно Бауер вә компанијасына гаршы»*—Маркс вә Енкелсин илк биркә әсәри. 1844-чү илин сентјабр—нојабрында јазылан бу әсәр 1845-чи илин февралында Франкфурт-Мајнда чапдан чыхмышдыр.

«Мүгәддәс аилә» Бауер гардашларынын вә ардычылларынын мәзәли ләгәбидир; онлар Б. Бауерин нәшр етдији (1843-чү илин декабрындан 1844-чү илин октјабрынадәк) «Allgemine Literatur-Zeitung» («Үмуми әдәбијјат гәзети») алман ајлыг гәзети әтрафында топланмышдылар. Бауерләрә вә башга кәнч һекелчиләрә (вә ја сол һекелчиләрә) гаршы чыхыш едәркән Маркс вә Енкелс ејни заманда Һекелин өзүнүн идеалист фәлсәфәсини дә тәнгид едирдиләр.—238.

113 *Mechanics' Institutions* — фәһләләрә бә'зи үмумтәһсил фәнләриндән вә техники фәнләрдән дәрс дејилән ахшам мәктәбләри; белә мәктәбләр илк дәфә Инкилтәрәдә 1823-чү илдә (Глазгода) вә 1824-чү илдә (Лондонда) мејдана кәлмишдир. XIX әсрин 40-чы илләринин әввәлләриндә башлыча олараг Ланкашир вә Јоркшир фабрик шәһәрләриндә ахшам мәктәбләринин сајы ики јүздән чох иди. Буржуазија бу мәктәбләрдән сәнајејә лазым олан ихтисаслы фәһләләр һазырламаг вә һәмин фәһләләри өз нүфузуна табе етмәк үчүн истифадә едирди.—239.

114 *«Фејербах һаггында тезисләр»* Маркс тәрәфиндән 1845-чи илин јазында Брүсселдә јазылмышдыр вә онун 1844—1847-чи илләрә аид «Гејд дәфтәрчәси»ндәдир. Илк дәфә тезисләр Енкелс тәрәфиндән 1888-чи илдә онун «Лүдвиг Фејербах вә классик алман фәлсәфәсинин сону» әсәринин ајрыча нәшринә әлавәдә дәрч етдирилмишдир; тезисләрин һарада вә нә вахт јазылдығы да елә орада көстәрилмишдир.

«Фејербах һаггында тезисләр» ады Енкелсин өз «Лүдвиг Фејербах» әсәринә јаздығы мүгәддимәјә мүвафиг олараг, Сов.ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Институту тәрәфиндән верилмишдир.—243.

115 *«Алман идеолокијасы. Фејербах, Б. Бауер вә Штирнерин тәмсил етдији ән јени алман фәлсәфәсинин вә мүхтәлиф пејғәмбәрләринин шәхсиндә алман социализминин тәнгиди»*—Маркс вә Енкелсин биркә әсәри; бу әсәр үзәриндә онлар 1815—1846-чы илләрдә ишләмишләр.

1845-чи илин јазында Маркс вә Енкелс бу китабы бирликдә јазмағы гәрара алдылар вә 1845-чи илин сентјабрындан онун үзәриндә ишләмәјә

чидди киришдиләр. Тәгрибән 50 чап вәрәги һәчминдә олан әлјазмасы ики чилддән ибарәт иди, биринчи чилддә әсас е'тибары илә тарихи материализмин әсас мүддәалары ишләниб һазырланмыш вә Л. Фејербахын, Б. Бауерин вә М. Штирнерин фәлсәфи бахышлары тәнгид едилмишди, икинчи чилддә исә «һәгиги сосиализм»ин мүхтәлиф нүмајәндәләринин бахышлары тәнгид олунмушду.

«Алман идеолокијасы» үзәриндә иш әсасән 1846-чы илин јајында гуртарды. I чилдин биринчи бөлмәси (Фејербахын бахышларынын тәнгиди) үзәриндә иш һәлә 1846-чы илин икинчи јарысында да давам етдирилди, лакин јенә дә баша чатмады.

1846-чы илин мајында I чилдин әлјазмасынын әсас һиссәсини И. Вејдемејер Брүсселдән Вестфалијаја апарды, бурада ону јерли саһибкарлар—«һәгиги сосиалистләр» J. Мејер вә Р. Ремнел нәшр етмәк истәјирдиләр. Лакин 1846-чы илин ијулунда II чилдин чох һиссәси Вестфалијаја көндәрилдикдән сонра бу наширләр «Алман идеолокијасы»ны нәшр етмәкдән бојун гачырдылар. 1846—1847-чи илләрдә Маркс вә Енкелс өзләринин бу әсәри үчүн Алманијада нашир тапмаға дәфәләрлә тәшәббүс етмишдиләр. Лакин полисин төрәтдији манеәләр үзүндән, һабелә наширләр Маркс вә Енкелсин мүбаризә етдикләри мәсләкләрин тәрәфини сахлајан нүмајәндәләр олуб әсәрин нәшр едилмәсинә рәдд чавабы вердикләринә көрә бу тәшәббүсләр нәтичәсиз галмышды. Марксизм баниләринин сағлығында «Алман идеолокијасы»нын II чилдинин бирчә IV фәсли 1847-чи ил август вә сентјабр ајларында «Das Westphälische Dampfboot» журналында дәрч едилмишди.

Енкелсин вәфатындан сонра «Алман идеолокијасы» алман сосиал-демократијасынын оппортунист лидерләринин әлинә кечди, онлар узун мүддәт әсәри үзә чыхармадылар. Бүтүн әсәр бизә кәлиб чатдығы шәкилдә илк дәфә Сов.ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Институту тәрәфиндән 1932-чи илдә алманча вә 1933-чү илдә русча нәшр едилди.—244.

116 G. W. F. Hegel. Encyclopädie der philosophischen Wissenchhaften im Grundrisse. Heidelberg, 1817 (К. В. Ф. Һекел. Мүхтәсәр очеркдә фәлсәфи елмләрин енсиклопедијасы. Һејделберг, 1817). Бу әсәр үч һиссәдән ибарәтдир: 1) Мәнтиг, 2) Тәбиәтин фәлсәфәси, 3) Руһун фәлсәфәси.—247.

117 Чәмијјәти ислаһатлар јолу илә, «әмәјин тәшкили» васитәсилә дәјишдирмәк һаггында утопик планын тәрәфдары олан утопист сосиалистләр (хүсусән Фурје вә онун ардычыллары) нәзәрдә тутулур; онлар «әмәјин тәшкили»ни капитализмдә истеһсал анархијасына гаршы гојурдулар.—250.

118 Енкелсин *«Коммунизм принсипләри»* Коммунистләр иттифагы програмынын лајиһәсидир. Програмы катехизис формасында (суал-чаваб шәклиндә) тәртиб етмәк мәсәләси биринчи конгресдән әввәл мүзакирә едилирди; биринчи конгресдә Әдаләтлиләр иттифагы јенидән тәшкил едилди вә Коммунистләр иттифагы адландырылды (ијун 1847-чи ил). 1847-чи илин сентјабрында Лондон Коммунистләр иттифагынын Лондондакы Мәркәзи комитәси (Шаппер, Бауер, Молл) «Коммунист катехизиси»нин лајиһәсини Иттифагын маһал вә ичмаларына көндәрди. Утопик сосиализм тә'сири һисс едилән бу сәнәд, еләчә дә Парисдә «һәгиги сосиалист» М. Һессин тәртиб етдији «тәсһиһ олунмуш» лајиһә Маркс вә Енкелси гане етмәди. Октјабрын 22-дә Парисдә Коммунистләр иттифагы маһал комитәсинин ичласында Енкелс Һессин лајиһәсини кәскин тәнгид етди вә онун рәдд едилмәсинә наил олду. Јени лајиһә тәртиб етмәк Енкелсә тапшырылды. Аз сонра јазылан «Коммунизм принсипләри» мәһз белә бир лајиһә олду.

«Коммунизм принсипләри»нә јалныз програмын илкин гејди кими бахан Енкелс Маркса 1847-чи ил 23—24 нојабр тарихли мәктубунда көһнәлмиш катехизис формасыны кәнара атыб, програмы «Коммунист манифести» шәклиндә тәртиб етмәјин мәгсәдәујғунлуғу фикрини ирәли сүрдү. Коммунистләр иттифагынын икинчи конгреси (29 нојабр—8 декабр 1847-чи ил) Маркс вә Енкелс пролетар партијасы програмынын елми әсасларыны мүдафиә етдиләр вә конгрес програмы манифест шәклиндә ишләјиб һазырламағы онлара тапшырды. «Коммунист Партијасынын манифести»ни јазаркән марксизм баниләри «Коммунизм принсипләри»ндә ирәли сүрүлмүш бир сыра мүддәалардан истифадә етдиләр.—255.

119 *«Әмәк һаггы»*—Марксын әлјазмасыдыр, онун битмәмиш «Муздлу әмәк вә капитал» әсәри (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Ики чилдлик сечилмиш әсәрләри, II чилд, 1953, сәһ. 47—82) илә билаваситә бағлы олуб ону тамамламышдыр.

Белә фәрз етмәјә әсас вар ки, «Әмәк һаггы» Марксын 1847-чи ил декабрын икинчи јарысында Брүсселдә Алман фәһлә чәмијјәтинин јығынчагларында охудуғу ахырынчы мүһазирә вә ја бир сыра сон мүһазирәләр үчүн һазырлыг гејдидир. Әлјазмасында, еләчә дә «Neue Reinische Zeitung»да дәрч едилмиш мәгаләләрдә сөһбәт Марксын даһа сонракы игтисади әсәрләриндә олдуғу кими, иш гүввәсинин сатылмасы һаггында дејил, фәһләнин өз әмәјини капиталистә сатмасы һаггында кедир.

Алман сосиал-демократијасынын архивләриндә сахланмыш әлјазмасы илк дәфә јалныз 1924-чү илдә «Сосиалистическоје хозјајство» журналында рус дилиндә, 1925-чи илдә исә «Unter dem Banner des Marxismus» журналында орижиналын өз дилиндә дәрч едилмишдир.—261.

120 Енкелсин *«Орду»* мәгаләси—«New American Cyclopaedia» үчүн јазылмыш илк әсәрләрдән біридир. Енсиклопедијанын тәшәббүсчүләриндән бири олан Ч. Дан 1857-чи илин апрелиндә Марксы енсиклопедијада иштирак етмәјә дә'вәт етмишди. Енкелсин мәсләһәти илә Маркс енсиклопедија үчүн бир сыра мәгаләләр јазмаға разылыг верди. Һәм дә Енкелс Маркса һәрби вә һәрби-тарихи мөвзуларда хүсуси мәгаләләр јазмагда јардым көстәрмәји вә'д етмишди. Марксын өз игтисади тәдгигатларыны баша чатдырмасы үчүн она шәраит јаратмаға чалышан Енкелс сонралар мәгаләләрин чох һиссәсини јазмағы өз үзәринә көтүрдү.

Данын Маркса сифариш етдији вә Енкелсин өз өһдәсинә көтүрдүјү илк материаллар ичәрисиндә «Орду» мәгаләси дә вар иди. Бу мәгаләдә силаһлы гүввәләрин, һәрб сәнәтинин, стратекија вә тактиканын инкишафы тарихини үмуми шәкилдә шәрһ етмәк, һабелә Енкелсин дөврүндәки ордуларын вәзијјәт вә тәшкилинин хүласәсини вермәк нәзәрдә тутулурду. «Орду» мәгаләси Енкелсин узун илләр боју һәрб ишини, һәрб тарихини вә мүасир мүһарибәләрин тәчрүбәсини дәриндән өјрәнмәсинин мүәјјән дәрәчәдә јекунудур.

„*New American Cyclopaedia* («Јени Америка енсиклопедијасы»)—New-York Daily Tribune» гәзети редаксијасынын һеј'әтинә дахил олан бир груп тәрәггипәрвәр Америка буржуа журналисти вә нашири тәрәфиндән бурахылан елми-мә'лумат нәшри. Енсиклопедија 1858—1863-чү илләрдә 16 чилддә бурахылмыш вә дәјишиклик едилмәдән 1868—1869-чу илләрдә јенидән нәшр олунмушду. АБШ вә Авропанын бир сыра көркәмли алимләри енсиклопедијада әмәкдашлыға чәлб едилмишди. Мүхтәлиф билик саһәләринин кениш ишыгландырылмасына вә мә'лумат материалынын зәнкинлијинә көрә бу енсиклопедија өз дөвру-

нүн ән јахшы нәшрләриндән бири иди. Редаксијанын мүәллифләр гаршысында партија нөгтеји-нәзәрини сөјләмәмәји шәрт гојмасына бахмајараг, Маркс вә Енкелсин ингилаби-пролетар, материалист мөвгеләриндән јазылан әсәрләри енсиклопедијада хүсуси јер тутур.—264.

121 Солонун ислаһатлары дөврүндән (ерамыздан әввәл 594-чү ил) е'тибарән Афина гулдарлыг республикасында азад вәтәндашлар торпагдан көтүрдүкләри иллик кәлирин һәчминдән асылы олараг, дөрд мүлки група бөлүнүрдүләр. Бу бөлкү һәмчинин Афина һәрби тәшкилатынын әсасы иди. Биринчи ики груп мүһүм сијаси имтијазлардан истифадә едирди, лакин хејли хәрчлә әлагәдар олан һәрби мүкәлләфијјәтләр дашымаға (биринчи груп кәмиләр инша етмәјә, икинчи груп сувари дөјүшчүләр вермәјә) борчлу иди. Вәтәндашларын үчүнчү дәрәчәсинин сијаси һүгуглары мәһдуд иди, ордунун исә өзәјини тәшкил едирдиләр— ағыр силаһлы пијада идиләр. Дөрдүнчү дәрәчә јохсул вәтәндашларын мәнсуб олдуглары фетләрдән ибарәт иди; вәтәндашларын бу дәрәчәси һәр һансы вәзифә тутмагдан узун мүддәт мәһрум едилмишди вә әввәлчә әскәри хидмәтә чәлб олунмамышды; лакин сонралар ондан јүнкүл пијада гошунлары дүзәлтмәјә башладылар.—264.

122 Марксын бу әсәри онун 1857-чи илин ијулундан 1859-чу илин мартынадәк олан дөврдә јарадылмыш једди игтисади әлјазмасындан ибарәтдир: 1) «Бастиа вә Кери» (ијул 1857-чи ил); 2) «Мүгәддимә» (август 1857-чи ил); 3) «Сијаси игтисадын тәнгиди» (1857—1858-чи илләрин гаралама гејдләри) (октјабр 1857—мај 1858-чи ил); 4) «Сијаси игтисадын тәнгиди» әлјазмасынын ибарәт олдуғу «Једди дәфтәрә даир көстәричи» (ијун 1858-чи ил); 5) «Сијаси игтисадын тәнгиди»нин биринчи бурахылышынын икинчи фәслинин илкин мәтнинин фрагменти вә үчүнчү фәслин башланғычы (август—октјабр 1858-чи ил); 6) «Өз дәфтәрләримә даир рефератлар» (феврал 1859-чу ил); 7) капитал һаггында фәслин планынын гараламасы (феврал—март 1859-чу ил).

Бу әлјазмалары илк дәфә бүтүнлүклә орижиналын өз дилиндә 1939—1941-чи илләрдә Сов.ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Институту тәрәфиндән ики һиссәдә: K. Marx. Grundrisse der Kritik de politischen Oekonomie (Rohentwurf) китабында дәрч едилмишдир.

1857—1859-чу илләр игтисади әлјазмалары Марксын сијаси игтисад саһәсиндә кәркин нәзәри фәалијјәтинин тәгрибән 1850-чи илин ијулунда, Маркс Лондона көчдүкдән аз сонра башланан вә 40-чы илләр дөврүнүн давамы олан бүтөв бир дөврүнә јекун вурур.—266.

123 Енкелсин *«Пруссијада һәрби мәсәлә вә алман фәһлә партијасы»* әсәри өлкәдә јаранмыш ингилаби вәзијјәт шәраитиндә алман фәһлә синфинин тактикасыны әсасландырмаг үчүн јазылмышдыр. 1865-чи ил февралын ахырларында Һамбургда ајрыча китабча шәклиндә нәшр едилән бу әсәр Алманијада кениш экс-сәда доғурмушду. Онун чапдан чыхмасы һаггында е'лан бир чох фәһлә гәзетләриндә вә демократик гәзетләрдә дәрч едилмишди. В. Либкнехт Берлинин бир нечә фәһлә иттифагында китабчанын музакирәсини тәшкил етмишди. Китабчадан ајры-ајры парчалар мүхтәлиф вахтларда—1866, 1890 вә 1891-чи илләрдә сосиал-демократ мәтбуатында дәрч едилмишдир.—272.

124 *Дүппел* (данимаркача Дүббөл)—Данимарканын Шлезвигдәки истеһкамы; ону Данимаркаја гаршы Пруссија вә Австрија мүһарибәси заманы Пруссија гошунлары 1864-чү ил апрелин 18-дә һүчумла алмышдылар.

«Дахили Дүппел» («Düppel im Innern») ифадәси илк дәфә Бисмаркын «Norddeutsche Allgemine Zeitung» («Шимали Алманија үмуми гәзети») гәзетинин 1864-чү ил 30 сентјабр тарихли нөмрәсиндә дәрч олунмуш сијаси ичмалда «дахили дүшмән» мә'насында ишләдилмиш вә сонралар кениш јајылмышды.—372.

25 „*Ne sutor ultra crepidam!*" («Чәкмәчи, кет өз гәлибләринлә мәшғул ол!»)—бу сөзләри көркәмли гәдим јунан рәссамы Апелес онун рәсмләрини рәнккарлыгдан әсла баш чыхармајан вә јалныз ајаггабынын тәсвириндә ајры-ајры гүсурлары көрә билән бир чәкмәчинин тәнгид етмәсинә чаваб олараг демишдир.—278.

126 Мүасир чәмијјәтдә үмуми тәһсил һаггында нитги Маркс 1869-чу ил августун 10-да Баш Шуранын ичласында Базел конгреси прсграмынын мүзакирәси заманы сөјләмишдир. Бу мәсәләнин мүзакирәсинин ахырында Маркс августун 17-дә Баш Шуранын ичласында јекун сөзү сөјләмишдир. Һәр ики чыхыш Баш Шуранын протокол китабында И. Еккариус тәрәфиндән јазылмыш шәкилдә галмышдыр. Биринчи нитгин гыса мәзмуну Баш Шуранын 1869-чу ил 10 август ичласы һаггында «Bee-Hive» гәзетинин 1869-чу ил 14 август тарихли 409-чу №-синдә дәрч едилән һесабатда верилмишдир; јекун сөзүнүн гыса мәзмуну «Bee-Hive» гәзетинин 1869-чу ил 21 август тарихли 410-чу №-синдә верилмишдир.—283.

127 Үмуми тәһсил мәсәләси Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин үч әввәлки конгресиндә—1866-чы ил Ченеврә конгресиндә, 1867-чи ил Лозанна конгресиндә, 1868-чи ил Бруссел конгресиндә мүзакирә едилмишдир.—283.

128 1869-чу ил августун 17-дә Баш Шуранын ичласында Һарријет Лонун ирәли сүрдүјү тәклиф ондан ибарәт иди ки, килсәнин әмлакы вә кәлири үмуми тәһсилин еһтијачлары үчүн верилсин.—284.

129 Инкилис фәһләси Ч. Милнер 1869-чу ил августун 10-да вә 17-дә Баш Шуранын ичласларында пролетариатын мәнафеји нөгтеји-нәзәриндән мәгбул олмајан белә бир тәклиф ирәли сүрмүшдү ки, о заманкы буржуа мәктәби шакирдләрә сијаси игтисад саһәсиндә билик версин. Бу тәклиф әслиндә һаким буржуазијанын бөјүмәкдә олан нәслә идеоложи тә'сирини күчләндирә биләрди. Милнер шакирдләрә «әмәјин дәјәри» һаггында вә бөлкү һаггында тәсәввүр вермәк лүзумуну хүсуси гејд едирди. Һәм дә о, «әдаләтли мүбадилә» нәзәријјәсини тәблиғ едән Америка утопист сосиалисти Уорренә истинад едирди.—284.

130 Бурада Маркс даими ордуларын ләғв едилмәси мәсәләсинә она көрә тохунмушду ки, Баш Шуранын ичласларында мүзакирәләр заманы даими ордуларын сахланмасы хәрчләрини ләғв етмәк һесабына үмуми тәһсил үчүн вәсаити артырмаг тәклифи ирәли сүрүлмүшдү.—285.

131 *«Франсада вәтәндаш мүһарибәси»нин илкин гејдләри»* 1871-чи илин апрел—мајында Маркс тәрәфиндән јазылмышдыр. Бунлар «Франсада вәтәндаш мүһарибәси»нин һазырлыг вариантлары иди. Һәлә 18 март ингилабындан сонракы илк күнләрдә Маркс Парис һадисәләри һаггында бүтүн материаллары диггәтлә өјрәнмәјә башлајыр, гәзет кәсикләрини топлајыр, франсыз вә инкилис гәзетләриндән чохлу чыхарыш едир. Апрелин икинчи јарысында о, биринчи гејд үзәриндә ишләмәјә башлајыр вә бу иши тәгрибән мајын 10-дәк давам етдирир, сонра исә «Франсада вәтәндаш мүһарибәси»нин икинчи гејдини јазыр, бунун үзәриндә иши мајын орталарында баша чатдырыр, сонра исә Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији Баш Шурасынын мүрачиәтнамәси шәклиндә «Франсада вәтәндаш мүһарибәси»нин ахырынчы мәтнини јазмаға кечир.

«Гејдләр» Маркс вә Енкелсин сағлығында вә марксизм баниләринин вәфатындан сонра узун мүддәт дәрч едилмәмишди. Биринчи гејддән ајры-ајры парчалар илк дәфә ССРИ-дә 1933-чү илин мартында «Правда» гәзетиндә дәрч едилмишдир. Биринчи вә икинчи гејдләрин там мәтни илк дәфә ССРИ-дә 1934-чү илдә орижиналын өз дилиндә (инкилисчә) вә русча Сов.ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Институту тәрәфиндән нәшр едилән «Маркс вә Енкелсин архиви»дә дәрч олунмушдур, III (VIII) чилд.—287.

132 Марксын *«Гота програмынын тәнгиди»* әсәри, елми коммунизм нәзәриjjәсинин әсас мәсәләләринин инкишафына гиjмәтли төһфә вә оппортунизмә гаршы барышмаз мүбаризә нүмунәси олан бу әсәр 1875-чи ил апрел аjында—маjын әввәлиндә jазылмыш вә 1875-чи ил маjын 5-дә еjзенах партиjасынын рәһбәрлиjинә (Браккенин үнванына) көндәрилмишди. Әсәрдә кәләчәк бирләшмиш сосиал-демократ партиjасынын Готада бирләшдиричи гурултаj үчүн һазырланмыш програм лаjиһәсинин тәнгиди тәһлили верилмишди.

Илк дәфә «Гота програмынын тәнгиди» алманиjа сосиал-демократиjасы оппортунист рәһбәрлиjинин мүгавимәтинә бахмаjараг Енкелс тәрәфиндән 1891-чи илдә нәшр едилмишдир. Әсәр алман сосиал-демократиjасынын нәзәри органы олан «Die Neue Zeit» («Jени замана») журналында Енкелсин мүгәддимәси илә дәрч едилмишди, I чилд, № 18, 1891. «Гота програмынын тәнгиди» илә бирликдә Енкелс Марксын В. Браккеjә jаздығы вә һәмин әсәрлә билавасит бағлы олан 1875-чи ил 5 маj тарихли мәктубу да дәрч етмишди.

Енкелсин Қ. Қаутскиjә 1891-чи ил 23 феврал тарихли мәктубундан көрүндүjү кими, Енкелс әсәр дәрч едиләркән бә'зи ән кәскин jерләрин jумшалдылмасына разылыг вермәли олмушду. Маркс вә Енкелсин әсәрләринин икинчи нәшриндә сәнәд Марксын әлjазмасына там уjғун шәкилдә дәрч едилмишдир.—289.

133 *«Културкампф»* («Мәдәниjjәт уғрунда мүбаризә»)—Бисмарк һөкумәтинин XIX әсрин 70-чи илләриндәки ганунверичилик тәдбирләри системинә буржуа либералларынын вердикләри ад; һәмин тәдбирләр дүнjәви мәдәниjjәт уғрунда мүбаризә баjрағы алтында кечирилмиш вә католик килсәсинә гаршы вә Чәнуб-Гәрби Алманиjанын хырда вә орта дөвләтләри мә'мурларынын, мүлкәдарларынын вә буржуазиjасынын сепаратист вә антипруссиjа меjлләрини мүдафиә едән «мәркәз» партиjасына гаршы jөнәлдилмишди. 80-чи илләрдә мүртәче гүввәләри сых бирләшдирмәк мәгсәдилә Бисмарк бу тәдбирләрин чох һиссәсини ләғв етди.—290.

134 Енкелс 1861-чи илдә тәһкимчилик һүгугу ләғв едилдикдән сонра Русиjада башланан ислаһатлар дөврүнү Пруссиjада «jени дөвр» деjилән дөврлә мүгаjисә едир.

1858-чи илдә Пруссиjа шаһзадә-рекенти Вилһелм (1861-чи илдән Пруссиjа кралы) «либерал хәтт» е'лан етди, Мантөjфел назирлиjини исте'фаjа бурахды вә мө'тәдил либераллары һакимиjjәт башына чағырды. Буржуа мәтбуатында бу хәттә «jени дөвр» кими курултулу ад верилмишди. Вилһелмин сиjасәти әслиндә jалныз Пруссиjа монархиjасынын вә jункерләринин мөвгеләрини мөһкәмләтмәк мәгсәдини күдүрдү; үмидләри пуч олан буржуалар һәрби ислаһатын һөкумәт тәрәфиндән тәгдим олунмуш лаjиһәсини тәсдиг етмәкдән боjун гачырдылар. Бунунла әлагәдар олараг, 1862-чи илдә jаранмыш конститусиjа мүнагишәси вә 1862-чи илин сентjабрында Бисмаркын һакимиjjәт башына кәлмәси «jени дөврә» сон гоjду.—292.

135 1876-чы илдә «Neue Welt» журналында И. Ф. Беккерин «Abgerissene Bilder aus meinem Leben» («Һәjатымдан аjры-аjры лөвһәләр») ады алтында хатирәләри дәрч едилмишди.

„Die Neue Welt Illustriertes Unterhaltungsblatt fur das Volk„ («Jени дүнjа. Халг үчүн иллүстрасиjалы әjләнчәли вәрәгә»)—алман сосиалист журналы, 1876-чы илдән 1883-чү иләдәк Леjпсигдә, сонра 1919-чу иләдәк Штутгартда вә Һамбургда чыхмышдыр; журналын редактору В. Либкнехт иди (1876—1880); 70-чи илләрдә журналда Енкелс әмәкдашлыг етмишдир.—293.

136 *«Анти-Дүринг»*—Енкелсин *«Чәнаб Јевкени Дүрингин елмдә јаратдығы чеврилиш»* классик әсәри тарихә бу ад илә дахил олмушдур.

Енкелсин әсәри Алманија Сосиал-демократ партијасында идеоложи мүбаризәнин билаваситә нәтичәси олараг мејдана чыхмышдыр.

1875-чи илин әввәлләринә јахын дүрингчилијин јајылмасы тәһлүкәли мигјас алмышды. Буна хүсусилә Дүрингин «Сијаси игтисадын вә сосиализмин тәнгиди тарихи» китабынын икинчи нәшри (1874-чү илин нојабрында чыхмышдыр) вә онун «Фәлсәфә курсу» китабынын нәшри (ахырынчы бурахылышы 1875-чи илин февралында чыхмышдыр) сәбәб олмушду. Өзүнү сосиализмин тәрәфдары е'лан едән Дүринг бу әсәрләрдә марксизмә гаршы хүсусилә кәскин чыхышлар етмишди. Буна көрә дә В. Либкнехт Енкелсә 1875-чи ил 1 феврал вә 21 апрел тарихли мәктубларда она «Volksstaat»ын сәһифәләриндә Дүрингә гаршы чыхыш етмәји ачыгча тәклиф етмәјә вадар олду.

1876-чы илин февралында Енкелс «Алманија рејхстагында Пруссија арағы» мәгаләсиндә Дүрингә гаршы ачыг чыхыш етди; мәгалә «Volksstaat» гәзетиндә дәрч едилмишди (бах: К. М а р к с вә Ф. Е н к е л с. Әсәрләри, 19-чу чилд, сәһ. 47).

Дүрингчилијин күчләнмәси, јеничә бирләшдирилмиш Алманија Сосиалист фәһлә партијасы (1875-чи илин мајында Гота гурултајында тә'сис едилмишдир) үзвләринин бир гисми арасында дүрингчилијин јајылмасы Енкелси вадар етди ки, «Тәбиәтин диалектикасы» үзәриндәки ишини дајандырыб, тәзәчә ортаја чыхмыш «сосиализм» тә'лимини рәдд етсин вә пролетар партијасынын јеканә доғру дүнјакөрүшү олан марксизми мүдафиә етсин.

Енкелс бу гәрара 1876-чы ил мајын ахырларында кәлмишди. Маркса көндәрдији 1876-чы ил 24 мај тарихли мәктубунда Енкелс Дүрингин јазыларыны тәнгид етмәк нијјәтиндә олдуғуну сөјләјир. 25 мај тарихли чаваб мәктубунда Маркс бу нијјәтә гәтијјәтлә тәрәфдар чыхыр. Енкелс дәрһал ишә киришир вә елә мајын 28-дә Маркса мәктубунда өз әсәринин үмуми планыны вә характерини мүәјјән едир.

Енкелс «Анти-Дүринг» әсәри үзәриндә ики ил—1876-чы ил мајын ахырларындан 1878-чи ил ијулун әввәлләринә гәдәр чалышмышдыр.

«Анти-Дүринг»ин «Vorwärts» гәзетиндә вә она әлавәләрдә дәрч едилмәси дүрингчиләрин шиддәтли мүгавимәтинә раст кәлирди. 1877-чи ил мајын 27—29-да Готадакы нөвбәти партија гурултајында онлар партијанын мәркәзи органында Енкелсин әсәринин дәрч олунмасынын гадаған едилмәсинә чалышдылар. Онларын тә'сири үзүндән «Анти-Дүринг» гәзетдә бөјүк фасиләләрлә чап едилмишди.

1878-чи илин ијулунда Лејпсигдә бүтүн китабын илк ајрыча нәшри чыхды.

«Анти-Дүринг»ин рус дилиндә там тәрчүмәси 1907-чи илдә Петербургда нәшр едилди.

«Vorwärts» («Ирәли»)—Алманија Сосиалист фәһлә партијасынын мәркәзи органы. 1876-чы ил Гота гурултајынын гәрары илә «Volksstaat» вә «Neuer Sozialdemokrat» («Јени сосиал-демократ») гәзетләринин әвәзиндә 1876-чы ил октјабрын 1-дән Лејпсигдә нәшр едилмәјә башланмышды. Гәзет сосиалистләрә гаршы мүстәсна ганун тәтбиг едилдикдән сонра 1878-чи ил октјабрын 27-дә бағланды. Маркс вә Енкелс гәзетин редаксијасына даим јардым көстәрирдиләр.—294.

137 Библија. Мусанын Икинчи китабы, 20-чи фәсил, 15-чи ајә вә Мусанын Бешинчи китабы, 5-чи фәсил, 19-чу ајә.—295.

138 *Шәхси тәнлик*—сәма чисминин өз мүстәвиси үзәриндән кечдији анын мүәјјән едилмәсиндә мүнтәзәм бурахылан сәһв демәкдир, бу сәһв

мүшаһидәчинин психи-физиоложи хүсусијјәтләриндән вә кечмәни гејд-етмә үсулундан асылыдыр.—296.

139 Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 23-чү чилд, сәһ. 373.—300.

140 Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 23-чү чилд, сәһ. 433.—301.

141 Бах: Ш. Фурјенин «Јени тәсәррүфат вә сосиjетар дүнјасы» китабы, II, V, VI фәсилләр.—302.

142 Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 23-чү чилд, сәһ. 500.—304.

143 Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 23-чү чилд, сәһ. 494—495.—308.

144 Сөһбәт М. Горбунованын Енкелсә 1880-чи илин ијулунда јазылмыш мәктубу һаггында кедир; мәктубда М. Горбунова мүхтәлиф өлкәләрдә пешә тә'лими илә марагландығыны вә бу саһәдә олан тәчрүбәдән Русијада әмәли сурәтдә истифадә етмәк истәдијини сөјләмиш вә Инкилтәрәдә пешә тә'лими мәсәләсинә даир мәнбәләри она төвсијә етмәји Енкелсдән хаһиш етмишди.—309.

145 Сөһбәт Көј китаблар һаггында кедир: „Reports of the commissionners appointed to inquire into the state of popular education England 1861 («1861-чи илдә Инкилтәрәдә халг маарифинин вәзијјәтини јохлајан комиссија үзвләринин һесабатлары») вә „Reports reformatory and industrial scholl" («Азјашлы чаниләр үчүн ислаһ мәктәбләри вә сәнәт мәктәбләри һаггында һесабатлар»).—309.

146 1880-чи ил августун орталарындан сентјабрын 19-дәк Енкелс Рамскетдә вә Бридлингтон-Кидә истираһәт етмишдир.—309.

147 1878-чи илдә Парисдәки Үмумдүнја сәркиси нәзәрдә тутулур.—309.

148 Парисдәки Ришелје күчәсиндә Милли китабхана вардыр.—309.

149 1880-чи ил августун әввәлләриндән сентјабрын 13-дәк Маркс аиләси илә бирликдә Рамскетдә истираһәтдә олмушдур.—311.

150 М. Горбунова Русијада пешә тәһсилинин тәшкилинә даир она изаһат вермәји Енкелсдән хаһиш етмишди.—311.

151 Сөһбәт 1831-чи илдә Ирландија үчүн баш катиб Стенлинин (лорд Дерби) о заман Ирландијада тәтбиг етдији мәктәб системи һаггында кедир. Ирландијада католикләр вә протестантлар үчүн ваһид мәктәбләр тә'сис едилмишди, лакин онларын һәр икиси үчүн дини фәнләрдән ајрыча дәрс кечилирди.—313.

152 Көрүнүр, Енкелс К. Каутскинин „Der Einfliß der Volksvermehrung auf den Fortschr.tt der Gesellschaft". Wien, 1880 («Әһали артымынын чәмијјәтин тәрәггисинә тә'сири». Вјана, 1880) китабында,—бу китабы о, малтусчу сәһвләринә көрә кәскин тәнгид етмишди—(бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 35-чи чилд, сәһ. 123—124), һабелә ибтидаи чәмијјәтдәки никаһ һаггында „Die Entstehung der Ehe ung Familie„ («Никаһын вә аиләнин әмәлә кәлмәси») үмуми башлығы алтында «Kosmos» («Космос») журналында (Jg. VI, Stuttgart, 1882—1883) дәрч олунмуш вә Енкелс тәрәфиндән бир сыра мәктубларда тәнгид едилмиш (бах: јенә орада, сәһ. 364—365 вә 378—380, һәмчинин 36-чы чилд, сәһ. 53) мәгаләләр серијасыны нәзәрдә тутур.—317.

153 1885-чи илин икинчи јарысында Сүрихдә Енкелсин мүгәддимәләри илә алман сосиал-демократ нәшријјатынын бурахдығы китабчалар нәзәрдә тутулур: «Карл Маркс Көлндә андлы ичласчылар мәһкәмәси гаршысында»; К. Маркс. Коммунистләрин Көлн мүһакимәси һаггында ифшалар; В. Волф Силезија милјарды.—318.

154 Бах: гејд 135.—318.

155 Бах: гејд 73.—320.

156 *Ерфрутда Алманија сосиал-демократ партијасынын гурултајы* 1891-чи ил октјабрын 14-дән 21-дәк кечирилмишдир. Гурултајда 258 нүмајәндә иштирак едирди.

Гурултајдан габаг партијанын ингилаби өзәји алман сосиал-демократијасында чидди партија бөһраны шәраити јарадан фәаллашмыш сағ вә сол оппортунистләрә гаршы кәскин идеја мүбаризәси апармышды.

Јығынчагларда вә мәтбуатда програм вә тактика мәсәләләри әтрафында кәскин дискуссијалара Баварија сосиал-демократларынын лидери Г. Фолмарын чыхышлары сәбәб олмушду. О, партијаны синфи пролетар мөвгеләриндән сапдырмага, истәр дахили сијасәт, истәрсә дә харичи сијасәт мәсәләләриндә, хүсусән Русија илә мүһарибә мәсәләләриндә һаким синифләрлә әмәкдашлыг кими оппортунист реформист тактиканы партијаја гәбул етдирмәјә чалышырды. Фолмарын чыхышларындан истифадә едәрәк «чаванлар» (бах: гејд 74) јенә дә партијаја үзәринә һүчума кечдиләр (1891-чи илин јајында вә пајызында) Ерфурт гурултајы гаршысында чох мүһүм бир вәзифә—партија бөһраныны арадан галдырмаг, Алманија партијасынын сыраларыны мөһкәмләтмәк вәзифәси дururду.

Гурултајдан әввәл башланмыш идеја мүбаризәси гурултајда да, хүсусән партијанын тактикасы әтрафында давам етди. Бу мәсәлә барәсиндә А. Бебел мә'рузә етди. О, еләчә дә башга нүмајәндәләр оппортунист үнсүрләри гәтијјәтлә дәф етдиләр. Нүмајәндәләрин әксәријјәти партијанын тактикасы һаггында Бебелин тәклиф етдији гәтнамәни бәјәнди. Тәкликдә галан Фолмар вә онун тәрәфдарлары кери чәкилмәјә мәчбур олдулар. Гурултај партијаја зәрәр вуран тәфригәчилик вә бөһтанчылыг фәалијјәти үстүндә «чаванларын» лидерләрини—К. Вилдерберкери вә В. Вернери партијадан харич етмәк һаггында гәрар гәбул етди; Берлин мүхалифәтинин бә'зи фәал үзвләринин өзләри партијадан чыхдыгларыны билдирдиләр вә һәлә гурултај гуртармамыш ону тәрк етдиләр.

Алман сосиал-демократијасынын јени програмынын гәбул едилмәси гурултајын ән мүһүм гәрары олду. Өз маһијјәтинә көрә марксист програм олан јени програм Гота програмына нисбәтән ирәлијә доғру мүһүм аддым иди. Бунунла бирликдә програмын чидди нөгсанлары да вар иди; башлыча нөгсан чәмијјәти сосиалистчәсинә дәјишдирмәк васитәси олмаг е'тибары илә пролетариат диктатурасы һаггында мүддәанын олмамасы иди. Програмда монархијаны девирмәк вә демократик республика јаратмаг, Алманијанын дөвләт гурулушуну дәјишдирмәк тәләбләри вә башга тәләбләр дә ирәли сүрүлмүрдү. Бу чәһәтдән програмын илкин лајиһәсинә Енкелс тәрәфиндән «1891-чи ил Сосиал-демократ програмы лајиһәсинин тәнгидинә даир» әсәриндә (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 22-чи чилд, сәһ. 227—243) едилән гејдләр гурултајда гәбул олунмуш програма да аиддир.

Ерфурт гурултајынын гәрарлары Алманијанын фәһлә һәрәкатында марксизмин бәргәрар олмасы демәк иди.—323.

157 Енкелс Һекелин бу әсәриндән ситат кәтирир: «Мүхтәсәр очеркдә фәлсәфи елмләрин енсиклопедијасы. Биринчи һиссә. Мәнтиг», § 120.—323.

158 *«Авропа тәрксилаһ ола биләрми?»* әсәрини Енкелс һөкумәт тәрәфиндән верилмиш һәрби ганун лајиһәсинин Алманија рејхстагында мүзакирәси илә әлагәдар олараг 1893-чү илин февралында јазмышдыр. Лајиһәдә ордунун хејли артырылмасы вә һәрби хәрчләр үчүн әлавә тәхсисат ајрылмасы нәзәрдә тутулурду; әлавә тәхсисатын чох бөјүк мәбләғи әһа-

линин кениш тәбәгәләри арасында наразылыг доғурмушду. Бу, һәтта бә'зи буржуа партијаларыны да ганун лајиһәсинин әлејһинә чыхмаға вадар етди вә 1893-чү илин мајында ганун лајиһәси рејхстагын әксәријјәти тәрәфиндән рәдд едилди. Лакин 1893-чү илин ијулунда, рејхстаг бурахылдыгдан вә јени сечкиләр кечирилдикдән сонра һәрби ганунун ејни лајиһәси рејхстаг тәрәфиндән тәсдиг олунду.

Әсәрин јазылмасына билаваситә сәбәб А. Бебелин Енкелсә мүрачиәт едиб, рејхстагын сосиал-демократ фраксијасынын һәмин мәсәләдә нә кими мөвге тутмалы олдуғу барәдә өз фикрини сөјләмәји хаһиш етмәси олмушдур. Әлјазмасыны «Vorwärts» гәзетиндә дәрч олунмаг үчүн Берлинә көндәрәркән Енкелс Бебелә 1893-чү ил 24 феврал тарихли мәктубунда әлјазмасыны гәзетдә сәккиз мәгаләдән ибарәт серија шәклиндә дәрч етмәји тәклиф етмишди; белә дә олду. 1893-чү ил мартын ахырларында әсәр ајрыча оттиск шәклиндә нәшр едилмишди. Енкелс һәмин китабча үчүн хүсуси мүгәддимә јазмышды.

Енкелсин мәгаләләр серијасы 1893-чү илдә һәмчинин «Wähler» сосиал-демократ гәзетиндә вә она әлавәдә дә дәрч едилмишди. Редаксијанын кириш гејдиндә көстәрилмишди ки, Енкелсин әсәри үмуми мараг доғурур.—326.

159 *Ландвер*—алман һәрби-гуру гошун гүввәләринин тәркиб һиссәси. 1813-чү илдә Пруссијада Наполеон гошунларына гаршы мүбаризәдә халг гошуну кими јаранмыш ландвер даими ордуда вә онун еһтијат һиссәсиндә өз хидмәт мүддәтини гуртармыш јухары јашлы һәрби мүкәлләфијјәтли шәхсләри әһатә едирди. Динч вахтларда ландвер һиссәләринин јалныз ајры-ајры тә'лим топланышлары кечирилирди. Мүһарибә заманы ландвердән дөјүшән ордуну тамамламаг үчүн, јашлы ландвердән исә гарнизон хидмәти үчүн истифадә едилирди.

XIX әсрин икинчи јарысында бир чох өлкәләрдә, о чүмләдән Австрија-Мачарыстанда да Пруссија ландвери шәклиндә еһтијат һиссәләр тәшкил едилирди.—326.

160 Сөһбәт Франса илә Алманија арасында илкин сулһ мүгавиләси һаггында кедир; мүгавилә 1871-чи ил февралын 26-да Версалда Тјер, Ж. Фавр вә Бисмарк тәрәфиндән имзаланмышды. Бу мүгавиләнин шәртләринә көрә Франса Елзасы вә Шәрги Лотаринкијаны Алманијаја күзәштә кетмиш вә 5 милјард франк мәблəғиндә тәзминат вермишди; тәзминат өдәниләнәдәк Франса әразисинин бир һиссәси алман гошунларынын ишғалы алтында галмышды. Гәти сулһ мүгавиләси 1871-чи ил мајын 10-да Франкфурт-Мајнда имзаланмышды.

Тилзит сулһу—Наполеон Франсасы илә дөрдүнчү антифранса коалисијасынын иштиракчылары, мүһарибәдә мәғлуб олмуш Русија вә Пруссија арасында 1807-чи ил ијулун 7-дә вә 9-да бағланмыш сулһ мүгавиләләри. Сулһ шәртләри Пруссија үчүн сон дәрәчә ағыр иди; Пруссија өз әразисинин хејли һиссәсиндән (о чүмләдән Елбадан гәрбә доғру бүтүн мүлкләриндән) мәһрум олмушду.—327.

161 *Мәһәлли орду*—1872-чи илдән Франса силаһлы гүввәләринин мүһарибә заманы арха, гарнизон вә мүһафизә хидмәти үчүн тәшкил едилән һиссәси. Даими ордуда вә онун еһтијат һиссәсиндә хидмәт мүддәти гуртармыш һәрби мүкәлләфијјәтли јухары јашлы шәхсләр 6 ил мүддәтинә мәһәлли ордуја вә 6 ил мүддәтинә онун еһтијат һиссәсинә гәбул едилирдиләр.

Ландштурм—1813—1814-чү илләрдә Пруссијада мејдана кәлән һәрби гошун. 1867-чи ил ганунуна көрә ландштурм ордуда вә донанмада хидмәт кечмәмиш 17 јашындан 42 јашынадәк һәрби мүкәлләфијјәтли шәхсләрдән тәшкил едилмәли вә јалныз харичи басгын тәһлүкәси олдугда ордуја чағырылмалы иди.—327.

162 Енкелс атасынын вәфаты илә әлагәдар олараг 1860-чы ил мартын ахырларында—апрелин әввәлләриндә Бармена сәфәрини нәзәрдә тутур.—328.

АДЛАР КӨСТӘРИЧИСИ

А

Александр II (1818—1881)—рус императору (1855—1881).—175.

Алексеј Михајлович (1629—1676)—рус чары (1645—1676).—173.

Аристотел (ерамыздан әввәл 384—322)—гәдим дүнјанын бөјүк мүтәфәккири; фәлсәфәдә материализм илә идеализм арасында тәрәддүд едирди; гулдарлар синфинин идеологу.—222, [illegible]9.

Арндт (Arndt), Ернст Моритс (1769—1860)—алман јазычысы, тарихчиси вә филологу, Наполеонун һөкмдарлығына гаршы алман халгынын азадлыг мүбаризәсинин фәал иштиракчысы, милләтчилик үнсүрләриндән азад дејилди; конститусијалы монархија тәрәфдары.—133, 224, 225.

Б

Бакунин, Михаил Александрович (1814—1876)—рус ингилабчысы вә публисисти, Алманијада 1848—1849-чу илләр ингилабынын иштиракчысы; халгчылығын вә анархизмин идеологларындан бири; Интернасионалда марксизмин гаты дүшмәни кими чыхыш едирди, тәфригәчилик фәалијјәтинә көрә 1872-чи илдә Һаага конгресиндә Интернасионалдан харич едилмишдир.—161, 166, 173, 174, 175, 177, 209.

Баллард (Ballard), Едуард (1820—1897)—инкилис һәкими, Лондонда тибб мүфәттиши.—111.

Балзак (Balzac), Оноре *де* (1779—1850)—бөјүк франсыз јазычысы.—346.

Барт (Barth), Ернст Емил Паул (1858—1922)—алман буржуа философу, сосиолог вә педагог; 1890-чы илдән Лејпсиг университетиндә дәрс демишдир.—329.

Бауер (Bauer), Бруно (1809—1882)—алман идеалист философу, көркәмли кәнч һекелчиләрдән бири, буржуа радикалы; 1866-чы илдән сонра насионал-либерал.—238, 244.

Бебел (Bebel), Август (1840—1913)—алман вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкатынын көркәмли хадими, пешәсинә көрә токар; I Интернасионалын үзвү, 1867-чи илдән рејхстагын депутаты, алман сосиал-демократијасынын баниләриндән вә башчыларындан бири, лассалчылыға гаршы мүбаризә апарырды, Франса-Пруссија мүһарибәси заманы пролетар бејнәлмиләлчилији мөвгеләриндә дурмушду, Парис Коммунасыны мүдафиә едирди; Маркс вә Енкелсин досту вә силаһдашы; II Интернасионалын хадими, 90-чы илләрдә вә XX әсрин әввәлләриндә реформизмә вә тәфтишчилијә гаршы чыхыш едирди; фәалијјәтинин сон дөврүндә барышдырычылыг характерли бә'зи сәһвләр бурахмышды.—126, 184, 190, 197, 198, 200, 208, 292, 317, 325, 332.

Бебел (Bebel), Јулија (1843—1910)—Август Бебелин арвады.—198.

Бејст (Beust), Фридрих (1817—1899)—сијаси әгидәләринә көрә истеʼфаја чыхмыш Пруссија забити, Алманијада 1848—1849-чу илләр ингилабынын иштиракчы-

сы; ингилаб јатырылдыгдан сонра Исвечрәјә мүһачирәт етмишди; педагокика профессору.—330.

Беккер (Becker), Иоһанн Филипп (1809—1886)—бејнәлхалг вә алман фәһлә һәрәкатынын көркәмли хадими, пешәсинә көрә шотка гајыран фәһлә иди; 1848—1849-чу илләр ингилабынын иштиракчысы, Интернасионалын Исвечрәдә алман бөлмәләринин тәшкилатчысы, Интернасионалын Лондон конфрансынын (1865) вә бүтүн конгресләринин нүмајәндәси, «Vorbote» журналынын редактору (1866—1871); Маркс вә Енкелсин досту вә силаһдашы.—170, 293, 318.

Беккер (Becker), Карл Фердинанд (1775—1849)—алман дилшүнасы, һәким вә педагог, «Дилин организми» китабынын вә алман дилинин грамматикасына даир мәктәб дәрсликләринин мүәллифи.—307.

Бекон (Bacon), Френсис, Верлуам барону (1561—1626)—көркәмли инкилис философу, инкилис материализминин баниси; тәбиәтшүнас вә тарихчи.—37, 222.

Берви, Васили Василјевич (тәхәллүсү *Н. Флеровски)* (1829—1918)—рус игтисадчысы вә сосиологу, маарифчи-демократ, халгчы утопик сосиализмин нүмајәндәси, «Русијада фәһлә синфинин вәзијјәти» китабынын мүәллифи.—160, 161, 162, 163.

Бернштејн (Bernstein), Едуард (1850—1932)—алман сосиал-демократы, публисист, «Sozialdemokrat» гәзетинин редактору (1831—1890); 90-чы илләрдә «Neue Zeit» журналында әмәкдашлыг етмишдир. Енкелсин вәфатындан сонра 90-чы илләрин икинчи јарысында марксизми реформист мөвгеләриндән ачыгдан-ачыға тәфтиш етмишдир; алман сосиал-демократијасынын вә II Интернасионалын оппортунист чинаһынын лидерләриндән бири.—325.

Бинјами (Bignami), Енрико (1846—1921)—Италија публиписти, Һарибалдинин рәһбәрлији алтында Италијада милли азадлыг мүбаризәсинин иштиракчысы; Интернасионалын үзвү, «La Plebe» сосиалист гәзетинин редактору.—182.

Бисмарк (Bismark), Отто, кнјаз (1815—1898)—Пруссија вә Алманијанын дөвләт хадими, Пруссија јункерләринин нүмајәндәси; Петербургда (1859—1862) вә Парисдә (1862) сәфир; Пруссијанын президент-назири (1862—1877 вә 1873—1890); Шимали Алманија иттифагынын (1867—1871) вә Алманија империјасынын (1871—1890) канслери; Алманијаны әксингилаби јолла бирләшдирирди; фәһлә һәрәкатынын гәддар дүшмәни иди.—186, 292.

Блох (Bloch), Јозеф (1871—1936)—Берлин университетинин тәләбәси, сонралар журналист, «Sozialistische Monatshefte» журналынын нашири вә редактору.—322.

Бопп (Bopp), Франс (1791—1867)—алман дилшүнас-санскритологу, мүгајисәли-тарихи дилшүнаслығын баниләриндән бири, Һинд-Авропа дилләринин илк мүгајисәли грамматикасынын мүәллифи.—307.

Бөрне (Börne)—Лүдвиг (1786—1837)—алман публисисти вә тәнгидчиси, радикал хырда буржуазијанын көркәмли нүмајәндәләриндән бири; өмрүнүн ахырына јахын христиан сосиализминин тәрәфдары олмушдур.—133.

Браун (Braun); Һенрих (1854—1927)—алман сосиал-демократы, публисист; «Neue Zeit» журналынын әмәкдашы (1883—1888), бир сыра башга журналларын нәшриндә дә иштирак етмишдир, сонралар реформист олмушдур.—315.

В

Вајјан (Vaillant), Едуард Мари (1840—1915)—франсыз сосиалисти, бланкист; Парис Коммунасынын үзвү, I Интернасионалын Баш Шурасынын үзвү (1871—1872); 1884-чү илдән Парис бәләдијјә шурасынын үзвү; 1889 вә 1891-чи илләрдәки бејнәлхалг сосиалист фәһлә конгресләринин нүмајәндәси; Франса Сосиалист партијасынын банилəриндән бири (1901)); биринчи дүнја мүһарибәси заманы сосиал-шовинизм мөвгеләриндә дурурду.—334.

Валтер (Walter)—алман фәһләси.—315.

Веннинг-Инкенһејм (Wenning-Ingenheim), Иоһанн Непомук (1790—1831)—алман һүгугчусу, Ландсхут вә Мүнхен университетләриндә мүлки һүгуг профессору.—222.

Вестфален (Westphalen), Женни фон (1814—1881)—1843-чү илдән К. Марксын арвады, досту вә көмәкчиси.—219, 222.

Викторија (1819—1901)—инкилис краличасы (1837--1901).—79, 85.

Вилле (Wille), Бруно (1860—1928)—алман јазычысы вә театр хадими, 80-чи илләрин ахырларында сосиал-демократ партијасына гошулмушду, «кәнчләрин» лидерләриндән бири.—195.

Вилјакампа (Villacampa), Педро (1776—1845)—испан кенералы, истиглалијјәт уғрунда мүһарибә заманы керилјерос дәстәсинин командири олмушдур (1808—1814), 1820—1823-чү илләрдәки буржуа ингилабынын иштиракчысы, сонралар ордуда командан вәзифәләри тутмуш, сенатор олмушдур.—156.

Виндишгретс (Windischgrätz), Алфред, кнјаз (1787—1862)—Австрија фелдмаршалы; 1848-чи илдә Прагада вә Вјанада үсјанларын јатырылмасына рәһбәрлик етмишдир; 1848—1849-чу илләрдә Мачарыстанда ингилабы јатыран Австрија ордусуна башчылыг етмишди.—153.

Винкелман (Winckelmann), Иоһанн, Иоаһим (1717—1768)—алман антик инчәсәнәт тарихчиси, Алманијада XVIII әср маарифчилијинин нүмајәндәси.—220.

Витслебен (Witzleben), Август (әдәби тәхәллүсү—*А. Тромлитс*) (1773--1839)—алман буржуа јазычысы, тарихи мөвзуларда бир сыра сәтһи роман вә новеллаларын мүәллифи.—237.

Волтер (Voltaire), Франсуа Мари (1694—1778)—франсыз деист философу, сатирик јазычы, тарихчи, XVIII әср буржуа маарифчилијинин көркәмли нүмајәндәси, мүтләгијјәтчилијә вә католисизмә гаршы мүбаризә апарырды.—234.

Волф (Wolf), Фердинанд—алман публисисти, 1846-чы илдә Брүссел Коммунист мүхбир комитәсинин үзвү, Коммунистләр иттифагынын үзвү, 1848—1849-чу илләрдә «Neue Rheinische Zeitung»ун редакторларындан бири; 1848—1849-чу илләр ингилабындан сонра Алманијадан мүһачирәт етмишдир; сонралар сијаси фәалијјәтдән узаглашмышдыр.—342.

Г

Гладстон (Gladstone), Уилјам Јуарт (1809—1898)—инкилис дөвләт хадими, тори, сонра пилит, XIX әсрин икинчи јарысында либерал партијасынын лидерләриндән бири; хәзинә канслери (малијјә назири) (1852—1855 вә 1859—1866) вә баш назир (1868—1874, 1880—1885, 1886, 1892—1894).—186.

Горбунова—(икинчи никаһа көрә Каблукова), Минна Карловна (1840—1931)—рус игтисадчы статистикачысы, халгчы мәсләкли јазычы; бир сыра илләр боју харичдә пешә тәһсилинин тәшкилини өјрәнмишдир; 80-чи ил-

ләрдә Москва губернијасында гадын сәнәтләрини өјрәнмишдир; «Отечественныје Записки» журналында әмәкдашлыг етмишдир.—309, 311.

Гракх, Гај (Гај Семпрони Гракх) (ерамыздан әввәл 153—121)—Гәдим Ромада халг трибуну (ерамыздан әввәл 123—122), кәндлиләрин хејринә аграр ганунларынын һәјата кечирилмәси уғрунда мүбаризә апарырды; Т. Гракхын гардашы.—338.

Гракх, Тибери (Тибери Семпрони Гракх) (ерамыздан әввәл 163—133)—Гәдим Ромада халг трибуну (ерамыздан әввәл 133), кәндлиләрин хејринә аграр ганунларынын һәјата кечирилмәси уғрунда мүбаризә апарырды.—338.

Гратсиан, Франсиск (тәгрибән XII әср)—Италија раһиби, килсә һүгугуна даир трактатын мүәллифи.—222.

Гребер (Graeber), Вилһелм (1820-чи илдә анадан олмушдур)—Енкелсин мәктәб јолдашы, сонралар кешиш.—131, 132.

Греј (Grey), Чорч (1799—1882)—инкилис дөвләт хадими, виг, дахили ишләр назири (1846—1852, 1855—1858, 1861—1866) вә мүстәмләкәләр назири (1854—1855).—74.

Гримм (Grimm), Јакоб (1785—1863)—көркәмли алман филологу, Берлин университетинин профессору; мүгајисәли-тарихи дилшүнаслығын баниләриндән бири, керман дилләринин илк мүгајисәли грамматикасынын мүәллифи.—307.

Гролман (Grolmann), Карл Лудвиг Вилһелм (1775—1829)—алман һүгугчусу, чинајәт һүгугуна вә мүлки һүгуга даир әсәрләрин мүәллифи.—222.

Гутсков (Gutzkow), Карл (1811—1878)—алман јазычысы, «Кәнч Алманија» әдәби групунун нүмајәндәләриндән бири; 1838—1842-чи илләрдә «Telegraph für Deutschland» журналынын редактору.—237.

Д

Да Коста (Da Costa), Шарл Никола́ (1846-чы илдә анадан олмушдур)—Франса сосиалисти, бланкист, Парис Коммунасынын иштиракчысы; Парис Коммунасынын мәғлубијјәтиндән сонра Инкилтәрәјә мүһачирәт етмишди; гијаби олараг 10 ил мүддәтинә һәбс чәзасына мәһкум едилмишди, 1880-чи ил амнистијасындан сонра Франсаја гајытмыш, сијаси һәјатда фәал иштирак етмәмиш, 1911-чи илдә бланкистләр һаггында әсәр чап етдирмишдир; Шарл Лонкенин досту; Ежен-Франсуа Да Костанын бөјүк оғлу.—310.

Да Коста (Da Costa), Ежен-Франсуа (1819-чу илдә анадан олмушдур).—Марисдә ријазијјат профессору.—310.

Демут (Demuth), Јелена (1823—1890)—Марксын аиләсинин ев хидмәтчиси вә сәдагәтли досту.—345.

Дерби (Derby), Едуард Чорч Чефри Смит *Стенли,* граф (1779—1869)—инкилис дөвләт хадими, ториләрин лидери, XIX әсрин икинчи јарысында мүһафизәкарлар партијасынын лидерләриндән бири; баш назир (1852, 1858—1859, 1866—1868).—313.

Диас Порлјер (Diaz Porlier), Хуан (1788—1815)—испан кенералы, либерал, истиглалијјәт уғрунда мүһарибә заманы (1808—1814) керилјерос дәстәләринин командири олмуш, VII Фердинандын мүтләгијјәтчи режиминә гаршы гијам галдырмаг чәһди үстүндә е'дам едилмишдир.—156.

Дистервег (Diesterweg), Адолф (1790—1866)—алман тәрәггипәрвәр педагогу, Исвечрә демократ педагогу Песталоссинин ардычылы.—235.

Дитс (Diez), Христина Фридрих (1794—1876)—алман дилшүнасы, мүгајисәли-тарихи дилшүнаслығын баниләриндән бири, Роман дилләринин илк мүгајисәли грамматикасынын мүәллифи.—307.

Добролјубов, Николај Александрович (1836—1861)—бөјүк рус ингилабчы демократы, әдәби тәнгидчи вә материалист философ; рус сосиал-демократијасынын көркәмли сәләфләриндән бири.—177.

Дупон (Dupont), Пјер (1821—1870)—Франса шаири, фәһләләр ичәрисиндә кениш јајылмыш маһныларын мүәллифи.—121.

Дүринг (Dühring), Јевкени Қарл (1833—1921)—алман еклетик философу вә вулгар игтисадчысы, иртичачы хырда буржуа сосиализминин нүмајәндәси; фәлсәфәдә идеализми, вулгар материализми вә позитивизми бирләшдирирди, метафизик; тәбиәтшүнаслыг вә әдәбијјат мәсәләләриндән дә јазырды; 1863—1877-чи илләрдә Берлин университетинин приват-досенти.—294, 296, 298, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308.

Е

Емпесинадо (Empecinado), Мартин Хуан (1775—1825)—истиглалијјәт уғрунда мүһарибә заманы (1808—1814) керилјеросун рәһбәри олан испан кәндлиси, кортесдән кенерал рүтбәси алмышды, 1820—1823-чү илләрдәки буржуа ингилабынын фәал иштиракчысы, VII Фердинандын мүртәче режиминә гаршы үсјан галдырмаг чәһди үстүндә е'дам едилмишдир.—156.

Енкелс (Engels), Фридрих (1820—1895)—102, 132, 183, 195, 339, 343, 344, 345, 348, 349, 350.

Енкелс (Engels) Емил (1828—1884)—Фридрих Енкелсин гардашы, Енкелсһирһендәки «Ермен вә Енкелс» фирмасынын шәрики.—319.

Енкелс (Engels) Емил (1858—1907)—Фридрих Енкелсин гардашы Емилин оғлу, гуллугчу, 1889-чу илдән Енкелсһирһендәки «Ермен вә Енкелс» фирмасынын шәрики.—319.

Енкелс (Engels), Елиза Франсиска (1797—1873)—Фридрих Енкелсин анасы.—270.

Ернст (Ernst), Паул (1866—1933)—алман публисисти, тәнгидчи вә драматург; 80-чи илләрин ахырларында сосиал-демократијаја гошулмушду; «кәнчләрин» лидерләриндән бири; 1891-чи илдә сосиал-демократ партијасындан харич едилмишди; сонралар фашизмә гошулмушдур.—195, 196, 197, 201.

Еролес (Eroles), Хоакин Ибанјес, барон (1785—1825)—испан кенералы, истиглалијјәт уғрунда мүһарибә заманы (1808—1814) керилјерос дәстәләринә командалыг етмишдир, 1820—1823-чү илләрдәки буржуа ингилабы заманы ројалист һәрәкатынын башчыларындан бири.—156.

Есхил (ерамыздан әввәл 525—456)—көркәмли гәдим јунан драматургу, классик фачиәләрин мүәллифи.—339.

Ешли (Ashley), Антони, 1851-чи илдән граф Шефтсбери (1801—1855)—инкилис сијаси хадими, тори.—75.

З

Засулич, Вера Ивановна (1851—1919)—Русијада халгчы һәрәкатынын, сонра да сосиал-демократ һәрәкатынын фәал хадими, «Әмәк азадлығы» групунун баниләриндән бири; сонралар меншевизм мөвгеләриндә дурмушдур.—185.

Зибел (Siebel), Қарл (1836—1868)—алман шаири; Маркс вә Енкелсин әсәрләринин јајылмасына вә «Қапитал»ын биринчи чилдинин тәблиғинә көмәк едирди; Енкелсин гоһуму.—270—271.

Зибел (Siebel)—Бармендә тачир, Карл Зибелин атасы.—271.
Зинкер (Singer), Паул (1844—1911)—алман фәһлә һәрәкатынын көркәмли хадими, 1887-чи илдән Алманија Сосиал-демократ партијасы Идарә Һеј'әтинин сәдри; 1884-чү илдән рејхстагын депутаты, 1885-чи илдән онун сосиал-демократ фраксијасынын сәдри; оппортунизмә вә тәфтишчилијә гаршы фәал чыхыш едирди.—200.
Золкер (Solger), Карл Вилһелм Фердинанд (1780—1819)—алман мистик философу, инчәсәнәт нәзәријјәчиси.—220.
Зорке (Sorge), Фридрих Адолф (1828—1906)—бејнәлхалг вә Америка фәһлә, сосиалист һәрәкатынын көркәмли хадими, 1848—1849-чу илләрдә Алманијада ингилабын иштиракчысы; 1852-чи илдә АБШ-а мүһачирәт етмишдир, I Интернасионалын Америка бөлмәләринин тәшкилатчысы, Федерал шуранын катиби, Һаага конгресинин (1872) нүмајәндәси, Баш Шуранын Нју-Јоркда баш катиби (1872—1874), Шимали Америка Сосиалист фәһлә партијасынын баниләриндән бири (1876); марксизмин фәал тәблиғатчысы; Маркс вә Енкелсин досту вә силаһдашы.—199.

И

Иммерман (Immermann), Карл (1796—1840)—алман јазычысы, публисист, тәнгидчи вә театр хадими.—137, 138.

J

Јелачич (Jelahuh), Иосип, граф (1801—1859)—Австрија кенералы, Хорватија, Далмасија вә Славонија баны (1848—1859), 1848—1849-чу илләрдә Мачарыстанда вә Австријада ингилабын јатырылмасында фәал иштирак етмишдир.—153.

К

Кавенјак (Cavaignac), Луи Ежен (1802—1857)—Франса кенералы вә сијаси хадими, мө'тәдил буржуа республикачысы; Әлчәзаирин фәтһ едилмәсиндә иштирак етмишдир, 1848-чи ил феврал ингилабындан сонра Әлчәзаирин валиси, вәһши методларла мүһарибә апармагла фәргләнмишди; 1848-чи илин мајындан Франсанын һәрби назири, Парис фәһләләринин ијун үсјаныны мүстәсна амансызлыгла јатырмышды, ичрачы һакимијјәт органынын башчысы (ијун — декабр 1848).—146.
Кампфмејер (Kampffmeyer). Паул (1865-чи илдә анадан олмушдур)—алман журналисти; 80-чи илләрин ахырларында сосиалдемократијаја гошулмушду, 90-чы илләрин әввәлләриндә «кәнчләрин» лидерләриндән бири иди; сонралар тәфтишчи.—201.
Карл I (1500—1558)—испан кралы (1516—1556) вә мүгәддәс Рома империјасы дејилән империјанын V Карл ады илә императору (1519—1556).—156.
Карл-Теодор (1724—1799)—Пфалт вә Баварија курфүрстү.—233.
Каутскаја (Kautsky), Луиза—Австрија сосиалисти, Карл Каутскинин биринчи арвады; 1890-чы илдән Енкелсин катиби.—349.
Каутски (Kautsky), Карл (1854—1938)—алман сосиал-демократы, публисист, «Neue Zeit» журналынын редактору (1883—1917), 80-чи илләрдә марксизмә гошулмуш, марксизм нәзәријјәси мәсәләләринә даир бир сыра әсәрләр јазмышдыр; бу әсәрләрдә јол верилән сәһвләрә бахмајараг онлар марксизмин тәблиғиндә мүсбәт рол ојнамышдыр; сонралар бүтүнлүклә оппортунизм мөвгеләринә кечмиш вә алман сосиал-демократијасында вә II

Интернасионалда сентризмин идеологу олмушдур; Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра ачыгдан-ачыға пролетариат диктатурасына вә Совет һакимијјәтинә гаршы чыхмышдыр.—125, 315, 317, 325.

Кафјеро (Gafiero) Карло (1846—1892)—Италија фәһлә һәрәкатынын иштиракчысы, Интернасионалын үзвү, 1871-чи илдә Италијада Баш Шуранын хәттини јеритмишдир; 1872-чи илдән Италија анархист тәшкилатларынын рәһбәрләриндән бири, 70-чи илләрин ахырларында анархизмдән узаглашмышдыр; 1879-чу илдә Марксын «Капитал»ынын биринчи чилдинин италјан дилиндә гыса хүласәсини нәшр етмишдир.—168.

Кеј-Шатлуорт (Kay-Shattleworth), Чемс Филлипс (1804—1877)—инкилис һәкими, буржуа ичтимаи хадими.—38.

Кетле (Quetelet), Адолф (1796—1874)—көркәмли Белчика буржуа алими; статистикачы; ријазијјатчы вә астроном.—76, 77.

Кинкејд (Kincaid), Чон (1787—1862)—50-чи илләрдә Шотландијада фабрик вә һәбсхана мүфәттиши.—84.

Клејн (Klein), Ернст Фердинанд (1744—1810)—алман һүгугчусу, чинајәт һүгугуна вә мүлки һүгуга даир әсәрләрин мүәллифи.—220.

Кок (Kock), Пол *де* (тәгрибән 1794—1871) — Франса буржуа јазычысы, јүнкүл, әјләнчәли романларын мүәллифи.—237.

Коллет (Collet), Чарлз Добсон (1898-чи илдә вәфат етмишдир)—инкилис радикал журналисти вә ичтимаи хадими, уркартистләрин органы «Free Press»ин редактору (1859—1865); 1866-чы илдән «Diplomtic Review» журналынын нашири.—164.

Көстлин (Köstlin), Христина Рејнхолд (1813—1856)—алман һүгугчусу вә шаири.—138.

Крамер (Cramer), Андреас Вилһелм (1760—1833)—алман һүгугчусу вә филологу, Кил университетиндә Рома һүгугу профессору.—222.

Крете (Crétet), Еммануел, граф (1747—1809)—Франса сијаси хадими, I Наполеон дөврүндә дахили ишләр назири (1807—1809).—38.

Кукелман (Kugelmann), Лудвиг (1830—1902)—алман һәкими, 1848—1849-чу илләр ингилабынын иштиракчысы, Интернасионалын үзвү, Интернасионалын Лозанна (1867) вә Һаага (1872) конгресләринин нүмајәндәси; 1862-чи илдән 1874-чү иләдәк Маркс илә даим јазышараг она Алманијадакы вәзијјәт барәдә мә'лумат верирди; Маркс вә Енкелсин досту.—159.

Куно (Cuno), Фридрих Теодор (1846—1934)—алман вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкатынын хадими, сосиалист, 1871—1872-чи илләрдә Енкелс илә мүнтәзәм јазышмыш, Италијада анархизмә гаршы фәал мүбаризә апармышдыр; Интернасионалын Милан бөлмәсинин тәшкилатчысы (1872); конгресдән сонра АБШ-а мүһачирәт етмиш вә орада Интернасионалын фәалијјәтиндә иштирак етмишдир; сонралар Америка фәһлә вә сосиалист һәрәкатынын иштиракчысы.—169.

Купер (Cooper), Фенимор (1789—1851)—Американын романчы јазычысы.—346.

К

Кертсен, Александр Иванович (1812—1870)—бөјүк рус ингилабчы демократы, материалист философ, публисист вә јазычы.—175.

Көте (Goethe), Иоһанн Волфганг (1749—1832)—бөјүк алман јазычысы вә мүтәфәккири.—138, 235, 305.

Л

Лабриола (Labriola), Антонио (1843—1904)—Италија социалисти, философ вә публисист, Италијада марксизмин илк тәблиғатчыларындан бири; 1893-чү илдән Бејнәлхалг социалист конгресинин нүмајәндәси.—209.

Лавров, Пјотр Лаврович (1823—1900)—рус социологу вә публисисти, халгчылығын идеологларындан бири, I Интернасионалын үзвү, Парис Коммунасынын иштиракчысы, «Вперјод!» журналынын (1873—1876) вә «Вперјод!» гәзетинин (1875—1876) редактору.—183.

Ланчеллотти (Lancellotti), Чан Паоло (1511—1591)—Италија һүгугчусу, килсә һүгугу профессору.—222.

Ласи (Lacy), Луис *де* (1775—1817)—испан кенералы, истиглалијјәт уғрунда мүһарибәнин (1808—1814) көркәмли иштиракчысы, Каталонијада VII Фердинандын мүтләгијјәтчи режиминә гаршы үсјан галдырмаға чәһд етдикдән сонра күлләләнмишдир.—156.

Лассал (Lassalle), Фердинанд (1825—1864)—алман хырда буржуа публисисти, вәкил, 1848—1849-чу илләрдә Рејн әјаләтинин демократик һәрәкатында иштирак етмишдир; 60-чы илләрин әввәлләриндә фәһлә һәрәкатына гошулмуш вә үмумалман фәһлә иттифагынын баниләриндән бири олмушдур (1863); Пруссијанын һекемонлуғу алтында Алманијаны «јухарыдан» бирләшдирмәк сијасәтинин тәрәфдары иди; алман фәһлә һәрәкатында оппортунист чәрәјанын тәмәлини гојмушдур.—192.

Лаутербах (Lauterbach), Волфганг Адам (1618—1678)—алман һүгугчусу, Рома һүгугуна даир әсәрләрин мүәллифи.—222.

Лафарг (Lafargue), Лаура (1845—1911)—К. Марксын икинчи гызы, Франса фәһлә һәрәкатынын хадими; 1868-чи илдән П. Лафаргын арвады.—345.

Лафарг (Lafargue), Пол (1842—1911)—Франса вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкатынын көркәмли хадими, публисист, марксизмин көркәмли тәблиғатчысы, I Интернасионалын Баш Шурасынын үзвү, Испанија үчүн мүхбир катиб (1866—1869), Франсада, Испанијада вә Португалијада Интернасионал бөлмәләринин јарадылмасында иштирак етмишдир, Һаага конгресинин нүмајәндәси (1872); Франса фәһлә партијасынын баниләриндән бири (1879); Маркс вә Енкелсин шакирди вә силаһдашы; Марксын гызы Лауранын әри.—165, 190, 334.

Лессинг (Lessing), Готһолд Ефраим (1729—1781)—бөјүк алман јазычысы, тәнгидчи вә философ, XVIII әсрин көркәмли маарифчиләриндән бири.—177, 220.

Лесснер (Lessner), Фридрих (1825—1910)—алман вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкатынын хадими; Коммунистләр иттифагынын үзвү, 1848—1849-чу илләр ингилабынын иштиракчысы, I Интернасионалын Баш Шурасынын үзвү; пешәсинә көрә дәрзи; Маркс вә Енкелсин силаһдашы вә досту.—342.

Либкнехт (Liebknecht), Вилһелм (1826—1900)—алман вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкатынын көркәмли хадими; 1848—1849-чу илләр ингилабынын иштиракчысы; Коммунистләр иттифагынын үзвү; I Интернасионалын үзвү, алман фәһлә һәрәкатында лассалчылыға гаршы, Интернасионалын принсипләри уғрунда мүбаризә апарырды; 1867-чи илдән рејхстагын депутаты; алман сосиал-демократијасынын бани вә рәһбәрләриндән бири, «Volksstaat» (1869—1876) вә «Vorwärts» (1876—1878 вә 1890—1900) гәзетләринин редактору; бә'зи мәсәләләрдә оппортунизм барәсиндә барышдырычы мөвге

тутурду; 1869, 1891 вә 1893-чү илләрдәки бејнәлхалг сосиалист конгресләринин нүмајәндәси; Маркс вә Енкелсин досту вә силаһдашы.—189, 190, 208.

Линколн (Lincoln), Авраам (1809—1865)—көркәмли Америка буржуа дөвләт хадими, АБШ президенти (1861—1865); республикачылар партијасына мәнсуб иди, зәнчиләрин көләлији әлејһинә чыхырды.—347.

Ло (Law), Һарриjет (1832—1897)—Инкилтәрәдә атеизм һәрәкатынын көркәмли хадими, Интернасионалын Баш Шурасынын (1867—1872) вә Манчестр бөлмәсинин (1872) үзвү.—284.

Лонке (Longuet), Женни (1844—1883)—Карл Марксын бөјүк гызы, журналист, бејнәлхалг фәһлә һәрәкатынын хадими, Ирландија халгынын өз истиглалијјәти уғрунда мүбаризәсиндә мүһүм рол ојнамышдыр, 1872-чи илдән Шарл Лонкенин арвады.—313, 341, 343, 345.

Лонке (Longuet), Шарл (1833—1903)—Франса сосиалисти, прудончу, пешәсинә көрә журналист; I Интернасионалын Баш Шурасынын вә Парис Коммунасынын үзвү; Женни Марксын әри.—343.

Лопатин, Керман Александрович (1845—1918)—рус ингилабчысы, халгчы, I Интернасионалын Баш Шурасынын үзвү (1870), Марксын «Капитал»ынын I чилдинин рус дилинә тәрчүмәчиләриндән бири; Маркс вә Енкелсин досту.—165, 166.

Лохнер (Lochner), Кеорг (тәгрибән 1824-чү илдә анадан олмушдур)—алман фәһлә һәрәкатынын хадими, Коммунистләр иттифагынын вә I Интернасионалын үзвү; пешәси харрат-фәһлә; Маркс вә Енкелсин тәрәфдары вә досту.—342.

Луи-Наполеон—бах: *Наполеон III.*

Луи-Филипп (1773—1850)—Франса кралы (1830—1848).—149.

Лүден (Luden), Һенрих (1780—1847)—алман буржуа тарихчиси, Иjенада профессор.—220.

М

Мак-Куллох (Mac Culloch), Чон Рамси (1789—1864)—инкилис буржуа игтисадчысы, вулгар сијаси игтисадын нүмајәндәси.—37.

Маркс (Marx), Карл (1818—1883).—169, 183, 185, 190, 193, 300, 301, 304, 308, 309, 311, 317, 321, 322, 337—348.

Маркс-Евелинг (Marx-Aveling), Елеонора (1855—1898)—инкилис вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкатынын хадими; К. Марксын кичик гызы, 1884-чү илдән Е. Евеленгин арвады.—343.

Марраст (Marrast), Арман (1801—1852)—Франса публисисти вә сијаси хадими, мө'тәдил, буржуа республикачыларынын лидерләриндән бири, «National» гәзетинин редактору; 1848-чи илдә мүвәггәти һөкумәтин үзвү вә Парисин бәләдијјә рәиси.—149.

Марриет (Marryat), Фредерик (1792—1848)—инкилис јазычысы, дәнизчи, мачәра романларынын мүәллифи.—237, 346, 347.

Маурер (Maurer), Кеорг Лүдвиг (1790—1872)—көркәмли алман буржуа тарихчиси, гәдим вә орта әсрләр Алманијасынын ичтимаи гурулушунун тәдгигатчысы; орта әср ичмасынын—марканын өјрәнилмәси тарихинә мүһүм хидмәт көстәрмишдир.—321.

Мејер (Meyer), Рудолф Керман (1839—1899)—алман буржуа игтисадчысы вә публисисти, мүһафизәкар; 90-чы илләрдә «Neue Zeit» журналында әмәкдашлыг етмишдир.—332.

Меринг (Mehring), Франс (1846—1919)—Алманијада фәһлә һәрәкатынын көркәмли хадими, тарихчи вә публисист; 80-чи ил-

лəрдə марксист олмушдур; Алманијанын вə алман сосиал-демократијасынын тарихинə даир бир сыра əсəр јазмышдыр, Қ. Марксын биографы; «Neue Zeit» журналынын редакторларындан бири олмушдур; алман сосиал-демократијасы сол чинаһынын лидер вə нəзəријјəчилəриндəн бири; Алманија Коммунист Партијасынын јарадылмасында көркəмли рол ојнамышдыр.—325.

Милнер (Milner), Ҹорч—инкилис фəһлə һəрəкатынын хадими, миллијјəтчə ирландијалы, О'Брајненин ичтимаи-реформист бахышларынын давамчысы; Милли ислаһат чəмијјəтинин, Торпаг вə əмəк чəмијјəтинин, Интернасионалын Баш Шурасынын үзвү (1868—1872), 1871-чи ил Лондон конфрансынын нүмајəндəси, 1872-чи илин пајызындан Британија федерал шурасынын үзвү.—124, 284.

Мина (Mina) (Еспос-вə-Мина), Франсиско (1781—1836)—испан кенералы, истиглалијјəт уғрунда мүһарибə заманы (1808—1814) керилјеросун рəһбəрлəриндəн бири, 1820—1823-чү иллəрдəки буржуа ингилабынын фəал иштиракчысы, 1833—1836-чы иллəрдə карлистлəрə гаршы мүһарибəдə иштирак етмишдир.—156.

Монталамбер (Montalembert), Шарл (1810—1870)—Франса сијаси хадими вə публисисти, Икинчи республика дөврүндə Мүəссислəр вə Ганунверичилик мəчлислəринин депутаты, орлеанист, католик партијасынын башчысы.—112.

Мундт (Mundt), Теодор (1808—1861)—алман јазычысы, «Кəнч Алманија» əдəби групунун нүмајəндəлəриндəн бири; сонралар Бреславлда вə Берлиндə əдəбијјат вə тарих профессору.—237.

Муленбрух (Mühlenbruch), Христиан Фридрих (1785—1843)—алман һүгугчусу, Рома һүгугу үзрə мүтəхəссис.—222.

Мүллер (Müller), Һанс (1867-чи илдə анадан олмушдур)—алман журналисти вə јазычысы, Сүрихдə мүһачир; 80-чи иллəрин ахырларында сосиал-демократијаја ғошулмушду, 90-чы иллəрин əввəллəриндə «кəнчлəрин» лидерлəриндəн бири.—201.

Н

Наполеон I Бонапарт (1769—1821)—Франса императору (1804—1814 вə 1815).—38, 39, 237.

Наполеон III (Луи-Наполеон Бонапарт) (1808—1873)—I Наполеонун гардашы оғлу, Икинчи республиканын президенти (1848—1851), Франса императору (1852—1870).—158, 326.

Нестрој (Nestroy), Иоһанн (1802—1862)—Австрија драматургу, кениш јајылмыш водевил вə мəзһəкəлəрин мүəллифи.—237.

Нечајев, Серкеј Кеннадијевич (1847—1882)—суи-гəсдчи рус ингилабчысы, 1868—1869-чу иллəрдə Петербургда тəлəбə һəрəкатынын иштиракчысы, 1869—1871-чи иллəрдə Бакунин илə сых əлагəдар иди, «Халг диваны» кизли тəшкилатыны јаратмышды (1869), 1872-чи илдə Исвечрə һакимијјəт органлары тəрəфиндəн рус һөкумəтинə верилмишди; Петропавловск галасында өлмүшдүр.—165, 166, 171, 172, 173, 174, 179.

Нонне (Nonne), Һенрих—алман тəлəбəси, Парисдə јашајырды; 1884-чү илдə Пруссија полисинин фитнəкар акенти кими ифша едилмишди.—200.

О

Овиди (Публи Овиди Назон) (ерамыздан əввəл 43—ерамызда тəгрибəн 17)—көркəмли Рома шаири.—220.

Остлер (Oastler), Ричард (1789—1861)—инкилис сијаси хадими, ториләр партијасына гошулмушду, иш күнүнүн ганунверичилик јолу илә мәһдудлашдырылмасы уғрунда чыхыш едирди.—75.

Оуен (Owen), Роберт (1771—1858)—бөјүк инкилис утопист сосиалисти.—56, 159, 176, 243, 299, 301, 302, 308.

П

Павлов, Платон Василјевич (1823—1895)—рус тарихчиси, Кијевдә вә Петербургда илк базаркуну мәктәбләринин тәшкилатчысы; ингилаби тәшкилатларла әлагә сахладығына көрә 1862-чи илдә инзибати гајдада Петербургдан сүркүн едилмишди.—176.

Персивал (Percival), Томас (1740—1804)—инкилис һәкими, буржуа филантропу.—53.

Петрони (Petroni), Чузеппе (1812—1888)—Италија буржуа ингилабчысы, журналист вә сијаси хадим, мадзинист, 1848—1849-чу илләр ингилабынын иштиракчысы; 1853-чү илдә өмүрлүк һәбс чәзасына мәһкум олунмушду, 1870-чи илдә азад едилмишдир, «Roma del Popolo»нун редактору.—169.

Пил (Peel), Роберт (1750—1830)—ири инкилис памбыг-парча фабрикчиси, парламент үзвү, тори.—53, 56.

Пил (Peel), Роберт (1788—1850)—инкилис дөвләт хадими, мө'тәдил тори, баш назир (1841—1846).—53.

Пјотр I (1672—1725)—1682-чи илдән рус чары, 1721-чи илдән Үмумрусија императору.—173.

Плеханов, Кеорки Валентинович (1856—1918)—рус вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкатынын көркәмли хадими, философ вә Русијада марксизмин тәблиғатчысы, илк рус марксист тәшкилаты олан «Әмәк азадлығы» групунун баниси; 1889-чу ил Бејнәлхалг сосиалист фәһлә конгресинин вә II Интернасионалын бир сыра конгресләринин нүмајәндәси; 80—90-чы илләрдә халгчылыгла мүбаризә апармыш, бејнәлхалг фәһлә һәрәкатында оппортунизмә вә тәфтишчилијә гаршы чыхыш етмиш, сонралар меншевик олмушдур; биринчи дүнја мүһарибәси заманы сосиал-шовинист иди.—185, 186, 350.

Порлјер—бах: *Диас Порлјер,* Хуан.

Прудон (Proudhon), Пјер-Жозеф (1809—1865)—Франса публисисти, игтисадчы вә сосиолог, хырда буржуазијанын идеологу, анархизмин баниләриндән бири.—103, 159.

Пфендер (Pfänder), Карл (тәгрибән 1818—1876)—алман фәһлә һәрәкатынын хадими, Коммунистләр иттифагы Мәркәзи Комитәсинин вә I Интернасионалын Баш Шурасынын үзвү; пешәси рәссам; Маркс вә Енкелсин тәрәфдары.—342.

Р

Разин, Степан Тимофејевич (1671-чи илдә вәфат етмишдир)—XVII әсрдә Русијада кәндлиләрин вә казакларын тәһкимчилик әлејһинә ән бөјүк үсјанынын рәһбәри.—173.

Рафаел Санти (Raffaello Santi) (1483—1520)—Италија интибаһ дөврүнүн ән көркәмли реалист рәссамы.—250.

Рафф (Raff), Кеорг Христиан (1748—1788)—алман педагогу, кәнчләр үчүн тәбиәтшүнаслыг китабынын мүәллифи.—305.

Редгрејв (Redgrave), Александер—Инкилтәрәдә фабрик мүфәттиши.—85, 86, 87, 99.

Рејмарус (Reimarus), Керман Самуел (1694—1768)—алман деист

философу вә филологу, Алманијада XVIII әср маарифчилијинин нүмајәндәси.—222.

Ријего-вә-Нунјес (Riego y Munez) Рафаел *де* (1785—1823)—испан забити, истиглалијјәт уғрунда мүһарибәнин (1808—1814) иштиракчысы, 1820—1823-чү илләрдәки буржуа ингилабынын ән көркәмли рәһбәрләриндән бири.—157.

Рикардо (Ricardo), Давид (1772—1823)—инкилис игтисадчысы, классик буржуа сијаси игтисадынын ән бөјүк нүмајәндәләриндән бири.—37.

Рымаркевич (Rymarkiewicz), Леон (тәгрибән 1825-чи илдә анадан олмушдур)—1844—1845-чи илләрдә Познанда полјак вәтәнпәрвәрләринин ингилаби гәсдинин иштиракчысы.—141.

Рымаркевич (Rymarkiewicz), Максимилиан (тәгрибән 1832-чи илдә анадан олмушдур)—1844—1845-чи илләрдә Познанда полјак вәтәнпәрвәрләринин ингилаби гәсдинин иштиракчысы.—141.

Роон (Roon), Албрехт (1803—1879)—Пруссија дөвләт вә һәрби хадими, 1873-чү илдән кенерал-фелдмаршал, Пруссија һәрбчиләринин нүмајәндәләриндән бири, һәрби назир (1859—1873) вә дәниз назири (1861—1871), Пруссија ордусуну јенидән тәшкил етмишди.—273.

Рохов (Rochow), Густав Адолф (1792—1847)—иртичачы Пруссија јункерләринин нүмајәндәси; Пруссијанын дахили ишләр назири (1834—1842).—297.

Руке (Ruge), Арнолд (1802—1880)—алман публисисти, кәнч һекелчи, буржуа радикалы; 1866-чы илдән сонра насионал-либерал.—226.

Рутенберг (Rutenberg), Адолф (1808—1869)—алман публисисти, кәнч һекелчи; 1866-чы илдән сонра насионал-либерал.—222.

С

Савинји (Savigny), Фридрих Карл (1779—1861)—алман һүгугчусу, мүртәче тарих һүгуг мәктәбинин башчысы.—222.

Садлер (Sadler), Мајкл Томас (1780—1835)—инкилис сијаси хадими, буржуа филантропу, ториләр партијасына гошулмушду.—57, 75.

Сајмонс (Symons), Челинкер Куксон (1809—1860)—инкилис либерал публисисти, 1841-чи илдә ушаг әмәјини тәһгиг едән комиссијанын үзвү.—58, 62.

Сениор (Senior), Нассау Уилјам (1790—1864)—инкилис вулгар буржуа игтисадчысы; капитализмин мәддаһы, иш күнүнүн гысалдылмасы әлејһинә чыхырды.—276, 277.

Скотт (Scott), Валтер (1771—1832)—көркәмли инкилис јазычысы, мәншәјинә көрә шотландијалы, тарихи роман жанрынын јарадычысы.—346, 347.

Смит (Smith), Едуард (тәгрибән 1818—1874)—инкилис һәкими, фәһлә рајонларында әһалинин иашәсини јохламаг үзрә Кизли Шуранын мәсләһәтчиси вә мүвәккили, јохсуллары һимајә Шурасынын үзвү.—98.

Стүарт (Steuart), Чемс (1712—1780)—инкилис буржуа игтисадчысы, меркантилизмин ахырынчы нүмајәндәләриндән бири, пулун мигдар нәзәријјәси әлејһдары.—54, 55.

Т

Татсит (Публи Корнели Тасит) (тәгрибән 55—тәгрибән 120)—мәшһур Рома тарихчиси.—220.

Тејстлер (Teistler), Керман—алман сосиал-демократы, «кәнчләрин» лидерләриндән бири, 1890-чы илдә «Sächsische Arbeiter-Zeitung»ун редактору.—195.

Тессендорф (Tessendorff), Керман Ернст Христиан (1831—1895)—

Пруссија прокурору, 1873—1879-чу илләрдә Берлин шәһәр мәһкәмәсинин үзвү, сосиал-демократларын тә'гиб едилмәсинин тәшкилатчысы.—292.

Тибо (Thibaunt), Антон Фридрих Јустус (1772—1840)—алман һүгугчусу, мүлки һүгуг үзрә мүтәхәссис, Рома һүгугунун тарихчиси вә тәнгидчиси.—220.

Ткачов, Пјотр Никитич (1844—1885)—рус ингилабчысы, публисист, халгчылығын идеологларындан бири.—177, 178, 179.

Толстој, Лев Николајевич (1828—1910)—бөјүк рус јазычысы.—348.

Тромлитс (Tromliz), бах: *Витслебен,* Август.

Турати (Turati) Филиппо (1857—1932)—Италија фәһлә һәрәкатынын көркәмли хадими, публисист, Италија сосиалист партијасынын бани (1892) вә рәһбәрләриндән бири, сонралар онун сағ, реформист чинаһынын лидерләриндән бири.—209.

У

Уатт (Wyatt), Чон (1700—1766)—инкилис ихтирачысы, әјиричи машын ичад етмишдир.—278.

Ф

Фејербах (Feuerbach), Анзелм (1775—1833)—алман һүгугчусу; чинајәт һүгугу үзрә мүтәхәссис, Л. Фејербахын атасы.—222.

Фејербах (Feuerbach). Лудвиг (1804—1872)—Марксдан әввәлки дөврүн ән бөјүк алман материалист философу.—243, 244, 245.

Фердинанд II (1810—1859)—Неапол кралы (1830—1859).—147.

Филдинг (Fielding), Һенри (1707—1754)—инкилис реалист јазычысы, Инкилтәрәдә буржуа маарифчилијинин көркәмли нүмајәндәси.—346.

Фитсгиббон (Fitzgibbon), Чералд (1793—1882)—Ирландија һүгугчусу вә буржуа публисисти.—313.

Флеровски, Н.—бах: *Берви,* Васили Василјевич.

Фрејлиграт (Freiligrath), Фердинанд (1810—1876)—алман шаири, өз фәалијјәтинин әввәлләриндә романтик, сонра ингилабчы шаир, 1848—1849-чу илләрдә «Neue Rheinische Zeitung»ун редакторларындан бири, Коммунистләр иттифагынын үзвү олмушдур; 50-чи илләрдә ингилаби мүбаризәдән узаглашмышдыр.—137, 138, 239.

Фридрих-Вилһелм IV (1795—1861)—Пруссија кралы (1840—1861).—136.

Фурје (Fourier), Шарл (1772—1837)—Франсанын бөјүк утопист сосиалисти.—122, 123, 159, 268, 301, 302.

Һ

Һанземан (Hansemann), Давид (1790—1864)—ири капиталист, Рејн либерал буржуазијасынын лидерләриндән бири; 1848-чи илин март—сентјабр ајларында Пруссијанын малијјә назири, иртича илә хәјанәткарчасына сазиш сијасәти јеридирди.—70.

Һантер (Hunter), Һенри Чулиан—инкилис һәкими, фәһләләрин јохсул һәјат шәраити һаггында бир сыра һесабатларын мүәллифи.—102.

Һарибалди (Garibaldi), Чүзеппе (1807—1882)—Италија ингилабчысы, демократ, Италијада милли азадлыг һәрәкатынын рәһбәри, Италијада 1848—1849-чу илләр ингилабынын иштиракчысы; 50—60-чы илләрдә милли азадлыг вә өлкәнин бирләшдирилмәси уғрунда Италија халгынын мүбаризәсинә башчылыг етмишдир; 70-чи илләрдә Парис Коммунасыны мүдафиә етмиш, Италијада Интернасионалын бөлмәләринин јарадылмасыны алгышламышдыр.—169.

Һарибалди (Garibaldi), Ричотти (1847—1924)—Ч. Һарибалдинин оғлу, Италијада милли азадлыг һәрәкатынын иштиракчысы; Франса-Пруссија мүһарибәсиндә Вокез ордусу бригадасынын командири сифәти илә Франсанын тәрәфиндә иштирак етмишдир.—169.

Һејзе (Heyse), Иоһанн Христиан Август (1764—1829)—алман дилшүнасы вә педагогу, харичи сөзләр лүғәтинин вә алман дили грамматикасына даир мәктәб дәрсликләринин мүәллифи.—307.

Һејне (Heine), Һенрих (1797—1856)—бөјүк алман ингилабчы шаири.—133, 190, 237.

Һејнекси (Heineccius), Иоһанн Готлиб (1681—1741)—алман һүгугчусу, Рома һүгугунун тарихинә даир әсәрләрин мүәллифи.—220.

Һермес (Hermes), Карл Һенрих (1800—1856)—иртичачы алман публисисти, 1842-чи илдә «Kölnische Zeitung»ун редакторларындан бири; Пруссија һөкумәтинин кизли акенти.—231.

Һекел (Hegel), Георг Вилһелм Фридрих (1770—1831)—алман классик фәлсәфәсинин ән бөјүк нүмајәндәси, објектив идеалист, идеалист диалектикасыны ән әтрафлы бир сурәтдә ишләјиб һазырламышдыр; алман буржуазијасынын идеологу.—138, 186, 222, 247, 297, 323.

Һобһауз (Hobhouse), Чон Кам (1786—1869)—инкилис сијаси хадими, либерал.—56.

Һовелјанос-вә-Рамирес (Jovellanos y Ramirez), Гаспар (1744—1811)—испан дөвләт хадими, јазычы, һүгугчу вә игтисадчы, XVIII әср франсыз маарифчиләринин ардычылы, Испанијада феодал-клерикал режиминә гаршы чыхыш едирди; әдлијјә назири (1797—1798), 1808—1810-чу илләрдә Мәркәзи хунтанын сол азлығына башчылыг едирди.—156.

Һокинс (Hawkins), Френсис Биссет (1796—1894)—инкилис һәкими вә публисисти; 1833-чү илдә фабрик әмәјини јохлајан комиссијанын үзвү.—43, 50, 52.

Һомер—јарымәфсанәви гәдим јунан епик шаири, «Илиада»нын вә «Одиссеја»нын мүәллифи.—346.

Һорнер (Horner), Леонард (1785—1864)—инкилис кеологу вә ичтимаи хадими; 1833-чү илдә фабрик әмәјини јохлајан комиссијанын вә 1841-чи илдә ушаг әмәјини јохлајан комиссијанын үзвү.—48, 81, 82.

Һофман (Hoffman), Ернст Теодор Амадеј (1776—1822)—алман јазычысы.—346.

Һуд (Hood), Томас (1799—1845)—инкилис реалист шаири, хырда буржуа демократы.—60.

Ч

Чернышевски, Николај Гаврилович (1828—1889)—бөјүк рус ингилабчы демократы, материалист философ, јазычы, рус сосиал-демократијасынын көркәмли сәләфләриндән бири.—163, 172, 175, 176, 177.

Чичерин, Борис Николајевич (1828—1889)—рус либерал-буржуа сосиологу вә һүгугчусу.—348.

Ш

Шекспир (Shakespeare), Вилјам (1564—1616)—бөјүк инкилис шаири вә драматургу.—346.

Шеллинг (Schelling), Фридрих Вилһелм (1775—1854)—алман философу, XVIII әсрин ахырларында—XIX әсрин әввәлләриндә алман идеализминин нүмајәндәси, дин тәрәфдары.—221.

Шмидт (Schmidt), Конрад (1863—1932)—алман игтисадчысы вә философу, өз фәалијјәтинин әввәлләриндә Марксын игтисади

тә'риминә шәрик олурду, сонралар марксизмин буржуа әлејһдарларына гошулмушду; тәфтишчилијин идеја мәнбәләриндән бири олан әсәрләрин мүәллифи.—188, 197, 201, 320, 323.

Шназе (Schnaase), Карл Јулиус Фердинанд (1798—1875)—алман мәһкәмә мә'муру, һүгугчу вә инчәсәнәт тарихчиси; 1848-чи илдә Дүсселдорфда баш прокурор, сонра Берлиндә али трибуналын үзвү.—70.

Шөлер (Schöler), Лина—Маркс аиләсинин досту.—345.

Шрамм (Schramm), Конрад (1822—1858)—алман ингилабчысы, Коммунистләр иттифагынын үзвү, пешәсинә көрә журналист; Маркс вә Енкелсин досту.—342.

Штибер (Stieber), Вилһелм (1818—1882)—Пруссија полис мә'муру, Пруссија сијаси полисинин рәиси (1850—1860), Көлндә Коммунистләр иттифагынын үзвләринә гаршы мәһкәмә просесинин тәшкилатчыларындан бири вә һәмин мәһкәмәдә (1852) әсас шаһид; Австрија—Пруссија мүһарибәси (1866) вә Франса—Пруссија мүһарибәси (1870—1871) заманы һәрби полисин рәиси.—292.

Штирнер (Stirner), Макс (*Каспар Шмидтин* әдәби тәхәллүсү) (1806—1856)—алман философу, кәнч һекелчи, буржуа фәрдијјәтчилијинин вә анархизмин идеологларындан бири.—244, 246—253.

МҮНДӘРИЧАТ

Нәшријјатдан 5
З. Апресјан. *Маркс вә Енкелс кәнҹләр һаггында* . . . 7

ГАПИТАЛИЗМ ҸӘМИЈЈӘТИНДӘ КӘНҸЛӘРИН ВӘЗИЈЈӘТИ. КӘНҸ НӘСЛИН ҺҮГУГЛАРЫ УҒРУНДА МҮБАРИЗӘ

Ҝ. Маркс. «Пруссијалы»нын «Пруссија кралы вә иҹтимаи ислаһат» мәгаләсинә даир тәнгиди гејдләр 37
Ф. Енкелс. Вупперталдан мәктублар 40
Ф. Енкелс. Сијаси игтисадын тәнгидинә даир гејдләр 41
Ф. Енкелс. Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти 42
Ҝ. Маркс вә Ф. Енкелс. Коммунист Партијасынын манифести 65
Ҝ. Маркс вә Ф. Енкелс. Алманијада коммунист партијасынын тәләбләри 67
Ҝ. Маркс. Белчика «Нүмунәви дөвләти» 69
«Neue Rheiniscne Zeitung» үзәриндә мәһкәмә просеси. Марксын нитги 70
Ҝ. Маркс. Муздлу әмәк вә капитал 71
Ф. Енкелс. Инкилтәрәдә он саатлыг иш күнү һаггында ганун . . 73
Ҝ. Маркс. Е'дам ҹәзасы.—Ҹ-б Кобденин памфлети.—Инкилис банкынын тәдбирләри 76
Ҝ. Маркс. Мүһүм Британија сәнәдләри 78
Ҝ. Маркс. Британија фабрик сәнајесинин вәзијјәти 81
Ҝ. Маркс. Британија фабрик сәнајесинин вәзијјәти 85
Ҝ. Маркс. Инкилтәрәдә фәһләләрин еһтијаҹы 89
Ҝ. Маркс. Мүвәггәти Мәркәзи Шуранын нүмајәндәләринә ајры-ајры мәсәләләрә даир тә'лимат 91
Ҝ. Маркс. Капитал. Биринҹи ҹилд 96
Иш күнүнүн гысалдылмасы һаггында. Ҝ. Марксын нитгинин јазысы 124
Енкелс—Карл Каутскијә 125
Енкелс—Август Бебелә 126

Иҹтимаи-сијаси һәјатда вә синфи мүбаризәдә кәнҹләрин ролу

Енкелс—Вилһелм Греберә 131
Енкелс—Вилһелм Греберә 132
Ф. Енкелс. Ернст Моритс Арндт 133
Ф. Енкелс. Зигфридин вәтәни 135
Ф. Енкелс. Иммерманын «Хатирәләри» 137
Ф. Енкелс. Азад динләјиҹинин күндәлији 140
Ф. Енкелс. Алманијада коммунизмин сүр'әтли мүвәффәгијјәтләри 141
Ф. Енкелс. Лејпсигдә бу јахынлардакы гырғын.—Алманијада фәһлә һәрәкаты 143
Ф. Енкелс. 23 ијун 145
Ф. Енкелс. 24 ијун 146
Ф. Енкелс. 25 ијун 147
Ҝ. Маркс. Ијун ингилабы 149
Ҝ. Маркс. 1848-ҹи илдән 1850-ҹи илә гәдәр Франсада синфи мүбаризә 150
Ф. Енкелс. Алманијада ингилаб вә әксингилаб 152
Енкелс—Маркса 155
Ҝ. Маркс. Ингилаби Испанија 156

Маркс—Енкелсә 158
Маркс—Лудвиг Кукелмана 159
Маркс—Енкелсә 160
Маркс—Енкелсә 161
К. Маркс. Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин Баш Шурасы—Ченеврәдәки Рус бөлмәси Комитәсинин үзвләринә 162
Енкелс—Маркса 164
Маркс—Енкелсә 165
К. Маркс. Франсада вәтәндаш мүһарибәси 167
Енкелс—Карло Кафјероја 168
Енкелс—Теодор Кунoја 169
Енкелс—Иоһанн Филипп Беккерә 170
К. Маркс вә Ф. Енкелс. Сосиалист демократијасы алјансы вә Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији 171
Ф. Енкелс. Мүһачир әдәбијјаты 177
Ф. Енкелс. Полша уғрунда 181
Ф. Енкелс. 1877-чи ил алман сечкиләри һаггында Е. Бинјамијә мәктуб 182
Ф. Енкелс. Карл Марксын өлүмүнә даир 183
Енкелс—Август Бебелә 184
Енкелс—Вера Ивановна Засуличә 185
Енкелс—Конрад Шмидтә 188
Енкелс—Вилһелм Либкнехтә 189
Енкелс—Пол Лафарга 190
Ф. Енкелс. «Sächsische Arbeiter-Zeitung» редаксијасына чаваб. 192
Ф. Енкелс. Чәнаб Паул Ернстә чаваб 195
Енкелс—Конрад Шмидтә 197
Енкелс—Август Бебелә 198
Енкелс—Фридрих Адолф Зоркејә 199
Енкелс—Август Бебелә 200
Енкелс—Конрад Шмидтә 201
Ф. Енкелс. Алманијада сосиализм 203
Ф. Енкелс. Парис Коммунасынын 21-чи илдөнүмү мүнасибәтилә франсыз фәһләләринә тәбрик 205
Ф. Енкелс. Сосиалист тәләбәләрин бејнәлхалг конгресинә . . . 207
Енкелс—Вилһелм Либкнехтә 208
Енкелс—Филиппо Туратијә 209
Ф. Енкелс. К. Марксын «1848-чи илдән 1850-чи илә гәдәр Франсада синфи мүбаризә» әсәринә кириш мәгаләси 210

Кәнчләрин тәрбијәси вә тәһсили

К. Маркс. Пешә сечәркән кәнчин дүшүнчәләри 213
Марксын атасына мәктубу 218
Ф. Енкелс. Ернст Моритс Арндт 224
Енкелс—Арнолд Рукејә 226
К. Маркс. 1844-чү илин игтисади-фәлсәфи әлјазмалары . . . 227
К. Маркс. Алтынчы рејн ландтагынын мүзакирәләри 229
К. Маркс. «Kölnische Zeitung»ун 179-чу нөмрәсинин баш мәгаләси 231
Ф. Енкелс. Вуппертaлдан мәктублар 233
К. Маркс вә Ф. Енкелс. Мүгәддәс аилә вә ја тәнгиди тәнгидин тәнгиди 238

Ф. Енкелс. Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти 239
Ф. Енкелс. Елберфелд нитгләри 241
К. Маркс. Фејербах һаггында тезисләр 243
К. Маркс вә Ф. Енкелс. Алман идеолокијасы 244
Ф. Енкелс. Коммунизмин принсипләри 255
К. Маркс вә Ф. Енкелс. Коммунист Партијасынын манифести 258
К. Маркс. Әмәк һаггы 261
К. Маркс. Инкилис буржуазијасы 263
Ф. Енкелс. Орду 264
К. Маркс. 1857—1859-чу илләрин игтисади әлјазмалары . . . 266
Енкелс—Елизе Енкелсә 270
Ф. Енкелс. Пруссијада һәрби мәсәлә вә алман фәһлә партијасы . 272
К. Маркс. Капитал. Биринчи чилд 275
К. Маркс. Капитал. Үчүнчү чилд 279
К. Маркс. Изафи дәјәр нәзәријјәләри 281
Мүасир чәмијјәтдә үмуми тәһсил һаггында К. Марксын нитгләринин јазысы 283
К. Маркс. Франсада вәтәндаш мүһарибәси 286
К. Маркс. «Франсада вәтәндаш мүһарибәси»нин илкин гејди . . 287
К. Маркс. Гота програмынын тәнгиди 289
Енкелс—Август Бебелә 292
Енкелс—Иоһанн Филипп Беккерә 293
Ф. Енкелс. Анти-Дүринг 294
Енкелс—Минна Карловна Горбуноваја 309
Енкелс—Минна Карловна Горбуноваја 311
Енкелс—Женни Лонкејә 313
Енкелс—Карл Каутскијә 315
Енкелс—Август Бебелә 317
Енкелс—Иоһанн Филипп Беккерә 318
Енкелс—Емил Енкелсә 319
Енкелс—Конрад Шмидтә 320
Енкелс—Јозеф Блоха 322
Енкелс—Конрад Шмидтә 323
Енкелс—Август Бебелә 325
Ф. Енкелс. Аврона тәрксилаһ ола биләрми? 326
Енкелс—Рудолф Мејерә 332
Енкелс—Пол Лафарга 334

ӘЛАВӘ

Маркс вә Енкелс һаггында хатирәләр

Пол Лафарг. *Маркс һаггында хатирәләр* 337
Пол Лафарг. *Енкелс һаггында хатирәләр* 339
Вилһелм Либкнехт. *Маркс һаггында хатирәләрдән* 339
Елеонора Маркс-Евелинг. *Фридрих Енкелс* 343
Елеонора Маркс-Евелинг. *Карл Маркс* 344
М. Ковалевски. *Маркс илә көрүшләр* 348
Едуард Евелинг. *Енкелс өз евиндә* 348
Н. С. Русанов. *Енкелслә танышлығым* 349
Гејдләр 351
Адлар көстәричиси 382

К. Маркс и Ф. Энгельс

О МОЛОДЕЖИ

(На азербайджанском языке)

Тәрҹүмә едәнләри
Ҹ. Ҹаббаров, Н. Бағыров.

Редакторлары *Х. Вәзиров, Ә. Гулијев.*
Нәшријјат редактору *З. Балајев.*
Рәссамы *М. Шевтсов.* Бәдии редактору *С. Шатиков.*
Техники редактору *С. Һәбибзадә.*
Корректорлары *Р. Мурадова. В. Һәсәнов.*

Јығылмаға верилмиш 10/II-1976-чы ил. Чапа имзаланмыш 13/III-1976-чы ил. Кағыз форматы $60 \times 84^1/_{16}$. Кағыз № Физики ч/в. 25,0. Шәрти ч/в. 23,25. Учот нәшр в. 28,59. Сифариш № 33. Тиражы 15.000. Гијмәти 94 гәп.

Азәрбајҹан ССР Назирләр Советинин Дөвләт Нәшријјат, Полиграфија вә Китаб Тиҹарәти Ишләри Комитәси.
„Кәнҹлик“ нәшријјаты, Бакы, Һүсү Һаҹыјев күчәси, 4.
„Гызыл Шәрг“ мәтбәәси, Бакы, Һәзи Асланов күчәси, 80.